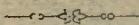


ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՍ

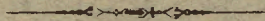
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ



ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XI Գ Ի Ր Զ

1904



Թ Ի Փ Ղ Ի Ս

ԱՐԱԳԱՏԻՊ Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

1904

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ
Кавказа.

Изданіе Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.

Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 5 р.

Подписка принимается въ канцеляріи Общества
(Москва, Политехнический Музей, на Любанской пло-
щади).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE

in-8^o mensuel Paris

Abonnement. France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPO- LOGIE DE PARIS.

13 année, 1904

Abonnement. France et Etranger, 10 fr. Le Numero 1 fr.

REVUE DES

TRADITIONS POPULAIRES

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse M. P. Sébillot, 80 Boul. Saint—Marsel. Paris.

ZEITSCHRIFT FÜR ETHNOLOGIE

Redactionis Commission.

V. Bastian, A. Voss.

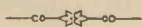
Preis 23 mark.

Adresse. Bureau der Gesellschaft Sw. Königgrätzer-
tsrasse. 120 im Kgl Museum für Völkerkunde. Berlin.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ



ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XI Գ Ի Ր Ք

1904



Թ Ի Փ Լ Ի Ս

ԱՐԱՂԱՏԻՊ Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ

1904

Дозволено цензурою 1904 года. 4-го Апрѣля, Тифлисъ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏԱԶՕՏԵԼՈՒ
ՄԵԹՈՒԸ. Խ. Սամուէլեանի 5—32
- ԲՈՐԶԱԼՈՒԻ ԳԱՒԱՌ Ե. Հալալեանի 33—128
- Բանաւոր գրականութիւն.—աղօթքներ 30. Ման-
կական երգեր 33. Սիրոյ երգեր 42. Վիճակի եր-
գեր 48. Ընտանեկան երգեր 62. Պանդխտութեան
երգեր 66. Երկրագործի երգեր 69. Երգիծական
երգեր 76. Աշուղական երգեր 78. Հանելուկներ 95.
Աշուղական կապանքներ. 100. Առածներ. 104.
Հեքիաթ:
- ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ Գ. Հետնեանի. 129—196
- Աշուղը գրող 129. Աշուղը հասարակական գործիչ
147. Աշուղական արուեստը՝ ա. տեսութիւն աշու-
ղական բանահիւսութեան 160.
- ՄԱՄՕ ԵՒ ԶԻՆԷ քրդական ժողովրդական վէպ, գրի
առաւ և թարգմանեց՝ Գ. Ք. Նժդեհեան.
- ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԳԱՒԱՌ. Ա. մասն՝ Գողթն. Ե. Հալա-
լեանի 240—336
- Բնագրութիւն 243. Պատմական համաոտ տեսու-
թիւն՝ ա. Քաղաքական զարգացում 252. բ. Կրօ-
նական զարգացում 260. գ. Մտաւոր և հասարա-
կական զարգացում 270. Քաղաքական մասն. Օր-
դուրադի ձոր. 291. Ագուլիսի կամ Ոսկէձոր. 299.
Վանանդաձոր. 314. Յղնայի կամ Չանանաբի ձոր.
318. Բստաձոր կամ Գիլանաձոր 322.

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Հուսատիպ. Մարվանիս գիւղը. Մեսրոբական. Զօկ կին. Զօկ
գրողներ.

Բնագրում. Օրդուբադ. (2 հատ). Հինաւուրց սօսին Օրդու-

բաղում. Վ. Ագուլիս. Ս. Թովմայի վանքը. Ցղնայի ս. Աստուածածնի վանքը. Բասի եկեղեցին. Փառակայի ս. Յակոբի վանքը:

AZGAGRAKAN HANDESS

(*Ethnographie*)

Livre XI

SOMMAIRE

Le droit ancien chez les Arméniens et la méthode à suivre pour l'étudier, par Samouélian.

Le district de Bordjalo.—(Suite.) La poésie populaire, par Lalayan.

Etude historico-critique sur les Bardes arméniens. (*Achoukhs*). (Suite). Le Barde comme poète, son rôle dans la vie sociale, son art poétique, par Lévonian.

Mamo et Ziné. Epopée populaire Kurde. par Njdéhéan.

Le district de Nakhitchévan. géographie physique, notes historiques, géographie politique. par Lalayan.

Adresse de la Rédaction. E. Lalayan. Tiflis (Caucase).

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԻՐԱԽՈՒՆՔԸ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԵԱՆ ՄԵԴՈԹԸ

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

I

Մեր հին գրականութիւնն որքան հարուստ է եղել պատմական ու աստուածաբանական երկերով, նոյնչափ էլ, կարելի է ասել, աղքատ ու ողորմելի է եղել իրաւաբանական գրուածքներով: Մեր ձեռքն են հասել զանազան կանոնագրքեր, եկեղեցական ժողովների ու հայրապետների որոշումների ժողովածուներ, նաև թարգմանական դատաստանագրքեր, ինչպէս յունական, ասորահռոմէական, մովսիսական և այլ օրէնքների: Միակ երկը, որ քիչ թէ չատ հայկական օրինագրքի անունը կրելու իրաւունքն ունի, դա Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք հայոցն» է: Վերոյիշեալ ամբողջ իրաւաբանական գրականութիւնը շատ քիչ, նոյն իսկ ոչ մի պարզ գաղափար չի տալիս հին հայոց իրաւունքի մասին: Մեզ հասած այդ իրաւաբանական երկերը իրենց վրայ կրում են մեծ մասամբ օտար գրոշմը և ոչ մի առնչութիւն չեն ունեցել տեղական հայ կեանքի հետ: Իսկ հայկական տեղական ծնունդի գործ համարուածները սահմանափակուել են լոկ կանոնական իրաւունքի նորմերով, աչքաթող անելով ժողովրդական կեանքում տիրող ուրիշ իրաւաբանական երե-

ւոյթները: Մի այլ բնորոշ յատկութիւն, որ հայ հետազո-
 տողի աչքին է ընկնում, դա այն է, որ բոլոր մեր ձեռքն
 հասած դատաստանագրքերն և օրէնքների զանազան ժո-
 ղովածունները մասնաւոր ու անհատական ձեւներեցու-
 թեան արգասիքներ են: Պետական ու վարչական մար-
 միներն երբէք հայկական կեանքում չեն հանդիսացել օ-
 րէնսդիր գործօններ: Ընդհակառակն այդ վարչական
 մարմինները միշտ զեկավարուել են անհատական ու մաս-
 նաւոր անձանց կազմած դատաստանագրքերով: Եւ եթէ
 մենք գտնում ենք երբեմն հետքեր, որոնք կարծես ա-
 պացուցանել են ուղում, թէ հին հայկական կեանքում
 վարչական մարմինները ձգտել են իրականացնել իրենց
 օրէնսդրական իրաւունքները՝ այդ եղել են կրկին կանո-
 նական իրաւունքի հեղինակները: Դա՛ այն կանոններն էին,
 որոնք մշակուում էին հայոց եկեղեցական ժողովներում,
 այն շրջաբերականներն էին, որոնք յայտարարուում էին հա-
 յոց կաթողիկոսական կամ պատրիարքական աթոռներից:
 Նոյն իսկ այն ժամանակները, երբ մեր պատմական կեան-
 քում պետական-վարչական կազմակերպութիւնը հասել էր
 որոշ զարգացման ու քիչ թէ չատ կանոնաւոր գոյն էր
 կրում, ինչպէս այդ տեսնում ենք մեր պատմութեան Կի-
 լիկեան շրջանում, բացակայում էր օրէնսդրական օրգան-
 ների գործունէութիւնը: Այդ շրջանում ծնունդ առած
 դատաստանագրքերը միանգամայն անհատական գործեր
 են. բաւական է այստեղ յիշել Ներսէս Լամբրոնացու և
 Սմբատ Սպարապետի կազմած օրինագրքերը: Ի՞նչն է
 պատճառը, որ հայկական իրաւաբանութիւնն ու օրէնս-
 դրութիւնն այդպիսի խղճալի պատկեր էին ներկայացնում:
 Միթէ մեր պատմական կեանքում գոյութիւն չեն ունե-
 ցել ազգային, ժողովրդական իրաւունքի դրական տար-
 րեր, չե՞ն զարգացել իրաւաբանական հասկացողութիւններ:
 Հին հայոց իրաւունքը չի վայելել այն փայլն ու նշա-
 նակութիւնը, ինչ որ վիճակուել է հին հռովմէական և
 յունական իրաւունքներին: Հայերը զուրկ են եղել շնորհ-

քից, որ ունեցել են հռովմէացիները, որոնք կերտել ու կոփել են այն հրաշալի շէնքը, այն ձեւած—չափած, նման կլասիկ մարմարիօնէ անդրիններին, հսկայ արձանը, որի հովանու տակ շատ ու շատ ազգութիւններ զարգացնում էին իրենց իրաւաբանական հիմնարկութիւնները և տակաւին մեր օրերում շարունակում են գործադրել դարերով փորձուած Թէմիտայի խրատները: Բայց և այնպէս՝ հայկական հին իրաւունքն՝ այդ չնչին թզուկը համեմատաբար հռովմէական կոյրստի հետ, ունեցել է իւր տեղական նշանակութիւնը: Նա միայն իւր հայրենիքի սահմաններումն էր փթթում, թէև նուազ, վտիտ: Նա էլ ունեցել է իւր կեանքը, իւր պատմութիւնը: Դա հասկանալի է: Իրաւունքն—այն հայելին է, ուր արտացոլում են սոցիալական զարգացման աստիճանները, հասարակական իդէալների ձևերը, ուր անդրադառնում են ժողովրդի կեանքի բազմազան տարրերի յարաբերութիւնները...: Համեմատեցէք հռովմէական իրաւունքի զանազան գլխաւոր շրջանները սկսած 12 տախտակների (XII Tabulae) յայտարարումից, պրետորական իրաւունքից—*ius praetoricum*, մինչև Յուստինիանի *Corpus iuris civilis*-ը, և կը տեսնէք, թէ ինչպէս հռովմէացիների հասարակական յարաբերութիւնների զարգացման հետ զարգանում էր նաև նոցա իրաւունքը:

Ահա հռովմէացիները՝ խստաբարոյ, պարզակեաց, որոնց քաղաքական ու տնտեսական իդէալն իրենց *urbs*-ից հեռու չի գնում, որոնց հասարակական շահերն կենդրոնացած են սերնդական—ցեղական շրջանակներում և պահպանում են նահապետական կուլտի տրադիցիօններով: Բայց և ահա յետագայ հռովմէացին—խորամանկ, հեռատես, էգոիստ—հայրենասէր, փարթամ նուաճումների տենչով վառուած. նա բաւական չի իւր *Latium*-ով, իւր *Italia*-ով և այնտեղ երթևեկող օտար վաճառականներով, այլ նա ձգտում է եռանդագին տոկունութեամբ զէպի *orbis terrarum*: Վերջապէս իւր նպատակակէտին հասած,

յաղթութեան դափնիները վրայ բազմած, հռովմէացիներն կամաց կամաց ենթարկուելով արեւելքի կուլտուրայի հովերին, անձնատուր է լինում ներքին կարգաւորման գործին: Այն բոլորն, ինչ որ նա ժառանգել է իր նախնիքներից և ձեռք բերել նոր աշխարհակալութիւնների մէջ՝ ի մի է ժողովել և աշխարհքի առաջ դրել: Եւ այս շրջանի գործունէութեան մէջ ցոյանում է զարգացման ընթացքի վրայ կանգ առած ժողովուրդի կուլտուրայի պատկերը:

Մի փաստ, որ հին հայերը չեն ունեցել ընդհանուր օրէնսդրութիւն այն մտքով, ինչպէս որ ընդունում է իրաւագիտութիւնը, եթէ մենք չենք ունեցել մեր «պրետորական իրաւունքը», մեր Յուստինիանները, որոնք հռովմէական իրաւունքի կառուցանողներն էին, դա միայն ապացոյց է, թէ որքան նուազ էր զարգացած իրաւունքը հին հայերի մէջ: Այլապէս չէր էլ կարող լինել: Հին հայոց հասարակական կեանքը, պետական կազմակերպութիւնը, որոնք դրական իրաւունքի արտայայտիչներ են, ինքնըստինքեան նոյնպէս թոյլ էին զարգացած և բնաւ չը հասան այն աստիճանին, որ շունչ ու մարմին տային հասարակական յարաբերութիւնները կարգաւորող ձեւերին: Հասարակական կեանքի զարգացումը չափուում է հասարակութեան արտադրողական եղանակների զարգացմամբ: Հին հայոց կուլտուրական պատմութեան մէջ տեսնում ենք, որ հասարակական այդ արտադրողական եղանակները խիստ թոյլ էին զարգացած:

Հին Հայաստանում հասարակութիւնը բաժանուած էր երկու դասակարգի՝ ազատ ու չինական: Առաջինը բաղկացած էր զանազան նախարարական և իշխանական տների ներկայացուցիչներից, որոնք յենուած լինելով աւատական սիստեմի վրայ, կազմում էին մի ղինուորական—աղնուական կաստա, օժտուած տոհմային սեփականատիրական իրաւունքներով: Հին արեւելեան պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ հողատիրական իրաւունքը պատկանում էր լոկ պետութեանը: Բայց քանի որ պետական

սկզբունքի ըմբռնումը միացնում էին գերիշխող պետի անձնաւորութեան հետ, ուստի երկրի սեփականութեան իրաւունքը պատկանում էր միմիայն թագաւորին և աւատական իշխաններին, որոնք իրենց ներքին քաղաքական և սեփականատիրական իրաւունքներով միանգամայն անկախ էին լինում առաջինից: Նոյնն էր հին-Հայաստանում: Հողատիրութեան իրաւունքը պատկանում էր, ինչպէս կարելի է եզրակացնել մեզ հասած պատմական աղօտ տեղեկութիւններից, թագաւորին և իշխանական նախարարական տոհմերին: Լինելով տէր ու հրամայող իրենց աւատական մասերում, անտարակոյս է, որ ազատները միւս դասակարգի վրայ կը նայէին իբրև մի տարրի, որը իրենց նախարարական գոյութեան անհրաժեշտ պայմանն էր: Այդ պատճառով շինական դասը, ապրելով ու արտադրելով իշխանական երկրի վրայ, ժամանակի ընթացքում կապուել էր իւր շինած հողի հետ և դարձել անազատ: Այստեղից դժուար չէ ենթադրել, թէ ինչ իրաւաբանական յարաբերութիւններ կարող էին առաջանալ այդ դասակարգերի միջև: Մենք չատ կը հեռանայինք մեր ընտրած թէզիսից, եթէ սկսէինք այստեղ այդ յարաբերութիւնները մանրամասն հետազօտել, որը թողնում ենք մի այլ պատեհ անգամի: Բաւականանանք միայն ընդգծելու, որ այդ յարաբերութիւնները կարող էին լինել գերիշխողների յարաբերութիւններ գէպի ստորադրեալները, երկու դասակարգի, որոնք տնտեսապէս փոխադարձ կախումն ունէին իրարից: Ազատները, հիմնուելով իրենց նախարարական իրաւունքի վրայ, աշխարհական ու քաղաքական վարչութեան միակ ներկայացուցիչներն էին. տեղական կառավարութիւնն, օրէնք և դատաստանը, հարկահանութիւնն՝ այդ բոլորը նախարարական տոհմերի իրաւունքն էր: Լինելով ազատ ոչ միայն իրենց սոցիալական դրութեամբ, այլ և իրենց կենցաղի եղանակով, նոքա միանգամայն անձնատուր էին լինում որսերին ու զինուորական խրախճանքներին, իսկ աշխատանքը վերապահում էին

չինականներին: Ակներև է, որ այսպիսի պայմաններում չինական դասակարգը յանձնուած էր նախարարական իրաւունքի կարգերին, որոնք ժառանգաբար ու անխափան անցնում են նախարարական տոհմերի մէջ. կարգերի, որոնք դարերի ընթացքում այդ ուղղութեամբ սնել ու կրթել էին չինականների սերունդները: Նախարարական իրաւունքը դարերի ընթացքում զարգանալով ու որոշակի գոյն ստանալով, միահեծան դեր էր խաղում հին հայկական իրաւունքի պատմութեան մէջ, որովհետեւ դա միակ իրաւունքն էր, որ կարգաւորում էր յիշեալ երկու դասակարգերի փոխադարձ յարաբերութիւնները: Միահեծան էր, որովհետեւ այդ իրաւունքը բղխել էր աւատական սիստեմի էութիւնից, նախարարական գոյութեան սկզբունքից, ուստի և կարօտ չէր իւր պարզ ու հասկանալի նօրմերի շնորհիւ ոչ մի օրէնսդրական գործօնների, ոչ մի պետական միջամտութեան: Այդ իրաւունքը պարզ էր, ինչպէս և պարզ էին այդ երկու դասակարգերի յարաբերութիւնները, նոցա անտեսական առնչութիւնները: Ընթացիկ հասարակական կեանքից էր առաջացել այդ իրաւունքը և սովորութիւնը ազդեցութեան տակ նոյնութեամբ պահպանւում էր հասարակական ոչ բարդ ձևերում:

Հայ հասարակական կեանքում գոյութիւն ունէր նաեւ մի երրորդ դասակարգ, որ իսկապէս ազատ—աւատական դասակարգի մի մասն էր, նրա բաղկացուցիչ տարրը—դա հոգեւորականութիւնն էր: Քրիստոնէութեան ներմուծմամբ, հին հայոց մտաւոր ու հասարակական կեանքում սկսւում է մարել իրանական կուլտուրայի ազդեցութիւնը և սրատեղ լայն հոսանքով ներս են խուժում ասորական և յունական ազդեցութիւնները, որոնք այն ժամանակները դերակշռող դեր էին խաղում քրիստոնէական ազգերի կուլտուրական կեանքում: Մեր հոգեւորականութիւնը կրթւում էր և իւր մտաւոր-բարոյական գիտութիւնը ձեռք էր բերում ասորական և յունական քաղաքակրթութեան գլխաւոր վայրերում ու ապա իւր հայրենիքի սահմաններում

մարտնչում էր, հալածանքի ենթարկում այն քաղաքակրթութիւնը, որ դարերից 'ի վեր խոր արմատներ էր արձակել հին Հայաստանում, այն քաղաքակրթութիւնը՝ որը արդէն որոշ հայկական, ազգային գոյն էր ստացել... Լինելով միակ ինտելիգենտ ոյժը հին Հայաստանում, օժտուած թէ նիւթական՝ կալուածական-հոգատիրական առանձնաշնորհումներով, և թէ մտաւոր բարեմասնութիւններով, հայ հոգեւորական դասը իւր մէջ կենդոնացրեց ազգային կուլտուրական գործունէութեան միջոցները: Հայ հոգեւորական դասակարգը, կարելի է ասել, միակ դրական գործօնն է եղել հայ կուլտուրական կեանքում: Եթէ մեր պատմութեան մէջ գտնում ենք օրէնսդրութեան որոշ փորձեր, դա միայն կղերի շնորհիւ է եղել: Եկեղեցական ժողովները մի կողմից և հոգեւոր վարչութեան ղլուխները միւս կողմից անդադար ձգտել են 'ի մի հաւաքել գործադրուող օրէնքներն ու որոշ սանկցիա տալ այդ օրինական ժողովածուներին: Ի հարկ է այստեղ, ինչպէս և ամբողջ հայ կուլտուրական կեանքում, հայ կրդերը գործում էր իւր եկեղեցական շահերի տեսակէտից: Հետեւապէս այն բոլորը, ինչ որ նոքա մեզ թողել են իբրեւ աւանդ, կանոնական իրաւունքի սահմաններից դուրս չի եկել: Իսկ կանոնական իրաւունքը ոչ մի առնչութիւն չի ունեցել բուն ժողովրդական կեանքի հետ, նա չի բղխել ժողովրդի կեանքի դրական պայմաններից, այլ առաջացել է արտաքին ազդեցութիւններից, օտար աղբիւրներից, գլխաւորապէս սուրբ գրքերից և ասորա-յունական եկեղեցիների կանոններից: Միւս կողմից էլ, նոյն հոգեւոր դասակարգն է եղել, որ տուել է բազմաթիւ անհատներ, որոնք իբրեւ զանազան դատաստանագրքերի հեղինակներ են հանդիսացել: Յիրաւի, այդ հեղինակների երկերը, լինելով անհատական ձեւերեցութեան արդիւնք, չեն վայելել օրէնսդրական սանկցիա, բայց միեւնոյն ժամանակ լայնածաւալ կիրառութիւն են ունեցել հայկական կեանքում: Բաւական է այստեղ յիշատակել Մխիթար

Փոշի դատաստանագիրքը և անյայտ թարգմանիչների ձեռքով փոխադրուած յունական, ասորա-հռովմէական, մովսիսական, և այլ օրէնքների ժողովածուները: Սակայն կրկնում ենք, որ վերջին տեսակ անհատական գործերը նոյն թերութիւնն են ունեցել, ինչ որ յիշեցինք վերջ: Յիշեալ դատաստանագիրքերը, փոքր բացառութեամբ նաև Մխիթար Փոշի դատաստանագիրքը, չեն ներկայացնում հայկական իրաւունքի պատկերը. այդ բոլորը միանգամայն օտար օրէնսդրութիւններից վերցրած յօդուածներ են և յարմարեցրած հայկական դատաստանական վարչութիւնների համար:

Վերև բերած առաջադրութիւններից պարզ հետևում է, որ հին Հայաստանում տեղի չեն ունեցել օրէնսդրական փորձեր, որպէսզի հին հայկական իրաւունքը գրի առնուէր ու որոշ կարգաւորման ենթարկուէր:

Այն բոլոր ձևերը, որոնց շնորհիւ կանոնաւորում էին հասարակական յարաբերութիւնները, զարգանում էին ու փոփոխւում ժամանակների հոսանքում իրենք իրենց թողնուած, առանց մարմնանալու օրէնսդրական կերպարանքի մէջ: Կարծես մեր նախնիքը զուրկ լինէին որևէ երեւոյթը առարկայացնելու ընդունակութիւնից. նոքա անընդունակ եղան հասարակական յարաբերութիւնների ձևերը վերացականացնել և ընդհանուր հասկացողութիւնների վերածել: Իրաւունքը հայ կանոնագրքերի հեղինակների աչքում ընդունւում էր որպէս կոնկրետ երեւոյթ, որ միշտ գոյութիւն է ունեցել և նրանց կարծիքով պէտք էր շարունակէր նոյնութեամբ իւր գոյութիւնը պահպանելը: Իրաւաբանական զարգացման պատմութեան մէջ այս տեսակ շրջան կարելի է գտնել բոլոր ազգութիւնների մօտ, որոնց իրաւունքը իւր զարգացման սկզբնական աստիճաններումն էր խաբխափում և չէր զգում օրէնսդրութեան անհրաժեշտութիւնը: Հռովմէական իրաւունքի պատմութիւնը մեզ աւանդում է մի հետաքրքրական փաստ, որից կարելի է եզրակացնել, թէ որքան ստոր էր կանգնած հին Հայաստանում

իրաւունքի զարգացումը: 536 թուին բիւզանդական Յուստինիան կայսրը իւր XXI Novella-յով՝ «De armeniis ut ipsi per omnia sequantur Romanorum leges» իրեն հպատակ Հայաստանում ներմուծեց հռովմէական օրէնքների կիրառութիւնը, իւր corpus iuris civilis-ը: Չնայած կայսեր ձեռք առած խիստ միջոցներին, տեսնում ենք պատմութիւնից, որ հին Հայաստանում corpus iuris-ը ոչ մի նշանակութիւն չունեցաւ, ինչպէս և ամբողջ Փոքր Ասիայում, որտեղ նմանապէս զանազան Novella-ների զօրութեամբ մտցուած էր հռովմէական իրաւունքը:

Corpus iuris իւր ստուար նիւթով, իրաւաբանական մանրակրկիտ տեսակէտներով, իւր բարդ, վերացական հայեացքներով ներկայացնում էր կուլտուրապէս զարգացած ժողովրդին համապատասխան օրէնսդրական արգասիք, մի ժողովրդի, որի սօցիալ-քաղաքական յարաբերութիւնները այդ օրէնսդրութեան գաղափարին միանգամայն համապատասխան ձևեր էին ստացած, մինչդեռ հայկական իրականութիւնն իւր սոցիալ-կուլտուրական պայմաններով միանգամայն խորթ ասպարէզ էր այդ օտար օրէնսդրութեան համար: Բացի սրանից՝ հայ հասարակական—քաղաքական մարմինների ներկայացուցիչները, գլխաւորապէս հոգևորականութիւնը, անձեռնհաս էին մարսելու այն հարուստ ու բարդ իրաւաբանական նիւթը, որ պարունակում էր corpus iuris civilis-ը: Ուստի Յուստինիանի կարգադրութիւնը քնաց միայն մագաղաթի վրայ: Իսկ ժողովուրդը և նրա գաղափարական հիմնարկութիւնները շարունակում էին իրենց իրաւաբանական յարաբերութիւնների մէջ նախկին շաւղով ընթանալ և կիրառել այն օրէնքները ու կարգերը, որոնք գոյութիւն էին ունեցել նախ քան յիշեալ Novella-ի յայտարարումը և որոնք անկասկած աւելի էին համապատասխանում տեղական պայմաններին:

II

Եթէ մենք հետազօտելու լինենք հին հայոց իրաւունքը բացառապէս այն բոլոր դատաստանագրքերի ու կանոնագրքերի հիման վրայ, որոնք մեզ հասել են վերենկարագրած պայմաններում, անկարելի կը լինի որեւէ գաղափար կազմել հին հայոց իրաւունքի պատմական զարգացման մասին: Այդ իրաւունքը, որ մեզ տալիս են վերագրեալ աղբիւրները, կրկնում ենք, տեղական սոցիալական—կուլտուրական պայմանների և պատմական կեանքի զարգացման հետեանք չէ, այլ մի իրաւունք, որ օտար երկրներից ու ժողովրդներից է բերած ու տնկած հայ անդաստանում: Յիշեալ իրաւունքը մի մօմենտան, սառած—կղզիացած երևոյթ է, որ ոչ մի պատմական կապ չունի բնիկ հայկական իրաւաբանական յարաբերութիւնների զարգացման հետ: Սրանով է բացատրուում թէ ինչո՞ւ այնքան շատ են մեր ձեռքը հասած դատաստանագրքերն ու կանոնագրքերը: Այդ դատաստանագրքերը իրենց հակասող ու խայտառղէտ բովանդակութիւններով պարզում են մեր առաջ մի պատկեր, թէ ինչպէս զանազան օտար ազգակներ անհատական ձեռներեցութեամբ, այս ու այն տեղից, կարծես դիպուածով, ճանապարհ էին բաց անում իրենց համար և ժողովրդի վզին կապում այս ու այն, ձեռք ընկած օրէնսդրական ժողովածուները:

Հետեապէս հայկական իրաւունքի բեկորները պէտք է որոնել ոչ թէ բացառապէս յիշեալ դատաստանական ժողովածուների մէջ, այլ մի ուրիշ տեղ: Հայ ժողովրդի կեանքում իրաւաբանական յարաբերութիւնները այն ժամանակ զարգանում էին միանգամայն այլ ձևերով, միանգամայն այլ հիմունքների վրայ, քան թէ այն իրաւաբանական կարգերը, որոնց մասին արժարժում են յիշեալ դատաստանագրքերը և օրինագրքերը: Սրան ապացոյց գտնում ենք հայ պատմագրների մօտ, որոնք դիպուածով

իրենց երկերում այս ու այնտեղ, թէև աղօտ կերպով, բայց և այնպէս՝ տեղեկութիւններ են տալիս երկրում գոյութիւն ունեցող զանազան իրաւաբանական կարգերի մասին: Նմանապէս Միխիթար Գոշի և հայ կանոնադրերի մի քանի օրէնքներից կարելի է եզրակացնել, թէ ինչպէս այդ հեղինակների յօրինած կարգերը չեն համապատասխանելիս եղել ժողովրդի մէջ արմատացած հասարակական յարաբերութիւններին: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս Ներսէս Մեծն բիւզանդական ազդեցութեան տակ, և նրանից յետոյ, զանազան եկեղեցական ժողովները մշակում են կանոններ, որոնց հիման վրայ ժողովրդական կեանքի մէջ նոր կարգեր էին մտցնում, իսկ հենքը հալածանքի էին ենթարկում: Շատ երկար կըլինէր այստեղ մի առ մի յիշատակել զանազան ժամանակներում խմբագրւում մի շարք օրէնքները, որոնցով խստիւ արգելւում էին ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցող թաղման ու մեռեալների պաշտամունքներին վերաբերեալ սովորութիւնները, նմանապէս հարսի առեւանգումն, ժառանգական զանազան կարգերը և այլն: Ուրեմն ժողովրդի մէջ տիրապետում էր մի իրաւունք, իրաւաբանական յարաբերութիւնների որոշ կազմ, եթէ ասպարէզ էին գալիս անձինք, որոնք մաքառում էին այդ տեսակ կարգերի դէմ զանազան երկրներից ներմուծուած օտար օրէնքներով ու դատաստանադրերով: Այո, ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունէր այդ տեսակ իրաւունք, որով արտայտւում էր հայոց հասարակական յարաբերութիւնների բնաւորութիւնը—դա այսպէս անուանւած սովորութեան իրաւունքն էր (Gewohnheitsrecht, обычное право), միակ իրաւունքը, որ միահեծան գործում էր և ապրում ժողովրդի կեանքի պատմութեան մէջ: Դա միակ իրաւունքն էր, որ կարող էր ծաղկիլ այն հասարակական պայմաններում և համապատասխան լինել այն կուլտուրական աշխարհայեացքին, որոնք հայ ազգութեան յատկանիշ գծերն էին: Դա միակ իրաւունքն է, որի բեկորները մենք գտնում ենք հայ պատ-

մագրների մօտ, միակ իրաւունքն է, որի հետքերը գոյութիւն ունեն մինչև այսօր իսկ: Արդ, հարկ է պարզել ընթերցողին, թէ ինչ է սովորութեան իրաւունքը և ինչ դեր է խաղում հասարակական յարաբերութիւնների մէջ:

Սովորութեան իրաւունքը իւրաքանչիւր դրական իրաւունքի սկզբնական ձևն է: Սովորոյթը, իբրև ստեղծագործող ոյժ, իրաւունքի ամենաառաջին ու ամենազլխաւոր աղբիւրն է եղել արդէն խոր հնութեան մէջ: Սակայն սովորոյթ ասելով չպէտք է ենթադրել, թէ ամեն մի հասարակ սովորութիւն, որ տեղի ունի մարդկութեան կեանքում, կարող է իրաւունքի աղբիւր դառնալ, այլ միմիայն այն սովորութիւնը, որ կրկնուում է ու պահպանուում մարդկանց որևէ խմբակցութեան մէջ առանձին գիտակցութեամբ թէ այդ սովորոյթը պարտաւորեցուցիչ է: Ո՞րտեղից կարող է հասարակութեան մէջ այդպիսի մի գիտակցութիւն առաջանալ: Որևէ գիտակցութիւն, լինի դա իրաւունքի, լինի դա մարդկային յարաբերութիւններից բղխած հետեանքների վերաբերմամբ, կարող է կազմակերպուել միմիայն անհատների մէջ: Միօրինակ ու միաձև կրկնուող պայմաններից առաջանում են միատեսակ կրկնուող հետեանքներ: Նախնական հասարակութեան մէջ գիտակցական մտքի նուազ զարգացումն, արտաքին տպաւորութիւնների թուլութիւնն ու սահմանափակ ծաւալը, վերջապէս ամեն ինչ ընդօրինակելու ուժեղ տրամադրութիւնն անշուշտ ստիպում էր մարդկանց վարուել կեանքի հանգամանքներում այնպէս, ինչպէս վարուում էին ուրիշները, ստիպում էր հանապազ նկատի առնել օտարների դիրքն ու կացը: Սրանով նոցա մէջ սկզբում անգիտակցօրէն, ինստիկտիւ զարգանում էր մի համոզմունք, թէ նոյնանիչ, միաձև պայմաններում օտարներն էլ նմանապէս պէտք է վարուեն: Անկասկած կեանքի փորձը մարդուն ցոյց կըտար, թէ սպանութիւնների, գողութիւնների, աւարաւորութիւնների և այլ սրանց նման, նրա անդորրու-

Թիւնը խանգարող պայմանների մէջ, նա երբէք իւր գոյութիւնը չէր կարող պահպանել, եթէ ձեռքերը ծալած նստէր: Նա կըմիանար նոյնանման պայմանների մէջ գըտնուող անհատների հետ, որպէսզի յարած ոյժերով գիմադրել այդ անկարգ դրութեանն ու ձեռնարկել այնպիսի միջոցների, որոնցով ապագայում կարելի լինէր կասեցնել իրենց անդորրութեանը սպառնացող ամեն մի վտանգ: Եւ ահա ժամանակների ընթացքում մի շարք այս տեսակ փորձութիւնների և կրկնողութիւնների ազդեցութեան տակ սովորութիւնների գործառնութիւնը դառնում է գիտակցական: Այստեղ այդ անձինք բնաւ չեն զեկավարւում որեւէ վերացական հասկացողութիւններով արդարութեան ու ճշմարտութեան գաղափարի մասին, որը դեռևս զարգացած չէ նրանց աշխարհայեացքի մէջ տակաւին: Նրանց զեկավարը լոկ անհատական շահերն են, անձնական նախատեսումները, թէ ինչպէս վարուել որոշ պայմաններում: Առանձին անհատների գործողութիւնները միատեսակ պայմաններում միաձև հետեանքների են յանգում և երբ այդպիսով մարդկանց մտքի մէջ ամբարւում է նմանօրինակ դէպքերի բաւականաչափ նիւթ, որ յայտնի ճնշում է գործում անհատական կամքի ազատ ընթացքի վրայ, այն ժամանակ ծնունդ է առնում մի ոյժ, որ ստիպում է այն բոլոր անհատներին, որոնք քիչ թէ շատ հասկացողութիւն ունեն գործողութիւնների յայտնի եղանակների, յայտնի փորձառնութեան մասին՝ վարուել նոյն ձևով, ինչ ձևով որ նոյն դրութեան մէջ վարուել են ուրիշները: Այդ ոյժը ուղղութիւն է տալիս հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւններին թէ ներկայում և թէ ապագայում: Աճող սերունդները նախ քան ինքնուրոյն գործունէութիւն սկսելը շարունակ ենթակայ են լինում իրենց մեծերի ազդեցութեանը: Նոքա գիտում են վերջինների գործողութիւնները և, օգտուելով պատրաստի փորձառնութիւններից, լռելայն համաձայնւում են իրենց հայրերի օրինակներին հետևելու: *Mores sunt tacitus consensus populi, longa*

consuetudine inveteratus — սովորոյթը ժողովրդի լուեկայն համաձայնութիւնն է, որ գրոշմուած է երկարամեայ փորձառնութեամբ, ասել է հին հռովմէացի յայտնի իրաւագէտ Ուլպիանն: Ինչպէս որ պապերն են գնացել, ինչ սովորութիւններով դոքա են ապրել, նոյնպէս էլ իրենք, որդիներն են գնալու, որպէսզի երջանիկ լինեն: Այս պահպանողական սկզբունքից հասարակական գիտակցութեան մէջ առաջանում է սովորոյթի պարտաւորեցուցիչ բնաւորութիւն, որ «պապերի ազաթը» գարձնում է մի opinio necessitatis: Այսպիսով առանձին անհատական գիտակցութիւններից, որոնք արտայայտուում են առանձին գործողութիւնների մէջ, գումարւում է մի հասարակական գիտակցութիւն, որ այնքան մեծ դեր է խաղում սովորութեան իրաւունքի մէջ: Շատ գեղեցիկ է նկարագրում սովորութեան իրաւունքի զարգացումը հռչակաւոր իրաւագէտ գերմանացի պրոֆ. Իերինգը մի պարզ պատկերով.

«Մի ճանապարհ է տանում նախնի անտառի, անապատի միջով: Ամեն ոք այժմս գնում է այդ ուղիով, ոչ ոք կառուցած չէ այդ ուղին: Նա գոյացել է. գոյացել է նրանով, որ հազարաւոր մարդիկ միմեանց յետեւից անց ու դարձ են արել այդ շաւղով: Նա այժմս պատրաստ է, ամբողջովին կոխ է տուած: Սակայն սկզբներում այդ տեղ գոյութիւն չունէր ճանապարհը. նա պէտք էր որոնուէր և կարօտ էր մի քանի փորձերի, մինչև որ ամենակարճ ու ամենայարմար ուղին գտնուէր: Տեղ-տեղ անհրաժեշտ էր մացառները վերացնել ու ճահճոտ տեղերը լցնել: Այնուհետև դեռ ևս շատերը ոտքով այնքան պիտի անցնէին, մինչև որ ճանապարհը ամրապնդուէր: Այժմ ամբողջ ընթացքում է այդ շաւղի վրայով միանգամայն անգիտակ: Բայց նա այդպէս անգիտակ կարող է անցուգարձ անել միայն այն պատճառով, որ ուրիշներն իրենց գիտակցութիւնը գործադրել էին, որպէս զի այդ ուղին գտնէին: Այդ ճանապարհը գտնուել էր ոչ թէ մասսայի անգիտակ, իրեն

մութ գրտումների շնորհիւ, այլ առանձին անհատների գիտակցական գիտաւորութեամբ» *):

Այսպէս ուրեմն, սովորութեան իրաւունքը իւրաքանչիւր հասարակական կազմակերպութեան մէջ իրաւաբանական զարգացման առաջին աստիճանն է ներկայացնում: Պետական կառավարութիւնն, անձնական գրութիւնը, սեփականութեան ու ժառանգութեան հասկացողութիւնները, պատժական իրաւունքի ըմբռնումը—այդ բոլորը այնպիսի հասկացողութիւններ են, որոնք տակաւին շատ հին ժամանակներում գոյացել են սովորութիւններից և պահպանել են այդ սովորութիւնների կարգերով: Հետեւաբար այն երևոյթը, որ հայերը չեն ունեցել պետական օրէնսդրութիւն այն մաքով, ինչպէս արդի իրաւագիտութիւնն է ընդունում, պէտք է բացատրել միմիայն նրանով, որ հասարակական-պետական կեանքը չէր հասել իւր անհրաժեշտ զարգացմանը: Իրաւաբանութեան պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ պետութիւնները իրենց զարգացման սկզբնական շրջաններում ապրել են սովորութեան իրաւունքով և գրաւոր, հաստատ օրէնսդրութեան ոչ մի պէտք չեն զգացել: Իրաւաբանական սովորութիւնը բնորոշում է իւր պարտաւորեցուցիչ էութեամբ, որով ներշնչուած էր ժողովրդի գիտակցութիւնը, և վայելում է միանգամայն դրական իրաւունքի նշանակութիւն:

Եթէ այժմս խօսում ենք հայկական իրաւունքի մասին, ընթերցողն ընդ միշտ պէտք է ի նկատի առնի, որ այդ սովորութեան իրաւունքը ինքնըստինքեան ներկայացնում է անզարգացած պետական կեանքի ու ժողովրդի մտաւոր հասկացողութիւններին համեմատ իրաւաբանական յարաբերութիւնների հետեւանքը: Սակայն և այնպէս՝ թէև քանիցս կրկնում էինք, որ այդ իրաւունքը անկատար էր, դրանով բնաւ չենք պնդում, թէ դա մի սառած, որոշ կէտի վրայ կանգ առած մի գաղափար էր: Ոչ, իրաւունքը

*) Rudolf v. Ihering—Entwicklungsgeschichte d. römischen Rechts. Leipzig, 1894. երես 15.

Ժամանակի ու հասարակական կեանքի պահանջների համեմատ փոփոխուում էր, զարգանում: Իրաւունքի զարգացումը իւրաքանչիւր հասարակական կեանքի կուլտուրական աստիճանն է պատկերացնում. իրաւունքի պատմութիւնն ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ ժողովրդի կուլտուրական զարգացման պատմութեան մի մասն:

III

Մենք տեսանք, որ հայոց հին իրաւունքը լոկ սովորութական իրաւունքից էր բխում, հետեւաբար նա դրի չէր առնուած, նա օրէնսդրութեան չէր ենթարկուած: Այսպիսի պայմաններում իրաւաբանական շատ սովորութիւններ ժամանակի ընթացքում անտարակոյս իսպառ չքացել են, կամ իրենցից թոյլ հետքեր են թողել, կամ նոյնութեամբ ապրել են ժողովրդական կեանքում մինչև օրս և կամ, վերջապէս, հասարակական—կուլտուրական զարգացման հետ փոփոխուել են և այլ կերպարանք ընդունել, թէև միևնոյն ժամանակ պահպանել են նախկին իրաւաբանական գաղափարը: Ահա այս դէպքում հին հայկական իրաւունքի հետազօտողը պէտք է իրեն նպատակ դնի հանդէս բերել ներկայումս գոյութիւն ունեցող իրաւաբանական սովորութիւնների ձևերը, տարրալուծել և որոշել, թէ այդ սովորութիւնները որքան առնչութիւն ունեն պատմական պայմանների հետ, թէ որքան բնիկ ժողովրդական են և կամ արտաքին ազդեցութիւններից ներմուծուած: Անհրաժեշտ է որոնել և գտնել կորած սովորութիւնների հետքերն ու մնացորդները: Միմիայն այդ պայմաններում հայ հետազօտողը հնարաւորութիւն կունենայ, յենուելով գիտական սկզբունքների վրայ, մեր երեւակայութեան առաջ վերակենդանացնել և ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնել իսպառ չքացած սովորութիւնները: Վերջին կէտը իրագործելու համար կարևոր է պարզել հայկական իրաւունքի զարգացման պատմութիւնը, հայ սովորութեան

իրաւունքի էփօլիւցիօնը: Սա մի բարդ, միեւնոյն ժամանակ փափուկ խնդիր է, որի լուծելը շատ ու շատ դժուարութիւնների է հանդիպում: Մանաւանդ դժուարին է թւում այդ լուծել, երբ պատկերացնենք մի բոլոր, թէ որքան թերի է հայկական իրաւաբանական պաշարը պատմական նիւթերով:

Վերեւ բերած խորհրդածութիւնները բնականաբար հարց են ծագեցնում, թէ ինչ ճանապարհներով կարելի է հայկական իրաւունքի ուսումնասիրութիւնը գիտական հոլի վրայ դնել: Վերջին նպատակին ծառայում են այն մեղօթները, որոնց օգնութեամբ մեծ դարկ ստացաւ զանազան ժողովրդների իրաւունքի ուսումնասիրութեան հարցը: Այդ մեղօթները միակ գիտական միջոցներն են, որոնք ձգտում են այսպէս թէ այնպէս լուծել իրաւունքի ուսումնասիրութեան մութ խնդիրները: Յիշեալ մեղօթների շնորհիւ իրաւունքի հետազօտութիւնը մինչև այսօր էլ դարձել է յայտնի գիտնականների զբաղմունքի առարկայ և դրուել է լուրջ գիտական հիմունքների վրայ: Ուստի աւելորդ չի լինի ծանօթանալ այդ մեղօթների հետ և տեսնել թէ դրանցից որը նշանակութիւն կարող է ունենալ հայկական իրաւունքի ուսումնասիրութեան հարցում:

Գերմանական իրաւագէտ Պօտր իւր մի աշխատութեան՝ «Die Grundlagen des Rechts und Grundzüge seiner Entwicklungsgeschichte» առաջին տեղում կիրառեց իրաւաբանական հիմնարկութիւնների ուսումնասիրութեան վերաբերմամբ, այսպէս անուանուած, համեմատական-էթնոլոգիական մեղօթը: Յիշեալ գիտնականը հիմնում էր այն սկզբունքի վրայ, թէ որքան ստորին ուստիճանների վրայ է կանգնած որևէ ժողովրդի նիւթական-հոգևոր քաղաքակրթութիւնը, նոյնքան էլ նրա իրաւունքը նախնական, սկզբնական բնաւորութիւն է կրում: Այդ հիման վրայ զանազան հին կուլտուրական աղբիւրից մնացած իրաւաբանական պատմական տեղեկութիւնները բաղդատուում էին ներկայ վայրենի ցեղերի՝ «վայրենիների» (Naturvölker) ի-

իրաւաբանական սովորոյթների հետ: Համեմատութիւնները կատարուում էին առանց որեւէ ընտրութեան ու չափի, առանց որոշելու, թէ ի՞նչ կապ կայ հին կուլտուրական ժողովրդների և այժմեան անկուլտուր, վայրենի ցեղերի մէջ: Սխալ է միանգամայն այն կարծիքը, թէ ժամանակակից վայրենի ցեղերի (ինչպէս օր. Ամերիկայի, Աւստրալիայի) մէջ գոյութիւն ունեցող իրաւաբանական հիմնարկութիւնները (ինստիտուտները) սկզբնական երևոյթներ են, այսինքն այն հասարակական նախնական ձևերն են, որոնցից ծնունդ են առել և յետագայում զարգացել կուլտուրական ժողովրդների հիմնարկութիւնները: Մինչդեռ վայրենի ցեղերի մէջ տիրապետող հասարակական յարաբերութիւնները, որքան էլ պարզ ու նախնական երևան, այնուամենայնիւ չեն ներկայացնում սկզբնական, անմիջական սաղմեր, ընդհակառակն դրանք երկար ու ձիգ հասարակական զարգացման հետեանքներ են, աւելի հին, մեղ անյայտ սոցիալական պայմաններից առաջացած: Եւս առաւել սխալ է, երբ սկսում են համեմատել այդ վայրենիների հետ հին ազգութիւնները, որոնց կուլտուրական պայմանները համեմատաբար աւելի զարգացած են, ուրեմն և իրաւաբանական հիմնարկութիւնները միանգամայն տարբեր պայմանների մէջ են ծաղկել: Այդ տեսակ բաղդադութիւնից բղխած եզրակացութիւններն էթնոլոգիական—համեմատական մեդօթի ներկայացուցիչները ընդունում էին իբրև նախնական իրաւունքի հիմքերը: Յիշած մեդօթը իւր նպատակին երբէք չէր կարող հասնել, քանի որ նրա գիտական հետեանքները շատ կասկածելի էին: Բաւական է լոկ չեշտել, որ այդ մեդօթը կանգնած է սխալ հայեցակէտի վրայ, վասն զի նա բաղդադում է երկու միմեանցից տարբեր ու իրար անհամապատասխան առարկաներ և որոնց բաղդադութիւնից անշուշտ անհիմն եզրակացութիւններ են առաջ գալու:

Նոյնանման նշանակութիւն ունի և մի ուրիշ մեդօթ՝ նախապատմական, որի ներկայացուցիչն է գերմանական

պրօֆ. Լայսա, վերջերս մասամբ նաև աշխարհահռչակ Իերինգը: Պրօֆեսսոր Լայսաը իւր մի քանի երկերի մէջ՝ „Die graeco—italische Rechtsgeschichte“, „Das alt arische ius civile“ և այլն, ձգտում էր այդ մեղօթով հետազոտել հին արիական իրաւունքը, որ գոյութիւն ունէր տալիս այն պատմական շրջանում, որից մեզ ոչ մի իսկական իրաւաբանական տեղեկութիւններ չեն հասել: Հիմնուելով գլխաւորապէս լեզուաբանական հետազոտութիւնների ու համեմատութիւնների, նաև զանազան մեզ հասած հին հռովմէական և յունական ժողովրդական լեզենդանների վրայ, վերոյիշեալ պրօֆեսսորը ջանում է ուրուագծել հնագարեան մի ժողովրդի՝ հին արիների իրաւունքը, մի ժողովրդի, որից յետագայում ծնունդ առան յոյները և հռովմայեցիները: Աներկբայ է, որ այդ մեղօթը տանում է լոկ հիպօթէզների, ենթագրութիւնների մի աշխարհ, որտեղ կարելի է ամեն տեսակ երևակայական շէնքեր կառուցանել: Ժամանակակից գիտութիւնը չի ժառանգել դրական, չօշափելի տեղեկութիւններ այն պատմական շրջանի վերաբերմամբ, երբ գոյութիւն է ունեցել մի ընդհանուր արիական ժողովուրդ. ուրեմն միանգամայն բացակայ են այնպիսի վստահելի աղբիւրներ, որոնց հիման վրայ հնարաւոր լինէր որոշ եզրակացութիւնների յանգել: Նոյն իսկ Իերինգը խիստ զգուշութեամբ է վերաբերում դէպի հին արիական իրաւունքի հարցը և խոստովանում է իւր „Vorgeschichte der Indoeuropäer“ գրութեամբ, թէ՛ «հնդկա-եւրօպացիների սերուիլը արիացիներից և սրան համեմատ նաև լեզուի ու մի քանի որոշ հիմնարկութիւնների ընդհանրութիւնն՝ միակ փաստեր են, որ մենք լեզուի համեմատութեան միջոցով կարող ենք վստահութեամբ ապացուցանել, իսկ մնացեալ բոլորը սքողւած է մթութեամբ»: Վերոյիշեալ մեղօթները, վերը ընդգծած պակասութիւնների շնորհիւ, չկարողացան լայն ասպարէզ գանել ու ծաղկել: Նրանք այսօր գիտութեան մէջ այլ ևս այն նշանակութիւնը չունեն, ինչ որ տաժում էին նրանց

կիրառողները: Ուստի այդ մեղօթներն աստիճանաբար յետ մղուեցին և տեղ տուին գիտական ուսումնասիրութեան այլ միջոցներին:

Կայ և երրորդ մեղօթը՝ պատմական — համեմատականը, որ ներկայումս գերակշռող դեր է խաղում իրաւաբանական հիմնարկութիւնների զարգացման պատմութեան մէջ: Կարելի է ասել, որ ժամանակակից գիտական աշխարհի ակնյայտնի ներկայացուցիչներն այդ մեղօթի շնորհիւ, իրաւունքի զարգացման պատմութեան վերաբերեալ շատ ու շատ հարցեր յաջողութեամբ պարզել են կամ պարզելու վրայ են: Դա միակ մեղօթն է, որ բաւարարութիւն է տալիս գիտական հետազոտութեան բոլոր պահանջներին: Այդ մեղօթի նշանակութիւնը պէտք է ըմբռնել իւր իսկութեամբ, իւր որոշ էութեամբ, որպէսզի ընդունակ լինենք օգտուէտ կիրառելու, ապա թէ ոչ կարելի է միանգամայն բացասական հետեւանքների համեմել: Ինչպէս բառերի իմաստն է ցոյց տալիս, պատմական-համեմատական մեղօթը իրեն նպատակ է դնում՝ հետազոտել իրաւունքի զարգացման հարցը, համեմատելով զանազան ժողովրդների իրաւաբանական հիմնարկութիւնները: Բայց չէ որ էթնոլոգիական ու նախապատմական մեղօթներն էլ համեմատութեան վրայ են հիմնուած: Այո, բայց պէտք է տարբերել թէ ի՞նչ հայեցակէտերով են զեկաւարւում այդ համեմատութեան եղանակները տուաջին երկուսի և այս նոր յիշած մեղօթների մէջ: Պատմական-համեմատական մեղօթը ձգտում է զուգահեռական հետազոտութեամբ բաղդադել զանազան հին և նոր ժողովրդների իրաւաբանական հիմնարկութիւնները, գտնել իրաւունքի զարգացման ընդհանուր օրէնքները և այդ հետեւանքները կիրառել զանազան ազգութիւնների պատմութեան մէջ: Մարդս ամէնուրէք աշխարհ է գալիս միտտեսակ պահանջներով և յատկութիւններով, եթէ մենք գտնում ենք որոշ ցեղերի, ժողովրդների պահանջների և ընդունակութիւնների, բնաւորութեան յատկութիւնների տարբերու-

թիւններ՝ դա արդէն մասնակի, յարաբերական (ОТНОСИ-
ТЕЛЬНАЯ) երևոյթներ են: Մասնակի ենք ասում, վասնզի
այդ երևոյթները ինքնըստինքեան բացակայում են, երբ
սկսենք յետընթաց ուղղութեամբ նայել դէպի մարդկու-
թեան նախնական դրութիւնը, որտեղ գտնոււմ ենք հա-
մաձևութիւն ու որոշ միատեսակութիւն: Ուրեմն տարբե-
րութիւնները երևան են գալիս յայտնի սոցիալ-կուլտու-
րական պայմաններում, երբ իրաւաբանական գաղափար-
ները զանազան ժողովրդների մէջ մարմնանում են իրենց
պայմաններին համեմատ իրաւաբանական կարգերում:

Ընդհանրապէս բաղդադութիւն ասած բանը պար-
փակում է իւր մէջ այն գաղափարը, թէ հարկաւոր է
գտնել որոշ առարկաների նման գծերը: Հետեւաբար պատ-
մական-համեմատական մեղօթը կանգ է առնում աւելի
շուտով հոմանիշ երևոյթների նմանութեան, քան թէ նրանց
տարբերութեան վրայ: Ակնբրեւ է, որ յիշեալ մեղօթով
հնարաւոր է հետազօտել զանազան ժողովրդների այնպիսի
իրաւաբանական երևոյթներ, որոնք հոմանիշ պայմաննե-
րում և նման հանգամանքներում են առաջացել ու ծաղ-
կել: Եւ որքան թուով շատ հոմանիշ երևոյթներ ենք գըտ-
նում զանազան ցեղերի ու ժողովրդների սոցիալ-կուլտու-
րական համոպատասխան պայմաններում, այնքան էլ վըս-
տահելի ու հիմնական են կատարած եզրակացութիւնները:

Վերցնենք օրինակի համար հին հայոց պատմութիւ-
նից նահապետական շրջանը: Մենք տեսնում ենք, որ հա-
յաստանի նախնական պատմութիւնը սկսում է սերնդա-
կան կազմակերպութեան տիրապետութեամբ: Սերունդ-
ները բաղկացած էին բացառապէս արենակիցներից, սե-
րուած մի ընդհանուր նահապետից. սերունդները կազ-
մում էին ցեղեր, որոնց գլուխ էին կանգնած ցեղապետ-
ները: Սերունդների մէջ տիրապետում էին յորշ սոցիա-
լական – տնտեսական կարգեր: Մենք գտնում ենք այդտեղ
բազմակնութիւն, առևանգում, ընչական համայնութիւն,
պատրիարխատի սկզբունք, արեան վրէժ, մեռեալների ու

սերնդական նահապետների պաշտամունքներ: Այս գծերը կարելի է գտնել, պատմական հետազոտութիւններին նայած, և այն բոլոր ժողովրդների կեանքում, որոնք երբեմն վարել են նոյն ցեղական—սերնդական կազմակերպութիւնը: Սակայն այսօր իւրաքանչիւր հայ հետազոտողի համար զաղտնիք չէ, որ չնայած մեր վերը յիշատակած գծերին, որոնք հայկական պատմութիւնից յայտնի են մեզ Հայաստանում բնակած ցեղերի և սերունդների վերաբերմամբ, այնուամենայնիւ կան շատ հարցեր ու գծեր, որոնց մասին ոչ մի տեղեկութիւն չենք կարող ձեռք բերել հայ աղբիւրներից. օրինակ ազգականների առնչութիւնները միմեանց հետ, նահապետի իրաւունքները սերունդի միւս անդամների վերաբերմամբ և այլն: Մինչդեռ մի քանի այլ ազգութիւնների հին պատմութիւնն աւելի մանրամասն ուսումնասիրուած լինելով, նոցա սերնդական—ցեղական շրջանն էլ միանգամայն պարզաբանուած է ու պարունակում է իւր մէջ լուրջ, գիտական դիտողութիւններ: Ահա այսպիսի դէպքում անհրաժեշտ է առաջնորդուել պատմական—համեմատական մեթոթով: Այն տեղեկութիւնները, որ ունենք զանազան ժողովրդների սերնդական—ցեղական կազմակերպութիւնների մասին, պէտք է համեմատել հայկական սերնդական ձևերի վերաբերմամբ մեզ հասած տեղեկութիւնների հետ և որոշել, թէ ինչ պայմաններում են զարգացել առաջին և երկրորդ դէպքում յիշեալ հասարակական խմբակցութիւնները: Այնուհետեւ հիմնուելով հոմանիշ երևոյթների և զուգահեռական պատճառական պայմանների վրայ, կարելի է տրամաբանօրէն եզրակացնել, թէ այդ ցեղական-սերնդական կազմակերպութիւնների մէջ դոյութիւն ունի որոշ օրինաչափական զարգացում: Եթէ բազմազան օրինակների մէջ ցեղական-սերնդական կազմի ձևերը պայմանաւորուած են միեւնոյն սոցիալ-տնտեսական պայմաններով այն ժամանակ ակներեւ է, որ հայկական սերնդական ձևերը, չնչին բացառութեամբ, ոչնչով չեն տարբերուելու առաջիններից

և այսպիսով մեզ համար մութ ու անորոշ հարցերը կարող են ըստ կարելոյն պարզաբանուիլ:

Վերցնենք մի այլ օրինակ, որ աւելի շնորհակալ նիւթ է պարունակում հայ ուսումնասիրի համար: Դա նախարարական տների հարցն է, նախարարական իրաւունքը: Հայ պատմագիրները շատ խայտաբղետ ու անորոշ տեղեկութիւններ են տալիս նախարարութեան ծագման ու էութեան մասին: Մինչդեռ նախարարական իրաւունքի հարցը մի լուրջ առարկայ է, որ մինչև օրս ոչ մի մանրագնին ուսումնասիրութեան չի առնուած: Եթէ հայ հետազօտողը իւր կատարելիք ուսումնասիրութիւնների միջոցին ղեկավարուի միայն հայ պատմագրներից մնացած տեղեկութիւններով, այն ժամանակ անհնարին կլլինի մի ամբողջացած պատկեր կազմել հայ նախարարական սխաւտեմի մասին: Նախարարական ծագումն, զարգացումն ու անկումն հայոց պատմութեան ամբողջ ծուծն է կազմում: Այն իրաւաբանական ձևերը, որոնց շնորհիւ գոյութիւն են ունեցել նախարարական տները, կազմում են հայկական հին իրաւունքի ամենաէական տարրերը: Բայց բանի որ հայ աղբիւրները շատ սուղ նիւթեր են տալիս, և հայ պատմագիրները ոչ մի դրական տեղեկութիւններ չեն թողել հայ նախարարական իրաւունքի պատմութեան վերաբերմամբ, ուստի մնում է դիմել այլ միջոցների: Հին և միջնադարեան ֆեոդալական սխաւտեմի պատմութիւնն արեւմտեան Եւրոպայում, ուղեւորների կազմակերպութիւնը հին ուլանների մէջ բազմաթիւ և ուսումնասիրուած նիւթեր են մատակարարում, որոնց օգնութեամբ հնարաւոր է պարզել հայ նախարարական իրաւունքի վերաբերեալ շատ մութ հարցեր: Հայ նախաբարութիւններն առաջ են եկել որոշ սոցիալ-տնտեսական պայմաններում հին սերնդական կազմակերպութիւններից: Միանգամայն հոմանիշ պայմաններում են զարգացել արեւմտեան Եւրոպայի հին ֆեոդալականութիւնը կամ հին Ռուսիայի ու գէլները: Միւս կողմից գոյութիւն ունեն, թէև նոյնպէս

թերի, պատմական տեղեկութիւնները Փոքր Ասիայի, Եփրատի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի իշխանական կառավարական յարաբերութիւնների մասին: Եթէ քընտենք այդ տեղեկութիւնները, մեծ նմանութիւն կը նկատենք վերջինների և հայ նախարարական ու շինական հողային իրաւունքների մէջ, որոնք այնքան մութ ակնարկներով հանդէս են գալիս հայ պատմագրութեան մէջ: Կատկած չկայ, թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունի այսպիսի դէպքերում պատմական—համեմատական մեզօթը: Սրա օգնութեամբ և հիմնուելով գիտական ընդհանուր եզրակացութիւնների վրայ, մեզ թւում է՝ թէ հնարաւոր կը լինէր լուսաբանել նախարարական իրաւունքի մութ կողմերը՝ և դոնէ փորձել պատմականօրէն վերականգնեցնելու հայ նախարարական սիստեմի ամբողջ շէնքը:

Պատմական—համեմատական մեզօթին շատ սերտ կապուած է, կարելի է ասել նոյն իսկ նրա անհրաժեշտ մասն է կազմում, մի այլ գիտական մեզօթ, որն անդլիական սոցիոլոգ Տայլօրը անուանեց survivals. աւելի յարմարութեան համար կը կոչենք մենք այդ—մնացորդների մեղծ: Այս մեզօթի նշանակութիւնը կայանում է նրանում, որ ուսումնասիրում են ժողովրդական ներկայ բաղբերն ու սովորութիւններն, որպէսզի սրանց մէջ գլտեն անցեալի հետքերը, հին սովորութիւններից ողջ մնացած բեկորները, մի խօսքով՝ գտնել այն մնացորդները, որոնք յիշեցնում են երբեմն գոյութիւն ունեցող հին հաստիական կազմի յարաբերութիւնները: Հասարակական կազմակերպութեան ձեւերը մի անգամից, յանկարծակի չեն փոփոխուում. նոքա զարգանում են որոշ էվոլիւցիօնի ընթացքով: Հին հասարակական յարաբերութիւնները կերպարանափոխուում են նորերի, բայց վերջինների գոյանալով նախորդ հին ձեւերը հիմնովին չեն ոչնչանում: Հին ձեւերը չարունակում են որոշ չափով իրենց գոյութեան կռիւը տանել և հնարաւորութիւն են ունենում երկար, շատ երկար ժամանակ իրենց հետքերը պահպանել, եթէ ոչ իս-

կական նախնական ձեերով, գոնէ մեռած սիմբոլիական կերպարանքով: Այս մնացորդները, 'ի հարկէ ժողովրդի կեանքում այլ ևս չեն վայելում նախկին հասարակական նշանակութիւնը, բայց և այնպէս պահպանում են իրենց սրագիցիօն ոյժը և իբրև սովորութիւններ որոշ տեղ բըռնում ժողովրդի աշխարհայեացքում:

Մնացորդների մեղօթի համար լայնածառալ ասպարէզ է ներկայացնում արդի հայկական սովորութեան իրաւունքը, որտեղ անչափ նիւթեր են բովանդակուած: Բաւական է միայն օրինակի համար յիշել ժամանակակից ընտանեկան սովորութիւնները, որոնց հիման վրայ մնացորդների մեղօթի օգնութեամբ հնարաւոր է վերականգնել հին հայկական ընտանեկան իրաւունքի սմբոյժ պատմութիւնը: Հայկական հարսանեաց սովորութիւնների մէջ գտնում ենք այսօր մի շարք զանազան ծէսեր, սիմբոլիական ձեեր, որոնք յիշեցնում են նախկին հասարակական յարաբերութիւնները՝ կնոջ առեանդումն, հարսի գնումն, հարսնութիւնն (свохачество) և նոյն իսկ մատրիարխատի թոյլ հետքեր: Ժամանակակից հայ ընտանեկան յարաբերութիւնների սովորութիւնների մէջ կարելի է գտնել մնացորդներ, որոնք եզրակացնել են տալիս, որ հին հայոց մէջ ծաղկում էին patria potestas, մեռեալների ու նահապետների պաշտամունք, համայնական ընչական իրաւունք և այլն: Ահա թէ ինչու մնացորդների մեղօթը այնքան մեծ նշանակութիւն ունի հին հայոց իրաւաբանական հիմնարկութիւնների ուսումնասիրութեան համար: Շնորհիւ մեզ յայտնի չէ հայ պատմագրական աղբիւրներից, բայց ահա կայ գիտական միջոց, որ լրացնում է այդ պակասը: Հայ հետազոտողը, հիմնուելով արդի իրաւաբանական լէալ գծերի վրայ, կենդանացնում է իւր երևակայութեան մէջ անցեալի հասարակական յարաբերութիւնների պատկերները. նա, մօտեցնելով ներկան անցեալին, գտնում է այն հետքերը, ժողովում է այն մնացորդները, որոնք հնարաւոր են կացուցանում մանրամասն

ուսումնասիրել հայ ժողովրդի իրաւաբանական կեանքի զարգացման բոլոր շրջանները:

Մենք ծանօթացանք գիտական մի քանի մեղօթների հետ և տեսանք, թէ ինչ դեր կարող են կատարել դրանք հայկական իրաւունքի ուսումնասիրութեան մէջ: Հին հայկական իրաւունքի մասին, ինչպէս արդէն քանիցս յիշել ենք, շատ թերի պատմական տեղեկութիւններ են մեզ հասել: Բայց դրա փոխարէն հայկական հին իրաւունքից հայ ժողովրդական կեանքում մնացել են այնքան հետքեր, այնքան բեկորներ, որոնք միանգամայն բաւարար պաշար են ներկայացնում հին հայոց իրաւունքն ուսումնասիրելու համար: Բացի այդ բեկորներից ու հետքերից, հայ ժողովուրդը իւր ներկայ սոցիալական գոյութեամբ կանգնած է այնպիսի աստիճանի վրայ, որ նրա հասարակական յարաբերութիւնները տակաւին կարգաւորւում են սովորութեական իրաւունքի նորմերով: Ուրեմն կայ դարձեալ մի ասպարէզ հայ զիտնականի համար՝ հետազօտել հայ ժողովրդի արդի հասարակական յարաբերութիւնները, նրա սովորութեական իրաւունքը: Մանաւանդ մեծ կշիռ ու նշանակութիւն ունի հայ սովորութեական իրաւունքի ուսումնասիրութիւնն ընդհանուր իրաւագիտութեան պատմութեան համար, երբ ՚ի նկատի առնենք, որ հայ ժողովուրդը, ամբողջապէս ներկայանում է մէկը այն սակաւթիւ ազգութիւններից, որոնք ուրոյն աշխարհագրական հանգամանքների ու զանազան պատմական-քաղաքական պայմանների մէջ մնալով, դարմանալի պահպանողութեամբ մինչև օրս են հասցրել իրենց հասարակական յարաբերութիւնների ու անհատական կենցաղի յատկանիշ գծերը: Սակայն ժամանակակից կուլտուր — սոցիալական պայմանները կրճատ կրճատ իրենց համար ճանապարհ են հարթում նաև մեր ժողովրդի կեանքում: Տնտեսական զարգացման ալիքները ուռչելով, միմիանց յետևից չա-

ուաչմամբ սփռուում են, ստեղծելով հասարակութեան մէջ նոր արտադրողական եղանակներ, որոնք հիմն 'ի վեր կերպարանափոխում են ժողովրդի կենցաղի ձևերը: Ուրեմն քանի ուշ չէ, և դեռ ևս խաղառ չեն չքացել մեզ հասած սովորութեան իրաւունքի կարգերը, որոնք այնքան թանգ են հայկական իրաւունքի ուսումնասիրութեան հարցի համար, անպայման հարկաւոր է հաւաքել և ժողովել այդ բոլորը, որպէսզի յետագայում ուսումնասիրութեան նիւթ պատրաստել: Մանաւանդ անհրաժեշտ է այդ տեսակ նիւթեր ժողովել Տաճկահայաստանում, որտեղ հայ ժողովրդական սովորութիւնները աւելի անարատ են պահպանուել և աւելի բազմակողմանի բնաւորութիւն են կրում: Պանգնելով միանգամայն սոցիոլոգիական հայեցակէտի վրայ և կիրառելով միաժամանակ սլատմական համեմատական ու մնացորդների մեդիթները, որոնք երկուսը միասին իրար ամբողջացնում են և գիտական թանգագին զէնք դառնում, կարելի է արդի հայ սովորութեան իրաւունքի շէնքի աղիւններից կառուցանել մի նոր շէնք, որ կընդհանրացնէր հին հայկական իրաւունքի պատմութիւնը:

Մինչև այժմ հայ բանասիրութիւնը զբաղուած է եղել հին Հայաստանի քաղաքական կեանքի ուսումնասիրութեամբ: Կարծես թէ արդի հայ բանասէրները հետևելիս լինեն նոյն ընթացքին, ինչ ընթացքով դնացել են մեր հին պատմադիրները, որոնք քաղաքական կեանքից ու իշխանական տնտրի յարաբերութիւններից դուրս ոչինչ նշանաւոր բան չէին գտնում Հայաստանի պատմութեան մէջ: Բայց չէ որ կայ մի այլ պատմութիւն: Դա՝ ժողովրդի ներքին կեանքի, հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների ձևերի պատմութիւնն է, որ մինչև օրս տարաբաղաւոր անձեռնմխելի է մնացել հայ բանասիրութիւնից: Ինչպէս որ հին աւերակները ու պատմական շէնքերի քարակոյտերը այսօր Հայաստանում միակ վկաներն են, որոնք բարբառում են հին հայոց քաղաքական կեանքից:

ինչպէս որ հայ պատմագիրներէ երկերը այսօր մեր առաջ
ներկայացնում են հայ քաղաքական զարգացման հին
պատմութիւնը, նոյնպէս էլ արդի հայ ժողովրդական բար-
քերն ու սովորութիւնները, նրա աշխարհայեացքն ու գրա-
կանութիւնը թող հիմք դառնան մի նոր ուսումնասիրու-
թեան, մի նոր քննութեան—հայկական կուլտուրայի պատ-
մութեան առաջին փորձերի:



ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳԱԻԱՌ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՂԹՔՆԵՐ *)

Քնից զարթնելիս 1).

Ա.

Լուսացաւ լուսն է բարին,
Ես հաւատամ տէր կենդանին:
Ուսին, ուսին, էս սուրփ կուսին,
Հրեղէն ծով ա, հրեղէն լուսին.
Մարիամը նստէր սուրփ սե-
ղանին,
Աստծու շնորքն էր բերանին,
Գիրկն էր առել Աստուածոր-
թին,
Մի խաչ սրտին, մի խաչ լերդին:

Անարատ կուսութիւն,
Մկրտութիւն, խաչելութիւն,
Եկեղեցու դուռն էր բաց,
Աստուածածին մէջը չոքած,
Աղօթք կանէր լուս տաճարին,
Ծիծն ու էրէսը վարթ ծիրանի.
Աղօթք կանէր իր խաչորդուն,
Որ ողորմի ամեն մարթուն,
Փրկէ ցաւից, պատուհասից,
Չար փորցանքից, սասուժ սաս-
մից:

Ով որ իրեք բերան ասի,
Մեղքը ջնջուի դատաստանին:

*) Տես «Ազգ. Հանդէս» VII-VIII IX և X գրքերը

1) Այս մասը կազմելիս՝ բացի իմ անձնական հաւաքածուից, ես օգտուեցայ հետեւեալ անձերի աշխատութիւններէից, որոնց իմ խորին շնորհակալութիւնն եմ յայտնում:

Եղիշէ Մելքոնեան Երզնկեանի ժողովածուն, որ ինձ յանձնեց արժ. Եզնիկ քահանայ Երզնկեանը: Եղիշէ Երզնկեանը ծնուել է Հաղբատում, 1855 թուին, կրթուել Ներսիսեան դպրոցում և մօտ քսան տարի ուսուցչութիւն արել Բորչալուի Օձուն, Շնող և Հաղբատ գիւղերում, ապա ցանկացել է վարդապետ ձեռնադրուել:

Բ.

Լիսը լիսով լիսացաւ,
Տիրոջ խաչը պարզեցաւ,
Աստոծ վերէն քաղցրացաւ,
Յիսուս որթին ողորմեցաւ:
Դրախտի դռները բացին,
Արթարները ծլվլացին,
Մեղաւորները խիստ լացին,
Յիսուս Փրկչին յուսացին:
Դրախտի դռները բացուեցան,
Դժողբինը աւերուեցան,
Կապած հոգիքը արձակեցան,
Երգինք գետինք ուրախացան:
Տէր Աստոծ, քեզ յուսացի,
Բարով խէրով, լուսացրի,
Լիս տուր հոգուս, գործեմ բարին,
Արժանանամ սրփոց շարին:

Գ.

Ճրագ, ճրագ ճշմարիտ,
Անմահական մարգարիտ,
Չարին խափան մարտիրոս,
Իմ սիրելի Քրիստոս:
Էրնէկ, էրնէկ էն տարին,
Երուսաղէմ շինեցին,
Շինեցին, կատարեցին,
Պտղածառը տնգեցին,
Արթար ծաղիկ քաղեցին:
Մի տուն ունեմ էրկաթէ,
Չորս բոլորը պողվատէ,
Սուրփ կուսը տանը քուն,
Սուրփ Սարքիսը կտերը զարթուն,
Կտուրը էկողը եղ դառնայ,
Դուռը էկողը փէտ դառնայ:

և Հաղբատի վանքի միաբան կարգուել, բայց ձեռնադրութեան հրամանն ստացած օրը մեռել է (1895 թ. Օգոստ. 15). և թաղուել նոյն վանքի գաւթում: Երջանկայիշատակ հանգուցեալը իւր տամնամեայ ուսուցչական պաշտօնավարութեան ընթացքում գրի է առել ժողովրդական բանաւոր գրականութեան վերաբերեալ բազմաթիւ նիւթեր, միայն վաղահաս մահը թոյլ չի տուել նրան ղտելու, կարգաւորելու և հրատարակելու: Ես քաղեցի այդ ժողովածուից ինչ որ չունէի, ունեցածներս էլ համեմատեցի նրանց հետ՝ բուն ժողովրդականը վերականգնելու համար:

Պ. Պ. Սենեքերիմ Տէր-Սահակեան, ագարակցի, Եղիշէ Զաքարեան, սանահնեցի, Աշխարհբէկ և Պապա Բալանթարեաններ արդուեցին: Արմենակ Մամիկոնեան, դսեղեցի, Գեղամ Տէր-Պաշատրեան, օձնեցի և միքանի այլ անձեր իւրաքանչիւրը իւր հայրենի գիւղում հաւաքեց իմ խնդրով և ինձ համար բանաւոր գրականութեան վերաբերեալ նիւթեր:

Բացի այս անտիպ նիւթերից, ի նկատի ունեցայ նաև Կիրակոսեանի «Գաւառական հանելուկի վրայ» գրուածքը (Մեղու Հայաստանի 1860 № № 3 և 4) և Լրէն Տաշրացու «Ժողովրդական աղօթքների մասին» յօդուածը (Նոր-Դար, 1887. № № 123—127.)

Այս հրատարակածս իմ մօտ հաւաքուած նիւթերի ^{1/50} չեն կազմում, որովհետև չափազանց շատ էին վարիանսները ու անպէտքները:

Քննելիս.

Ա.

Ճրագ, ճրագ ճշմարիտ,
Արքայութիւն մարգարիտ,
Ճրագն էկաւ լիսացաւ,
Դէն ու քաջքը չքացաւ.
Ճշմարտապէս քնանամ,
Դրախտի դուռը բանամ,
Մտնեմ անմահ դրախտը,
Անթառամ ծաղիկ ստանամ,
Փնջեմ դնեմ գլխիս տակը,
Ինձ պահպանի սուրբ հրեշ-
տակը:
Քուն ըլեմ, քունս անուշ,
Հրեշտակիս հետը մուշ-մուշ,
Զարթնեմ երազս բարի,
Ինչ որ խնդրեմ կատարի:

Բ.

Յիսուս բերդ,
Քրիստոս պարիսպ.
Ես ի պարսպի միջին,
Պարսպի դուռը փակ,
Բալանիքը առ Քրիստոս,
Քրիստոսայ գիրքը գրկիս,
Սուրբ նշանը վրայ գլխիս,
Ռնչ վախի սիրտս փորիս,
Ռնչ երերայ լիզուս բերնիս:

Գ.

Էս տունը տուն ա,
Քրիստոսը միջին քուն ա,
Պատերը բմբեռնած ա,
Մները չարմեխած ա,
Փիլոնը կտերը կալնիչ ա,

Գաւազանը դռան փակիչ ա,
Հրէս էկան իրեք ձիաւոր,
Մինը Յիսուս, մինը Քրիստոս,
Մինն էլ ամեն ցաւի փրկիչ:
Ով դուռը գայ եղ դռնայ,
Ով կտուրը գայ էրկաթ դառ-
նայ:

Դ.

Ըհը մտայ ես գերեզման,
Գլուխս բարցի վրան,
Մարմինս տուի իմ գողնքին,
Հոգիս պահապան հրէշտակին,
Մեղայ, մեղայ, հազար, հազար,
Ես քանդեցի հոգուս տաճար,
Եղայ հազար մեղաց պատճառ,
Թէ քնիմ, թէ մեռնիմ,
Հոքիս գիրկը կաւանդեմ
Երկնաւոր թաքաւորին,
Իմ կենարար բարերարին,
Կէս քշերին, մէջ քշերին,
Հաւախօսին, լուսաղէմին:

Ե.

Մտայ տեղս, գերեզմանս,
Անխօսիլ, անխոստովանուիլ,
Անմահ մեռել եմ,
Անգերեզման թաղուել եմ,
Անթառամ պսակին,
Լուսեղէն դրախտին,
Արժանի ըլեմ. ամէն:

Զ.

Յիսուսի խաչը սրտիս,
Աւետարանը բարցիս,
Ըհը մտայ գերեզման,
Իմ Տէրը Յիսուս աննման,

Հոքիս քեզ ամանաթ,
Մարմինս գողնաքին ամանաթ,
Հոքիս Գարբիէլ հրէշտակին,
Թող յանձնէ Յիսուս Փրկչին:

Ծննդկանի.

Ա.

Հրէս էկան իրեք, իրեք,
Իրեքն էլ բող ձիաւոր,
Մինը Յիսուս, մինը Քրիստոս,
Մինն էլ Մարիամ Աստուա-
ծամէր,
Ելան սարով, իջան ձորով,
Բիւր ու հազար հրէշտակով,
Մեր տէրը ասաւ, ուր կեր-
թաք:

— Դուռը հիւանդին,
Երթիկը տղոցկանին,
Բաշխեք թաղենք վերեւ բար-
ձին,
Որ չվախենայ սիրտը փո-
րին:

Բ.

Էս տունը էրկաթէ,
Պատերը պողվաւտէ,
Մարիամը մէջը քուն ա,
Սուրփ Գրիգորը զարթուն ա,
Երթանք սարով, գանք ձորով,
Քառասուն էրկու հրէշտակով,
Հրէս էկան իրեք, իրեք,
Իրեքն էլ բող ձիաւոր,
Մինը Յիսուս, մինը Քրիստոս.
Քրիստոսի ձեռին կար իրեք
բեռ,
Մինը զարկեց բերանը գէլ
գազանին,

Մինը աչքը սև սատանին,
Մինը տարաւ դուռը ծննդ-
կանին,
Զգարհուրի սիրտը փորին:
Մարիամ, ընչի կթակես թամ-
բաքին,
Երեսին, վեր ներքին երեսին:

Աստուածածնի աղօթք.

Ա.

Աստուածածին կոյս Մարի-
ամ,
Հոքով մարմնով լոյս, Մարիամ,
Լուսեղէն կամար էս կապիլ,
Հոքիս քեզ հմար եմ պահել:
Դուն ինձ տուր իշխանու-
թին,
Իշխանութիւն, կարողութիւն.
Գնամ գործեմ շատ բարութիւն,
Հոքիս տանես արքայութիւն:
Արքայութեան դռները բաց,
Քու ծառայիլ արա խմաց,
Էլ ճար չունեմ աղաք գնալու,
Մալէ կարմունջն անցկենալու,
Յիսուս որթուդ ջուղար տալու:

Բ.

Աստուածամէր լուսով կամար,
Յիսուս որթուդ խաթրի հա-
մար,
Իմ չար մէղքիցը ինձի դարցրու,
Հոքիս դրախտին արժանացրու,
Զար մեղքերս տար կորցրու,
Քու գիղեցածը սվորցրու,
Լուս հոգուցդ ինձ լուս տու,
Հաստատ հաւատ, հաստատ
յուս տու:

Սուրբ կաթը Մարիամ կուսին,
Անգին արինը Տէր Յիսուսին,
Ծաղիկ դառնան թող փնջուին,
Բալքի մեղքերս չնջուին:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

ՕՐՕՐՈՑԻ ԵՐԳԵՐ.

Օրսագիւլ.

Նանա, նանա, օրսագիւլ,
Օրդ աւելնայ, օրսագիւլ.
Մենձատերե թաթաշոր,
Մանրատերե ոտաշոր,
Մանրատերե փափկոց ա,
Լէնատերե ծածկոց ա:
Բամին փշի օրօրի,
Լիսինը վրէժ բոլորի,
Բամին կգայ ժաժ կտայ,
Պախրէն կգայ ծիծ կտայ,
Ջիգեար չունի քիչ կտայ,
Ոտով կտայ թու կանի,
Մօրդ լացը բոլ կանի:

Նանիկ.

Ա.

Նանի, նանի, բալայ ջան,
Բունդ տանի, բալայ ջան,
Նանա, նանա, նանով ըլես,
Ապրես ու սաղ ջանով ըլես:
Իմ ըրեխէն քուն ունի,
Սողոմաքաշ տուն ունի,
Իմ ըրեխի քունը տանի,
Նրա դուշմանին շունը տանի:
Քանի ջուրը ալին տայ,
Բու դուշմանին քարին տայ.

Քանի ջուրը փրփրի,
Բու դուշմանին քրքրի:
Էս իմ բալէն գնանայ,
Անուշ քնով քրնանայ,
Կոկոմ ծիծս կը մամայ,
Բալքայ մէրը դինջանայ:
Նանա, նանա, բալայ ջան,
Նանա, դարդ ու բալայ ջան,
Նանա, նանը քեզ զուրբան,
Նանա, ջանս քեզ զուրբան:

Բ.

Բուն գնեմ, քնի իմ որթին,
Ծածկեմ քրտնի իմ որթին,
Երբ որ էրէսը բաց անեմ,
Վարթի պէս փռուի իմ որ-
թին:

Գուլի, գուլին գալիս ա,
Թաթիդ, տոտիդ տալիս ա,
Էս իմ բալէն խալիս ա,
Ծիծ ա ուզմ, լալիս ա:

Անուշ բալին ես զուրբան,
Բաղցը բալին ես զուրբան.
Նախշուն էրէսին մեռնիմ,
Սիրուն թաթերին մեռնիմ:

Նանա, իմ թագաւոր ջան,
Ոսկէ քանքուլաւոր ջան,
Նանա, նանդ քեզ մատաղ,
Նանա, հէրդ քեզ հոտաղ:

«ԴԱՆԴԱՆ»-ՆԵՐ

Ա.

Դան, դան, դան, որթի,
Իմ Ըրեանայ խան, որթի,
Թաւրդու թաւթայ, որթի,
Շամախու փարջայ, որթի:

Դան, դան, դան բալայ,
Ես քի մատաղ, ջան բալայ,
Մի հատիկ էս, դու մին ես,
Առքով մի օլքի գին ես:

Դան, դան, դան արա,
Դուս հլ ու մէյդան արա,
Գեանջէն կեր ու խում արա,
Քաղցր շարքաթ կում արա:

Ալ խնձորի էս տղէն,
Շէկ շորի էս տղէն,
Կանանչ թզնի էս տղէն,
Կարմիր նոնի էս տղէն:

Հսօր էլաւ վաղ էլաւ,
Վարթի թփին շաղ էլաւ,
Ծնգան դրի դան արի,
Բիճ գառի պէս խաղ էլաւ:

Դան, դան, դան արա,
Օր օրի վրայ ջան արա,
Ըրեան մէյդան արա,
Իգիթութինդ նշան արա:

Բ.

Դան, դան, դան կանեմ,
Օրը մի շահու բան կանեմ,
Էն էլ կտամ շամամի,
Մինչի տարիդ թամամի:

Ես քու չարը կտանեմ,
Կշլակեմ ժամը կտանեմ,
Կոկլիկ կլէպտար կվառեմ,
Մի նշանած կճարեմ:

Դան, դան, դան դանի,
Կարէդ կարեմ ժանգառի,
Քորէն դնեմ ծիրանի,
Կոճակները գիլանի:

Դան, դան, դան արա,
Օր օրի վրայ ջան արա,
Դուս գնայ մէյդան արա,
Իգիթ տղի նշան արա:

Դան, դան, դան չունիս,

Էլոնց տանը բան չունիս,
Քարով կտան ջան չունիս,
Դու լաց ըլելու նան չունիս:

Գ.

Դան, դան, դիարն ես,
Կանաչ բաղի խիարն ես,
Փոթոլումը փթաթած ես,
Վազան տակին պահած ես:

Դան, դան, դնգոց ես,
Մեղրով լիքը քթոց ես,
Մատի չափ մատնոց ես,
Խնգան չափ սիրադեղ ես:

Դ.

Հա, դան, հա դան, իմ ըրե-
խէս,
Բուրջ ու բադան, իմ ըրեխէս,
Հա դան, հա դան, իմ ըրեխէս,
Ոսկու մադան իմ ըրեխէս:

Հա, դան, հա դան, իմ ըրե-
խէս,
Գեանջու սուլթան, իմ ըրեխէս,
Քաղքի քաթան, իմ ըրեխէս,
Ջանիս վաթան, իմ ըրեխէս:

Շարմաղ սուրու, իմ ըրեխէս,
Կարմիր նախիր, իմ ըրեխէս,
Ձիու իլխայ, իմ ըրեխէս,
Գոմշի գեալլահ, իմ ըրեխէս:

Դաշտումը դարթա, իմ ըրե-
խէս,
Սարումը ըլաչուխ, իմ ըրեխէս,
Դաշտումը ըմարաթ, իմ ըրե-
խէս,

Սարումը չադիր, իմ ըրեխէս:
Ղուդրաթդանայ իմ ըրեխէս,
Ձուստ վենձանայ իմ ըրեխէս,
Մամին հանի իմ ըրեխէս,
Նանը ուրխանայ, իմ ըրեխէս:

Ե.

Դան, դան, դան որթի,
Իմ Ըրեանայ խան որթի,
Թաւրզու թաւթայ որթի,
Շամախու փարչայ որթի:
Թաւրզու թաւթայ իմ որթի,
Ծալած փարչայ իմ որթի,
Շարմաղ սուրու իմ որթի,
Կարմիր նախիր իմ որթի:
Դան, դան, դան արա,
Դուսիլ ու մէյգան արա,
Քաղցր շարբաթ կում արա,
Գեանջէն կեր ու խում արա:
Դան, դան, դան բալայ,
Ես քի մատաղ, ջան բալայ,
Մօրդ հմար դու մին ես,
Առքով մի օրթի գին ես:

Զ.

Դան, դան, դիարն ես,
Կանանչ բաղի խիարն ես,
Շքարըմը շղաղածն ես,
Վազան տակին պահածն ես,
Մամի ջիբի խուրմէն ես,
Դէղի աչքի սուրմեն ես,
Քեզ ով պոկեց էբեր մեզ,
Սիրուն գուլգազ, գովեմ քեզ:

Է.

Ալ խնձորի, իմ տղէն,
Շէգ շորի, իմ տղէն,
Կանանչ թգնի, իմ տղէն,
Կարմիր նունի, իմ տղէն:
Մեռնիմ քու արարողիդ,
Բարակ թաւկար անողիդ,
Որ ճուղ արաւ, ճեղ չարաւ,
Եթիմ բալիս խեղճ չարաւ:

Ը.

Դան, դան, դանեցի,
Բերանդ ա գեղեցի,
Տուն մտայ համբուրեցի,
Դուս էկայ բարովեցի,
Վարթաշրով ջրեցի,
Փունջ մանիշակ փռեցի,
Հայ էկաւ բարով տուի,
Թուրք էկաւ քարով տուի,
Ով քեզ սիրէ—սիրադեղ,
Ով քեզ ատէ—մահադեղ:

Թ.

Դան, դան, դնդոց ես,
Մեղրով լիքը քթոց ես,
Սառն աղպրի շաքն ես,
Ալ ոչխարի դմակն է ես,
Մութ գիշերուայ ճրաքն ես,
Դրնդէլի կրակն ես,
Պառաների մանիչն ես,
Աղջկերանց չամիչն ես,
Ծառի ծէրի ծերատն ես,
Աղջկերանց կերածն ես,
Ծառի ծէրի ծուղէն ես,
Մեղրատանձի ճուղէն ես,
Ծառի ծէրի վարթն ես,
Աղջկերանց մարթն ես:

Ժ.

Դան, դան, դան կասեմ,
Իմ ըրէխին ջան կասեմ.
Դան, դան, դնդոցը,
Իմ էրէխի թնդոցը,
Մեղրով լիքը քթոցը,
Մեծ մոնթերի փուովառը,
Իրիցների ժամհարը,

Դանն հա՛ դան քե՛ ղուրբան,
Պառաւ նանը քե՛ ղուրբան:

ԺԱ.

Դան, դան, դիարն ես,
Կանանչ բաղի խիարն ես,
Փոթողումը փաթաթած ես,
Վազան տակին պահած ես:

Դան, դան, դնգոց ես,
Մեղրով լիքը քթոց ես,
Մատի չափ մատնոց ես,
Խնկան չափ սիրադեղ ես:

ԺԲ.

Դան, դան, դան արած,
Քաղքիցն էկած, բեզարած,
Փէշերքդ ճամբուով արած,
Խուրջինդ էլ քոշմ արած:

Քու խուրջինը չալ պտի,
Բողջէդ ծալուէծալ պտի,
Բաց չի անես, որ տհնան,
Որ նիաթով քար կանեն:

ԺԳ.

Դան, դանի, դան, որթի,
Ես քի մատաղ, ջան որթի,
Քու տունդ սարին ըլի,
Դուռդ հովհարին ըլի,
Կովը սարին բուանչի,
Գուքուն ծառին կը կանչի,
Ոտնէ ոտը ծառ կըլես,
Ճուղինէ ճուղկը թառ կըլես,
Օրը պէտրիկ արևով,
Ծառը կանաչ տերևով,
Թող խնդան ու ուրխանան,
Էդ քու աղիկ արևով,
Թող ուրխանան, բաց ըլին,
Դուժմանիդ լաց ըլին:

ԺԴ.

Դան, դան, դան էլաւ,
Էս ինչ թաւուր բան էլաւ,
Քուլլու ալամ ջամ էլաւ,
Բալէս ուրիշ նշան էլաւ:

Էսօր էլաւ վաղ էլաւ,
Վարթի թփին շաղ էլաւ,
Ծնգանս դրի դան արի,
Բիճ գառի պէս խաղ էլաւ:

Ջրի ափան էս աղէն,
Ոչխրաթափան էս աղէն,
Ախլրի ափան էս աղէն,
Գառան թափան էս աղէն:

Ախլրի լուլայ էս աղէն,
Թոփի գուլլայ էս աղէն,
Սուփրի մազայ էս աղէն,
Թաւատ թազայ էս աղէն:

Իմ ըրէխէն նախշած ա,
Ասածու իրան բախշած ա:

ԺԵ.

Դան, դան, դան էս աղէն,
Անբանի բան էս աղէն,
Խիստ անման էս աղէն,
Անջանի ջան էս աղէն:

Ես քի մատաղ որ դու կաս,
Ուրախ օրով խնդմուտս,
Հրսանքումը թրմփաս,
Ոնչ նեղանաս, ոնչ տընքաս:

Քու տուղը շէն կէնայ,
Ասղի կուրծը լէն կէնայ,
Խայաթին երգէն կէնայ,
Ինքը կարի դէն կէնայ:

Անուշ բալին ես ղուրբան,
Քաղցը բալին ես ղուրբան,
Նախշուն աչերին մեռնիմ,
Սիրուն թաթերին մեռնիմ:

ԺԶ.

Դան, դան, դնգոցը,
Քաղցր ա բալիս տընքոցը,
Դան, դան, դնգոցը,
Իմ ըրէխի թնգոցը:

Դան, դան, դնգոցը,
Մեղրով լիքը քթոցը,
Դան, դան, դնգոցը,
Դիրէկան ա ճընգոցը:

Դան, դան, դան կասեմ,
Իմ ըրէխին ջան կասեմ,
Դան, դանը քե զուրբան,
Պառաւ նանը քե զուրբան:

ԺԷ.

Դան, դան, էսօր դան,
Էքուց թամամ տարեկան,
Դան, դան, էքուց դան,
Էլօր քի պարնութին տան:

Դան, դան, էլօր դան,
Գալօր թամամ Դաւիթ խան,
Դան, դան, սիրուն խան,
Թիֆլիսը քեզ դիւան խան:

Դան, դան, թամամ խան,
Արզանեւ ու Շիրախան,
Դան, դան, նարդիւան,
Շաքիզը քեզ Շիրվանխան:

ԺԸ.

Աստուածաձնի մանանայ,
Մարդ կայ մարդի նման ա,
Ում տանը որ Արամ չկայ,
Ետաբ ինչի նման ա:

Իմ Արամը սաղ ըլի,
Մեր խոզի պէս չաղ ըլի:
Իմ Արամը նուշ ըլի,
Չարի աչքին փուշ ըլի:

Իմ Արամը նախշած ա,
Ասծու իրան բախշած ա.
Աղեմ, մաղեմ իմ ըրէխին,
Դուշմանը թաղեմ իմ ըրէխին:

ԺԹ.

Աղջիկ ունեմ հունարի,
Գլխին ունի ջունարի.
Աղջիկ ունեմ հունարի,
Բոյն սալը ու չինարի:

Աղջիկ ունեմ հունարի,
Տալ չեմ հազար թումանի,
Գլխին ինչքան մազ ունի,
Էնքան իլթիմազ ունի:

Բուրդ բերէք բաժինք անի,
Ուղտ բերէք բարցի տանի,
Գեղով կզան խնամի,
Տալ չեմ աղջիկս տանի:

Որ խնամին քեզ տանի,
Բոս քու մէրն լիւն անի:
Ով կարայ որ քեզ տանի,
Իր մօր ձեռից դուս հանի:

Ի.

Դան, դան, դան, աղջիկ
Ջանս քեզ զուրբան, աղջիկ,
Ուղողնիրդ գան, աղջիկ,
Բերեն քեզ նըշան, աղջիկ:

Դան, դան, դան, աղջիկ,
Մուշտարիքդ գան, աղջիկ,
Ճամփին իրար տան, աղջիկ,
Եդ դառնան ու գնան, աղջիկ:

Իմ աղջիկը կռնել ա,
Վարդը ձեռին բռնել ա,
Ամեն ծառին մի փշատ
Իմ աղջկայ ումը շատ:

Իմ աղջիկս բշարող ա,
Մանր ուլունք շարող ա,

Թաւթայ շաբիկ կարող ա,
Իգիթ տղայ ճարող ա:
Իմ աղջիկս լաւ աղջիկ,
Հաքին ալ հալաւ աղջիկ,
Հնէվան որ ձէն գցի,
Ղազարից գոմէշը կապ կտրի:

ԻԱ.

Դան հա դան, դանդանի,
Կաբէդ կարեմ ժանգառի,
Քոբէն դնեմ ծիրանի,
Կոճակները գիլանի:
Դան, դան, դիարն ես,
Կանաչ բաղի խիարն ես,
Սուսամբարով կլօլած ես,
Վազան տակին պահած ես:
Անուշ բալին ես ղուրբան,
Քաղցր բալին ես ղուրբան,
Նախշուն բալին ես մեռնիմ,
Սիրուն թաթերին ես մեռնիմ:
Ոսկէ սուրու քի մեռնիմ,
Կլկլան կուլայ քի մեռնիմ,
Սուփրի մազայ քի մեռնիմ,
Թաւար բազայ քի մեռնիմ:
Ջան զաւամբեար քի մեռ-
նիմ,
Թայ ջուհարդար քի մեռնիմ,
Շուշայ բազար քի մեռնիմ,
Սուփրի մազայ քի մեռնիմ:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Ով որ իմ արեւ ունի,
Օխտը խախալ ցաւա ունի:
(Երբ մէկը միւսի ղիմաց
կանգնելով զրկում է նրան ա-
րեւի ճառագայթներից):

Ըղունգ, ըղունգ ըտի կաց,

Աթամ դուն վկայ կաց,
Եփոր հարցնեմ, հազիր կաց:
(Կտրած եղունգը պահելիս):

Մուկիկ, մուկիկ, այ մու-
կիկ,

Առ քու էրկաթէ ատամը,
Ինձի իմ օսկոռէ ատամը:
(Ասում են երբ ատամը վայր
է ընկնում և դնում են թարե-
քին կամ պատի խոռոջում):

Դմբրի, դմբրի, դմբրակալի,
Տակիս մի նահալի,
Չիմ գնացին շան հրօտնիք,
Ես մնացի տան ըլանիք:
(Ասում են երբ ոտները
թմրում են):

Մահը մտիս է,
Ահը ճտիս է:
(Երբ ականջը ձայն է հա-
նում կամ, ինչպէս իրենք են
ասում, երբ «անգաճը ձէն ա
ածմ»):

Ծեղ ես ծալուի,
Ֆող ես հալուի:
(Երբ աչքը մի բան է ընկ-
նում):

Աղչի դու ոչ ըլես,
Կատվների փայ ըլես,
Աղամանին աղ ցանես,
Օխտը խախալ ցաւա ունես:
(Երբ ուզում են մէկին տալ
իրենց հիւանդութիւնը):

Ստանայ, ստանայ,
Ոտիդ տակին մի բան կայ,

Դուս բի կէսը ինձ,
Դուս բի կէսը քեզ:
կամ

Ստանայ, ստանայ,
Մի զադ եմ կորցրել,
Դուս բի. կէսը քի. կէսը ինձ:
(Երբ մի բան են կորցրել,
աշխատում են այս խօսքերով
խարել սատանին, որ չպահի):

Բրինձ, բրինձ,
Աղա բրինձ,
Չանխա տակին,
Չալ մատանիք,
Իլլու, բիլլու,
կտրտոր մատիկ:
(Երբ մի բան վիճակ են ձը-
գում):

Ձերայ, ձերայ, սիրուն ձե-
րայ,
Ման ես գալի ճուտի ծէրայ,
Վերի թաղէն կուտ կտամ,
Ներքի թաղին ճուտ կտամ:
(Երբ բաղէն գալիս է՝ ասում
են, որ իրենց թաղից չտանէ,
յիշելով, որ իրենց թաղին
կուտ կը տան և ոչ ճուտ):

Ական, ական, ակն ա կովին,
Չալ, չալ աչքեր պախրի կո-
վին,
Իմը ականեմ աղաքս անեմ,
Հնգերներինս հետը տանեմ,
կամ՝
Թուրքերինը քարերն անեմ:
(Ասում է տաւարածը դաշ-
տում անասունները հաշուե-
լիս):

Անա խանում, Անա խանում,
Դու ասա խի՞ ես պոպերդ հա-
նում:
(Խխունջ տեսնելիս):

Ալիբ մաղի, ալիբ մաղի,
Մաղի, մաղի,
Ալիբ մաղի,
Ինձ հետ արի,
Ծաղիկ քաղի:
(Թիթեռի թեկից բռնում են
և խաղալով հետը՝ ասում):

Թնւ. իմ ախպոր ոտը կոտ-
րի ոչ,
Իմ ոտը կոտորի ոչ, չալ ալ-
ուալի ոտը կոտորի:
(Թռչելիս):

Գերան պարոն, գերան պա-
րոն,
Պարոնն ասաւ, թուր ու թու-
անքով կտամ, եզ դառւ
(Գերանի վրայ ման գալիս):

Թափն արա, հա թափն արա,
Տանձ ու խնձոր գոքս արա:
(Ասում են ճլորթի խաղալիս,
երբ թոկը պտղատու ծառի
ճիւղից է կախած):

Ճորի, ճորի, ճամփորթեմ,
Օխտը եզը կը մորթեմ,
Դանակ չունեմ, որ մորթեմ:
(Երբ մէկը միւսի ունեցա-
ծից ուզում է.):

Քեռի,
Արի գնանք գլեռի,
Ձկեռն ուտենք, գլուի տանք,

Բամբուռ ձորին կռիւ տանք,
Որ քացի տամ այ քեռի,
Քուցափ արա ու մեռի:
(Ձկեռ ուտելիս)։

Սինդրիկ ու սխորիկ,
Հարսն ու աղջիկ կտորիք:
(Ասում են տանցիք, երբ
մինն ուշանում է)։

Ծիտը թռչի,
Գորտը կաշի:
կամ՝
Վիլայ, վիլայ,
Հնգերս գայ. (մի քանի ան-
գամ)։
(Երբ մէկին բանի են ու-
ղարկում)։

Ով որ խօսի, խոստովանուի,
Ոչին ուտի զրդըճալի:
Ով որ խօսի, խոստովանուի,
Ջաղացպանի կոնտին տանի:
(Երբ ուզում են շատախօ-
սին լռեցնել)։

Ով որ չգայ, չիք չքայ,
Պատիցը կաշի, պոկ չը գայ:
(Զլսողին են ասում)։

Դիւ, դիւ, հրսանիք,
Հարսի մատին մտանիք,
Դէ դուս բերէք, որ տանենք,
Փոխան չունի, ինչ անենք:
(Ասում են տիկնանուկի խա-
ղալիս)։

Պսակ, պսակ,
Տիկնի պսակ,
Արջի պօլոլ,
Դեղին դմակ,
Կուժն ու կուլէն,
Գլխիկ կոտրեմ,
Տէ՛ր ես, թէ չէ:
(Երեխաները ասում են ի-
րենց տիկնիկները իրար հետ
պսակելիս)։

Պառաւը, պառաւը ծոցն արա,
Դունչը թխոցն արա:
(Ասում են ուշ վարթնողին
կամ ուշ հագնուողին)։

Երբեմն աղջիկները միատեղ ժողովուած դէպքում զուարճու-
թեան համար սկսում են հետեւալ աղօթքի ձևով յօրինուած
խաղը խաղալ։

Աղջիկներինք քնքոյշը.—Աղջի ջան, գլուխս շատ գէշ
ցաւում է։

Նրան ծաղրող մէկը.—Ախ եարաբ իմանամ ո՞վ աչքը
տուեց։

Մէկ ուրիշ կատակասէրը.—Աղջի ջան, արի աղօ-
թեմ, որ անց կենայ, որ նրանից յետոյ էլ ոչ
ով չը կարենայ քեզ աչքը տալ։

— Աղօթեմ ազ գողանաս,
Բոչիցը մաղ գողանաս,

Ջուխտ գաթէն սաղ գողանաս,
էն էլ ուտես՝ ոչ սղանաս:

Գնաս, գնաս, փորիսող,
Կերածդ ըլի լիանաֆող,
Ցածր պատից պատրաստ կենաս,
Բարձր պատից դվեր ընկնես,
Բարակ ջրից պատրաստ կենաս,
Վարար ջրի մէջն ընկնես,
Քանի ջուրը ալին տայ,
Քեզ վեր ունի քարին տայ,
Քանի ջուրը փրփրի,
Քեզ վեր ունի քրքրի,
Քանի ջուրը ափին տայ,
Քեզ վեր ունի թփին տայ:

* *

Քա, խնամի ջան, էկել եմ էկել *).

Ա, խնամի ջան, հար ես էկել.

Քա, խնամի ջան, աղջիկդ ուզող.

Ա, խնամի ջան, աղջիկ չունեմ.

Քա, խնամի ջան, տեսել եմ տեսել.

Ա, խնամի ջան, հրդի ես տեսել.

Քա, խնամի ջան խանրազումը.

Ա, խնամի ջան, գլխին թնչ կար.

Քա, խնամի ջան, չալ քլաղայ.

Ա, խնամի ջան, ոտին թնչ կար.

Քա, խնամի ջան, ծուղով մաշիկ.

Ա, խնամի ջան, մէջքին թնչ կար.

Քա, խնամի ջան, բուզմայ գոտիկ:

Ա, խնամի ջան, թնչ ես բերել.

Քա, խնամի ջան, սէլով սեղան:

Ա, խնամի ջան, հոն ես եկել.

Քա, խնամի ջան, պռատ գաւով, պոչատ հաւով:

Հեքիաթ, հեքիաթ էս պապս,

Ղաշղայ քուռակը տակս,

Ձիզի հարսը քամակս,

Չալ կրկէնին աղաքս,

Չափ դնեմ չկէլ Շուլավէր,

Հնդի տէհայ մի ջաղաց,

*) Ասում են փոքրիկ աղջիկները «տիկին» խաղալիս:

Տակին կար մի կտաղած,
 Լինգը վեկալաւ կոճերս աղաց,
 Թուրը վեկալաւ մէջքս խաղաց,
 Էլ պարկով, ասաւ, չը գաս էս ջաղաց:
 Զաղացի գլխին օխտը բուն,
 Օխտը բնին մի բմբուլ,
 Բմբուլ, բմբուլ, դուռը բաց,
 Սոսին էկաւ գլխաբաց,
 Մեր հաւը ունէր կեռ կտուց,
 Ի՞նչ ուտէր, չիմ ձուի դեղնուց,
 Սոսին գնաց մի օր հունձ,
 Բերուց մի լաւ ծաղկէ փունջ:

ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԵՐ

Լինեակ գիշեր, տափակ կտուր, զաշ-զարամալլու,
 Բոլոր լինեակ վրէն տէփուր, զաշ-զարամալլու,
 Սիրուն հարսը ալիւր մաղէր, զաշ-զարամալլու,
 Զուխտ շամամը ծոցին խաղէր, զաշ-զարամալլու,
 Սիրուն հարսը ալիւր մաղէր, զաշ-զարամալլու,
 Իր տենողի ուշքը շաղէր, զաշ-զարամալլու,
 Սիրուն հարսը ալիւր մաղէր, զաշ-զարամալլու,
 Օսալ մարթի գլուխը թաղէր, զաշ-զարամալլու,
 Սիրուն հարսը ալիւր մաղէր, զաշ-զարամալլու,
 Ուրախ երգէր ու ծիծաղէր, զաշ-զարամալլու,
 Սիրուն հարսը ալիւր մաղէր, զաշ-զարամալլու,
 Ծծերն ի վեր վարսը շաղէր, զաշ-զարամալլու:

Սէրով գրոյց

- Ա՛. չալ ախչիկ, հըր ես գնում,
- Ա՛. պալ տղայ, բաղն եմ գնում.
- Ա՛. չալ ախչիկ, բաղն հըր ես գնում,
- Ա՛. պալ տղայ, վարթի եմ գնում.
- Ա՛. չալ ախչիկ, վարթն Բ՛նչ ես անում,
- Ա՛. պալ տղայ, եարիս եմ զրգում,
- Ա՛. չալ ախչիկ, քու եարը մեռնի.
- Ա՛. պալ տղայ, քու լեզուն լալկի.
- Ա՛. չալ ախչիկ, քու եարը կորչի,
- Ա՛. պալ տղայ, քու լիզուն ուռչի.

- Ա՛ չալ աղջիկ, ես քեզ կուզեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, ես քեզ չեմ առնի,
- Ա՛ չալ ախչիկ, դուռով կը տանեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, երկրիցս կը կորչեմ,
- Ա՛ չալ ախչիկ, կը գամ կը գտնեմ:
- Ա՛ պալ տղայ, ձուգը կդառնամ ջուրը կընգնեմ,
- Ա՛ չալ ախչիկ, թոռչի կդառնամ ես քեզ կըռնեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, ծիտ կդառնամ երկինք կթռչեմ.
- Ա՛ չալ ախչիկ, բազէ կը դառնամ եղնիցդ կընգնեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, էրինջ կդառնամ նախիրը կմտնեմ,
- Ա՛ չալ ախչիկ, չովդառ կդառնամ քեզ կառնեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, ջուր կդառնամ կվազեմ,
- Ա՛ չալ ախչիկ, փարչայ կը դառնամ որ բռնեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, ասեղ կդառնամ թութը կմտնեմ,
- Ա՛ չալ ախչիկ, խայաթի կդառնամ կուրծքը կմտնեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, գառը կդառնամ սուրուն կմտնեմ,
- Ա՛ չալ ախչիկ, չոբան կդառնամ քեզ կառնեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, վարթ կդառնամ բաղը կնստեմ,
- Ա՛ չալ ախչիկ, բլբուլ կդառնամ վրէժ կերգեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, կորեկ կդառնամ գետնին կփռվեմ,
- Ա՛ չալ ախչիկ, թուխսը կդառնամ քեզ վեր կքաղեմ,
- Ա՛ պալ տղայ, քարէծ կդառնամ քարը կը մտնեմ,
- Ա՛ չալ աղջիկ, ֆօրսկան կդառնամ քեզ կգտնեմ:

Երկու սիրահարը

- Երիտասարդը.— Ա՛յ հայի ախչիկ, այ շահի ախչիկ,
 Հէյրան եմ քեզի, դուրբան եմ քեզի,
 Տանէն դուռս արի, քու բոյդ տեսնեմ:
- Աղջիկը.— Ա՛յ հայի տղայ, այ շահի տղայ,
 Բա բաղ չեմ մտել, չիւար չեմ տեսել:
- Եր. Ա՛ հայի ախչիկ, այ շահի ախչիկ,
 Դու մին դուռ արի, էրէսդ տեսնեմ:
- Աղ. Ա՛ հայի տղայ, այ շահի տղայ,
 Բարվան չեմ գնացել, լիւնեակ չեմ տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, այ շահի ախչիկ,
 Տանէն դուռ արի, ճակատդ տեսնեմ:
- Աղ. Ա՛յ հայի տղայ, այ շահի տղայ,
 Շհար չեմ գնացել, մէյդան չեմ տեսել:

- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, աչքերդ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Երգինք չե՞ս նայել, ասողեր չե՞ս տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, ունքերդ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Երգինք չե՞ս նայել, լուսին չե՞ս տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, ծամերդ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Չափար չե՞ս կոխել, օձեր չե՞ս տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, թշերդ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Բա բաղ չե՞ս մտել, ալ խնձոր չե՞ս տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, պոռոզ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Նուռը չե՞ս կերել, մէջը չե՞ս տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, ատամներդ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Վզնոց չե՞ս առել, սաղափ չե՞ս տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, քու վիզդ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Բա գեօլ չե՞ս գնացել, օրդակ չե՞ս տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, դօշդ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Բա սար չե՞ս գնացել, ճնդիր չե՞ս տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, ծծերդ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Բօստան չե՞ս մտել, շամամ չե՞ս տեսել:
- Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, ա՛յ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, կոներդ տեսնեմ:
- Ա.դ. Ա՛յ հայի տղայ, ա՛յ շահի տղայ,
Բա բաղ չե՞ս մտել, շեր չե՞ս տեսել:

Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, այ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, մէջքդ տեսնեմ:

Աղ. Ա՛յ հայի տղայ, այ շահի տղայ,
Բա վարթ չէս քաղել, դաստայ չէս կապել:

Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, այ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, ճոներդ տեսնեմ:

Աղ. Ա՛յ հայի տղայ, այ շահի տղայ,
Ժամ չէս մտել, կերոն չէս տեսել:

Եր. Ա՛յ հայի ախչիկ, այ շահի ախչիկ,
Տանէն դուս արի, ոտներդ տեսնեմ:

Աղ. Ա՛յ հայի տղայ, այ շահի տղայ,
Կաքաւ չէս բռնել, սօտեր չէս տեսել:

ՎԻՃԱԿԻ ԵՐԳԵՐ

Ալիւր մաղեմ ձին կգայ,
Եգոր աղէն երբ կգայ,
Ամեն ծառին մի փշատ՝
Սիրած հարիս ումբըը շատ:

Ալ քաթիբէս կարել եմ,
Խաս կոճակը շարել եմ,
Դէ գնա կորիւր, գէշ տղայ,
Քանց քեզ լաւը ճարել եմ:

Ախչի, ախչի, ալ ախչի,
Աչքերդ չալ, չալ, ախչի,
Էրնէկ էն օրին կտամ,
Դու մեր տանը տալ, ախչի:

Ախպէր, իմ բաղն անուշ ա,
Մէջը քաղցր հմիշ ա,
Ախպէր, բէգամաղ չիս,
Եարս քեզանէ անուշ ա:

Ախպրի զրաղը քարքարոտ,
Քաթան շարիքս ծոճառուտ:

Արի թուշդ մին պաչեմ,
Փորթերդ տանեմ արօտ:

Ամբել ա ձին չի գալի,
Մթնել ա տուն չի գալի,
Ես մի հեռու եար ունիմ,
Մի մատը գիր չի գալի:

Ամբել ա ձուն չի գալի,
Մթնել ա տուն չի գալի,
Շամ հօրդան, դութնի դօշակ,
Առանց եար քուն չի գալի:

Ամբխանանց կտերը
Ծլվում են ծտերը,
Ագափ տղի դեղն լոնչ ա,
Կոկոմ, շամամ ծծերը:

Ա՛յ ախչի ասան, մասան,
Ծամերիդ ծէրը խաս ա,
Թուշդ դէսն արա պաչեմ,
Վաղի գնա մօրդ ասա:

Ա՛յ արխւմը, արխւմը,
Աբրէշումի չարխւմը,
Գլուխս գլխիդ զուրբան,
Ջումարդ կաղնի խալխւմը:

Ա՛յ ասւմը, ասւմը,
Նռան գինին թասւմը,
Ես քի եփ սիրեցի,
Վարթեորի պասւմը:

Ա՛յ դու առն ու վառն ես,
Կոնաչ քողերի խնձառն ես,
Էն ով կասի թէ դառն ես,
Դու իմ սիրած եարն ես:

Ա՛յ էս կուռը, էն կուռը,
Քաղել եմ Գեանջայ նուռը,
Ես էս ծուռը չեմ առնել,
Ինձ կգցեմ սե ջուրը:

Ա՛ տղայ, անրմդ ա Ռուշան,
Սիպտակ գառանը թուխ նշան,
Աղլուխդ զրգի նախշեմ,
Չալ, չալ տոտերս քեզ բախշեմ:

Ա՛յ տղայ, ասն, ասա,
Գդակիդ ծալը խաս ա,
Իմ նանը քե ախշիկ չիտայ,
Իմ նանին կաշառք ասն:

Ա՛ տղայ դու խանի որթի,
Հաքինդ լիսամի մորթի,
Թէ ինձնից գուման եար բռնես,
Լէզզին քեզ տանի մորթի:

Ա՛յ տղայ դու լէրաբաշի,
Ղօլթամաջէդ հագի մաշի,
Գամ ըղաքովդ անց կենամ
Թուխ գառը փէշքաշ քաշի:

Ա՛յ տղայ դու ուրես մուրես,
Ես ծարաւ եմ՝ դու ջուր ես,
Մահարլամ-թաուլամ շորեր,
Համբարցում գիշերն հւր ես:

Ա՛յ տղայ դու ատիկ մատիկ,
Աչքերդ նռան հատիկ,
Էն օրէն ինչ քեզ տեսնում եմ,
Համ համբարցում, համ դատիկ,

Ա՛ տղայ դու փէտ ես արել,
Ծմակին փէտ ես արել,
Մեռնիմ վրիդ եարաղին,
Էշխով վրէդ ես արել:

Ա՛յ օրօն-օրօն ծաղիկ,
Կարմիր ու տօրօն ծաղիկ,
Խալխին ես մէջլիս կանեմ,
Ու քի միշին կգովեմ:

Ա՛յ օրօն, օրօն ծաղիկ,
Կարմիր ու տօրօն ծաղիկ,
Ալվալայ խալխ եմ կիտել,
Ես գամ քեզ, օրօն ծաղիկ:

Անձրե ա էկել նամ ա,
Ծոցինդ էրծաթէ ջամ ա,
Գնա քու նանիդ ասա,
Նոր ա էկել, դեռ խամ ա:

Արեւ թռաւ հովըն ընգաւ,
Նա մէր մտաւ, ծովն ընգաւ,
Ախշի, մտիկ քու գլխիդ,
Ալ բաղդադիդ մնջն ընգաւ:

Արեւ մեր դուռը մտաւ,
Սիրածը սիրածին գտաւ,
Վայ աղանջ ջան չուստ արա,
Պահած բաներդ փտաւ:

Արեւ մէր ա, մէր ա,
Ոչխարը գոնամէր ա,
Ով մէր ունի՝ մէրատէր ա,
Ով մէր չունի, ընչի՞ տէր ա:

Ըրխալուզս կարել եմ,
Ոսկէ կոճակ շարել եմ,
Նանի ջան, դու դարդ չանես,
Ես իմ սիրածը ճարել եմ:

Արտուժն ցանել եմ գարի,
Աստուած տայ իմ նանին բարի
Որ ինձ տվուց ջահել եարի,
Դարչին, միտակ, քահրերարի:

Բաղիս դուռը բաց ա,
Ոտներս շաղով թաց ա,
Եարիցս հեռացել եմ,
Աչքերս լիքը լաց ա:

Բաղիս միջին վարդ ունիմ,
Աղպորս հետ դարթ ունիմ,
Արի, արի, ջան աղպէր,
Տես քանի սև դարդ ունիմ:

Բաղըմս ունեմ բաղմանչի,
Շե կայ, շէի նման չի,
Թաքուն դատան դուռ թըռան,
Մինն էլ եարիս նման չի:

Բարդի ծառը բարցը ա,
Սիրած եարը քաղցը ա,
Գնա նանին հարցրու,
Թը որ չըտայ՝ փախցրու:

Բարցիս տակին մանիշակ,
Աղպէրս գեանջ ու շիշակ,
Արի հոտ կալ, իմ աղպէր,
Գցել եմ զարբար դօշակ:

Բերդի տակին ցել ունեմ.
Ըռանգ, ըռանգ թել ունեմ,
Թելիկ մելիկ սարկաւագ,
Դեռ քեզանից մէլ ունեմ:

Գենգդարայ սարը սար ա,
Տակը չնգել ու քար ա,
Մեռնեմ եարիս արեին,
Իմ եարը մին ու ճար ա:

Գերանի տակը ձին ա,
Իմ եարի կարէն հին ա,
Էն ով կասի հին ա,
Ալամ աշխարքի գին ա:

Գիւլում, գիւլում, գիւլասար,
Դուք եմ մանել հաւասար,
Ես մի շէգլիկ եար ունեմ,
Մի աչկը թեքն ա, մինը եասար:

Գիւլում կասեմ կշարեմ,
Տոպրակ կածեմ կշարեմ.
Երկրէ երկիր ման կգամ,
Քանց քեզ լաւը կճարեմ:

Գնացի ջուրը ջրի,
Ոտս ընգաւ օցի լղի,
Իմ հօրն ու մօրն ի՞նչ ասեմ,
Ինձ խի՞ տուին դարիր տղի:

Գնացի ջուրը տեսայ,
Շաքաքու դուռը տեսայ,
Շաքաքու դռան միջին,
Մէկ սիրուն տղայ տեսայ:

Գնա տես դու կալի հորթին,
Ձիւ տվի հորթի մորթին,
Ով իմ սիրածն ինձ չտայ,
Թաղի թաքաւոր որթին:

Գոմի փայլը սալել եմ,
Սարի ձիանը նալել եմ,
Կորի գնա, շան տղայ,
Քեզնից լաւը ճարել եմ:

Գութանի երգէն ծէրը,
Սիրել ա սիրունի տէրը,
Սիրունի տէրը ինչ անէ,
Արէնտէր ա հէրն ու մէրը:

Գութանի թեւը դուն ես,
Անմեղ ես, խաբար չունիս,
Եարդդ առան գնացին,
Մգար դու նամուս չունիս:

Գութանը վարի ցել դու,
Եղնայ մշակիդ մէլ տու,
Զուխէդ կոնովդ քաշի,
Եդ դառ կտրովը հաշի:

Դէզ եմ դրել հաւան չեմ,
Ինձու գլխու դիւան չեմ,
Ինձ դնակամորթ արէք,
Ես էն եարին հաւան չեմ:

Դու կաղնել ես բարցը հովին,
Փոփուրմ ա դօշիդ մովին,
Էրնէկ ծոցիդ քնողին,
Շամամ ծծերդ բռնողին:

Դուքնի միջի արաղը,
Թմամել ա թարաղը,
Հրէս կգայ իմ եարը,
Վրէն կապած եարաղը:

Եարի կշտին եար պտի,
Աղ ու կանաչ խիար պտի,
Աման, նանի, մի անի,
Եարս ինձ բարերար պտի:

Եղ եմ հալել թասըմը,
Վարթէորի պասըմը,
Ա՛ տղայ, քի հրտի սիրեցի,
Ժամի ըղաքի դասըմը:

Գնամ սարերը որս կանեմ,
Քարերը գլխիս բարց կանեմ,
Հարցնում եմ քեզ, բարցը սար,
Կորցրել եմ ջէյրան եար:

Ես գնում եմ լաց չլես,
Արտասունքով թաց չլես,
Մեռնիմ խումար ունքերուդ,
Հէնց քնի որ բաց չլես:

Ես եմ Լեղուարայ քամին,
Զանդանայ ծովի գամին,
Խաբար տարէք իմ նանին,
Հասրաթ եմ ծոցի համին:

Ես լիսասող եմ երկնքին,
Շողս տուած գետնքին,
Դեռ շատ կարօտ ման կգաս,
Էս իմ չալ չալ աչք, ունքին:

Ես ծարաւ եմ ջուր բերէք,
Սարերիցը ախպիր բերէք,
Տանըցիք թամամ են,
Դրացի եարս տուն բերէք:

Ես հողերի տուխտմն եմ,
Լիքը ֆորերի կուխպըն եմ,
Ա՛յ դաւամ քաշող տղայ,
Ծնգանդ ծէրի թուխտմըն եմ:

Ես դուշ եմ թեւ դեղին,
Ման կգամ եարիս գեղին,
Իմ ջանս դուրբան կտամ,
Իմ եարիս ցաւող տեղին:

Ես մի բռնուր խոտ ունեմ,
Հազար թուամանի ճոթ ունեմ,
Ես քո ճոթը ի՞նչ կանեմ,
Նարգիզ պարի հոտ ունեմ:

Ես նստել եմ ախպրի աղը,
Քաղել եմ հոնի խաղը,
Ով իմ լաւս չի ասէ,
Ոչ տեսնու որթու թագը:

Ես չորան եմ չուն չունեմ,
Աշխարքումս տուն չունեմ,
Սիրուն աղջիկ, խղճ արի,
Առանց քեզ ես քուն չունեմ:

Էդ դառը պլուրիկ դառն ա,
Թող գայ միւր սուրուն դառնայ,
Էրէսդ էրէսիս արն,
Քրտինքդ ծոցս դառնայ:

Էդ հողն իմ ա՛ վարի՛լ մի,
Վարելիս չափարիլ մի,
Չափար բասմայ կոխիլ մի,
Էդ հարն իմն ա՛ խափել մի:

Էկէք գնանք մուխ անենք,
Ղամշուտ թալին ծուխ անենք,
Ով ինձ սիրածիցս հանի,
Որթու թագը թուխ անենք:

Էն սարըմը էրկու ծուխ,
Մինը հանգած, մինը մուխ,
Ես մի եար եմ կորցրել,
Քինթը կալած, վարսը թուխ:

Էս ձորն ըվէր ծնէփակ,
Շղակուլ ըրեքնակ,
Ըրեքնակին թե ախպէր,
Շաքար մաղիմ, կեր, ախպէր:

Էսօր պասս ա միջունք ա,
Ամբել ա, պտի ձուն գայ,
Ախչի բուգդ սարգափ ա,
Արանքինը ուլունք ա:

Էս քիշերը աստղալիս ա,
Աստղերը վախալիս ա,
Ճամփայ տվէք, ախչկերք,
Կարօտ եարս գալիս ա:

Էս քշեր էրազ տեսայ,
Էս դղերը վարած տեսայ,
Նամուսդ կտրի, այ տղայ,
Սիրածդ տարած տեսայ:

Ըսօր ամբ ա պարզմ չի,
Ղալամ եմ բռնել սազմ չի,
Ըսօր ինձ համար հէջ օր ա,
Արին սիրտս պարզմ չի:

Ըսօր մեզ համբարցըմ ա,
Աստծուն փառք ի բարցըմ ա,
Քրիստոս երկինք համբարցաւ,
Ողջիս բաղդը բացւըմ ա:

Ըսօր ուրբաթ ա, պասս ա,
Դիմացը կալ ու կաս ա,
Որթիդ մեռնի, վարթապետ,
Դու խի՞ ասիր չհաս ա:

Թեղ տուած թեղիդ մեռնեմ,
Ման էկած տեղիդ մեռնեմ,
Իրեք օր ա տեհել չեմ,
Նոր ծլած բեղիդ մեռնեմ:

Թուխ մագերդ ըլորել ես,
Աչքերդ բլորել ես,
Իրեք օր ա տեհել չեմ,
Իմ սիրտը մըլորել ես:

Թուր ու թվանք թամբումը,
Ջուխտ աղունակ վանքումը,
Մեռնիմ սիրական հարիս,
Ինքը քաղկի ճամփումը:

Իմ ախպերը սարըմն ա,
Շուին թևքի կարըմն ա,
Ախպեր ջան, շուիդ ածա,
Քիրդ Լոռուայ քարըմն ա:

Իմ հարին լաւ հար պտէր,
Գլխին կօշկայ սար պտէր,
էն շոքած, քրտնած վախտը՝
Մի կանաչ խիար պտէր:

Իմ ծաղիկս քաղած ա,
Տէփրի *) տակին պահած ա,
Ծաղիկ հարս առն չեկաւ,
Ջանս սաղ-սաղ թաղած ա:

Լալվարայ սարը սար ա,
Տակը ջնջիլ ու քար ա,
Խաբար արէք իմ նանին,
Սիրածս միտուճար ա:

Լէհին եմ կարել խառ ա,
Դօշ եմ դրիլ գըլաս ա,
Ջահին մեռնեմ իմ հարի,
Միհն ա հազարի բաս ա:

Լիսնեակը կեռ ու քեամար,
Քիրը մեռնի ախպօր հըմար,
Յիսուսն օր պաս եմ պըհել,
Իմ հարի ճամփի հըմար:

Լիսնեակը ցերեգ, ցերեգ,
Շաքար կոտորեմ, տարէք կերէք,

Աղլուխս կաշառք կտամ,
Եարիցս խաբար բերէք:

Լօռուայ միջին դով կտամ,
Քաթանս իմ գլխով կտամ,
Ով որ կասի եարդ էկաւ,
Ֆօրթը տակին կով կտամ:

Լօռուայ ջուրը սառել ա,
Ղամշին կուռս առել ա,
Քանքիկ ու թանթլիկ տղէն,
Ուշք ու միտքս տարել ա:

Խաղ կասեմ խաղի գլխին,
Մելիքը բաղի գլխին,
Սա էլ ի՞նչ դարդ կանի,
Ֆողը ըլի կաղի գլխին:

Ծաղք եմ գրել հաւան չեմ,
Ինձու գլխու դիւան չեմ,
Ինձ փունջ թրամորթ արէք,
Ես էդ հարին հաւան չեմ:

Ծաղկավանքին ուխտ եմ արել
Շէգ ծամբաս ջուխտ եմ արել,
Ա՛յ տղայ էլ խօսալ չի ուզիլ,
Ես քի հմար թուղթ եմ արել:

Ծաղիկ, ծաղկեվանայ ես,
Ասլգ ¹⁾ Ըրեանայ ես,
Տարէն մհէտ ²⁾ կգաս,
Մագեամ ³⁾ նուրարխանայ ես:

Ծաղիկ ծաղիկ ծաղկաքաղ,
Լիս ու արե ոսկէմաղ,
Արի գնանք սէյր անենք,
Դու ինձ բլբլիլ, ես քի բաղ:

*) Մատուցարանի նման, փայտից, որի օդնութիւնները հաջորդականօրէն շոկում են քարոտ մասերը:

¹⁾ Ցեղ. ²⁾ մի անգամ. ³⁾ միթէ.

Ծաղիկ եմ քաղել դեղին ա,
Իմ հարը ձեր գեղէն ա,
Հիլ ու մեխակ շատ ունեմ,
Հրէ հարիս ձեռին ա:

Ծաղիկ եմ քաղել էս ա,
Ջանիդ մատաղ, ջան փէսայ,
Տղէքը շատ բան կհաշան,
Ախչկերանց ծէսն էս ա:

Ծաղիկ եմ քաղել նարնջի.
Ա՛ տղայ, վեր արի փնջի,
Իմ մէրը քի ախչիկ չի տալ,
Քանի ման գաս եաւնջի ¹⁾:

Ծաղիկ ունեմ գեղին ա,
Իմ ուզողը գեղին ա,
Էլն էլ գիդի, ալամն էլ,
Էն ըրեցի տղէն ա:

Ծառի տակը հով քամի,
Քանքուղ քամին տանի,
Բա դու սարում, ձորում,
Իմ քունը հնց կտանի:

Ծառ ունիմ ծիրանի,
Քամին թել թել կտանի,
Արի գնանք դիւանի,
Ում դամաթն ա նա տանի:

Ծիրան եմ քաղել նուշը,
Պտղնցիս վարդի փուշը,
Փունջ կապեմ ախպորս տամ,
Պաչ անեմ կարմիր թուշը:

Ծիրանին թել թել մանած,
Իմ տեհած, իմ հաւանած,

Իրեք օր ա տեհել չեմ,
Հենց եմ լէգզու թալանած:

Ծիրանի ծառ, բար մի տար,
Ճիւղներդ իրար մի տար,
Ամէն մէջդ մտնելով,
Դարդերս իրար մի տար:

Ծիրանի մանիշակը թերի,
Կարօտ եմ քաղցր սէրի,
Սիրածը սիրածից հանողի
Ազիզ որթին թորնմը էրի:

Ծմակին հորս եմ արել,
Աչքերս չորս եմ արել,
Վատ խաբարդ լսել եմ,
Արինը փորս եմ արել:

Կանաչ տէփուր մէյտան ա,
Տեհէք իմ հարը տանն ա,
Ութ օր ա, որ տէհել չեմ
Սիրտս հնց կգիմանայ:

Կարմիր վարթը ջամով ա,
Սիրած հարը համով ա,
Հստի զօռի բան չկայ,
Սովդէն իրան կամովն ա:

Կոխպայ քարը աղի ա,
Իմ մազերը ջաղի ա,
Իմ մազերը հուսել եմ,
Դունչս էրէսիդ քսել եմ:

Կտեր կաղնողին մեռնեմ,
Աղլուխ բռնողին մեռնեմ,
Հսօր իմ հարը տեհել չեմ,
Իմ հար տենողին մեռնեմ:

¹⁾ Ամէն բանից զուրկ մնացած, անբաղ.

Կտերը կայ դժգմբոց,
Շունը կ'քնի՝ ես ոչ,
Ճրագները վառել եմ,
Իմ եարը մոլորի ոչ:

Կարովս քոչ ա գընմ,
Քօչ քօչի մէջ ա գընմ,
Էրնէկ էն քւոր աչքին,
Օխտն ախպօր մէջ ա գընմ:

Հա գնա, գնա հետդ եմ,
Չուստ ու չաքմայ ոտիդ եմ,
Մսէ աղլուխ թաթիդ եմ,
Փունջ մանիշակ ծոցիդ եմ:

Հա դէզը գնա, դէզը գնա,
Միջքիդ քերմէն եդ գնայ,
Դէսն արի թուշդ պաշիմ,
Ունքամէջդ ետ գնայ:

Հա տով կտամ, տով կտամ,
Գլխովս կտաւ կտամ,
Ով իմ սիրածն ինձ կտայ,
Ֆորթը տակին կով կտամ:

Համբարցըմը գալիս ա,
Ծաղիկը ցնծալիս ա,
Համբարցըմ կանչող ախշիկ,
Ձէնդ ծլվլալիս ա:

Հայ ատար, ատար, Մանուշար,
Սև հաւի կատար, Մանուշար,
Թէ ինձանէ ձեռ քաշես,
Եօրդան դօշակ ոչ մաշես:

Հայ ուռ ես կռանալ մի,
Մեր դռնից հեռանալ մի,
Թէ Աստուածդ կսիրես՝
Սիրել ես մոռանալ մի:

Հաց եմ թխել գարի ա,
Իմ եարը սափարի ա,
Սափար չաքմիդ ես մեռնեմ,
Խօսքերդ շաքարի ա:

Հաց եմ թխել մշակին,
Եդ եմ նստել դօշակին,
Եարիս հէնց կարօտել եմ,
Ռնց որ վարթը մանիշակին:

Ձեռներդ ծափ ես տալի,
Քեանքուդ թափ ես տալի,
Դշեր ցերէզ պցիւով,
Ամեն օր խափ ես տալի:

Ձին ա էկել գերանին,
Մեռնեմ Աւետարանին,
Ով իմ վատը կխօսի,
Սև օձը տայ բերանին:

Ձին ա էկել հալել ա,
Փոսն ա դառել՝ սառել ա,
Էդ քու բռնած բաները
Ինձ մոմի պէս հալել ա:

Ձորըն ու դուս անտէր ա,
Ձիմ էրկաթէ բանդեր ա,
Եարիս որ տինաս, սոսա,
Քու խեղճ եարը անտէր ա:

Ձորովս ջուր ա գընմ,
Հարցրէք ուր ա գընմ,
Քէնին մհանա ա արել,
Նշանածին տես ա գընմ:

Ճալէն ի վեր ծնեփակ,
Շըղակոլոլ բրեքնակ,
Ըրեքնակին թեր ախպէր,
Շաքար կոտրեմ կեր, ախպէր:

Մաղանի ճամփէն ծուռն ա,
Իմ սիրածը մի նուռն ա,
Սիրել եմ տանել պտեմ,
Ճարս գիւանի դուռն ա:

Մագերդ հլորվել ա,
Աչկերդ բլրորվել ա,
Երեք օր ա տեհել չեմ,
Իմ սիրտս մըլորվել ա:

Մածուն եմ մէրել սեր չունի,
Ջուգն եմ էփել փոր չունի,
Ղովում դարդաշ շատ ունեմ,
Մի ջանիդիլդան տէր չունեմ:

Մանուշակը էրկու թերի,
Սիրածի սիրտը կէրի,
Ով իմ սիրածը ինձ չի տայ,
Դադաստանին հոքին էրի:

Մանուշակը էրկու թերի,
Սիրածի սիրտը կէրի,
Սիրածը որ սիրածին չի տան,
Լէզստուն կերթայ գերի:

Մատինս գեղին օղ ա,
Կտրինս ծաղկագող ա,
Տուն մտի, դուռը յետ արա,
Թող կտերը զըղդողայ:

Մատումս կայ մատանի,
Ակները վարթ ծիրանի,
Ով սիրածը սիրածէն հանի,
Ֆոքին սրտանէն տանի:

Մատումս ունեմ մատանի,
Աչքն ա վարթի ծիրանի,
Էկէք գնանք դիւանի,
Ով հախ անի՝ նա տանի:

Մենձ բաղի դուռը բաց ա,
Ոտներս շաղով թաց ա,
Եարիցս հեռացել եմ,
Աչքերս լիբը լաց ա:

Մեր բաղումը փուշ կլի,
Վարթի ծառին փուշ կլի,
Որ դուս ըլես տուն չգաս,
Սիրտս հալ ու մաշ կլի:

Մեր բաղումը նոսն ծառ,
Ջուխտ նուները վրէն թառ,
Քու ջուխտ նոսնը ես մեռնեմ,
Մինը քաղէր ու ինձ տար:

Մեր թալվարի ծտերը,
Ծլվելում են կըտերը,
Ով իմ սիրածն ինձ չտայ,
Չանգեալ բռնի ծծերը:

Մեր տան ըղաքին բարդի ծառ,
Էլի խօսքը դարդ է դառ,
Էնքան էկան, գնացին,
Սիրած հարը եղ էղառ:

Մեր տան տակին էրկու ծուխ,
Մինը հանգած, մինը մուխ,
Ես մի գնացած եար ունեմ,
Բեխը ըլորած, ճաւը թուխ:

Մեր տան տակին շլորի,
Ճիւղները՝ եղ ըլորի,
Էրնակ էն քվոր աչքին,
Օխտը ախպօր թագ կլորի:

Մթնել ա տուն չի գալին,
Ամբել ա ձին չի գալին,
Իմ եարը հեռու տեղ է,
Մի մատը գիր չի գալին:

Մի բաղ ունեմ ղշերով,
Եարս կգայ քշերով,
Սև սև աչքերին մեռնեմ,
Զորսի կուռը փշերով:

Մի եար ունեմ անուշ ա,
Հալած էրծաթի շուշայ,
Ժամի կոնուց դուս էկաւ,
Ես ասի թառլան ղուշ ա:

Մտիկ արէք էն ղազին,
Պտպտորիկ բողաղին,
Իմ հօրն ու մօրը թնշ ասեմ,
Ինձ տուին էս օլմազին:

Մտիկ տուէք էն ծտին,
Նստել ա եզան լծին,
Էրէկ մի աղջիկ տեհայ,
Աչքս փնաց ջուխտ ծծին:

Նանի ջան, ես մարթ կանեմ,
Գեշ մարթին նամարդ կանեմ,
Թէ փէսէդ հետս գայ ոչ,
Կնստեմ ու դարդ կանեմ:

Նարին, նարին տղայ,
Քանքիւղ նարին, տղայ,
Ես քի ռըդի սիրեցի,
Իմ հէրանց կալին վրայ:

Շիմշիրի գդալ շիրւանի,
Թել-թելը քամին տանի,
Իմ եարը սարում, ձորում,
Իմ քունը հնց կտանի:

Ոչխարս արել եմ էրը,
Զոգել եմ գառնամէրը,
Ով իմ սիրածը ինձ չի տայ,
Ոչ տեսնու որթու խէրը:

Ոչխարս արել եմ բակը,
Դէմ տուել սէլի աղը,
Ով իմ սիրածս առնի,
Զվէլի գլխի թագը:

Ոչխարս արել եմ էրը,
Զոգել եմ գռնամէրը,
Մեռնի քու չոլախ հէրը,
Դուն խի՞ խլեցիր իմ եարը:

Ուռի ծառին բար չի ըլի,
Առանց քեօնգուլ եար չի ըլի,
Սիրտը որ կայ շուշայ ա,
Կոտրած սրտին ճար չի ըլի:

Ուռի ծառ, կռանալ մի,
Մեր դռնից հեռանալ մի,
Ուռի ծառ, Աստուած սիրես,
Քու եարն եմ, մոռանալ մի:

Չափարիս տակը չափ կտամ,
Ոսկի քիսով թափ կտամ,
Ես իմ պզտիկ տեղովս,
Քեզ պէս շատին խափ կտամ:

Չափար բասմայ կոխել մի,
Շահին ղալբ ա՛ փոխել մի,
Շաբիքն իմն ա՛ թափել մի,
Էդ եարն իմն ա, խափել մի:

Զիթ եմ հագել սազով ա,
Գլխիս մազը գազով ա,
Հալքաթ ես էլ նազ կանեմ,
Երբոր եարս նազով ա:

Զիթ մընթանէդ հինմաշ ա,
Ունքերդ ղալամքաշ ա,
Ախչիկ, թնշ ես միտք անմ,
Իմ ջանս քի փէշքաշ ա:

Չուստիք ունիմ դեղին ա,
Իմ եարը ձեր գեղին ա,
Հիլ ու միխակ շատ ունիմ,
Չիմ իմ եարի ձեռին ա:

Պուճուր ախչիկ, լաւ ախչիկ,
Դու ինձ համար ցաւ ախչիկ,
Ես քեզ թաքուն սիրեցի,
Էս ով արաւ չաւ, ախչիկ:

Պուճուր ախչկայ մէրը,
Խօսկը տուեց նրա հէրը,
Իրեք տարի սիրեցին,
Չտուեց եարի մէրը:

Պուճուր Աստու գառն եմ,
Թոփչու չինարի ծառն եմ,
Ինչ լաւութիւն քեզ անեմ,
Որ քու խաթրը ես առնեմ:

Պուճուր թփին լէն տերեւ,
Պաչեմ ունքերիդ վերեւ,
Արի ցաւիս դեղ արաւ,
Հենց դու ըլիս ըմբրարեւ:

Պուճուր տուն երգէն թարէք,
Իմ ախպոր թագը շարէք,
Բուրրը մեծարք ¹⁾ արէք,
Չալ կովը աղաքն արէք:

Ջաղացիս դուռը տաշած,
Մահրըմաս գիւլ քաղած,
Մեռնեմ կեռ կեռ ունքերիդ,
Ղաստի զաւամով քաշած:

Ջաղացիս դուռը տարթ ա,
Կտուրը լիքը մարթ ա,

Հրէս էկաւ իմ ախպէր,
Գողգիքը լիքը վարթ ա:

Ջաղացիս դուռը փոս ա,
Քար կգցեմ կիսօսայ,
Խօսն, խօսալուդ մեռնիմ,
Իմ նանի ազիզ փէսայ:

Ջաղացիս դուռը տաշած,
Աղլիսիս գիւլը մաշած,
Մեռնեմ կեռ կեռ ունքերիդ,
Ոսկէ զաւամով քաշած:

Ջաղացիս էրկու դռնի,
Բարց բերէք հարս կռնի,
Ես դու մի բաղմ ըլինք,
Ես չինարի, դու նռնի:

Ջաղացիս ման եմ տուել,
Սիրել եմ, ջան եմ տուել,
Օխտը տարի սէրութիւն,
Մէկ օր պայման եմ տուել:

Ջան գիւլում, ջան ջանի,
Սիրող սիրտը ճնց անի,
Ով ինձ սիրողից հանի,
Հոքին սըտանէն տանի:

Ջուխտ ծառի հովին զուրբան,
Շէզ տղի բօյին զուրբան,
Էրկու օր ա տեհել չեմ,
Տենողի աչքին զուրբան:

Ջուր եմ դրել եփ կզայ,
Ալիբ եմ մաղել թեփ կտայ,
Աչքս ճամփիդ մեղմ եմ,
Եարար եարս եփ կզայ:

¹⁾ Հրաւիրել.

Ջուր եմ դրել կեծ ա,
Ոչխարիս աղաքը էծ ա,
Մեռնում միջի չորանին,
Որ թաւաղից էլ մեծ ա:

Ջուր ա գալիս քարիցը,
Ախիկ ա գալի սարիցը,
Իմ սէրը ռնց կկտրի,
Քեզ պէս ճարտար եարիցը:

Ջուրը կգայ գօլ կանի,
Պախրէն բաղչէս ղոլ կանի,
Հա հրէս էկաւ իմ ախպէր:
Խաշ ղումաշս բոլ կանի:

Ջրի էն կուռը եօնջայ,
Քարուքանդ կանեմ Գեանջա,
Գեանջու շհարը փուլ գայ:
Իմ ազիզ եարը տուն գայ:

Ջրի էն կուռը, էս կուռը,
Քաղել եմ դաստայ նուռը,
Սիրել եմ տանել պտեմ,
Թող տանեն շահի դուռը:

Ջրի էն կուռը փուռն ա,
Իմ սաբաբը մի նուռն ա,
Սաբաբ, քու որթին մեռնի,
Չարէն հեքմի դուռն ա:

Ջրի վրայ սազ պտի,
Մի օրդակ ու դազ պտի,
Ես որ կամ թառլան ղուշ եմ,
Իմ եարը Շահաբբաս պտի:

Ջրումըս ունիմ կաշի,
Աչքս ճանփին կեաշի,
Մինչի իմ եարըս հասնի,
Ջանիս կէսը կմաշուի:

Ջրիս էն կուռը դուռը,
Քաղեցի թեփշով նուռը,
Ես չեմ ուզում էդ նուռը,
Ինձ տարէք իմ եարի դուռը:

Սարերի սինձը Բնչ կանեմ,
Կաթնով բրինձը Բնչ կանեմ,
Թող իմ սիրածը ինձ տան,
Ոսկին ու էրծաթը Բնչ կանեմ:

Սարերին ծաղիկ կլի,
Ոչխարին աղիք կլի,
Էն քիրը որ ախպէր չունի,
Սիրտը սև թաղիք կլի:

Սարերին կլի զանձիլ,
Քեղը հետը, ծլոտ, անծիլ,
Ով իմ սէրս յետ առնու,
Որթին ըլի անծիլ-անծիլ:

Սարերըմը տուն ունիմ,
Միչին ոսկի սին ունիմ,
Ա՛շ շան տղայ, քիչ խօսայ,
Քի պէս հազար շուն ունիմ:

Սարէն գուգայ ձիաւոր,
Մեր տունը չարդախաւոր,
Քիրը մեռնի ախպօրը,
Իրեք օրէն թաքաւոր:

Սարը սարին թուշ կլի,
Սարի գլխին ղուշ կլի,
Նանը բալին տեսնելիս,
Սիրտը աչմիշ կլի:

Սարի խոտը ծեղուածեղ,
Ախպէր, գնանք միատեղ,
Որ հարամին վրայ տայ,
Գլուխս տամ գլխիդ տեղ:

Սարուսն ունիմ թել մանած,
Իմ սիրած, քու հաւանած,
Երեք օր է տեհել չեմ,
Հէնց եմ լէգգու թալանած:

Սե եմ, սեւաւոր զուշ եմ,
Դեղին թեւաւոր զուշ եմ,
Սարերին ազլան կտամ,
Նանի ձեռի սաւոր զուշ եմ:

Սպաս եմ արել կէծ ա,
Ոչխարիս աղաքն էծ ա,
Մեռնեմ ետնի չորանին,
Վարթ մանշակի պէս ա:

Վարթեորի իր օրն ա,
Որթին հօրը չի մոռնայ,
Ով իմ սիրածը ինձ չի տայ,
Սե շան նման թող օռնա:

Վարթեորի իր օրն ա,
Որթին հօրը չի մոռնայ,
Ախպերը գնաց սովդայ, ¹⁾
Առչի սովդէն քորն ա:

Վարդի վրէն փուշ կլի,
Բարդի դօշին զուշ կլի,
Քօրփայ օրից սիրածս,
Եարաբ ինձ երբ թուշ կլի:

Վիճակ, արի քեզ տանենք,
Կտրէ կըտուր դուս հանենք,
Վիճակը տանից դուս էկաւ,
Վրէն երգնքիցը լիս էկաւ:

Վիճակը ընգել ա գերի,
Ազափ տղերանց ձեռը,

Տունս էրկու ձու կտանք,
Ով վիճակը եդ բերի:

Վիճակ, վիճակ, խաս վիճակ,
Աստծու տարին գաս վիճակ, X
Վիճակ հանող աղջկերանց,
Մուրազներուն տաս վիճակ ²⁾:

Վիճակ, վիճակ, վարթ վիճակ, X
Ես ու դուն մտնենք մի փշակ,
Զվէլ ³⁾ լիսը քչփշանք,
Լիսէն եղը կշկըշանք:

Տանս դուռը բաց ա,
Պուտիկ պուտիկ աւլած ա,
Եօրդան դօշակ քցած ա,
Եարս վրէն կոնած ա:

Տանս տակը զանանայ,
Ղարդու կտամ դիմանայ,
Կուռդ մէգնի ջուրն ինձ տուր,
Խմեմ սիրտս հովանայ:

Տանս տակին բարդի ծառ,
Էլի խօսքը դարդ է դառ,
Հչկէլը էկան գնացին,
Սիրած եարս եդ էղառ:

Տեղ եմ գցել փոթ կգայ,
Բարձ եմ դրել սոթ կտայ,
Մեռնեմ միչի քնողին,
Անոշ խնգան հոտ կգայ:

Քաղկիս ճանփէն խոտել ա,
Եզներքը նստոտել ա,
Խաբար տարէք իմ նանին,
Մազերս մաղցոտել ա:

¹⁾ Աղջիկ տեհնել, ուզել.

²⁾ Վիճակը բանալիս ամենից առաջ ասում են այս տունը: ³⁾ Միշնչ.

Քարիս տակին էրկու զոչ,
Մինը փնջած, մինը ոչ,
Մեռնեմ Աստծու մուրվաթին,
Մնին կտայ, մնին ոչ:

Քարիս տակին կանանչ խոտ,
Փունջ մանիշակ, անուշ հոտ,
Թէ իմ սիրածն ինձ չի տաք,
Ես ինձ կանեմ հարիր ճոթ:

Քարի տակին կացել եմ,
Լաչակս լուացել եմ,
Ուրաւ արէք իմ նանին,
Շատ դարդի տիրացել եմ:

Քարի տակին կացել եմ,
Մեխակով լեղացել եմ,
Իրեք օր ա տեհել չեմ,
Հենց գիտեմ քոռացել եմ:

Քամին փչեց հով բերուց,
Եզը ծնեց կով բերուց,
Ես մի թառլան լօռցի,
Ինձ ըստի ով բերուց:

Օխտը հասար մի դռնի,
Ես բարց դնեմ դու կռնի,
Ես ծիտ դառնամ դուն կաքաւ,
Ես կթռչեմ՝ դուն բռնի:

Օխտը ջաղաց մի դռնի,
Բարց դրէք ետքս կռնի,
Աղայ ջան, գլխովդ պտիտ գամ,
Ոսքս գեղամէջ բռնի:

Օխտը օթախ մի դուռը,
Ցնծում ա միջի նուռը,
Իմ սիրելի բլբուլը,
Ընկել ես դռնէ դուռը:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Խնոցու երգը.

Իմ խնոցին շիմշիրի,
Քու խնոցին փշրուի,
Խնոցի եմ հարէ եղ չի կայ,
Քոսակ մարթին գեղ չի կայ:
Հարի, հարի, խնոցի.
Մէջդ ա բարի, խնոցի,
Ունգդ բարակ, խնոցի,
Մէջդ կարագ, խնոցի,
Իմ խնոցըմը եղ չի կայ,
Փէսէս էկաւ, տեղ չի կայ:

Ծախարակի երգ

Ա.

Անճարին ճար, իմ ջահրայ,
Դուն անգին քար, իմ ջահրայ,
Անտէրին տէր, իմ ջահրայ,
Անհէրին հէր, իմ ջահրայ,
Քեանիրի¹⁾ մէլ²⁾ ես, իմ ջահրայ,
Դու բարցած սէլ ես, իմ ջահրայ:

Ձէնով աշուղ, իմ ջահրայ,
Դարդերս ասող, իմ ջահրայ,
Ձէն տուր ձէնիս, իմ ջահրայ,
Ցաւս տենիս, իմ ջահրայ:

Իմ ջահրէն ալ ու վալ ունի,
Վրէն էլ քիրմանու շալ ունի,
Մանողի հետ սաղալ³⁾ ունի,
Քաղցր զալմուղալ ունի:

Իր մանողը օխտը գեղ ունի,
Խանի խալչի վրայ տեղ ունի,
Իր ցաւերին գեղ ունի,
Ազնիւ որթու ցեղ ունի:

Բ.

Մանի, մանի, իմ ջահրայ,
Քարուանդ բանի, իմ ջահրայ,
Իմ ջահրէն բան ա նստել,
Ումուղով ջան ա նստել.
Աստղերը դուս ա եկել,
Աչքերիս լուս ա եկել.
Մանեմ, մանեմ, մտիկ կանեմ.
Մեծ մեծ ոստեր կծիկ կանեմ.
Ըղաքիդ չոքած զուլ ունիս,
Կողքիդ ալմաստ թուր ունիս,
Օրը մի մսխալ եղ ունիս,
Մանողիդ գլխին տեղ ունիս:
Մանի, մանի, իմ ջահրայ,
Իմ ու քու բանը շատ, ջահրայ:

¹⁾ աղբատ. ²⁾ յոյս. ³⁾ յարմարուել:

Գ.

Ջահրայ ջան, դու մանի, մանի,
Իմ անուշ քունը թող տանի,
Եարս թող քայ դռանը կանգնի,
Սիրուս հմար տուգսաղ ընկնի:

Ձենով ջահրէս, մանի, մանի,
Քունս անուշ կտանի,
Իմ եարը սարում, ձորում,
Իմ քունը հնց կտանի:

Ջահել եւ ահել ¹⁾.

Սղջկերքն են ծալած բողջայ,
Սիրուն հարսները՝ բաղ ու բաղջայ,
Պառանները ֆոտած խոնջայ,
Գլխներուն մի-մի գոնջա:

Կարմիր խնձորն աղջկերանցը,
Կեանք ու արև տղերանցը,
Ոռնդ ու ժամը պառաններին,
Բահն ու զազմէն հլիորներին:

Հազմայ բերէք մի փոս փորէնք,
Պառանների գլուխը ֆորէնք,
Քեղիխն անէնք, յարգը տանք,
Քիչ լաց քէնք, թարգը տանք:

Ժեծուած հարսը.

Լուսը լուսացաւ,
Հարսը վերկացաւ,
Էրէսը լուսացաւ,
Մերոցը բացաւ,
Կերաւ կշտացաւ,
Կեսուրն իմացաւ,
Տվուց թիւացաւ,

Պատրոնը բարկացաւ,
Հարսը հեռացաւ,
Ջուրը խորացաւ,
Ծառը չորացաւ,
Ճամիէն հեռացաւ,
Վախէն քողացաւ,
Ցաւը մոռացաւ:

¹⁾. Նորասի և զառամեալը:

Մուրազիկ հաւա.

Մի հաւ ունէի օխտն օրէն ճուտ էր,
Օխտն օրէն հիւանդ էր, մի չամիչ՝ չուտէր,
Նրա կերածը օրէնը մի կուտ էր,
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւա:

Բիչ էր մնացել թամամի տարին,
Նոր էր ջոգուել նրա որցակն ու մարին,
Սատկեց, հողը՝ էլաւ իրան կատարին,
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւա:

Իմ հաւը մենձ չէր, ամա մենձ բաշ ունէր,
Ծոտոտ թեւերը գետնին քաշ ունէր,
Տարայ լեղացրի սիպտակ լաշ ունէր,
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւա:

Մուրազիկ հաւա ռնց որ մի դազ էր,
Վիզը որ չափէի թամամ էրկու գազ էր,
Ներսէս կաթղիկոսի աքլորի հետ կը սազէր,
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւա:

Ա. կնիկ, վեր կաց, մազերդ սանրի,
Հաւը քաշ դրինք գոմշիցն էլ ծանդր ա,
Գնա, կացին բեր, ոտն ու գլուխը մանդրի:
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւա:

Այ կնիկ, վերկաց, դռներին ետշի,
Մուրազիկ հաւը սուրուին բաշ ա¹⁾,
Հաւկիթը թոփ արա, տար շուտով խաշի,
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւա:

Այ կնիկ, վերկաց, ապրանքը ծախէ,
Հսօրից դէնը մեզ օլումը ²⁾ հախ է,
Մեռաւ մեր հաւը, կատարը կախ է,
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւա:

Այ կնիկ, վերկաց, ալիւրը մաղի,
Շատ քահանայ պտի մեր հաւը թաղի,
Օխտը կարաս գինի, տաանէրկու սաղի,
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւա:

¹⁾ Այստեղ գործ է ածուած քհաւասար է՝ մտքով, ²⁾ մահը:

Մի դուրգեար բերէք գայ կուբոն տաշի,
Միւմիլի չիթ բերէք վերարգուն քաշի,
Համբար մօդ արէք նաշը վեր քաշի,
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւս:

Այ կնիկ, վերկաց, հերիք ա լացը,
Մի հակառակիլ Աստծու կամացը,
Սև եզը մորթենք, տանք հոգեհացը,
Մեռաւ, տունս քանդեց Մուրազիկ հաւս:

ՊԱՆԴԻՍՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԳԵՐ

Ղարիբն հիւանդ.

Ղարիբը պարկեւ ա, անճար կտնքայ,
Հէր ու մէր չի կայ, որ հոգսը հոգայ,
Քարերը եօրդանն են, ֆօղը դօշակ,
Բարց ու բալիշ չունի նա իր գլխի տակ:

Մէր չունի, որ տեղը գցէ վերցնէ,
Քիր չունի բարցի երէսը դարցնէ,
Եար էլ չունի հալը, խաթրը հարցնէ,
Ախպէր չունի չուխայ կտրէ, հագցնէ:

Վայ էն մօրը, որ զարբին բերել ա,
Քշերը ծիծ ա տվել, ցերեկը ըրօրել ա,
Ղարիբը երգրէ երգիր կորել ա,
Ինքն իրա ճամփէն լափ¹⁾ մոլորել ա:

Տասը տարի կայ հեռացել է, կորել,
Օտար երգիրներ ա ընգել, կորել,
Հնչանք²⁾ չմեռնէի եարս տեսնէի,
Վարթ ու ուհանի պէս մօտը բանէի:

Հօրանց կարօտ հարսը.

Դօնգչայ, դօնգչայ, դէդի ջան,
Հալս գէշ ա, դէդի ջան,
Վաղուց ա քեղ տեսել չեմ,
Հալս գէշ ա, դէդի ջան:

Հարայ, հարայ, դէդի ջան,
Տակս քար ա, դէդի ջան,
Սիրտս եարայ, դէդի ջան,
Ճամփէդ սար ա, դէդի ջան:

¹⁾ Բոլորովին. ²⁾ Այնքան ժամանակ. մինչև.

Բարցր սարը ցձանայ,
Երգէն ճամփէն կրճանայ,
Երգէն ճամփէն քրքարուտ,
Քաթան շաբիքս ծոծառուտ:

Թամամ օխտը տարի ա,
Նազլուդ եսիր գերի ա,

Ախաթ շաբիք բհարի ա,
Մղթասեղը կարի ա:

Ծալքս զումաշով ա լիքը,
Դուռս գոմէշով ա լիքը,
Տունս զարաւաշով ա լիքը,
Սիրտս եարայ, դէդի ջան:

Հովուրի տղի կնոջ ողբը.*)

Ես աննամուս քար դառայ,
Յից, չորացած ծառ դառայ,
Ոնչ ծեր եմ քուն ունենամ,
Ոնչ կնիկ եմ տուն ունենամ:

Ես ինձ համար տուն չունեմ,
Դիշեր ցերեկ քուն չունեմ,

Դիշեր ցերեկ լալում եմ,
Միս ու ոսկոռս հալում եմ:

Քու դուշմանը սաստիկ ա,
Ըրխալուդդ լաստիկ ա,
Էն ով գիտէ թէ սաղ ես,
Կուռդ կապած տուտսաղ ես¹⁾:

* *

Ընկայ թաղէ թաղ, ես թուղթ ճարեցի,
Շող շողան²⁾ մասներս դալամ արեցի,
Աչքիս ըրտասունքը թանաք արեցի,
Սրտիս դարդերը մէջը գրեցի,
Գրեցի, ասի հալս³⁾ իմացիր,
Ես կարմ չեմ, էլ դու դիմացիր,
Իմ կողմանէ դու խիալով կացիր,
Ես քիչ գրեցի, դու շատ իմացիր:
Գրեցի, ասի ամենին տէր կայ,
Էդ քու սրտումը էդ թնչ թաւուր սէր կայ,
Ինձ հմա ոնչ լիս, ոնչ էլ քշեր կայ,
Ես խօրօտ եղնիկ, ինձի տէր չկայ:
Ասի ամեն հաւք իր բունը մտաւ,
Ամենն էլ իրան հնգերը գդաւ,
Մենակ ես եմ, ախ, ես մոլորված,
Ես մառմառ քար եմ, տէղից գլորած:

*) Նշանաւոր աւագակապետ Դսեղեցի:

¹⁾ Բանտարկեալ. ²⁾ փայլուն, մաքուր. ³⁾ Առողջութիւնը, դրութիւն:

Քրոջ վիշտը.

Գնացի մէրին մորու,
 Վեր հանեցին թամբած ջորու,
 Ինձ տարան խանի դուռը,
 Դուռ բերին թէփշով նուռը,
 Ասի ուզմ չեմ ձեր նուռը,
 Ինձ տարէք իմ նանի դուռը,
 Եւ գցեցէք քաղկի Բուռը:

Ղարիբ հարսը կոռնգին.

Կոռնգ, կոռնգ, կոման արան,
 Հէրանցս սարին նշան արան,
 Մեր տան բաշին տիտիկ արան,
 Հօրանց սրահին մտիկ արան:
 Գնան, ասան իմ նանին,
 Բաժինքը տայ չորանին,
 Էլ հեռու տեղ ախչիկ չի տայ,
 Որ չգնայ շիւանին:

* *

Փչեցէք, հովեր, սարեր ձուն բերէք,
 Իմ զարիբ եարս առէք տուն բերէք,
 Հենց արէք, որ դուք էս ըրիզուն բերէք,
 Անքուն աչքերիս քաղցր քուն բերէք:

Հսօր թող ձուն գար,

Իմ եարը տուն գար,

Ինձ անուշ քուն գար:

Ծծերս կոկոմ զարիբ ճամփեցի,
 Ծամերս ճերմակ ճամփայ պահեցի,
 Ղարբիս գնալը իրեն թողեցի,
 Եղ դառնալ գալը Աստծուն բաշխեցի:

Հսօր թող ձուն գար,

Իմ եարը տուն գար,

Ինձ անուշ քուն գար:

Քանի ու քանի ելնեմ զուները,

Արնով լցուել ա սրտիս կուները,

Արի, ծով աչքեր, ինձ մի լացացնէր,
Դուշմանս շատ ա, մի ծիծաղացնէր.

Ըսօր թող ձուն գար,
Իմ եարը տուն գար,
Իմ աչքիս քուն գար:

ԵՐԿՐԱԴՈՐԾԻ ԵՐԳԵՐ

Քախսան անողի երգը.

Քախսան եմ անում մօտ սարին,
Մատաղ ըլիմ իմ եարին,
Մէջքին էրծաթէ քամար ա,
Մեռնեմ ունքի կամարին:

Ուրաքս սարքած, սրած,
Մաշիկս սաղրուց կարած,
Էս իմ կարմիր էրէսս,
Էրէս էրէսին դրած:

Քախսնում եմ կնջիթը,
Հաքած եմ լաւ խաս չիթը,

Էրնէկ կտամ էն օրին,
Որ կընգնեմ եարիս ճիւղը:

Ճիւղս եմ գցել իմ վզնոցը,
Թող կտրի սրտիս խոցը.
Էրնէկ կտամ էն օրին,
Եարս մտնու իմ ծոցը:

Բաղ ու բաղչին բար պտի,
Վարթի ծառին խար պտի.
Ինձ նման սիրուն ախչկան,
Մի լաւ սիրուն եար պտի:

Հոռովել.

(գուլթանի երգ.)

Ա.

Ռաւել ա հա, ուաւել ա,
Բերող մէրդ պուաւել ա,
Արեդ ապրի, խումար գոմէշ,
Արի շանց տուր հունարդ, գոմէշ:

Փչեց հովը ըրիգնադէմին,
Գուլթանն առաւ դիպաւ քարին,
Շիմալը կոտրեց դրսի սամին,
Անըծեմ քու ագիգ խնամին:

Քաշի եզը, քաշի հոտաղ,
Մաճկալը ձեր ջանին մատաղ,
Օրը թեքուել, հովել ա,
Հոտաղը մըն էլ սովել ա:

Ճաշ չեն բերիլ խոռովել ա,
Հմկալանց հարսին հվհովել ա:

Բ.

Մաճկալը հրէ մաճին ա,
Կագները ընգանին ա,

Մաճկալի սիրած հարսը,
Համկալի խամբաջին ա:

Գուլթանը սարքին լարել ենք,
Հոտաղը սազով ¹⁾ շարել ենք,
Հոտաղը բասար ա,
Մաճկալը եասար ա:

Մենձ աղը հրէ աղոսին ա,
Խոփն էլ խոռը փոսին ա,
Անգաջդ ձէնի, հարսը,
Մաճկալի քէնի հարսը:

Բերեմ գուլթանը,
Սարքեմ դուքանը:
Ալ գուլթան, հա, ալ գուլթան,
Եզն ու գոմէշ, չալ ²⁾ գուլթան,

Էկա կշտներովդ անցկացայ,
Հոտաղ, մաճկալ, լալ գուլթան:
Մաճկալը մաճին,
Մուկը ընգաճին:

Էս մեր վարպէտ մաճկալը,
Մատնանց Գուդայ Սոսին ա:
Մեր Արշօն սիրէ,
Ձեր մաճկալի խամբաջին:

Գ.

Հօրովէլ հա, հօրովէլ,

Ձեզ աւելնայ օր աւել,
Ռաւել հա, ռաւել ա,
Ձեր ձէնն ինձ առաւել ա:

Օրհնեալ է Աստուած հոտաղ-
ներ.

Յամենայն ժամ գուլթամէլ,
Օրը բացուեց, լիսացաւ,
Մաճկալն Աստծուն յուսացաւ:

Գործադերը բարին ա,
Ճմրները շարին ա,
Վարենք, վարի տարին ա,
Գուլթանն Աստծու շարին ա:

Աստուած յիշենք, վեր կե-
նանք,
Մենք մեր բանին տէր կենանք,
Վարենք, վարենք, վար անենք,
Մեր զուշմանին քար անենք:

Մատաղ եմ ես լծկանին,
Լծկան բերող կթանին,
Եզն ու գոմէշն ես մատաղ,
Որ ծառայեն գուլթանին:

Գուլթան, գուլթան, հա գու-
թան,
Աստծու իրան փայ գուլթան,
Սաղ աշխարքիս փեշակնում,
Դու քեզ չունես թայ, գուլթան:

Հնծուորի երգ.

Ա.

Հով արա, Լեզուար, հով արա,
Յոզն ու շաղը ծով արա,

Հով արա, Լեզուար, հով արա,
Սոնախարի ջրով արա: ^{*)}

¹⁾ ճաշակով, սիրուն. ²⁾ տնայիտան.

^{*)} Կրկնել տմէն տան վերջ.

Հով արան, Լեղուար, հով քամի,
Մեր մշակը հով կամի,
Մեր մշակը շոքել ա,
Որձ գոմշի պէս չոքել ա:

Լեղուար, ամբէ ցող արան,
Էսօր քիչ ամբշող արան,
Շոքն ու տօթը թող արան,
Մի քիչ մեզ բանթող արան:

Արեւը ինձ դադում ա,
Ուշք ու միտքս շաղում ա,
Ծովինարը խաղում ա,
Բարակ անձրեւ մաղում ա:

Թող մշակը հովանայ,
Քացախ ուտէ լաւանայ,
Թէ սխտորով դինջ կլի,
Ղանձլաջրով խինջ կլի:

Բ.

Ղանջի հողին, հէպ, հոպ, հէպ,
Հացն ա կողին, հէպ, հոպ, հէպ,
Նստեմ կողքիդ, հէպ, հոպ, հէպ,
Ձիդ տամ փողկիդ, հէպ, հոպ, հէպ,
Ուտեմ համեմ, հէպ, հոպ, հէպ,
Լեղուդ ծամեմ, հէպ, հոպ, հէպ:
Լիւնիակ գիշեր, հէպ, հոպ, հէպ,
Տափակ կըտեր, հէպ, հոպ, հէպ,
Գուլգազ թշեր, հէպ, հոպ, հէպ,
Շամամ ծծեր, հէպ, հոպ, հէպ,
Անա-խանում, հէպ, հոպ, հէպ,
Քունդ ա տանում, հէպ, հոպ, հէպ:

Գուլթանի երգ.

(աշուղական)

Գուլթանն ասաւ. Ես կը վարեմ սար ու ձորերը,
Կը լքենեմ կրով շինած կոկիլի ֆորերը,
Կը կշտացնեմ աղքատ, քեասիքի փորերը.
Ես գուլթանի խէրին մատաղ:

Մաճկալն ասաւ. Ես գուլթանը կը թևեմ,
Ծուռն ու դուզը կարգին կը ձևեմ,
Սար ու դաշտը ցել կ'անեմ, կը սևեմ.
Ես գուլթանի խէրին մատաղ:

Սոփն ասաւ. Քամակս դուզ, աղաքս կեռ ա,
Գեղինը շլակելը շատ ծանր բեռ ա,

Սև ֆողի տակին մէջքս կեռայ,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Ձևիչն ասաւ. Բամակիս վեր տուէք հացըքի թուրը,
Տարին էրկու հետ կուգեմ իմ ծէրի սուրը,
Թէ չը վարեմ, տարէք գցեցէք ինձ ջուրը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Թուրն ասաւ. Ես պահեմ եմ գութանի շէնքը,
Ըռանց ինձ պարապ ա դրա երգէնքն ու լէնքը,
Ամենն էլ կօխնեն իմ արեն ու կենքը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Ոռատամն ասաւ. Կողքս մաշեց էս անդեր ֆողը,
Բօլ համարեցէք դուք իմ փորիսողը,
Սաքի էլ էչն ա ինձ մի քիչ քոմագ ըլողը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Թեն ասաւ. Ամեն բան ես եմ բշարում,
Կաքաւին քոմագ եմ կանչում իտ շարում,
Ճմրնները կոկլիկ դարստում եմ ու շարում,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Էչն ասաւ. Ես որ ըլեմ ոչ, գութանը վարիլ չի,
Աշխարիս մարդը հացը ճարիլ չի,
Արեն ու լուսինը մեզ խաբիլ չի:
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Սարազանն ասաւ. Դուք գիտէք ոչ գութանի բանը,
Ձիմ ինձանէ ա ձըքմ էտ քսան ջանը,
Ամբողչին ա իմ գլխի սուլթանն ու խանը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Սունին ասաւ. Իմացէք, որ իմ բանն էլ զօռ ա,
Իշի գլուխը վեր եմ կալել, ձէն չունի զոայ,
Թէ փէտս ինձորի ըլի, քաղցր կգոռայ,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Վենձ ակն ասաւ. Կնդումս վեր տուէք տաւներկու սօլը,
Չալիշ էկէք, արած ցեղներուդ գցէք դօլը,

Տէհէք Դնց եմ լքցնում ցորնով ու գարով չօլը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Կորթի ակն ասաւ. Իմ տեղս ջլիս զօռ ա,
Դուք խի՞ չի գիդէք, որ աչքերս քօռ ա,
Սանձլումը կուզեմ ես մի շուխտ կողայ,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Ճմբարակն ասաւ. Քառասուն էրկու օղ ա ծէրիս
էրկու կէտը,
Խի՞ էք շալակս տվել էս զադար բեռը,
Վրիցս վեր կունեմ, թէ ունենամ ձեռը.
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Բնատէնն ասաւ. Իմ ձեռիս ա գութանի կէսը,
Զիմ ինձ են մտիկ անմ ծէրատէնից դէսը,
Զիմնուցդ զօռով եմ, չէք գտնուլ ինձ պէսը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Ծէրատէնն ասաւ. Ինձ մեզնել էք չվէլ ծէրը,
Աշխատում եմ անդնջում¹⁾, ցերեկն ու գիշերը,
Շատ ա գութանին իմ տուած խէրը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Սաճլատէն ասաւ. Գութան, զուլ ենք ես ու սար-
գեահը,
Շատ ենք պահըմ մենք գութանի շահը,
Մաներուցս չենք գցում կարվելու ահը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Կնդուզն ասաւ. Ես եմ օգտում միշտ ճմբարակին,
Հօռ, ուժ, զուաթ եմ տալիս հաստին ու բարակին,
Կորեկսը կտորիլ չի, թէ զօռ չտան խարակին²⁾:
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Լիզու էլան ու խօսեցին մալուին ու փամփալը,
Խչուկը, ծիլիբը, նուբարը, պոտոքն ու մախալը,
Ասին մենք էլ ենք սիրում ձեր զալմաղալը.
Ես գութանի խէրին մատաղ:

¹⁾ Առանց հանգստանալու. ²⁾ Ցելի մէջ մնացած տնվորել մասերը:

Լուծն ասաւ. Վեց տեղ ծակած եմ, չորսուր տված սամին,
Շատ վախ ունեմ, թէ գութանը առնու խամին,¹⁾
Ես էլ եմ մասնակից գութանի տված համին,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Գումէշն ասաւ. Ես մի շատ կոշտ բան եմ,
Թէ ռաւէլ տաս գութանը մենակ կը տանեմ,
Մնացած նաղարները շատ թէզ²⁾ կհանեմ.
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Եզն ասաւ. Ես շատ զահրաքաշ³⁾ եմ,
Թէ ճիպոտ տաս, գոմշից առաւել կքաշեմ,
Ղոռադայ⁴⁾ գոմշին մի ունգանի կմաշեմ:
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Ամբօլի լուծն ասաւ. Ինձանում լծեցէք քեալէն,⁵⁾
Ամբօլին կվախի միշտ փոգակալէն,
Խարազանն ա խղճանմ միշտ սարգալէն,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Սանձկէփի լուծն ասաւ. Իմ տեղս շատ նեղ ա,
Էդ բանի պատճառն ամբօլչու մեղն ա,
Իմ մի ջուխտ գոմէշը գութանին դեղ ա:
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Խնձորալուծն ասաւ. Ես եմ սվորացնում լծկանի խամը,
Ես եմ սանձկեփչու իսկ և հախ բարեկամը,
Եղնայ, կիմանայ նա իմ տուած համը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Շնալուծն ասաւ. Դուք գիտէք իմ տեղը դինջ⁶⁾ ա,
Իմ վրի հոտաղը ամեն բանում փունջ ա,
Համ թամբալ⁷⁾ ա, համ անգալ, համ լուռ ու մունջ ա,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Հօրքի լուծն ասաւ. Զիմուցդ⁸⁾ շատ եմ քաշմ գութանի
ջափէն⁹⁾,

¹⁾ Ոչ մի անգամ չվարած հող. ²⁾ չուտ. ³⁾ շարշարանք, գործ. ⁴⁾ անպէտք, փշայած, հալից ընկած. ⁵⁾ կրտած բուղայ. ⁶⁾ հանգիստ. ⁷⁾ ծոյլ. ⁸⁾ բոլոր. ⁹⁾ աշխատանքի ծանր մասը, նեղութիւն:

Ամբօլչին ա տանմ բարաքեաթն ու սափէն,
Ամենքն էլ ուզում են ինձ մլորեն, խափեն,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Հորքի լուծն ասաւ. Ով որ պոտորը վրէս տաշէ,
Ուրաքի յըռի հետ թող իմ մեղքս քաշէ,
Թող բանֆոգի ըլի, շաբիք չմաշէ,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Հոտաղն ասաւ. Ձիմուցդ էլ իմ տեղն ա նեղը,
Բերմ են խաշիլը միջին գօլ տուած եղը,
Ուտմ ա մաճկալն ու զլավմ իրա բեղը.
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Համկալն¹⁾ ասաւ. Ես մաճկալը դուզ կուզեմ,
Հախկերի²⁾ հէսաբը³⁾ մտղար, մտղար կխուզեմ,
Կուզեմ, որ ասի, ամեն բանում դուզ եմ,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Հախկատէրն ասաւ. Աւելացրէք գութանի առը⁴⁾,
Հոտաղնի ջան, վեր վառեցէք քաղցր բառը,
Մաճկալն էլ թող մորթի մի մատաղ գառը,
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Մաճկալն ասաւ. Ես դուզ եմ, ոչ թէ ծուռը,
Կվարեմ հախկերը ես լիարուռը⁵⁾,
Որ Աստուած ինձ գցի ոչ գոնէ դուռը.
Ես գութանի խէրին մատաղ:

Փաղար-օղլին պատմեց գութանի սարքը,
Էս ա ամեն մի մասալի ձեն ու կարքը,
Սրանով ա ապրում ալամ⁶⁾ աշխարքը.
Ես գութանի խէրին մատաղ:

¹⁾ Գութանի մէջ մաս ունեցողներից իւրաքանչիւրը. ²⁾ հողերի այն քանակութիւնը, որ որոշուած է վարելու. ³⁾ հաշիւ. ⁴⁾ հողի այն մեծ տափակ կտորը, որ գութանը կտրուած է շուռ է տալիս. ⁵⁾ լի ու լի. ⁶⁾ Ամբողջ.

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Փեսայ.

Բարով տեսայ, ազիզ փեսայ,
Ոտն ու գլուխդ լիդր ու կէս ա,
Անգաճներդ թըզան պէս ա,
Ունքերդ իշի ունքից գէշ ա:

Քու կերածդ սարի թան ա,
Դու հենց գիդես թէ մի բան ա,
Որ գիդենաս շատ լաւ բան ա,
Քու անումդ փթաթան ա:

Քեզ պէս փեսին փստացնեմ,
Կըտեր ծէրին նստացնեմ,
Մի կտոր հացով կշտացնեմ,
Մի թաս գինով հարփացնեմ:

*

* *

Քֆէսէն եկել է, թեր խաշեցէք,
Տեհէք ուտմ ա՝ էլ խաշեցէք,
Որ տէսնուք, որ ուտում չի,
Անգաճնուցը վեր քաշեցէք:
(Փեսին ծաղրելիս)

*

* *

Պառաւ, պառաւ,
Աստոծ ֆոքիդ առաւ:
Մեռաւ, սառաւ,
Էլ յեղ դառաւ:
Պառաւ, պառաւ, չար պառաւ,
Աստոծ ֆոքիդ չուստ առաւ:
(Ասում են վատ, չար պառաւներին:)

*

* *

Ալակոշ, հաւի դօշ,
Կարմիր գինի, սիպտակ լօշ:
(Սկին ծաղրելիս:)

*

* *

Չոփուրն ընգաւ կարասը,
Մուկը կերաւ էրեսը,
(Մաղկատար երեխային չարացնելիս):

* *

Քաշալ, քաշալ, քաշ քաշի,
Քաշալն ուտի շան կաշի,
Իր բաժինը հում բերէք,
Մեր քաշալին տուն բերէք:
(Քաշալին ծաղրելիս):

* *

Չոլախ, չոլախ, չոլ գցէ,
Չոլախի ճիտը չըլչոլ գցէ,
Եփոր հէրդ տուն կգայ,
Ըղաբին սուփրայ գցէ:
(Կաղին ծաղրելիս):

* *

Չորան, չորան,
Չոր գդորան,
Մի հաց ունես՝
Մկան կերած,
Մի կնիկ ունես,
Ճակատն էրած:
(Հովուին ծաղրելիս):

* *

Աղքատն ունէր մի մողի,
Տարաւ էրես մի խողի,
Ուրբաթ, շաբաթ միս կերաւ,
Լիս կիրակի՝ փիս կերաւ:
(Պաս ուտողին են ծաղրում):

* *

Բոշա, բոշա,
Տրտինգ լոշ ա,
Մարդդ մեռնի,
Գանք թամաշա:
(Բոշին ծաղրելիս):

ԼՕՌՈՒԱՅ ԳԻԻՂԱՅԻՆԵՐԸ

Գինի խմող շուլաւերցիք, ալուկակեր ճոճկանեցիք,
Բաղարճ ուտող արճիշեցիք, կեռ-կեռ դիզան շնողնեցիք,

Փիչխուկներ ¹⁾ հաղպատեցիք, պտըրաքի հասրաթ ոռնակեցիք,
 Հարսնասիրուն սանահնեցիք, թունդ մսակեր մաղանեցիք,
 Ղոնաղ դուան ²⁾ աքորվեցիք, փոսում թր... հազվեցիք,
 Գոմշաբերան ամոջեցիք, քէօխվայ թակող ուզունլարցիք,
 Մատաղ ուտող արդուեցիք, ջրչոր էլած այգեհատցիք,
 Դարից թռած ծաթերեցիք, խեղախորով դեչաղացիք,
 Ղուզղուն ³⁾ ուտող կուրթանեցիք, սաթիլլամ էլած ձորագեղցիք,
 Գիլան խեղդող դսղեցիք, մեղր ուտող քարինջեցիք,
 Տանձ ուտող մարցըցիք, տերև ուտող լորուտեցիք,
 Փետաթակ արած շամուտեցիք, թուրքի սանամէր աթանեցիք,
 Թուրքի կնքաւոր ահնիզորցիք,
 Զի գողանող-ատկազ ըլող սադախուեցիք,
 Կակալ ուտող-տենդախորով գիւլուրաղցիք,
 Հարս ճղատող խժոռնեցիք, պոպոք ուտող խոխմեցիք,
 Սումի ուտող օփրէթեցիք, իշխառանչ ուտող չանաղչեցիք,
 Թուրք սպանող աղքէօրփցիք, արաղ խնդղող պրիվօլնեցիք,
 Ուռքու կլեպ ուտող ուռուտեցիք, թարս բունտովչի հայդարեկցիք,
 Բազի ծերտ ուտող դարամահմաղցիք,
 Թուրքի թեջան ⁴⁾ պատող-տանող լեջանեցիք,
 Մեղր ուտող, ծերպին թր... ագարագցիք,
 Չհաներ սիրող բերդըցիք,
 Թանգ միկիտան, տրիցատկի տակը մոմ հալող ջալալ-օղլեցիք,
 Սալդաթ սիրող գեառգեառեցիք, բողլը ուտող գիւլագարակցիք,
 Տէրտէր կը . . . հորարձուեցիք, . . . լոր ուտող վարդաբուրցիք,
 Մեռել թոլ անող դամշուկուտեցիք, մեռել խաչող քոլագիրանցիք,
 Ղաչաղ ⁵⁾ պահող շահալուեցիք, քար-ղում ուտող ալերեքսեցիք,
 Արևի եփած, անձրևի թակած սրգրբէաղցիք:

ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ ¹⁾

ՍԱՆԱՄԷՐ-ՔԱՒՈՐ.

Ով սիրելիք անգաճ արէք,
 Գովեմ սանամէրն ու քաւոր,

¹⁾ Մանրածուկ ուտող: ²⁾ Հիւր սպանող: ³⁾ Բազէի մեծ տեսակ: ⁴⁾ «Թեջան»
 ասում են ոչխարի ամրողջ մորթուց շինած այն ամանին, որում աղաջուր արած
 պտեղիքը հաւաքում են մոթալ շինելու համար: ⁵⁾ Աւաղակ:

¹⁾ Լօսին, որքան ինձ յայտնի է, ունեցել է միայն մի,
 փոքր ի շատէ՛նշանաւոր աշուղ, որ ինքնուրոյն երգեր է յօրինել

Մեր տէրն նստաւ օխտն աթոռին,
Օրհնեց սանամէրն ու քաւոր:

Հաւատամք Յիսուս միածին,
Մեր ուխտատեղ էջմիածին,
Սանամէր մայր Աստուածածին,
Մաքուր սանամէրն ու քաւոր:

Մեր տէրն իշաւ Յորդանան գետ,
Գաբրիէլ, Միքայէլն իրան հետ,
Քաւոր էլաւ սուրբ Կարապետ,
Ազիզ սանամէրն ու քաւոր:

Քաւորութիւն պաղ աղբիւր է,
Մեռոնն անմահական ջուր է,
Սանամէր քաւորի ոտ համբուրէ,
Մաքուր սանամէրն ու քաւոր:

Քաւորութիւն շատ անչափ է,
Զլնի թշնամին ձեզ խափէ,
Կանանչ մեռոնը կը թափէ,
Խային սանամէրն ու քաւոր:

Քաւորութիւն ծանր բեռ ա,
Մեռոնն առանց կրակ կեռայ,

և երգել, դա աշուղ Պայծառն է, Գիւլաքարակ գիւղից, որի կենսագրութիւնը զետեղուած է Գ. Լեոնեանի «Հայ աշուղներ» առանձին հրատարակած գրքոյկում, և որի երգերի ժողովածուն տըպուած է Բագուում:

Ո՛չ յօրինող աշուղներից նշանաւոր են վարդաբուրցի աշղ Մարտիրոսը (Բարայէլեան), որ մի աղջիկ է, Ռեհան անունով: Չորս տարեկան հասակում կուրացել է և որովհետեւ լաւ ձայն է ունեցել, ծնողները նրան տղայի շորեր են հագցրել և ուղարկել աշուղ Օհաննէս Արեւեանի մօտ սաղի վրայ ածել և երգել սովորելու: Մինչև այժմ էլ այդ վաթսուս տարեկան աղջիկը տղամարդի շորեր հագած, ահագին փափախը գլխին, հասարակ սաղը ձեռին շրջում է Լօռու գիւղերը և աշուղութիւն անելով ապրում: Կնոջ անապահով դրութիւնը ստիպել է խեղճին տղամարդի շորեր հագնել և տղամարդի անուն կրել:

Այստեղ զետեղուած աշուղական երգերը թէև լոռեցիների շարադրածը չեն, բայց Լօռում բաւական տարածուած են, նրանց գրի է առել երջ. Նդիշէ Նրզնկեանը:

Սանամէր որ կայ քաղցր մէր ա,
Օրհնեց սանամէրն ու քաւոր,

Քաւորութիւն ոսկի սին ա,
Ով որ պահէ և ընդունայ,
Ով որ չպահէ չընդունայ,
Դատաստանին սև շուն ա:

Ով որ քառասունք չպահէ,
Աստծու օրէնքը կու փոխէ,
Եւ թէ իզուր քաւոր փոխէ,
Սևերես ա դատաստանին:

Արևն առել է չորս քօշէն,
Կանաչ մեռնն լցին շուշէն,
Էն ա պահել աշխարհը շէն,
Ընտիր սանամէրն ու քաւոր:

Վանլի-Քիւչար իւր մեղքն է լացեր,
Քաւոր սանամէր գովացեր,
Աստուծոյ սիրտն է քաղցրացեր,
Քաղցր սանամէրն ու քաւոր:

ԿԻՐԱԿՈՒ ՄԱՍԻՆ.

Այ բրիստոնէք, անգաճ արէք,
Ծանդր պահէք սուրբ կիրակին,
Մաքուր կացէք, աղօթք արէք,
Պայծառ պահէք սուրբ կիրակին:

Ով կիրակի օր բան կանի,
Սատանան հոգին կտանի,
Օրն վերջին դատաստանի,
Ձի կարող որ պատասխանի:

Ով կիրակի փէտ կը տաշի,
Հոգին կրակը կը մաշի,
Խէր բարաքեաթը կքաշի,
Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Ով կիրակի հաց կը թխէ,
Գունդը սատանան կ'փոխէ,
Չարը բարուն միշտ կը կոխէ,
Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Ով կիրակի կերթայ ջաղաց,
Հետը կըբերի թխած բաղած,
Կգայ կտենի որդին թաղած,
Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Ով կիրակի միշտ կար կանի,
Ասեղն իրան հետ կտանի,
Կը տանի որ աչքը հանի,
Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Ով կիրակի էրկանք կաղայ,
Սատանէն դռին կը խաղայ,
Հոգին բարու հետ կը կաղայ,
Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Ով կիրակի կար կկարէ,
Դատաստանին շատ անճար է,
Հոգին նահախ կը չարչարէ,
Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

Սանամ-Օղլին էր մեղաւոր,
Գաբրիէլ հրէշտակն էր թեաւոր,
Աստուած է դրել գրաւոր,
Մաքուր պահէք սուրբ կիրակին:

ԷՋՄԻՄԾԻՆ.

Էջմիածին նոր շինեցին,
Քարը մի ոսկի փնեցին,
Սուրբ Օհան Օճնեցին քաւոր բռնեցին,
Սալբու չինար էջմիածին:

Էջմիածին բարձր տեղ ա,
Միջումը կայ շատ արեղայ,
Ամեն խօսքը մի հօր մեղայ,
Սալբու չինար էջմիածին:

Էջմիածին եօթը բղուղ,
 Եօթը հարիւր սեւազուխ,
 Ես միշտ կանեմ քեզի ղուլուղ.
 Սալբու չինար էջմիածին:

Էջմիածին նստեց խորին,
 Մտիկ տուեց իր ուխտաւորին,
 Զիւաւորին, ոտաւորին,
 Սալբու չինար էջմիածին:

Ուխտաւոր ունէր բորիկ-բորիկ,
 Մէջքին կապած ալ շալ գօտիկ,
 Ինքը հեռու, զօրքը մօտիկ,
 Սալբու չինար էջմիածին:

Դռներ ունի ալաղափի,
 Մեռոնն անկրակ կէփի,
 Մեզի մեղքէն միշտ կ'թափի,
 Սալբու չինար էջմիածին:

Մարտիրոսն եմ Խօրասանցի,
 Ասկու տակով եմ վրացի,
 Քեզ որ տեհայ հաւատացի,
 Սալբու չինար էջմիածին:

ՍՈՒՐԲ ՕՋԱՆՈՒ ՎԱՆՔԻ ՈՒԽՏԱՒՈՐԸ.

Ճանապարհս ընկել ա ապառաժ քարին,
 Տարակուսեցի էս անցաւոր աշխարին,
 Դու ողորմաս էս իմ անճար եարին,
 Ազգի փրկիչ, ով սուրբ Օհան-Օձնեցի:

Դու ողորմութենով դու անչափ ես,
 Հաւատով դու չարերին կը կապես,
 Էս իմ դուշկուն եարիս դուն ցաւից թափես,
 Ազգի հաւատար, ով սուրբ Օձնեցի:

Զորս բոլորդ քարով հասար ա,
 Համաշայ էդ քու լուսդ վառ ա,

Ազատէ սիրունուն՝ լինիմ քեզ ծառայ,
Ազատարար, ով սուրբ Օձնեցի:

Կաթուղիկէդ կապած ա սիրուն թաղով,
Քեզ գովասանք կտամ համաշայ խաղով,
Ազատէ դուռդ դամ ես միշտ մատաղով,
Ազգի մատաղ, ով սուրբ Օձնեցի:

Արի փրկիր էս իմ սրտիս խոցը,
Բորտալին փրկում ա քու թնդոցը,
Անըծեցիր թէ չէ քար դառաւ օձը,
Թշնամու յաղթող, ով սուրբ Օձնեցի:

Ես Ջիլավանց Ջաքարն եմ լոռեցի,
Քու թարիփդ արի, քեզ գովեցի,
Երկար ժամանակ ես մոլորուեցի,
Ողորմիր մոլորածիս, ով սուրբ Օձնեցի:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Գիշերը լեզուիս ազրարը դուն ես,
Ես քեզի կաղաչեմ, մայր Աստուածածին,
Առաջի Աստուծոն բարեխօս ըլես,
Աղքատ հոգուս անես ճար, Աստուածածին:

Մեր տէրն ձայն տվուց ասաւ էս ով ա,
Էն պտուղն որ կերաւ մէրկ էլաւ Եւայ,
Ես մեղաւոր եմ, մեղքս անթիւ ա,
Մեղքիցս մնացի անճար, Աստուածածին:

Տաանէրկու միլլէթ աչք ա դրել քու լուսին,
Գաբրիէլ ողջոյն բերաւ Մարիամ կուսին,
Բարխօս ըլես մեզ հետ բարիլուսին,
Բալքամ մեզ անես ճար, Աստուածածին:

Մեր տէրը որ կգայ Ուռնէին կալը,
Էն տեղ կհարցնեն մեղաւորաց հալը,
Մ'իրզէն եմ չեմ ուզիլ տունիայի մալը,
Արգիս արքայութիւն տար, Աստուածածին:

Է Ջ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

Անմահ պատարագներ բարեխօս ըլին,
Բալքի տամ գովասանք սուրբ Իջման տեղին,
Օգնական, պահապան արժանաւորաց,
Արժանի չեմ գովեմ սուրբ Իջման տեղին:

Արժանաւոր անեղ առաքելանքը,
Սերովբէք, Գերովբէք, մաքուր կուսանքը,
Գնացի դուռն համբուրեմ, որ մտայ վանքը,
Կայնայ մայիլ էլայ սուրբ Իջման տեղին:

Մայիլ էլայ սուրբ սեղանին, տաճարին,
Լուսեղէն զգեստին, շահ ժամարարին,
Արծաթէ խաչերին, ոսկէ կամարին,
Ծածկոցները զարբար էր սուրբ Իջման տեղին:

Ծածկոցն զարբար էր, խիստ զանազան էր,
Տասն և վեց բոլորակ վերին դըրան էր,
Լուսարար կու կայնէր դամաթ կու հանէր,
Գլուխ վեր կ'ըբերէր սուրբ Իջման տեղին:

Գլուխ վեր կ'ըբերէր, եօթը խորանին,
Կանանչ ու կարմիր մեռնի զազանին,
Լուսաւորչու թաղթին, սուրբ աւազանին,
Լաջվարթ զառ հալէր սուրբ Իջման տեղին:

Լաջվարթ էր զառ հալէր, սալվիքն նախշած,
Գարբիէլ հրեշտակի սուրաթն քաշած,
Չորս սին ունէր մարմար, ռանտած, տաշած,
Աչք պիտէր սէհր անէր սուրբ Իջման տեղին:

Աչք պիտէր սէհր անէր ոսկէ ճաղերին,
Արծաթէ խաչերին, սաղափ զաղերին,
Եաղութ, զմրուխթ, ալմաստ, շամշրաղներին
Ակունքներն անգին էր սուրբ Իջման տեղին:

Ակունքներն անգին էր, համ ջաւահիր էր,
Աւետարաններ կազմած, ոսկէհալ գիր էր,
Երանի այն մարդին սրտով կսիրէր,
Մեր Հայոց թագաւոր սուրբ Իջման տեղին:

Մեր Հայոց թագաւոր Իջման տեղ կասեն,
Չանգեր կը քաշեն, ժամեր կը խօսեն,
Տեղով վարդապետ, եպիսկոպոս են,
Չայնաւոր շատ էր սուրբ Իջման տեղին:

Չայնաւոր տիրացուք կուզան փուռվառով,
Խաչով, խաչվառով, քաղցրանուշ բառով,

Շարական կարդալով՝ սաղմոսը շարով,
Խաչը ջուր կը գցեն սուրբ Իջման տեղին:

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ

Էս երգերն յարա հաս
Դու ես, զօրաւոր սուրբ Սարգիս,
Ուխտ էկողին մուրազ կտաս,
Մուրազատու, ով սուրբ Սարգիս:

Անումդ սուրբ Սարգիս խօսուեց,
Որդիդ Թարգիդ մարտիրոսուեց,
Խնկան ծառն վրէն բուսնեց,
Դու ես զօրաւոր, սուրբ Սարգիս:

Սուրբ Քեղարդն Նախչուանայ,
Քեզ ուխտ կգան Հընդստանայ,
Դուռըդ էկածը հազար ջան ա,
Զորաւոր ես, ով սուրբ Սարգիս:

Նստած տեղդ բարձր սար ա,
Զորսի կողմդ անգին քար ա,
Եկ դու հոգուս մի ճար արա,
Դու զօրաւոր, ով սուրբ Սարգիս:

Սրտիս մէջը կարմիր բով ա,
Զորս կողմերդ անտակ ծով ա,
Այվազ զադէն քեզ կգովայ,
Դու ես զօրաւոր, սուրբ Սարգիս:

ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ.

Շատ երկիր ման էկայ, շատ աշխարհ տեսայ,
Չկար հէջ նման սուրբ Կարապետին,
Ինքը էր դրախտի մէջ, հոգին էր լուսին,
Տաճարը զանազան սուրբ Կարապետին:

Զուխտակ կաթուղիկէ ունի, զօրաւոր խաչ է,
Շատ միլլէթ կգայ դուռը կաղաչէ,
Ծառայ եմ սուրբ լուսին, բոլորը կանանչ է,
Նարգիզ բանէուշ ա սուրբ Կարապետին:

Հայսարի քաղաքում գլխատեցին, գաղեցին,
Հրէշտակնին հոգիդ լուսով քաղեցին,
Հայրապետներ եկան մարմինդ թաղեցին,
Գլուխն Իսկուտար էր սուրբ Կարապետին:

Ով իրան հոգին պահի պատուական,
Առաջի Աստուծոյ կնի սիրական,
Աշղ Վարդանն ասեց ես եմ ծառայական,
էն Մշու սուլթան սուրբ Կարապետին:

Ի մահ Շիրինի ասացեալ.

Զի այդպէս լուռ երեխս, ով քաղցրաբարբառ Շիրինի,
Ամենայնիւ լեզուագէտ՝ թուխակ ճարտար Շիրինի,
Վայ է հայրդ թողեցիր դու անմխիթար, Շիրինի,
Կուզէր ընդ քեզ միռանել, թէ լինէր ճար, Շիրինի,
Կասէ լոյսն իմ փոխեցաւ այսօր խաւար, Շիրինի:

Միշտ ասում է վայ աչացս չէի տեսել երանի,
Ով իմ հարազատ որդի, քաղցրալեզու պատանի,
Քո կինդ սեահագուստ հնց պահեմ որ ան չանի,
Կամ թէ փոքր գառներդ ո՞ր մինն Ասուշ անուանի,
Քայքայեցիր օթեանս այսօր խալառ, Շիրինի:

Համարեա մէկ լոյս էիր բոլոր Հայաստանի մէջ,
Ամբիծ անուն ունէիր ողջ Ռուսաստանի մէջ,
էրեւանուց սկսած մինչի Հընդստանի մէջ,
Թէ որ լսին այս լուրը՝ ցաւէ աշխարհ, Շիրինի:

Վայէ հօրդ քո ծերացեալ թողեցիր կսկծալով,
Թողեցիր կինդ սիրելի ուրախ խնդումէն լալով,
Վայով փոքրիկ գառներդ զեգերում են ողբալով,
Ասում են. Հայրս ո՞ւր է, այս է դժուար, Շիրինի:

Մի լար, հայր իմ ծերունի, մահը մարդկանց համար է,
Տէրը տուեց, տէրը առաւ, միշտ դատաստանն արդար է,
Կին, մի տրտմիւ մահուանս որ Շիրինին յօժար է,
Սէրն Արարչին չի ցաւէք, մահուան համար Շիրինի:

Ով եղբարք իմ սիրելիք, սխալմունքս ներեցէք,
Ի վասն իմ սիրոյ պատուին, ծնողացս սիրեցէք,

Խրախճանաց անունս միտ բերեցէք,
Ինձ տեսնելով ձեզ լացէք, փոքր ինչ համբերէք,
Վերջը դուք դալոց էք այս ճանապարհ Շիրինին:

1857 տարուն Վաղարշապատ աշխարումը,
Ի Մայիսի իննը թվին եղև այս կատարումը,
Գուրջի-Նաւէն այս լուրէն ցաւով էր բազարումը,
Ոչ գոյ հնար և ոչ ունի, և ոչ հնչէ բառ Շիրինի:

ԳՈՎԱՍՍԱՆՔ ԼՈՌԻՍ ՄԵԼԻՔԵԱՆԻ.

(Ղարսայ գաւառապետ եւ գվարդի պօլկովնիկ ժամանակ.)

Յնձա, Արարատ, որ գովածս ուղղափառ հայ է,
Երկար միջոցին քո սպասած պտուղն սա է,
Եթէ պիտոյ լինի՝ ազգին կեանքը կընծայէ,
Մտքով հինամիայ, իսկ հասակով դեռ երեխայ է,
Լօռու Մելիքեան բարձրապատիւ ծնողաց տղայ է:

Ինքն անքուն՝ միտքն անհուն՝ աշխատաւոր սարդ,
Դէմքն շքեղ, հասակը ծեղ, իշխանաց մէջ զարդ,
Գեղեցկատես, ծիծաղերես՝ մէկ նոր բացուած վարդ,
Մինչ չի խօսի, էն ով կասի, պատկեր է, թէ մարդ,
Հայոց ազգի յոյսն դա է, Տէր, դու խնայէ:

Բերան պիտի, որ լաւ գովի սորա արարքը,
Բնութիւնը, մարդկութիւնը, սրբակաց վարքը,
Աստուած պահի, որոնք լինին՝ նորա սատարքը,
Զի փութապէս մոծցեն զնա դիւցազնից շարքը,
Որ պարծենայ Հայաստանն, թէ որդիս դա է:

Ո՛վ պաշտելի և տօնելի Եօթը վիրաց պատկեր,
Ո՛վ անաչառ, բազմաշարժար Լուսաւորիչ մեր,
Ո՛վ հրաշալի և սքանչելի Հայկազին սուրբեր,
Դուք եղէք այս իշխանիս հովանի և տէր,
Որ այժմ մեր աչքն ճիշտ սըրան կը նայէ:

Սէյնադ, մի գովիլ այս իշխանին, որ միշտ մնայ լաւ,
Որին գովեցիր, յայտնի տեսար, վերջը լաւ չէլաւ,
Որի ասեցիր՝ սա Յակոբն է, նա էլաւ Եսաւ,
Նրանց հիմը քայքայուած էր, սա է հաստատ նաւ,
Այս խօսքերս ժամանակին ձեզ կը վկայէ:

1854 թ. Ղարս.

ՀՈՒՐԻ-ՓԱՐԻՆ.

Ժամ էր գնում այսօր տեսայ մէկ ջիւան,
 Եա փարի էր, եա հուրի էր, եա ղլման,
 Ունքեր ունէր զալամ քաշած աննւման,
 Մտաւ ժամը, իմ սիրտը բռնեց դուման:

Դուժսաղ դառայ մինչ դուս էկաւ ժամիցը,
 Կամ էր տուել յետ չի դառաւ կամիցը,
 Յանկարծ տեսայ դուս գալիս համամիցը,
 Հոտ քաշեցի էն ջուխտակ շամամիցը,
 Նա ինձ սիրեց, ես էլ սիրեցի նըրան:

Մտիկ տուի որ նա ինձ հետ սէր ունի,
 Ասի, Աստուած, եարար սրան տէր ունի,
 Ղուգրաթ զալամով քաշած ունքեր ունի,
 Հարցրեցի մէկ հոգեսէր մէր ունի,
 Միտք արեցի, եարար սրան ինձ կը տան:

Մինա բոյը, երբոր տեսայ հագ արի,
 Սարսաղի պէս ընկայ յետնէն վաղ արի,
 Ուշունց տվեց ու անըծեց, տաղ արի,
 Բիւլբիւլ էի, վարդ տեսայ, փարվաղ արի,
 Հէնց որ տեսայ, հալս էլաւ փարիշան:

Գլխին գցած Ալքերմանու շալ ունէր,
 Սիւպտակ բոխաղ վրէն զոշայ խալ ունէր,
 Մատանքումը եաղուլթ, ալմաս, լալ ունէր,
 Գիւրջի-Շաւուն համ էլ ողորմալ ունէր,
 Հոգու տէր ես, կտրիր դու ուղիղ գիվան:

ԽԱՂ ԹԷՋԼԻՄ.

Էս աշխարհիս ախ չեմ քաշիլ,
 Բանի որ սաղ ես ինձ համար,
 Անմահական ջրով լիքը՝
 Ոսկէ բուղաղ ես ինձ համար:
 Թէջլիս, տուրէիթ, վարսաղ,
 Իրանու խաղ ես ինձ համար:

Մատուցե՛ք ունեա անգին ակը,
 Լեզուտ է հիւ ու միխակը,
 Ծոցիդ միջի մանուշակը,
 Քու ձեռով քաղես ինձ համար:

Ակոխքներդ արմատ տաշած,
 Մտիկ տալէն ջանս է մաշած,
 Ունքերդ զալամով քաշած,
 Հնդու վարադ ես ինձ համար:

Դու ինձ համար խիստ լաւ եար ես,
 Ծոցիդ մէջը միխակ շարես,
 Մի պատուական անգին քար ես,
 Ոսկէ բուդադ ես ինձ համար:

Խօսքեր ունիմ էսպէս բերած,
 Շատ դաւթարի մէջը գրած,
 Բանդայ-Աքէլ էշխէտ էրած,
 Սրտի բուդադ ես ինձ համար:

«ԴՕՏԱՂ-ԴԷԿՄԷՁ»*)

Սիրելի կշտիցս էկար անցկացար,
 Խէթ խէթ աչք ածեցիր, խիալդ թ'նչ ա,
 Էլած խելքս գլխէս առեցիր, գնաց,
 Էլի կրկին գալդ գնալդ թ'նչ ա:

Հանեցիր կէս ջանս, ինձանից տարիր,
 Սրտիս դադ քաշեցիր, խաթր չի արիր,
 Խաթր անելու տեղ՝ քար ու քանդ արիր,
 Գեահի գեահի շախշախ խընդալդ թ'նչ ա:

Ջահիս ջիդա, նաշտար, խանջալ ես ցըցիլ,
 Իստակ սիրտս լերդ լերդ արիւն ես լցիլ,
 Նահախ ինձի անճար կրակն ես գցիլ,
 Չես հարցնիլ հարգիս թէ՛ հալդ թ'նչ ա:

Հէրիք էշխիդ սիրով շիշերը քաշես,
 Դնես կրակն էրէս, ջիգեարս խաշես,

*) Այս երգը կոչուած է շրթունքները միմեանց չ'կպշող, աշուղների առաջարկութիւնների մի ձև է:

Թէ ինձի յեղ առաջ՝ սիրով սրտաշ ես,
էլի նահախ քարեքար տալդ ի՞նչ ա:

Դալ դաթդին սազ կը գայ, ալը նարինջին,
Հէյրան արար խելքիդ շաղ ու զարինջին,
Ասել ես ջալլաթին խեղդի Թուրինջին,
էլի խնայելդ, ինձ խղճալդ ի՞նչ ա:

ՄՈՒԽԱՄԲԱԶ.

(Եարալու իմ եարի ձիւնէն,
Մէկ փիալայ խալի ձիւնէն)

Արի մօտս ձիւնէս բռնէ, ման գանք մէտի վարդի վրէն,
Ծաղիկ ես, թաց ես էլէլ դուն անմահական ջրէրեմէն,
Եաշիւու բաշ Սօնայ ես՝ դուս ես էկել սուրուէմէն,
Ջաւահիր, անգին քար ես՝ հանած անտակ ծովէմէն,
Շատ սիրուն ես, աննըման ես, բէզարել եմ գովէմէն:

Խնդրում եմ հետդ տանես, եա դաստուր տաս եա սպանես,
Ձէն եմ տալիս, ձէն չես տալիս, եարար էտ ի՞նչ պէս իսան ես,
Ոսկէ վարաղով նաղըշած՝ եարար էտ ի՞նչ ասկական ես,
Ասկուտակդ օրինած է, անպատմելի զանէզան ես,
Սարսաղի պէս ման եմ գալիս մի բէյբափայ եարի վրէն:

Ինձ խաբեցիր խաղուբաղով՝ սպանեցիր էտ քու նաղով,
Դամ անենք սոյբաթով՝ սազով՝ թէկուզ խելստէ դաստայ մազով,
Մէկ մէկու սիրենք թաւազով՝ ծոցումդ ունես գիւլ նարգիզով,
Քեզ պահեմ ոսկէ դափազով, ինձ մի սպանիլ էշխիդ ջազով,
Եարար ես քեզ ինչ գէթ արի՝ մանես գալիս ինձ զարազով,
Դիշեր ցերէկ փիքը եմ անում էս իմ փիս իզվալի ձէնէն,
Եարալու իմ եարի ձիւնէն, մէկ փիալայ խալի ձիւնէն:

Բոյդ նման է չինարի՝ մէջքդ շիմշատէմէն քաշած,
Անչափ հեռու ման ես գալիս ջանս քեզանից է մաշած,
Էրծըթէ լուլայ մատներդ զընկներդ սաղափէն քաշած,
Ծոցիդ միջի ջուխտ շամամը ոսկէ վարաղով նաղըշած,
Աչքերդ մի փիալայ, ունքերդ զալամով քաշած,
Անչափ քաղցր խօսիլ ունիս, էրվել եմ ես՝ քու լիզվեմէն,
Եարալու իմ եարի ձիւնէն, մէկ փիալայ խալի ձիւնէն:

Պօշնեքդ զրմզի է՝ շարմաղէ քու պստիկ չանէն,
Շատ սիրուն դուն դուս էկար քուլլու գոված Դուրջիստանէն,
Սիրովդ բանդ ես արել Դարբանդ, Դուբայ, Փռանգստանէն,

Քեզ համար շատ մանեկայ՝ եադտի եալթուզ Դադստանէն,
 Նոյու երկրի մաթտահ ես՝ նոր ես էկել Նընդստանէն,
 Քու հատը բալքամ դուս գայ՝ Դզլար, Մոսկով, Հաշտարխանէն,
 Ուրախ սրտով ըռահմ արն բէշարայ Դաշախ-Օղլանին,
 Գժուել եմ էշխիդ դարդիցը՝ բանդայ դուլ եմ ես քու ձեռնէն,
 Եարալու եմ եարի ձեռնէն, մէկ փիալայ խալի ձեռնէն:
 Գիշեր ցերէկ փիքը իմ անոււմ էս իմ փիս իղվալի ձիռնէն:

ՍԻՐՈՒՆԱՆՑ ՍԻՐՈՒՆԸ.

Էսօր ես մի գիւզալ տեսայ,
 Նիստ նազանի ջան էր, սիրուն,
 Ջան ասելով՝ ջան ըսելով,
 Կռնէս բռնեց տանէր սիրուն:

Տարաւ աղաքիս դրեց հաց,
 Հէնց ծիծաղեց խելքս գնաց,
 Լոյս էրեւին կամար կապած,
 Նալերը մառջան էր սիրուն:

Նալեր ունէր, եադութ համան,
 Ես քեզ սիրեցի բէգուման,
 Լոյս էր տալիս արեգական,
 Երեսն աննըման էր, սիրուն:

Ես քեզ սիրեցի հաւասով,
 Համ՝ գինի տուր չինի թասով,
 Եկ խաղ ասենք քաղցր սասով,
 Ինչ հետ զովդեր անէր, սիրուն:

Չովդ անելը սիրոյ բան էր,
 Յետոյ սէրն միարանէր,
 Ոսկի թելերը քամին տանէր,
 Թամամ զառնըջան էր, սիրուն:

Ձառ նշանի թելերը թամամ,
 Ինքն էր սիրուն, օղն էր համամ,
 Ծոցումը կար մի ջուխտ շամամ,
 Ծաղկախառ բոստան էր սիրուն:

Ծաղկախառ բոստան էթաղէն,
 էս էր միշտ իմ խօսքիս սաղէն,
 Մեծարք արաւ իր օթաղէն,
 Ղուլ անելով տանէր սիրուն:

Ղուլ անելով խելքս տարաւ,
 Գինի տուաւ, չեթող ծարաւ,
 Ղուլ Արուծին թարիֆդ արաւ,
 էս էլ մի թովրան էր սիրուն:

Վերոյիշեալ երգը շատերը զուլ Թագէտսին են տալիս, շատերն էլ զուլ Արուծին Սալմաստեցուն:

*
 * *

Ախ քու ջամալիդ մատաղ,
 Խելք ու քեամալիդ մատաղ,
 Կեանք ու անվալիդ մատաղ,
 Դովլաթ ու մալիդ մատաղ:

Քնած տեղդ բաց չիլիս,
 Ես գնում եմ լաց չիլիս,
 Համարցակ նըստած չիլիս,
 Խոնարհ մանգալիդ մատաղ:

Ըռանգով արբեշում ես,
 Պատկերի պէս նաշխուն ես,
 Սիրեկան ես, սիրուն ես,
 Քիրմանու շալիդ մատաղ:

Գիւլարաթնով կարած դօշիդ,
 Կամ ես տալիս քու խօշիդ,
 Մեռնեմ ես քու մառմառ դօշիդ,
 Ջէյրան—մարալիդ մատաղ:

Բաւական է ամանչես,
 Սումբուլի պէս կանանչ ես,
 Շամչի Բալին քեզ մօտ կանչես,
 Ձէնով զաւալիդ մատաղ:

*
 * *

Հայաստան չկայ քեզ պէս գեօղալը,
 Դօշդ լցրել ես զըմրուխտ ու լալը,

Սպիտակ բուխաղիդ վրի ջուխտ խալը,
Ոսկէ շարքը ճակատիդ է յարմարած,
Փիւլայ աշքերդ դաւամով քաշած:*)

Նազուք մէջքիդ կապած մինա քամարը,
Դու ես իմ սիրելի գոված եարը,
Աշխարհումը չկայ բոյուդ յարմարը:

Կաքաւ ես, ման ես գալի բաղումը,
Նոր դուս էկած շամամ ես թաղումը,
Ջիգեարս էրել ես եփման եղումը:

Ստամբուլից դուս էկած նոր նմուշ ես,
Արզրումից հեռացար, հիմայ էլ Մուշ ես,
Երկնային մանանայի պէս անուշ ես:

Վարդ, մանուշակ հոտով փնջած թայգուլ ես,
Սոխակից քաղցր երգող բիւլբիւլ ես,
Դարձի-Օղլանին դու համեմատ եար կուլես:

* *

Ատամդ ինջի, պոռոչ մերջան,
Ում սէր չի տվիր, կրակուեց նրա ջան,
Դիշեր ցերեկ, դադար չունի ու դինջան,
Ունքերդ կամար, աշքերդ փնջան:

Արի բան ասեմ, հոգուս դունն ես,
Թայգուլ ու ուհան ու ջուխտակ նունն ես,
Յորդանան սուրբ գետի գնացկան ջուրն ես,
Դու ես Ադամայ դրախտին դոնապան:

Դու ամենալիք պտղաբեր բաղ ես,
Շամամներդ ծոցիդ փաթաթուած թաղ ես,
Թէ մէկն ինձ չի տաս, սիրտս կը դաղես,
Ում ծուռը նայես կորած է յաւիտեան:

Հաքել ես մախմուր ու խարայ ատլազը,
Որ առնուած է տասը մանէթ գաղը,

*) Գրկնել ամէն տան վերջը:

Ամեն օր ուտելիքդ է խորոված դազը,
Ինձ գործից գցել ես ծառայ ես շինել քու դրան:

Շատ գեղեցիկ ես, Արելան գառն ես,
Դրախտան միջի դուս եկած ծառն ես,
Առանց աջալի դու հոգի կառնես,
Ողջ աշխարհումը չկայ քեզ նման:

Ինչի՞ ես այդպէս անում, դեռ ջահել ես,
Ազնիւ սէրդ ինձանից խնահել ես,
Դարծի-Օղլանին մօտդ պահել ես,
Ոչ փոքր կանես, ոչ մեծ, ոչ իշխան:

✱ ✱

Այսուհետեւ մնաս բարով, ով իմ գովական սիրելի,
Քու խորհրդով կամ քու կամքով չկայ քեզ նման սիրելի,
Արի տուր ինձ, մօտս պահեմ, քեզնից մի նըշան, սիրելի,
Յաւիտեան չմոռանամ, զի ես պատուական, սիրելի:

Մատուց ոսկի մատնիք, ձեռքիդ էրծաթի թաս ունես,
Հագել ես զար ու զարբար ատլասի պէս խապ ունես,
Մտել ես դափազի մէջ, կարթալու հաւաս ունես,
Ջայն կը տաս բուլբուլի պէս, ձայնդ գովական, սիրելի:

Եկ գոհանամ ես համաշայ, մեր ստեղծող տէրի կարքին,
Նրա ստեղծած սրտուիրանքի, օրինաւոր սէրի կարքին,
Եղուր-Օղլին էլ չի տեսել քեզ պէս նազանի սարքին,
Միասին մինչի դատապտան մնանք մշտական սիրելի:

ԹԷՋԼԻՍ.

Շիրինը քաշեց Բահրատի ջափէն,
Դուս էլաւ դուս փորեց սէ, այբ, ըէ,
Աշխարհս ման էկայ նազանի չգտայ,
Ես քեզի նման եչ, այբ ու ըէ:

Աշխարս մանգալով էշխիցդ բայ չեմ,
Դէմքիդ ծառայ եմ, ձեռքերս խաչեմ,
Բէմուրլաթ նազանի, էսչափ կաղաչեմ,
Մաղեամ քու սիրտդ է քէ, այբ, ու ըէ:

Աշխարհումս, մէջիս իղվալ կացել եմ,
Գիշեր ցերեկ կանգնել ճամփէդ լացել եմ,
Բէմուրվաթ նազանի, դարդէդ հիւանդացել եմ,
Ի՞նչ կլի մէկ անես ճէ, այր ու ըէ:

Արագլու Սարքիսն եմ խօսքս քեան հա քեաս,
Հարջէիլ ես հետս մտել բաս հա բաս,
Քու Աստուածդ սիրես ուր որ կերթաս,
Ինձ մի թողուր, տիւն, այր, ըէ:

Այսօր սիրունների սարդարը տեսայ,
Ջամալն կարճ ու խիղար խէ, այր, լիւն,
Բոյին նմանցուցի սալբուղար չինար,
Ղազն ղուեար հաքել էր հոյ, այր, լիւն:

Ագեար սաղդ եար ես իզրարիդ կացիր,
Անումդ կարդացի թամամ օխտը գիր,
Եաղութ, զմրուտ, ալմաստ քար ես ջաւահիր,
Հէջ քեզի գին չունիս մէն, այր, լիւն:

Սալմաստլի Արուծիւնն եմ անել մի ինքար,
Քեզի հետ շատ նստանք, էլանք բարերար,
Նափազդ խնկելի, լեզուտ է շաքար,
Պոռղ նման է պէ, այր, լիւն:

ՀԱՆՆԵԼՈՒԿՆԵՐ. ¹⁾

Ծնունդ ոչ, մեռաւ. (Աղամը)
Չորս ախպէր, չորսն էլ մի գդակի տակի. (Աթուրի ոտքերը).
Սև սլիկը սարն էլաւ,
Անհամբարքը վեր էկաւ: (Ածելին).
Արէն ծովին ջուր կը խմի,
Փռչանգի պէս ձէն կը հանի: (Ամպը).

¹⁾. Լոռեցիները հանելուկին «բունգլն» են ասում: Երեխաները խաղալիս մինն ասում է. «Էն ի՞նչն ա ինչ-լար ու լար, երգար ու լար, էրկու կաքաւ գնալու գալ»: Միւսներն աշխատում են գտնել և ամէն մինը մի բան է ասում: Գտնողն իրաւունք է ստանում ինքը հանելուկ առաջարկելու, իսկ եթէ չեն կարողանում գտնել, ասողը վարձատրութիւն է ուզում, որ ինքը բացատրի: Սրանք էլ տալիս են նրան այս կամ այն գիւղը, քա-

Բռնեմ բռնովս մին,
Վեր թողում աշխարովս մին: (Ամպը).

Մի կով ունենք հանդի ա,
Պոզեբը կումանդի ա,
Խանըմ պտի որ կթի,
Աղայ պտի, որ բէջարի: (Այգին).

Էրկու ախպէր վազմ են, վազմ իրար եղնայ՝ հասնում չեն:
(Անիւնեբը).

Ըրիգունը վեր ա գալի, ըռաւօտը վեր ըլում: (Անկողինը).

Ցերեգը նորահարս, քշերն դարաւաշ: (Անկողինը).

Քշերը լքցում ա, ցերեգը դըրդակվմ: (Անկողինը).

Մի բան կայ, ամեն բանի պէտք ա գալի: (Անունը).

Էն լիւն ա, որ ոնչ ծէր ունի, ոնչ տուտ: (Աշխարհը).

Բռնեմ բռնովս մին,
Վեր թողամ աշխարովս մին: (Աչքը).

Սև սալա, սիպտակ սալա,
Խաթունը միջին կըսըլսըլայ: (Աչքի լոյսը).

Պուճուր զուլթիկ ծակնեբաւոր: (Աչքեբը).

Էրկու ախպէր իրար կարմ չեն տենալ: (Աչքեբը).

Մսէ տուն, մազէ սրահ: (Աչքը).

Մսէ աղլուխ, մսով լիքը: (Աչքը).

Քշերը աղայ, ցերեգը ծառայ: (Աչքը).

Ըստի նստի, ընդի նստի,
Դէհ կըտրովը դուս թռի: (Արեգակի շողքը).

Ըստի պուպուզ,
Ընդի պուպուզ,
Մնէլ տեհար,
Կտրովը դուս: (Արեգակի ճառագայթ).

Էս կուռը դար, էն կուռը դար, մէջը սնդաթար: (Առուն).

Մի կալ, միչին մի ծառ, ծառի գլխին օխտը օթախ, օխտը
օթախըմը օխտը ասեղ: (Արեգակը և ճառագայթները).

Մի ծով կայ, էրէսին քիր ու ախպէր ման են գալի գեամով:
(Արեգակը և լուսինը),

զաքը, արեգակը, լուսինը, աստղեր և այլն: Ապա ասողը սկսում

է այսպէս. «ուտեմ, խմեմ ձեր քաղաքը (կամ գիւղը, արեգակը,

լուսինը և այլն.), հայեմ, մաշեմ ձեր քաղաքը, դար փարչէնին

շոր կարեմ, կնանոնց էլ փախցնեմ, բայց չես ասել, էն էրկու

կաքաւը, որ գնում գալիս են, լիսնիակն սև արեգակն է, որ երգն-

քի վրայ ման են գալիս»: Եթէ համաձայնում են նրա բացատրու-

թեան, մի ուրիշն են ասում, եթէ ոչ՝ վիճում են և տուած գիւղն

ու քաղաքը յետ առնում:

Քիր ու ախպէր մի դըզըմ քշեր ցերէկ իրար եղնայ վազըմ
են, ամա համարմ չեն: (Արեգակն և լուսինը).

Մի ոչխար ունեմ, ոտովը ջուր ա խըմում: (Արտը).

Կարմիր հինեմ, կանաչ թել տամ, սիպտակ կտրեմ: (Արտը).

Էն թնչն ա ինչ, քինթը ոսկուից, միրուքը մսից: (Աքաղաղը).

Ենեկու սար, կանչելու ձոր, մեռած մարթին կենդանութիւն:

(Աքաղաղ).

Էն թնչն ա ինչ, մի ծիտ մի տուն ա պահըմ: (Բանալիք).

Մի պտրհան, մէջը լիքը սեպեր: (Բերանը և ատամները).

Գեղնի տակին սև կծիկ: (Բողկը).

Պապս գեղնի տակին, միրուքը ըրէսին: (Բողկը).

Սև ա, ահաա չի,

Թոփ ա շինըմ, վարպետ չի: (Բողոճը).

Էն թնչն ա ինչ, սև հաւ ա, փորը ճղած: (Բուխարին).

Ալ եզը,

Չալ եզը,

Քանի բարցեմ,

Տար եզը: (Գդալը).

Սարէն կգայ սլվլալէն,

Ոսկէ բեղեր պլպլալէն: (Գերանդի).

Երգէն մարթ, կարճ գըւազան: (Գետը և կամուրջը).

Մութը տուն,

Իսանի բուն: (Գերեզմանը).

Էն թնչն ա թնչ՝ կարմիր բուղէն գետնի տակին գոռում ա:

(Գինու կարասը).

Արար օղին բեղն ըլօրեց,

Օխտը հազար ջան գլորեց: (Գիշերը).

Մի ծառ ունեմ՝ էրկու տերև ունի, մինը սիպտակ, մինը սև:

(Գիշեր և ցերեկը).

Լուն նստեց կարպետին,

Խարարը գնաց վարպետին: (Գիրը և թանաքը).

Գլխավէր բռնեմ՝ լեցուի, դվեր բռնեմ՝ դրդակուի: (Գլխարկը).

Հազար ասեմ, հազար դասեմ,

Հազար գեղ տուր, որ քեզ ասեմ: (Գիրքը).

Հուլունքանոց, հուլ պըտանոց,

Ուլանն էկան կարմրակտուց: (Գորգը).

Էն թնչն ա, որ մօրիցը անձեռն, անոտն ա ծնվըմ:

(Գորտի շերեփակութը).

Չորս չորթան,

Տանէրկու սուլթան,

Հնգեր են կերթան: (Գութանը).
 Էն թնչ զուշ ա, որ էրկու թև ունի, էրկունն էլ մի կոխկի վրայ: (Գութանը).
 Էն թնչ ա ինչ, քառասուն պոչ ունի, ութանասուն ոտը: (Գութանը).
 Մի ֆոր ունեմ, ամեն ռանգի պատաքար ունի. (Գուլպան).
 Հինգ ախպէր մի ֆորումը բանում են. (Գուլպան և մերերը).
 Անգլնգա, պա լնգլնգա,
 Ձիթ մինթանայ, գանգին ընգայ: (Դրքակալ և Աւետարան).
 Ցանեմ աճար, դուս գայ բանջար, շուշը տայ շիմալ, բոլոր
 կճուճ: (Դդումը).
 Թողը ջուր տամ, մողին ուռչի. (Դդումը).
 Հնգղնդանը ըխպըհարին, հլորկոտունը հափարին: (Դդումը).
 Մէրը իրեք տարեկան, որդին բազարը գնաց. (Դեղձի ծառը).
 Պուճուր էր, չորս գեղ քանդեց,
 Վենձացաւ գեղինը փորեց,
 Եփ որ մեռաւ, աշխարհ ման էկաւ: (Եզը և իւր կաշին).
 Վազանք, վազանք,
 Օխտը դռան դէմ առանք. (Եկեղեցու խորհուրդները).
 Էն թնչ կենդանի ա, որ լղին քմակին ա: (Եղջիւրուն).
 Էփի, էփի, էփն ա վրէն,
 Ոտները ցից, խուփն ա վրէն: (Եռոտանին).
 Ասլանը չոքեց, արաբը վեր էլաւ: (Եռոտանին և կաթնան).
 Ինքը մին ա, ոտը երեք: (Եռոտանին).
 Մի ձի ունենք իրեք ոտնանի, ոնչ պոչ ունի, ոնչ գլուխ: (Եռոտանին),
 Էն թնչ տուն ա, իրեք դռնանի, իրեք մնանի, մի կտրանի. (Եռոտանին).
 Ես տուն վոնդեմ, դուն դուս վոնդիր: (Երկանքը).
 Տափակը տփակին,
 Խօլողը ծակին: (Երկանքը).
 Խալչէն թափ տալ չի ըլիլ.
 Ոսկիքը հմբարիլ չի ըլիլ: (Երկինք և աստղերը).
 Գոմշի կաշին ծալուիլ չի,
 Ծովի աւազը հմբարուիլ չի: Երկինքն ու աստղերը).
 Մի սարի ծէրի էրկու ծիտ ծլվլում են իրար հետ. (Զանգակները).
 Բացըըմը էրկու աղունակ ծըլվլում են: (Զանգակները).
 Ըղզի, ըղզի, հինգ կորզի,
 Վայ իմ մի տարեկան մողի: (Զկեռը).

Ճպոտտ հաւը թառին: (Ձկեռը).
 Բացրիցը վէր ընգայ, հին գտակս կորաւ. (Ընկոյզը).
 Ղօշուճն ասմ ա ըտի թնչ հս շինմ, շորդ հանի, դուս արի. (Ընկոյզը).
 Մութը մառան,
 Ջուխտ Աւետարան: (Ընկոյզը).
 Մի թորոն, էրկու հաց, մի քերինջ: (Ընկոյզը).
 Ինքը ուռի,
 Թամբը թուռի,
 Ինքը առաւ,
 Թամբը թռաւ: (Ընկոյզը).
 Վեր ունեմ ու վեր քցեմ,
 Հազար տեղան մէր քցեմ: (Թամբը).
 Էն ինչ ծառ ա, որ անծախկել բար ա տալիս. (Թղենին).
 Ձին ձորը քաշեցի թամբեցի, սանձկը երգինքը դուս էլաւ: (Թոնիրը).
 Բոլոր եգեղեցի, կուպ-կուպ քաղեցի. (Թոնիր և հացերը).
 Ախը գնաց, չախը եղնէն: (Թուխը).
 Ցելը սիպտակ, սերմը սեւ: (Թուղթն ու թանաքը).
 Մի գոմէշ ունենք, ինքը միջի կռանը, պղեքը դրսի կռանը. (Թուրը).
 Մութը տուն,
 Արարը քուն: (Թուրը).
 Դորը մութն ա,
 Ուշարը մէջն ա,
 Դժարը պըտիտ գալն ա: (Թուրը).
 Էն ո՞վ էր, որ ասեղը թուր շինեց,
 Թուրքի գօրքին ջուր շինեց: (Ջօրապետ Լազարեան).
 Էրվըմ ա, էրվըմ ա, էլի թաց ա. (Լեզուն).
 Էն թնչն ա ինչ, ինքը մի ամսական, մի ամիս էլ ապրեմ չի. (Լուսինը).
 Հզար հակը, հզար պհակը, հզար գեղ տու քէ ասեմ: (Խաղողի ողկոյզը).
 Հանդի քոթուկ, գեղի իշխան: (Խանը).
 Ի՞նչն ա թնչ, բող եզը գետնովը տամ: (Խլինքը).
 Չորսի կուռը դար,
 Մէջը արդար: (Խմորի տաշտը).
 Փետէ պըլօլաք,
 Թօգից ճըլօլակ,
 Սիպտակ հլիւոր,

- Դեղին թագաւոր: (Խնոցին, իւղը և թանը).
 Երգէն քուչայ,
 Մէշը փուչ ա: (Խնոցին).
 Իրեք ոտնանի, վեց պոզանի: (Խնոցափէտերը).
 Մազէ կլօլակ,
 Դեղին ճլօլակ,
 Սիպտակ հլիւոր,
 Դեղին թագաւոր: (Խնոցին և կարագը).
 Ղնդնդան ախպահարին,
 Ըլօրկոտուն չափարին: (Ոռզը).
 Մի կով ունիմ, կաթն ա տալիս,
 Քշեր ցէրէկ տուն չի գալիս: (Ծառը).
 Էն թնչ ծառ ա, որ կրակն ա ընգել էրում ա, հմա էլի տե-
 րեր կանանչ ա: (Ծաղկազարդի ուռենին).
 Քշերը դրդակվում ա,
 Ցերեպը լքցվմ: (Ծալքը).
 Քշերը քանդմ հմ, ցերեպը շինմ: (Ծալքը).
 Ըստի ճոքմ հմ, Բաղդադ ջուր խրմում: (Ծիածանը).
 Ձիգ ձիգ, ձիգ չուան,
 Ձիգ չուան ա տափի պէս,
 Ըրեանայ վարդի պէս: (Ծիածան).
 Էն թնչ ա ինչ, Ըրեանայ տափի պէս,
 Կանանչ ա Նախչվանայ վարթի պէս: (Ծիածանը).
 Բարցր տան ա, սև ստանայ,
 Թէ որ գտնուս, խելքի բան ա: (Ծիծեռնակը).
 Մի սարի դօշին էրկու բօքոն: (Ծծերը).
 Էրկու սիրուն կուլայ մի պատից կախ: (Ծծերը).
 Էն թնչն ա ինչ, Ըստծանէ երեք բան ա պակաս:
 (Ծովին խուփը, երկնքին սիւն, ջորուն քուռակ).
 Մի պապ ունեմ, օխտը քրքանի: (Կաղամբը).
 Գլխինը սիպտակ թաս ա,
 Շորերը դասուէ դաս ա: (Կաղամբը).
 Փէտէ աման, քարէ բրթոշ: (Կամը).
 Սև ա սաթի նման,
 Սիպտակ ա կաթի նման,
 Իլիկ ա իլկի պէս,
 Պուլիկ ա պուլկի պէս: (Կաշաղակը).
 Անծինը անծին բարցեցին,
 Անդաթարովը անցկացրին: (Կամուրջ և ջորի).
 Երգէն էրեց, կարճ գազան: (Կամուրջը).

- Մենձ ախպէրը պուճուրի եղնայ վազմ ա վազմ, հասնում չի:
(Կառքի անիւները).
- Սիպտակ հլիւոր,
Դեղին թաքաւոր: (Կարագ).
Ջուրն եմ գցում,
Թաց չի ըլում,
Դուռ եմք բերում,
Պինդ ա մնում: (Կարագը).
Ջրէ տուն՝ փէտէ բլանիք: (Կարմիր ծովը և Մովսէսի գաւազ).
Փէտէ օքմին, էրկաթէ գլուխ: (Կացինը).
Սարի դօշին կէս հաց: (Կիսալուսինը).
Մի էժ ունեմ, խօսկին շատ դրուստ ա, պոչը մէջկիցն ա
կպած: (Կշիւրը).
Մի խօրօմ խոտ, կոխկը ցխոտ: (Կուժը).
Փուչ ծառը փորեցին,
Առուն մէջը ֆորեցին: (Կուժը).
Ի՞նչն ա, որ իմ մէրը ռաւօգը հանայ կարմիրը բաց արաւ:
(Կրակը).
Մի գոմէշ ունեմ, որդի պարկըմ ա, խոտ չի դուռ գալիս:
(Կրակը).
Մէջը դժողք, զրաղը դրախտ: (Կրակը).
Իմ պապը սարըմը, ոտները կրակըմը: (Կրակախառնին).
Մէրը դեռ չի ծնել, տղէն գանգատ ա գնում: (Կրակը և ծուխը).
Էս կուռը դար ա, դար չի,
Էն կուռը դար ա, դար չի,
Խոտ ա ուտըմ կով չի,
Ձուռ ա ածըմ հաւ չի: (Կրիան).
Էս կուռը թախտ ա,
Էն կուռը թախտ ա,
Մէջը զալ ու զախպայ: (Հայելին).
Էս կուռը արար,
Էն կուռը արար,
Մէջը գնգգնգան քարափ: (Հայելին).
Թուր ու թւանք թամբումը,
Ջուխտ աղունակ վանքումը: (Հարսն ու փեսէն).
Անդանակ խազած, անտորոն ներկած: (Հաւի կատարը).
Չալ եզը մէրին մտաւ: (Հրացան).
Կովը բռանչի, ֆօրթը փախչի: (Հրացան).
Փէտի գրեզման, էրկաթի մեռել: (Հրացան).
Մէրը գոռաց, ըրէխէն փախաւ: (Հրացան).

- Օձէ գութան, կարճ է հոտաղ: (Հրացան).
 Տապանը փէտ ա,
 Մեռելն էրկաթ ա,
 Եփոր ձէն կտայ,
 Աշխարհը կթնդայ: (Հրացան).
 Ամեն փէտ կէրի կրակին,
 Աբլախը ման գէր ծմակին: (Հրացան).
 Էն թնչն ա ինչ, մէրը ըրօրօցըմը, ըրեխէն փորումը,
 (Հրացան).
 Էն ինչ թռչուն ա, որ ոնչ միս ունի, ոնչ ոսկոռ: (Հոգին).
 Մէյդ ունեմ ծախուիլ չի,
 Բշուքումը քաշուիլ չի: (Հոգին).
 Էն թնչն ա ինչ, նրանից անոշ բան չի կայ. (Հոգին),
 Ծիտը թռաւ, բունը մնաց: (Հոգին և մարմինը).
 Դեղին հինեմ, սիպտակ գործեմ, կարմիր կտրեմ: (Հոնը).
 Ուլանոց, որպրտանոց,
 Ուլանը էկան կրմրակտուց,
 Ծրերեակ ծրըմեակ,
 Ծրըմին փիր ու զանգակ: (Հոնը).
 Մի կով ունենք անանայ,
 Պոգերը Սպահանայ,
 Լաւ պարոն պտի բռնի,
 Լաւ խաթուն պտի, որ կթի: (Զիթահանքը).
 Մի գոմէշ ունեմ, սարումը կթում եմ գեղումը եղ հանում:
 (Զիթահանքը).
 Ոսկոէ բղուղ, էրկաթէ սեպեր: (Զիլ ոտքը և պայտը).
 Բշեմ չկէլ Ըրեան,
 Մանդրը մանդրը քրեղան: (Զիլու պայտը).
 Վայ նանի ջան գէլ ա գալիս,
 Ծառի ամբուլ վէր ա գալիս,
 Ոտներ չունի, ման ա գալիս,
 Բերան չունի, կուլ ա տալիս: (Զմեռը).
 Մի հորթ ունեմ, թռկո՞վ ա ջուր խըմում: (Զմէրուկը).
 Օլօր անցնի, բօլոր անցնի,
 Զնգին տամ դուս բացուի: (Զմերուկ կտրելը).
 Դվէր քարւան, դվէր քարւան,
 Ոնչ խոտ կուտէ, ոնչ դարման: (Զուկը).
 Ըփին, ըփին,
 Ընգնի խփին,
 Օխտը ծուէն,

- Պատուած ծովէն: (Ձուկը).
- Էն ինչն ա ինչը, Աստոծ մի տուն ա շինել, ոնչ դուռ ունի,
ոնչ կտուր: (Ձուն).
- Մի պատ կայ, որ մի քար հանես, շինուիլ չի: (Ձուն).
- Մէջը վարշաւ, էրէսը էրծաթ. (Ձուն).
- Սիպտակ ըլաչուի, ոնչ դուռն ունի, ոնչ կտուր: (Ձուն).
- Հով հալած, (Ձուն).
- Տաք սառած. (Ձուն).
- Հինգ փութ աղի մէջ ինչ կերակուր ա էփվում, որ էլի ըլա-
նի ա. (Ձուն).
- Շնչաւորից անշունչ էլաւ,
Անշունչից շնչաւոր. (Ձու. ճուտ).
- Սիպտակ օրայ,
Դեղին քօրայ: (Ձու).
- Մի բերդ ունիմ՝ դրսից էրծաթ, միջից ոսկի, որ աշխարհ
վրայ գայ, կարալ չի շինել: (Ձուն).
- Մի աման, մէջը էրկու ունգի ջուր: (Ձուն).
- Էն ինչն ա ինչ, զրաղը էրծաթ, մէջը ոսկի: (Ձուն).
- Մի հետ ծնեց, էրկու հետ մեռաւ: (Ղաղարոսը).
- Արճիճ կածեմ, էրծաթ կհալեմ: (Ճաճը և արաղը).
- Թուրքի տղէն վազէ վազ,
Գոտիկ ունի հարիբ գազ: (Ճանապարհը).
- Ծալմ եմ, ծալմ, ծալվմ չի: (Ճանապարհը).
- Մի ֆօրում էրկու ալապստրակ խաղ են անում:
(Ճլկահորի փէտերը).
- Մի օձ ունեմ, հուլը յոխին: (Ճրագը).
- Օձը ծովըմը, հուլը բերնըմը: (Ճրագը).
- Ինքը պուճուր, կերը շատ: (Ճրագի պատրոյգը).
- Անվարիլ դուռ էկաւ, հնձեցինք կերուաւ ոչ: (Մաղը).
- Էն ինչ ճամփայ ա, որ գնում են, էլ գալիս չեն. (Մահը).
- Համ գիղեմ, համ գիղամ ոչ: (Մահը).
- Պուճուր Աստոծ, տակին ձին ա գալի: (Մաղը).
- Էրն ըրըրվէր, տակին ձին գէր: (Մաղը).
- Սիւ է սեռը,
Ոսկէ բեռը: (Մանուկը).
- Դամա-դամայ լէզդու դամայ,
Լաւ ձիու պէս փռնգում ա: (Մանգաղը).
- Ծառի ծէրին կորկաֆոր: (Մասուրը).
- Կարմիր պուլիկ, սև սիրէկ:
Իմ պապը սարումը, (Մասուրը).

- Ոսերը շորումը,
 Ճուտերը փորումը: (Մասուրը).
 Ճպոտտ պառաւ, ծառի ծէրին: (Մասուրը).
 Մսէ շամփուր, էրկաթէ խրոված: (Մատանի).
 Տասը ախպէր ոսկէ քանքուլ: (Մատերը).
 Տասը եզն ունեմ, տասնի ճակատն էլ պէծիկ ա:
 (10 մատերի ծայրերը).
 Էրկաթի լուլայ, մսի գիւլլայ: (Մատնոցը և մատը).
 Կոխկոշն ուտում ա, բերնովը վեր ածմ: (Մարագը).
 Միսը հալչըմ աղ ա դառնում,
 Որ աղը հալչըմ ա, ի՞նչ ա դառնում: (Մարդու հոգին).
 Ըրկու թոգ, ամէնքը մի դօշմ: (Մարդու թևերը).
 Երգէն աղիք, ծէրը ծաղիկ: (Մեծ պասը).
 Մէրը ըրօրօցըմը, ախչիկը տղայ բերեց: (Մեղուի ձագ տալը).
 Բուրդը գնաց, քուրդը էկաւ,
 Բուրդը քրդին բարով չերէտ: (Մեղուները).
 Էն ի՞նչ քեարվան ա, էն ուր ա գնում, որ չիմն էլ սաքուլ
 ոտով են եղ դառնում: (Մեղուն).
 Դաստէն էկաւ, դաստէն գնաց,
 Դաստէն դաստին բարով չտվուց: (Մեղուն).
 Էն ի՞նչն ա ինչ, մէր ունի, հէր չունի: (Մեղուն).
 Անջուր ջաղաց,
 Անկրակ բաղած: (Մեղրահացը).
 Վրէն գնենք ինքը չի իմանալ: (Մեռածը).
 Ուղտը գնաց լնգլնգալէ,
 Ճուտերը յէզնէն սնգսնգալէ: (Մեռելը).
 Գնըմ եմ գնըմ, եզնէն հասնըմ չեմ: (Միտքը).
 Ըստի չոքեմ, Ըրեան ջուր խմեմ: (Միտքը).
 Ինքը կեռ, յաքին կընգեռ,
 Հենց կերթայ, ինչ որ մկծեռ: (Մկրատը).
 Մի ոչխար ունենք, որ մորթեաւ արին չի գնալ: (Մոթալը).
 Գեղնի տակին բուրթ պլոճիկ: (Մուկը).
 Էն ինչ զուշ ա, որ սնգերը քմակիցը հրգար ա: (Մորեխը).
 Կարմիր գառը,
 Խոտի հեռ խառը: (Մորին).
 Սիպտակ հինեմ, կարմիր թեւ տամ, սև կտրեմ: (Մոշը).
 Թե ունի, թռչում չի, կծում ա, շուն չի: (Մորեխը).
 Մի խորում խոտ չի վեր ունիլ, հագար գլուխ ապրանք վեր
 կունի: (Մըջիւնի բունը).
 Էրկու ձողի մի դօշըմ վեր ընգած: (Յոնքերը).

- Մի սար էրկու թուով կապած ա: (Յօնքերը).
 Տարին հինգ օր, օրը մի ծաղիկ: (Նաւակառիկ).
 Բունգլը բլիթ մի շահի,
 Կէսը կի, կէսը պահի: (Նշխարք).
 Մի ցոփու մէջը լիզը կարմիր հուլունք: (Նուռը).
 Դրսիցը խաւ ա, միշիցը հզար: (Նուռը).
 Դրսից պըսպըղոց,
 Միջից ղըլըլոց: (Նուռը).
 Դրսից սիպտակ, միջից կարմիր: (Նուռը).
 Ոսկէ կճուճիկ,
 Մէջն անուշիկ: (Նուռը).
 Ուլանոց, ուկտանոց,
 Ուլանն էկան կարմրակտուց: (Նուռը).
 Մի օթաղ մի օթաղըմ, օխտը օթաղ մի օթաղըմ: (Նուռը).
 Խնքը ուռի, թամքը թուռի,
 Խնքը ուռաւ, թամքը թռաւ: (Նուռը).
 Խնքը մին, մէջը հզար: (Նուռը).
 Ծառի ծէրին ցորնի ֆօր: (Նուռը).
 Պիծի թորոն, շէղջով լիքը: (Նուռը).
 Սև եզը չիւմ, չուլն ուտեմ: (Շաջը).
 Երգէն էրէց, քինթը կեռ: (Շամփուրը).
 Ոչխարի պէս ըրածըմ ա, ջուր չի խմում: (Շերամը).
 Խնքը գօլումը, պոչը չօլումը: (Շէրէփը).
 Ասըմ հմ արի, արի, գալիս չի,
 Ասըմ հմ գալ մի, գալ մի, գալիս ա: (Շրթունքը).
 Էրկու հրեշտակ,
 Մի փշի տակ: (Ոչխարի պտուկները).
 Ֆողըմը թաղեն փթիլ չի: (Ոսկին).
 Պղինձը հալմ ա, դմակը մնում: (Ոտը և ոտնամանը).
 Լարը քաշեմ, սարը գայ: (Ուղտերի քարվանը).
 Մի ծակ, էրկու ծակ, հազար ու մին ծակ, միշինը ի՞նչ ա,
 մի լաւ դանդակ: (Ուռկանը).
 Մի կուռը միս, մի կուռը կրակ,
 Մէջտեղը գոմշի օրինակ: (Զիբուխը).
 Պուճուր թորոն, շղճով լիքը: (Զիբուխը).
 Ունք ունի, բունք ունի,
 Տերև չունի, ճուխկն ունի: (Պախուրի եղջիւրը).
 Մի բխուրակ, մազով լիքը: (Պաճիճը).
 Խնքը իրան է, ոտները ծիրանէ: (Ջահրէն).
 Խնքը փէտէ, դունչը մազէ,

- Ես կքաշեմ, նա կը վազէ: (Ջահրէն),
 Շունը մոռաց, դունչը ուռաւ: (Ջահրէն).
 Հայ անգառը, անգառը,
 Ծափ տու թող գայ լանգառը: (Ջահրէն).
 Էն ի՞նչն ա ինչ, ես ընրա յեղնէն կերթամ, նա իմ յեղնէն
 գալ չի: (Ջուրը).
 Ձին գնաց, չուլը մնաց: (Ջուրը և կամուրջը).
 Մի ձորըմ էրկու արջ քոլոլ քոլոլ են գալիս:
 (Ջրաղացի քարերը).
 Ձեռով բռնեմ, փէտով կտրեմ: (Ջրաղացի ջրոտանը).
 Պորտովը ուտմ ա, կըրնգովը վեր ածմ: (Ջրաղացը).
 Էն ի՞նչն ա ինչ, աշխարին կշտացնում ա, ինքը անկշտում ա:
 (Ջրաղացը).
 Փորովը ուտում ա, մեջքովը վէր ածում: (Ռանդէն).
 Գոքս կղնեմ, լաց կըլի,
 Վեր կղնեմ, մունջ կըլի: (Սաղը).
 Ալալայ, թալալայ, տար խաղ արա, բի քաշ արա: (Սաղը).
 Սարիցը գալիս ա սարի պէս,
 Կոները մենձ ծառի պէս,
 Կաղնում ա, որ ջուր խմի,
 Ձէն ա ածում ուլի պէս: (Սայլը).
 Օխտը ախպէր ջրի էն զրաղին, օխտը էս զրաղին, իրար
 մտիկ են տալի: (Սայլի ճաղերը).
 Աքտամ, լոք տամ,
 Բեանքուլիցդ ձիգ տամ: (Սանդերքը).
 Իմ պապը մի կարմունջ շինեց,
 Ան կացին, ան ուրաք, հազար ջան վրովը անց կացաւ:
 (Սառած գետը).
 Քար եմ, հմա քար չեմ,
 Արև կանի, կհալչեմ: (Սառոյցը).
 Էն ինչ վարպէտ ա, որ իրա ախկնին համ վէր ա ածում, համ
 հվաքում: (Սարդ).
 Սիպտակ ցանեմ, կանանչ հանեմ: (Սերմ).
 Ըռաւողը ախչիկ, ճաշին հարսը, ըրիգունը պատաւ:
 (Սինդրիկը).
 Էն ի՞նչն ա ինչ, անկրակ կէրի, անջուր կհանքի: (Սիրաը).
 Ինքը սարին, փլփիլը փորին, միխակը ծէրին: (Սկիհը).
 Էն ի՞նչն ա ինչը, որ մորթւող ոչխարը լաց չի ըլում, մորթող
 դասաբն ա լաց ըլում: (Սոխը).
 Մի հատ ոտնանի, որ դուս գայ, գէլը կտանի: (Սունկը).

- Մի սնանի դարբաս անի: (Սունկը).
 Մի ըլաչուէ մի սնանի: (Սունկը).
 Մի սնանի, հաղար տիտկանի,
 Դուս մի գալ, գէլը կտանի: (Սունկը).
 Ունք ունի,
 Բունք ունի,
 Տերև չունի,
 Ճուխկն ունի: (Սունկը).
 Բացըը տան ա,
 Սև սատանայ,
 Թէ գլխուս,
 Խէլի բան ա: (Ստինքները).
 Սարի դօշմը խմորի էրկու գունդ ա ընգած: (Ստինքները).
 Մի սարի դօշին էրկու բօքն: (Ստինքները).
 Կրակն ընգնի էրուիլ չի,
 Զուրն ընգնի խեղդուիլ չի: (Ստուերը).
 Քանի գնաս եղնէտ կգայ: (Ստուերը).
 Էն թնչն ա ինչ, սեխը ոտիցը կապած ա: (Վազը).
 Դուզ հէր, ծուռտիկ մէր, խէլօք քիւր, գիժ ախպէր:
 (Վազը իւր ճուրճով և գինով).
 Թուրքի տղէն վազ է վազ,
 Գողիկ ունի հարիւր գազ: (Վիլարարը).
 Մի եզը ունենք, չկէլ պոչը կտրում չենք, տուն չի մտնում:
 (Տանձը).
 Մի ծառ կայ, տանէրկու ճուղն ունի, ամէն ճուղն էլ եռե-
 տուն խնձոր, ամեն մի խնձորի կէսը սև ա, կէսը սիպտակ:
 (Տարին, ամիսը, ցերեկն և գիշերը).
 Իկլիկ, թիկլիկ, թիլանի,
 Զորս սնանի, մի կտրանի: (Տունը).
 Էն թնչն ա, որ կապըմ ենք ման ա գալի, վեր ենք թողըմ
 քնըմ ա: (Տրեխը).
 Յերեզը ման ա գալի, ըրիգունը ըռխաբայ վեր ա ընգնում:
 (Տրեխը).
 Տակնուց փլանեմ, փերնուց քաշեմ:
 (Տրեխն ու տրխաթիկերը).
 Ուր կապեմ կերթայ, վեր թողամ կմայ:
 (Տրեխը).
 Պլինձը կհալչի, դմակը չէ:
 (Տրեխը).
 Ափալաս, ափլիփալաս,
 Անըմը տամ, ոչ իմանաս: (Փալասը).

- Գլուխը կտրեմ, սիրտը հանեմ, ջուր տամ խօսի:
(Փետրեայ գրիչը).
- էն ո՞ր կենթանին ա, որ օխտը տարէնը մհետ ա ցուլ գալի:
(Փիղը).
- Կարմիր կաշի, սիպտակ միս, սև ոսկոռ.
(Փշատը).
- Իմ պապը ծմակըմը, ոտները կրակըմը:
(Փուքսը).
- Պուճուր ծիտը մարթին սիրէկան:
(Փողը).
- էն լհնչն ա ինչ, մարմինն չունի, ձէն ունի:
(Քամին).
- Երգէն էրէց, քինթը կեռ:
(Քարշիկը).
- Մի մնանի,
(Քարշիկ).
- էրկու տնանի:
(Քարճիկը).
- Դուրսը միս, մէշը կաշի:
(Քիթը).
- Մի օթախ էրկու դռնանի,
(Քունը).
- Քշեր ցերեկ միշտ կրանի:
(Քունը).
- Նղիցը լաւն ա, մեղրիցը քաղցր:
(Քունը).
- Բազարըմը ծախուիլ չի, քշքըմը քաշուիլ չի, քանց էն ա-
(Քունը).
- նոշ բան չկայ:
(Օղիի կաթսան).
- Ասլանը չոքեց, դափլանը վեր էլաւ:
(Օձը).
- Գեղնի միչին մի շամիրո:
(Օձը).
- Դռան տակին չալ դամշի:
(Օձը).
- Մարթ կսպանի ձեռքեր չունի,
(Օձը).
- Մանէ գալիս ոտներ չունի:
(Օձը).
- Ջան ունի, ձէն չունի, շոր ա հաքնըմ, ձեռներ չունի:
(Օձը).
- Սէլէ սուժան,
(Օձը).
- Նախշէ թուման:
(Օձը).
- Արխանայ, թարխանայ,
(Օրօրոցը).
- Մէշը լիքը բարխանայ:
(Օրօրոց).
- Մի քոշ, միջին մի խլապոշ,
(Օրօրոց).
- Քացի տամ քոշին քունը տանի:
(Օրօրոց).

ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԿԱՊԱՆՔՆԵՐ.

Աշուղ էն ո՞ր տարին էր,
Հին էր, ոսկէ դարին էր,
Մի տեղ մի մատաղ մորթեցին,
էն էլ անմիս, անարին էր:
(Աբրահամի մատաղը).

Աշուղ անումդ ա Բանգի,
Արի խօսենք ուրիշ հանգի,
Էն թնչ վարդ էր մի օրումը
Բացուեց, ծաղկեց երեք ունգի:

(Առաւօտ, ցերեկ, երեկոյ).

Ոնչ հէր ունի և ոնչ մէր,
Ոնչ քիւր ունի, ոնչ ախպեր,
Թէ որ լաւ չի ծառայես,
Քեզ կը թողու միշտ անտէր:

(Աստուած).

Մի ասլան կայ էրեսը արին,
Ման է գալիս ամբողջ տարին,
Ծովն ա մտնում ու դուս գալի,
Ոչ միս ունի, ոչ արին:

(Արեգակ).

Աշուղ, հէնց այս առաւօտ,
Մի բան տեսայ զարմանքոտ,
Մի կենդանի ծնուեցաւ,
Ոչ ձեռք ունի և ոչ ոտք:

(Արև).

Էն թնչ դուշ է, թեքը լիս,
Լիս ա տալիս շատ խալիս,
Բայց երբ երկինք է թռչում,
Ոսկոռ չունի և ոչ միս:

(Բոց).

Ինքը զօրեղ իշխան է,
Կեցարանը անպէտ բան է,
Ողջ աշխարհին կշտացնում է,
Սակայն ինքը անկշտան է:

(Թոնիր կամ հացի փուռ).

Աշուղ, ծարաւ եմ, ջուր կուզեմ,
Էս հաղաղս տուր, կուզեմ,
Հէջ վարպէտի ձեռք չդիպած,
Քեզնից ես մի թուր կուզեմ:

(Լեզու).

Մի ծէր մարդ կայ, սրբի բաս ա,
Գլխինը սիպտակ թաս ա,

Շորերը ծալուկ դասուէ դաս ա,
Կամ գտի կամ հախս ասն:
(Կալամբ).

Առաջին տաղը չորս,
Դուգունը չորս, տաղը չորս,
Էսօր մէկ զարմանք տեսայ,
Խմողը մէկ՝ սաղին չորս:
(Կովի պտուկները).

Էն ի՞նչ դուշ է, նախշ ու նկար է,
Հագուստը դիփ ալ ու զար է,
Խոտ է ուտում կասես ոչխար է,
Ջուր չի խմում, անհնար է:
(Հրդեհ).

Աշուղ, թէ միտքդ ա սուր,
Իմ ասածիս ջուղար տուր,
Մի թասում կայ էրկու ջուր,
Կամ գտի, կամ սաղդ տուր:
(Ձու).

Աշուղ, խօսքիս ականջ տուր,
Շատ մի խօսալ կցկըտուր,
Էն ի՞նչ տուն է որ շինուեց,
Ոչ դունն ունի, ոչ կըտուր:
(Ձու).

Աշուղ կասեմ մէկ ջրից,
Համ գրից է, համ փրից,
Էն ինչ լղնորդ էր որ լղեց,
Ջուրը փախաւ երկրից:
(Մովսէսի գաւազանը).

Էն ով էր որ գին արաւ,
Անմեղ արեան գին առաւ,
Նախ իւր հօրը սպանեց,
Ապա մօրը կին առաւ:
(Յուդան).

Քեղանից օխտը գեղ կուզեմ,
Խօսքիս պատասխան կուզեմ,
Արեւ չտեսած էրընջից,
Ես անհարել եղ կուզեմ:
(Նաւթ).

Աշուղ, էս խի՞ ես ննջում,
Ես գրում եմ, դու ջնջում,
Էն լի՛նչ դու՛ ա, որ երբ շնչում ա,
Փորիցը ծաղիկ ա փնջում:

(Շերամի որդն).

Ղուշը սիրում է իր ճուտին,
Հաւը մեռած է իր կուտին,
Էն լի՛նչ դու՛ է, ծնում է,
Ծիծ է տալիս իր ճուտին:

(Զղջիկը).

Աշուղ էրեսդ ինձ թէքի,
Կուզես կանգնի ու չոքի,
Ես քեզանից միս կուզեմ,
Ոնց որցի բլի, ոնց էքի:

(Սունկ).

Մի ձի ունեմ անսանձ ա,
Կնիկս անպսակ անձ ա,
Էրկու անոսկոռ գառը կերայ,
Թէ որ գտնուս մեծ գանձ ա:

(Ստինքներ).

Մի ոչխար կայ, խիստ շատ չաղ է,
Իւր չորս ստով նա միշտ կաղ է,
Մարմին ունի, բայց շունչ չունի,
Ման չէ գալիս, այլ տուխաղ է:

(Տիկ կամ տկճոր).

Աշուղ, էն լի՛նչ գործիք ա,
Երկաթ ու փէտ չի, բայց կարիք ա,
Երկրագործը եթէ չունի,
Չի կարող, որ գործի գայ:

(Փոկ).

Մարմին չունի նա ինքը,
Կուզէ կերթայ երկինքը,
Չես կարող հանել, գտնել,
Թէկուզ ման գաս գետինքը:

(Քամի).

ԱՌԱՅՆԵՐ

Ախչիկ դառար՝ լաւ դառար,
 Հարաւ դառար՝ ցաւ դառար.
 Ախչիկը որ կայ, անկտրել ձմերուկ ա.
 Ախչկանը որ իր կամքի թողուա, զուռնաչուն մարթի կերթայ.
 Ածովի ֆօղը, ասովի խօսքը կենալ չի.
 Ակուաւի խնամին կշեղակը կլի.
 Ահի տարին էրազը շատ կլի, մահի տարին խաբարը.
 Ամեն կնգայ 30 մսխալ խելք են տվել.
 Ամեն մարդ իր փայ աղքատն ա.
 Ամեն մարթ իր հրմար աղօթք կանի.
 Ամեն ծառ շամի չի ըլիլ.
 Ամեն փլաւ ուտիլ չի ըլմ, ամեն խօսք ասիլ չի ըլմ.
 Անդէր ֆնաս դուն բողազ, ինչ կը տենաս կը դողաս.
 Անձրեւի արեւը թեժ կլի.
 Անձրեւը քարըմը չի տակն անել, խրատը յիմարըմը.
 Անհախ բնացնել կլի, համա անճաշ ըլիլ չի.
 Անճարն ա կերել բանջարը.
 Անորդի—անֆոքի.
 Անջուր բոբկանալ մի.
 Աչկը արթար լաւ ա, քանց միտքը մեղաւոր.
 Աչքի չըտեսութիւնը անձի կուսութիւն ա.
 Աստուած մին ա, հազար ա ստեղծել.
 Աստոծ օխնել ա հան, օխնել ա չէն, հմա անիծել ա հան
 ու չէն.
 Ատեմ ատելուն, սիրեմ սիրելուն.
 Ատելական քարը պատի գլուխը էլաւ.
 Ափսուս քու ամակը,
 Էլաւ իշի քամակը.
 Բանը քանի հնանայ,
 Էնքան կը շնանայ.
 Բարատու ծառին քար քցող շատ կլի.
 Բարեգամը շատ արն, զօնաղխանէզ մինը.
 Բարովը կը բարցրանայ, արեւ կը ցձանայ.
 Գառնիցը շուն ա ծնմ, շանիցը գառը.
 Գիգենալը մարիփաթ չի. պահելն ա մարիփաթ.
 Գելիցը վախողը ոչխար չի անիլ.
 Գէղըցին գէշ բանից ըմանչիլ չի, հէսաբից կըմանչի.

Գժի հմար ամեն օր Զադիկ ա.
 Գժի աղունը Աստոծ կաղայ.
 Գոմշի պուլիը ծանդին ա, տիրոջը կքաշի.
 Գրողը իր որթուն անծիլ չի.
 Գովական ձիու վերջը բեռնատարութիւնն ա.
 Դարդակ կարասը դայմ ձէն կածի.
 Դարդակ փետին շուն չի հաշիւ.
 Եղը եզան հետ կքաշի, ամա ըրածելը Աստոծ գիդի.
 Երուսաղէմ գնացողը Փօքին ընդի թողմ ա, անՓօքի եդ գալի.
 Եկէյնիցը սով կըլի, չորէյնիցը չէ.
 Ես ուստայ, դուն ուստայ,
 Բա մեր ախպը ով դուս տայ.
 Զանքաշի սիրած փէսէն անէրը սիրիլ չի.
 Զիզի շորեր, սե սե օրեր.
 Էլլըզի հմար լաց ըլողը աչքից չուստ կընգնի.
 Էրնէկ էն կնգանը, որ ոնչ ախէկայ դուլի ա լուանում. ոնչ
 մածնիցը խնոցի հարմ.
 Էշը մատաղ չի ըլիլ, իշի գինը հու կըլի.
 Էշը իրա սատկելը կուզի, թէ գիդենայ, որ տիրոնջը վնաս
 կըլի.
 Էրէխէն օխտը դամարից մինը կնքաւորին կը գցի.
 Էրկու սարթը իրար հետ աչեր չեն անել.
 Էս օրուայ խօսքը էքուցուայ կարմունջն ա.
 Ըլարողի ապրանքը լաց կըլի.
 Ով ըլարի ոչ դլարի.
 Ըրէխի ուշկը խաղին կըլի, սիրտը՝ պէծին.
 Թաքուն ցուլ էկողը աշկար կըծնի.
 Թշնամուս մեռնիլը ասիլ մի, նրա բաժանքը ասան ախպօրիցը.
 Թուլ ըլող քարը մամուռ բռնիլ չի.
 Թռչուն կայ, որ միսն ա ուտմ,
 Թռչուն էլ կայ, որ միս են ուտացնում:
 Ժամ քանդելը մի արին ա, սիրտ քանդելը էրկու.
 Ժէռ քարը լաւ ա, քանց անգուլթ սիրտը.
 Իշին որ խոնար տենան, ջրիցը ջուլտ կընստեն.
 Իմաստուն մեղաւորը լաւ ա, քան թէ արդար յիմարը.
 Ինչ ուզմ ես արա Պօղոսը Պետրոս չի ըլիլ.
 Ինչ տեղ ումուղ չունես, ընդի ա խոտ դուս գալի.
 Իսանը հում կթնակեր ա, էհախար չունի.
 Իսանը ոնչ անմեռ ա մըրմ, ոնչ անբաժանք.
 Իսաճի աշկը Փօղը կը կշտացնի.

Լաւ ա մորթես, քան թէ մորթուիս.
 Լիզուն շաղվմ ա, խօսքը դրուստ ա ասլմ.
 Լճանը լճընգեր ա պէտք.
 Լուիցը որ արին առնեն, էլ տեղը ինչ կմնայ.
 Խաչը խաչապաշտին խոով կը կենայ.
 Խաչը տէրը զօրաւոր կանի.
 Խելքից թեթեւ ոտից եգին կլի.
 Խելք ունես, քեզ հմար պահի.
 Խելքը վենձութենումը չի ըլմ, գլխումն ա ըլմ.
 Խողը զանչաքով կորկի արտիցը դուս չի գալ.
 Խողի գլուխը խալչին կենալ չի.
 Խունգ ու մոմով սրփերին էլ կը խափենք.
 Խոովկանը չվէլ աղլուխի ցմաքելը կարալ չի խոով կենալ.
 Խօսողի խօսքը կոտորի մի, սովածին խօսացնիլ մի.
 Ծաղիկը ծաղկած ծառիցը կ'թափի.
 Ծակ հուլունքը գեղնին մնալ չի.
 Ծանդը նստի, փութ կը գաս.
 Ծէծը դրախտիցն ա դուս էկել.
 Ծիծը որ ծիծ ա, ծոցումը իրար կը կաչի.
 Ծիտը էրազըմ կորեկ ա տենում.
 Ծիտը ցորեն տենալիս ըկանաթը աչկը չի գալի.
 Եա գժի հեա խօսելես, հա գարի հաց հս կերել.
 Կամաց բանի, կամաց մի ուտի.
 Կաշառքը դադաւորի աչկը կը քօռացնի.
 Կաշառքը դժոխկմը լիս ա տալի.
 Կարիքը թշնամու դուռն է տարել.
 Կարմիր ձու տուր, կարմիր օր տամ.*
 Կեղծաւորութիւնը կէս առաքինութիւն ա.
 Կծու կծու, փառք Աստծու.
 Կնգայ բերած փողը դուան զանգաղ ա, անց ու դարց անե-
 լիս ճկատիդ կդիբչի.
 Կուժը ջրի ճամփին կը կոտորուի.
 Կտրած հացը կաչիլ չի, կոտրած սիրտը դզիլ չի.
 Հալալ քեռին ինչ արաւ, թէ խորթը ի՞նչ անի.
 Հարամը գալիս ա հալալին տանմ.
 Հտրսը հաց թխեց, տանտիկինը պարծեցաւ.
 Հարուստ հրեանը օքուտ ա.
 Հարսը դառայ, դուլ դառայ,
 Թագի-թուլի հուլ դառայ.
 Հաց ըլի՝ հուրին կուտի.

Հացը ֆորիցը, որթին փորիցը.
 Հըտեակը ձիաւորին տնազ կանի.
 Հեռաւոր խաչը զօրաւոր կըլի.
 Հըէւանիդ հմար մինը ուզի, որ Աստոծ քեզ էրկուսը տայ.
 Հմբարտը պարկը կը մտնի.
 Հչկէլը լիսինը կծնի, Աստոծ գիդի թէ ինչեր կը ծնի.
 Հչկէլ ամբը գոռայ ոչ, անձըն չի գալ.
 Զեռիս մի զուշը լաւ ա, քանց ծառի վրի էրկուսը.
 Զուգը ջրմը կը մենձանայ.
 Ղշերին աղօթարան չի կայ.
 Ղուշն իր թևիցը քրեհ չի ուզմ.
 Ծամփիցը դուս էկողի թշնամին ճամփէն կըլի.
 Ծամփուցը դուս ըլիլը չի ամօթ, ճամփայ չը գնալն ա ամօթ.
 Ծամփորթի գնալը իրան ձեռին ա, գալը Աստծու.
 Ծանշը ինչ ա, թէ իր ճենձը ինչ ըլի. կամ ծիտն ինչ ա թէ
 իրա եղն ինչ ըլի.
 Մաղիանի քացին ուրց ձիուն օքուտ ա.
 Մահը մարթիս ընգաճի եղի կռանն ա.
 Մանի տօնին, մանի Զատիկին, մի մանիլ բարկենդանին.
 Մարթս քուն, բախտը զարթուն.
 Մենձ ծառը փչակ կըլի, մենձ մարթը փթռակ.
 Մեծ տուն, մեծ ցաւի բուն.
 Մի հայլին լաւ ա, քան օխտը տեքերակինը.
 Մի փոր հացը մի ֆոր հաց կը կտրի.
 Մի փէտէ մարթը լաւ ա, քանց օխտը պողվաւի տղէն.
 Մի քօռ մարթը լաւ ա, քանց օխտը տեքը.
 Մինը մնով կապրի, էրկուսը Աստծով.
 Մինն ա կտրել հազարի օղորմը.
 Մի թիքայ հացի պատիւը չիմացողը հարրինն էլ չի իմանալ.
 Մնին համիերողը տաան մնին էլ կհամփէրի.
 Մողին ես եմ պահմ, դայմախը մօքիրս ա ուտմ.
 Մօրը թախտ, որթուն բախտ.
 Շան պոչը որ կտրես, գառը չի պառնալ.
 Շատ անողին շալ շարիք.
 Շաքարն անուշ ա, հմա ամեն օր ուտվում չի.
 Շաքարը որ առամ ունենայ, իրան կուտի.
 Շողմքար պառը օխտը մօր կը ծծի.
 Շոր տու՝ շորքի գամ, հաց տու-ռանգի գամ.
 Շունը ինչ գիդի շահն ինչ ա.
 Շունը շան ոտը կծիլ չի.

Շունը շահաւորի վրայ կը հաչի.
 Ոնչ լաւին պատիւ, ոնչ վատին անարգանք.
 Ոչխարի դմակը իրան բեռը չի.
 Ով չի ծեծել իր կնգանը, նա վայ կտայ իր ծնգանը.
 Որբէւերու փէշն էլ իրան ահ ա.
 Որբվէրին գլուխը կտրած կնիկ ա, տանիցը դուս չպտի ըլիլ.
 Որդի վէրք կայ՝ դիւք չի կայ, որդի դիւք կայ՝ վէրք չի կայ.
 Որթին արն հէրը յեղնէն, ապրանք արն՝ տէրը յեղնէն.
 Ուզովի թանը թէրէքը չի ըլիլ.
 Ում բախտը ծուռեց, նրա ձին ախոռըմը էշ կը դառնայ.
 Ուռը քանի թէզ ըլօրես, լաւ կըլօրուի.
 Ուշ արի, նուշ արի.
 Ուրշի աչկը քի լիս չի տալ.
 Չէլած տեղից Աստոծ էլ ա բէզարած.
 Չմշակեր հարսը չէլած տարին մաշուր կըլի.
 Չուստ ճամփայ ընգնողն ու չուստ պսակողը չեն փոշմանիլ.
 Պառաւութիւնը աղաւաթին ա.
 Պարեմ գալիս ծիծաղըմ, ամա իմ պարիկս իմ մտիցս դուս
 չի ըլլմ.

Պարտկդ որ հազարի հասաւ, ճուտով փլաւ կեր.

Պուճուր մարդիկ մենձ էրազ կտենան.

Պաւած ախշիկը ծրգարթարի գրողն ա.

Ջահելութիւնը մաշի, պառաւութիւնը քաշի.

Ջան կասես, ջան կը լսես.

Ջան ունիմ աշխատելու, պահըմ եմ բաժանելու.

Ջուրն իրան ճամփէն կը գտնի.

Ջուրը պուճուրինն ա, խօսկը վենձինը.

Սարի ծաղիկը ֆոտ չի ունենայ.

Սէլը քիչ բարցի, չուստ եզ դարցի.

Սիրուն նշանած, հարուստ անէրանք.

Ստանէն իրա բունը քանդիլ չի.

Ստի վզէն իրա կշտին կլի.

Սրտով քարի վրայ էլ որ գնաս, կը կանանչի.

Վենձ ահին վենձ օղորմութիւն կայ.

Վենձի խօսքը թէ լսուի էլ ոչ, գեղնին մնալ չի.

Տաշած բարը գեղնին մնալ չի.

Տարին բերըմ ա, ֆողը պարծենըմ ա.

Տարին տարուն էրնակ կը տայ.

Տվարածի կուշտը մոզարածին կը ղրկեն.

Յաւը ցաւագարին կը բռնի.

Յորենի հաց չունես, կորեկի հաց բանացրու.
 Փէտն ա սիրել արթարը.
 Փորցածին կրկին փորցողն ա իմար.
 Քաղցր լեզուն օցը ծակից կը հանի.
 Քանդիլը ամեն օքմու բան ա, շինիլը քշի.
 Քարը իր տեղը ծանդը կըլի.
 Քեասիբի ջանը ախ ու վախով ա զուս գալի, հմա էլի օրը
 չորս հէտ ատմ ա «Աստոծ ըզօրմած ա».
 Քիւրը գնաց քուրանց, հէնց իմացաւ գնաց հօրանց.
 Քոռ մոշահաւի բունը Աստոծ կը շինի.
 Քոռը քոսին որ քոս չասի, սիրտը կը ճաքի.
 Քու ձեռը տար քու սիրտը բռնի.
 Օխտը քենակալ մի ձորըմ ասըմին, վայ մի զրից անող ու-
 նենանք.
 Օշով իրան թանին թթու չի ասիլ,
 Օրէն զարթ ա, տարէն կսկիծ.
 Օրը գայ բարին հետը,
 Օրն օրի վրայ բան ա լիս ընգնւմ.
 Օցը ջուր խմողին դիբշւմ չի.
 Օցի գլուխը լազլագը կը մարսի.
 Օցի կծածը կը քնի, սովածը քնիլ չի.
 Օցի չարութիւնը դրսից կլի, ամա իսանինը ներսից.

ԵՐԴՈՒՄՆԵՐ

Աղկատ ֆոքիս գիղենայ.
 Անհաղորթ մեռնիմ թէ...
 Անըն հօրը գիղենայ,
 Աստծու աղ ու հացին քօռ
 մտիկ տամ, թէ ասածնիս ը-
 զորդ չըլեն:
 Աստծու արգարութիւնը գի-
 դենայ.
 Աստծու ըզաքին սեւրես ը-
 լիմ թէ...
 Աստծու տակին եմ ասում,
 թող միջնորդ ըլի:
 Աստոծ, երգինք, ծով, ցա-
 մար.

Գեղինը մանեմ, թէ սուտ
 ասեմ.
 Դեղնաթիգունը սուփ Նշա-
 նը վղայ ըլի:
 Դժոխի փայ ըլեմ, թէ...
 Դու ու քու խղճմանքը.
 Ես ըլիմ էն բող ձիաւոր Ս.
 Սարքիսը.
 Ես ոչ կարմիր ձու կլպեմ,
 թէ...
 Երգինք գիղենայ.
 Զինաւոր սուրբ Դէորքայ
 զօրքը¹⁾ գիղենայ.
 Էն ախպէրութիւնը գիղենայ.

¹⁾ Զօրութիւն և ոչ թէ զինուորական ոյժը.

էն անմահ պատարաբը գի-
ղենայ.

էն անոշ քիր ու ախպէրու-
թինը գիղենայ.

էն առէք կերէքը գիղենայ.

էն արթար ճամփէն վգայ.

էն բաժակը վկայ.

էն բարի լիսը գիղենայ.

էն բարով Աստոծ ու բարինը
գիղենայ, որ...

էն կաղնի սուրփ խէշը գի-
ղենայ.

էն կանաչ մեռնը գիղենայ.

էն կապիտ Աստոծը գիղե-
նայ.

էն կարմիր Աւետարանը
վգայ.

էն նշխարքը վգայ.

էն շղակոլոլ ըրեգնակը գի-
ղենայ.

էն պաշտում պատարաբը
գիղենայ.

էն պէլացած լեքնակը գի-
ղենայ.

էն բարի օրը գիղենայ.

էս հացը գիղենայ.

էս հացը ֆօքուս չգտնվի,
թէ սուտ ասեմ.

էս հացի բարաքեաթը վգայ,

էս հացին քօռ մտիկ տամ,
թէ մութաննաթ դառնամ. կամ
թէ մութաննաթութին անեմ.

էս հացի զօրքը գիղենայ.

էս ճրաքի լսին կապուած
մնամ.

էս ճրաքը վգայ.

էս սուրբ մատաղը վգայ.

էս աէրտէրի կարգը գի-
ղենայ.

Թող Աստոծ գլխիս բար
դցի, թէ...

Իմ ազիզ ճամփորթի տես-
քին ոչ արժանի ըլիմ, թէ...

Իմ ախչկայ ձի էլած ճամ-
փէն գիղենայ.

Իմ ախպօր ազիզ արևը.

Իմ աղ ու հացը քու աճկե-
րը կապի, թէ...

Իմ արևը գիղենայ, իմ ա-
րևս վգայ.

Իմ հօր գերեզմանը գիղե-
նայ.

Իրան, Բրիտոսայ անըմը
կտամ ու ֆող ծուկ կանեմ,
հւատայ.

Իրար հետ կերած աղ ու
հացը գիղենայ.

Կամակատար քաղցը Աս-
տոճաձինը վգայ.

Հօրս ֆօքին գիղենայ.

Ճրագի հետ հանգչեմ, թէ
սուտ ասեմ.

Մեր մէր ու որթութինը
գիղենայ.

Մուրազատու սուրփ Սար-
քիսը գիղենայ.

Յութի գաւակ ըլիմ թէ գի-
ղենամ.

էն օրը մահ ըլի ինձ, որ...

Ոչ համուում իմ մուրագին,
թէ...

Պարտական մնամ աւուր զա-
ղաստանին.

Սուտ ես խօսում, ֆօքուդ
ծանդրութին տալ մի:

Սուրփ աւագանն ու մեռո-
նը վգայ.

Բու աղ ու հացին կապուած
ըլիմ.

Քու աղ ու հացին քոռ մը-
տիկ տամ, թէ սուտ ըլեմ ա-
սելիս.

Քու անոշ բարովը գիդենայ,
Քու օխտը պօրտի մեղքին
տէր ըլեմ, թէ...

Օջաղի խէր ու բարաքեա-
թը վգայ.

Ֆոդ ու ջուրը վգայ.

Ֆոքիս սատանի փայ դառ-
նայ, թէ...

ՕՐՀՆԱՆՔ

Մանուկներին

Արեդ ապրի.

Արեդ մեռնիմ.

Արեով կշտանաս.

Արես արեիդ դուրբան, ջա-
նըս ջանիդ:

Բարի իշատակ ըլիս.

Բարին քեզ մօտ.

Գլխիդ ու արեիդ մատաղ.

Գլխովդ պտիտ գամ.

Ըմբռարե ըլիս.

Ծառի պէս ծաղկիս, ծաղկի
պէս ֆոտ տաս.

Ծլիս, ծաղկիս.

Կարմիրդ կապենք.

Հալալ կաթնակերի արժա-
նի ըլիս:

Նորաստակներին.

Աչքի լուսով պառաւիք.

Աստուած անփոշմանելի ա-
նի.

Բարով սե օր չը տեսնուք.

Թագ ու պարծանք ըլիք.

Թագիդ հետ երգարիս, թա-
գուհի:

Ճղկճղկնոտիս.

Մի բարցի ծերանաք.

Մուրաղիդ հասնուս.

Ջեր առջնեքը տղայ ըլի.

Տէրդ ապրի.

Փնջփնջնոտիս.

Ֆոգուդ վրայ լիս վէր գայ.

Ֆոգիդ սրբերի դասը դա-
սուի.

Սկեսուրը հարսին.

Անուամով հարս դառնաս,
բարով խէրով իմ տարսը դառ-
նաս.

Ազու ծիծը քեզ բարեխօս.

Աչքի լըսով, ցամաք աչքով
ապրիք.

Բար ու նուրարը արեներիդ.

Ջախու ծիծս քեզ պհապան.

Շէն մնայ քու հօր տունը.

Որդկերանցդ արեի խէրը
տեսնուս.

Քու աչքը քի էրնէկ տայ.

Քու գլխի տիրոջ հետ եր-
գարիս.

Քու տէրդ ապրի.

Քու տէրդ գլխիցդ անպա-
կաս ըլի.

Ծոցինդ ապրի.

Ծննդկանին.

Աշխարքին պէտքական, ա-
մենքին սիրեկան-գիրեկան ըլի.

Աչքդ լիս, բաղդաւոր դա-
ւակ ըլի.

Աստոծ օխտը ձեռով քեզ
բաշխի.

Աստծու աչքը վրէժ քաղցր
 ըլի.

Հօրով մօրով վենձանայ.

Մնացական զաւակ ըլի.

Հազար ճուխկը տաս.

Օխտը որդու հէր (կամ մէր)
 ըլիս.

Տասուէրին.

Կուռդ երգէն ըլի.

Կուռդ կանանչ.

Հիւանդին.

Աստոծ ինքը ճար անէ քու
 անճար ցաւին:

Աստոծ լաւութիւն տայ, ա-
 ռողջութիւն ու սաղ սլամաթ
 ջան տայ:

Սքաւորին.

Արքայութենի փայ ըլի.

Աստոծ ֆոքին լուսաւորի.

Աստոծ ձեր սիրտը մխի-
 թարէ:

Աստոծ յիշատակին օխնի.

Աստոծ նրա դատաստանը
 քաղցր անէ:

Աստոծ նրա մեղազիրը ջըն-
 ջէ, կենած դաւթարին գրէ:

Դուք ըլէք ողջ:

Ինչ նրան օր ա պկասել,

Աստոծ բաշխի իր ըրեխանցը:

Լիս վէր պայ զըրեղմանին.

Հոգով սրբով մխիթարուիք.

Ձեր գլուխն ապրի.

Նրա ֆոգին բարեխօս ըլի
 իր յիշատակներին:

Ողորմի ֆոգուն.

Ծերունիներին.

Արածդ որդկերանցդ աղա-
 քը գայ:

Լիս դառնաս, լսի փայ ըլիս.

Լիս հոգով զարդարուես.

Հայր Աբրահամու գոքը գը-
 նաս:

Որդկերանցդ մի բուռը հո-
 ղին արժանի ըլիս:

Սիմոն ծերունու դասը դա-
 սուես:

Քի արքայութիւն.

Փայլդ Աստծանէ առնուա:

Քահանային.

Աստոծ կարգիդ հաստատ
 պահէ:

Ժամ պատարագի ըլիս.

Կարգիդ հետ երգարիս.

Մուղարար (միշտ) աղօթա-
 րար ըլիս:

Պաշտեմ պատարագի ըլիս:

Փառոց կենաս:

Սեղանն օրհնելիս.

Աստուած օխնէ, շէն պահէ,
 ձեր սեղանը շէն պահէ:

Աստծու տան հետ շէն կե-
 նաք, շէն ու շնար ըլիք, բահր
 բհար ըլիք:

Ես պակասացրի, Աստոծ է-
 լելցնի:

Համաշայ ձեր սուփրէն գը-
 ցած ըլի, գաւով գինին դրած
 ըլի:

Ձեր տունը հայր Աբրահա-
 մու օջախը դառնայ:

Օջախդ շէն:

Նոր հանդերձ հազնողին.

Առողջութիւնի ըլի:
Բարով մաշեա, հինն ինձ
բախշեա. կամ—բարով մաշեա,
հազարը մաշեա:

Շնհաւոր ըլի:
Ուրախ օրով, կուշտ փորով
մաշեա:
Ջան սաղութենի ըլի:
Փեսայութիւնի, հարսնութի-
նի ըլի:

Մատաղ անողին.

Արեւան գառն ըլի:
Սաթեկան ոչխարն ըլի:
Արնափոխ ըլի:
Առ Աստոծ համնու:
Մատաղդ ընդունելի ըլի:
Սրտիդ մուրազին հասնիս:

Ծանապարհորդին.

Աչն ու խաչը քեզ պահա-
պան:
Աստուած համաշայ հետդ
ըլի:
Բարի հրեշտակը քեզ ուղե-
կից ըլի, բարով տեսութիւնիդ
արժանանանք:
Բարի ճամփայ, բարով գը-
նաս, բարով գաս:
Ճամփէդ փունջ մանիշակ
դառնայ:

Բարեւ բերողին.

Բարին արեւիդ:

Բարին բարեւ բերողին էլ,
յրգողին էլ:

Բարում կենաս, սաղ ըլիս:
Բարու նուբարը վրէդ:

Նոր տուն շինողին.

Աստծու շէնքն ու շնորքը
վրէն:

Բարով վայելէք:
Դովլաթբաշին աղօթող ըլի:
էս տան հիմքը հաստատ ըլի.
Մէջը ծերանաք.
Շէն մնայ էս տունը.
Շնորհաւոր ըլի ձեր նոր
շինութիւնը.

Տան բարի հրեշտակը ան-
խող ըլի.

Կանաչ ու կարմիր օրով
ապրես:

ԱՆԷԾԳ.

Մատաղահաս աղջիկներին
անիծելիս.

Լէզգու գաւակ ընկնիս.

Ծամդ փէտովի.

Պրճկվես գու.

Վարսդ վէր գայ.

Բու մաֆուաշդ կապած մնայ.

Մի հատ քօշով օխտը տուն
մտնես, թէ տուն չգտնես, օձի
բուն մտնես, օձի բնումն էլ
ուր օր բուն մտնես:

Մազս ըմբարես.

Շորերդ անծակ մաշես.

Ոչ բզըզնես.

Քօղրած քուշուշկի հասրաթ
մեռնես:

Փոքրահասակ տղաներին եւ
աղջիկներին անիծելիս.

Արին լուիկ ըլես.

Արեւ խւարի.

Թագդ մասրին գցեմ.

Թախտիդ նստած մեռնես.

Խւարես դու.

Կանաչ ու կարմիր օրդ թա-
ղեմ.

Կարմիրդ արնով կապեմ.

Կկոմած, կկոռնած թաղեմ
քեզ.

Ոչ կկոնես.

Ոչ թագի ու պսակի ար-
ժանի ըլես.

Ոչ կարմիր օր տենուս.

Ջուր կտրվես դուն, պակ-
սես դուն.

Սե ծիծաղեմ վրէդ.

Սե ուսպանգ կապեմ վրէդ.

Քու մէրը վայ խաբարիդ
պար գայ.

Օրդ սե մթնի.

Սկեսուրը հարսին անի-
ծելիս.

Հօրդ տանը սօկոն դուս գայ.

Հօրդ օջաղը բօստանատեղ
դառնայ.

Սեալահակ ըլես.

Քու դուս էկած օջախը բը-
րընկավերուի.

Քու դուս էկած տանը ցա-
քի փուշ դուս գայ.

Քու հօր տան կտրովը դար-
ման ածեն.

Քու հօր տան շէմքը շա-
րուի, դուռը չփարուի:

Քու հօր տան դուռը դուն
գնաս բաց անես.

Ընդհանուր անէծքներ.

Աբուրդ վէր գայ.

Ատակը գնաս, ոչ եղ գաս.

Ախ անես արին գայ.

Աղ անեմ, մրմունջ անեմ,
աչկերդ ածեմ.

Աղ ու հաց տանես էն դու-
նիէն.

Ամագս աչկերդ քօռացնի.

Անխօսը ընգնի ջանդ.

Անիշատակ քարին նստես.

Անուամդ Աստծանէ կտրի.

Անձիլ-անձիլ ըլես.

Անջուր քարեքար ընգնես.

Աչկերդ մէկ.

Աչկիդ լիսը հանեմ, տեղը
փլփիլ ցանեմ.

Աչկմդ քօռամեխ վեր տան.

Աստծու անհատնելի կրակը
ջանդ ընգնի.

Աստծու հուր կրակին գաս:

Աստուած գլխիդ խռով կե-
նայ.

Աստոծ ինձ տենու քեզ վեր
ունի.

Աստոծ հացդ կտրի.

Աստոծ քեզ քոս տայ, դունգ
չի տայ.

Արածդ ֆօքուդ աղաքը գայ.

Արեւ կտրովը տենուս, ան-
ձրեւ դռովըն.

Արեւ թաղեմ.

Բմբւահան ըլես, եախէդ ծա-
մես.

Բոյդ խամ թելով չափեմ.

Բոյդ կաման վրայ լւանամ.

Բրիշակ ըլի քու դուս էկած
կալը.

Գեղնագիլի գաս դուն.

Գեղնին գերի ապրես.

Գլխիդ ձին գայ.

Գլխիդ քար ընգնի, անհուն
կրակ ուտես.

Գնալդ ձգան ըլի, գալդ տա-
րեխի.

Գրող.

Գրողատար.

Գրողը ըրէսիդ.

Գրողը բգիցդ կպչի, պոկ
չի գայ.

Գրողը քօռանայ, որ քի կա-
րըմ չի գդնի.

Գրողը քի տանի

Գրողի խեղդած.

Գրողն ինձ տենու, քի վեր
ունի.

Գրողն ու մահը քեզ խեղտի.

Գրողի դաւթարում գրուես.

Գրողի ջիգէն փորդ մտնու.

Դադածդ բարցիդ տակին ու-
տես.

Դոներին մնաս.

Դօշիդ կրակ անեմ.

Եղին քի տանի.

Էնդար ապրես, որ բողոճ
դառնաս.

Էն դգամ ապրես, որ որցա-
կին վեր ըլես.

Էնդդամ ապրես, որ ասեղը
տնգես ու շուաք անես.

Էն օրը ընգնես, որ շունը
ձեռիցդ հաց չառնի.

Էս լիաթաթախ օրը քի
խոռով կենայ.

Էրէսդ տախտակին լուանամ.

Ըմբռաքամ ըլիս.

Ընդի գնաս, որ հնչ վարմ
են՝ հնչ ցանմ.

Ընկրծակի գաս.

Ումբրդ լօրի պոչ դառնայ.

Ըրէցի փայ դառնաս.

Իմ ցաւ տանես.

Ինչ արել ես, քու աղաքը գայ.

Ինչ բերանիցդ դուս գայ,

Ծոցդ ու գոքդ դառնայ.

Բերանդ խան դառնայ, ծո-
ցըդ ջվալ.

Կաշիցդ արին ջուր գցես:

Կաշիդ վրէդ շուռ գցես.

Կաւ լարանի գաս, հաստ
պարանի.

Կաւ լարի գաս, սուր դնակի.

Լէգզու ճանգ ընկնես.

Լէգզու քէշուտը գնաս.

Լիզուդ ծրծորանքովդ դուս
գայ.

Լեզուիդ տակին ոսկոր դուս
գայ.

Լիքը օրօրոցին հասրաթ
մնաս.

Ուսար պատը նստես դու.

Ուէչերի դուռը զոչով ման
գաս.

Սմին օր փնջաց զօչով ման
գաս.

Ննչեմ վրէդ.

Ծառով, ճղնով թաղեմ քեզ.

Ծիծդ ծկծկորուի.

Ծծերըմդ փիլթա¹⁾ բանի.

Կանաչ օրդ կտրի.

Կանաչ խլէզ մտնու անգաճդ.

Կանգնես միտդ քրքրուի,

Նստես ոսկորդ:

Կապանքը փորիդ թաղեմ

¹⁾ պատրոյգ.

Կարկուտս քի տանի.

Կրեմ գլուխդ.

Կորչես, կրաֆորն ընգնես.

Հացդ ձիաւոր դառնայ, դու
ոտաւոր.

Հացմուր դառնաս.

Հենց դժարանաս, որ բամ-
բակով ջուր տան.

Հինէդ քամուռն տամ.

Հրաշքը քի տանի.

Հրեղէն թուրը տունդ ընգնի.

Ձեռդ կանաչի մեզնես փուշ
պայ.

Ձիաթափ ու սեւթափ ըլես.

Ձի էլած ճամփէդ Աստոծ
անըծի.

Ճամփէդ փուշ ու տատասկ
բսնի կամ—գառնայ.

Ճարու լէզզին քի տանի.

Ճաքած ցորնի հասրաթ մը-
նաս.

Մազիդ հմբարքովը մին տըն-
քաս.

Մահը բգիցդ կպչի.

Մահի դուռը գնաս.

Մաշուես, մշմարանք դառ-
նաս,

Հինուես, հին լիսին դառ-
նաս.

Մէր ֆողին արժանի չըլես.

Մին էլ ոչէս օրը հասնես.

Մի ջուխտ քօշով օխտը
տուն մտնես.

Միսդ շունը ծամի, արինդ
ես խմեմ.

Մորու թերի տակին շաք
անես.

Մուրազդ փորըմդ մեռնես.

Մտմտուկ ըրեքնակը քի
տանի.

Շուն ու գէլի փայ ըլես.

Ոչ ըղաքիդ քինթը կալած
հարսը տենաս, ոնչ էլ բեխը
ըլօրած որդի.

Ոչ կարմիր օր տենաս.

Ոչ կարմիր ձու կլպես.

Որդիդ թորոնն ընգնի.

Ուքու պէս կռանաս,

Բարդբու պէս չորանաս.

Ոտդ դէնը, կրունգդ դէսը.

Ուսպանգդ փշին տամ.

Չարի դաւթարըմը գրուես.

Չոր քարին էրնակ տաս.

Չոքէչոք խաչի դուռը գնաս.

Չքուխ չորանաս, չոր քա-
րին պպղես.

Պատանդդ սև թէլով կարեմ.

Պատէ պատ ման գաս.

Պէլացած ըրեգնակը քի տա-
նի.

Պտուղդ կարեմ. կամ պտու-
ղըդ դուս գայ.

Ջիգեարդ պէծին ընգնի.

Ջուր կտրես.

Ջուր մաղուես դու.

Ջուրս քի տանի.

Սեւլաչակ.

Սեակոլով ու դուշկուն ապ-
րես.

Սև խաւարը գնաս դուն.

Սև ուսպանգ կապեմ վրէդ.

Սև սրի գաս, արին թրի.

Սև քարը գցեմ վրէդ.

Սև օցը կծի քի.

Սև օց դառնայիր, պատը
քաշուէիր, բհամ չղայիր, լէշիդ
վրայ մղկտամ.

Սիրտդ պէծին գցեմ.

Սուր սրի գաս, ալմազ թրի.

Սրտիդ ծէրը կուլ գնայ.

Սրտամեռ.
 Վայ հալիդ.
 Վայ տամ էտ գլխիդ.
 Վայ նստեմ.
 Վարձկդ շունը տանի.
 Վարսըս վրէդ շաղեմ.
 Տրտէրատար ըլին շորերդ.
 Տունդ ու տէղդ մոխիր դառ-
 նայ, մոխիրը քամին տանի.
 Փայդ Ուռնէին կալիցը կը-
 տրուի.
 Փորդ կշտանայ ոչ.
 Փորդ լիքը տէնուս, կողքդ
 դարդակ.
 Քանց փշատի կռանաս,
 Քանց ճրճատուկ չորանաս,
 Քանց բարդի երգարես:
 Քար ընգնի գլխիդ.
 Քեափուրի հանգը ընգնես.
 Քեզ բալի շորով շուռ տան.
 Քեզ տենում գունդ ու կծիկ
 դաս.
 Քոռ մահը բուզդ.
 Քու բերողը խորը գնայ.
 Քու խուրճինը քոշմարած
 մնայ.
 Քու մինը ոչ էրկու դառնայ.
 Քու մօր որթին թորոնը
 ընգնի.
 Քու օխտը ախպէրը մի պա-
 տանըմ դնեմ.
 Քու կլոլող տատի կռները
 չորանայ.
 Օրդ թաղեմ.
 Օրդ ու ումբրդ գեղինը դը-
 նեմ.
 Օր ու մէջ ապրես.
 Օցը իրա պորտովը, հաւքը
 թևովը սէյրիդ նստեն:
 Օցի բնին էրնէկ տաս.

Ֆողը քու գլխին.
 Ֆոքիդ ֆոքու ոչ խառնուի.
 Ֆոքիդ սատանի փայ դառ-
 նայ.
 Ֆողեմ էդ շաշ գլուխդ.
 Ֆոքիդ հուրը մաշի.
 Ֆոքիդ ստանէրոց ըլի.
 Ֆոքիդ ստանէն տանի.

Անասուններին անիծելիս.

Ըղանձուիք հա.
 Սևահօլօլ ըլիք.
 Ըրիցատար ըլիք.
 Վանքը գրուէք.
 Տէրատրաք ըլես.
 Սոնգ ըլէք.
 Թոքդ պծպէծեմ.
 Կաշիդ դարդու տամ.
 Շիմալ շշմակ մեռնես դուն,
 Դառը մշակ մեռնես դուն.
 Կաշիդ հաքնեմ.
 Ոսկոռներդ իրարից ըլի.
 Ջիգեարդ շներին տամ.
 Տմազլըղահան ըլէք:

Բոշաները միմեանց անի-
 ծելիս.

Անմաղ մեռնես դուն.
 Թորնով հաց թխես ճակա-
 տըդ էրուի.
 Պարկի հացին հասրաթ մեռ-
 նես.
 Հօ, հօ էսիս, չօ, չօ չէսիս:
 Զոգուան իշու ձէնին համա-
 շայ կարօտ քաշելով մեռնիս:
 Գութնի ճոճոց իմանաս,
 Իշի զոգուունի կարօտ մնաս.

Սօփայ իշու կաթին հաս-
րաթ մեռնիս.

Ջաղցի փաթերակին գաս.

Սև օջորքի տակին ալիւր
մաղես.

Սև յարկի տակին ապրես.

Տաշտի հաց ուտես.

Օջորք մրոտես.

ՓԱՆԱՔՇԱԿԱՆ ԽՕՍՔԵՐ

Ազիզ որդի.

Անուշ ջան:

Աշխարհի բարեբար.

Աչքիս լիս.

Արև ջան.

Գլխիս տէր.

Թագաւոր ջան.

Թոմկիլիկ ջան.

Իմ աշու կուռը.

Իմ ճար ու իմ դարդ.

Իմ տէր ու տիրական.

Ծոցիս գառը.

Շահ ու սուլթան.

Պարոն ջան.

Պարոնս որ դու ես.

Ջան բալայ.

Ջանիդ մատաղ.

Սիրուն բալայ.

Փաշայ ջան:

ՀԵՔԻԱԹ

ՕԽՏՆ ԱԽՊԷՐ ՄԻ ՔԻՐ.

Էլէլ են չեն էլէլ օխտն ախպէր: Էտ օխտն ախպէրը քիւր չեն
ունենում. դրանք մի հետ տանիցը դուս գնալիս, մօրն ասում են
թէ. թէ որ տղայ բերես, գութանը կգնես կտերը, թէ որ աղջիկ՝
ջահրէն. մենք էլ որ տենանք գութանն ա դրած, էլ գալ չենք, թէ
որ տենանք ջահրէն ա, կգանք: Ասում են ու գնում: Մէրը խտոր
ա ընգնում, աղջիկ ա բերում, հմա տատմէրը սխալւում ա գութանն
ա դնում կտերը: Ախպէրտիւքը հեռունց եփ որ գութանը տենում
են, թողում են գնում: Էդ աղջիկը վենձանում ա. սրանք էլ մի շուն
են ունենում, անումը Պուլտիկ: Մի օր հրեանների աղջկերանց հետ
իրանց տան դիմացի ծառի տակին գուլբա անելիս, մինը իրան
թելը կորցնում ա: Զիմն էլ իրանց ախպօրտանց արևովը օրթում
են ուտում, որ տեսել չեն. սա էլ իրանց Պուլտիկի արևովը ա օր-
թում ուտում: Ննգերտիւքը ասում են, խի՞ չես ախպօրտանցդ ա-
րևովը օրթում ուտում, դու օխտն ախպէր ունես: Գնում ա մօրը
հարցնում ա, նա էլ ասում ա թէ հա դրուստ ա: Վեր ա կենում էս
աղջիկը գնում ախպօրտանցը ման գալու: Գնում ա գնում, տենում ա
մի տուն, տենում ա էտ տան միջին ամեն բան կայ, հմա օքմին
չկայ. ըտի կերակուր ա էփում, պատրաստում ու ինքը տապա կե-

նրմ: Դու մի ասիլ էդ տունը իրան ախպորտանց տունն ա: Ախպերտինքը գալիս են տենում կերակուր էփած, տունըն աւլած, խտակած, ամէն բանը սարքին-կարքին, հմա կարում չեն իմանան թէ էս ով ա արել:

Եքսի օրը ախպորտանցի մինը մի տեղ տապ ա անում. եփ որ քերը տենում ա որ ոչով չկայ, դուս ա գալիս. էն վախտը ախպէրը տենում ա սրան ու բռնում. վերջը հարց ու փորձով իմանում ա որ իրանց քերն ա: Բիգունը որ մէկէլ ախպերտինքն էլ տուն են գալի, նրանք էլ են իմանում ու շատ ուրխանում են: Դրանից եղբ օխտն ախպէր մի քեր իրանց հմար արխէին ապրելիս են ըլլմ: Մի օր եփ որ ախպերտինքը տանը չեն ըլլմ, էդ աղջիկը մի չամիչ ա գտնում: Պուլտին ասում ա ինձ տո՛ւ, թէ չէ կփչեմ թորոնդ կհանգցնեմ. նա տալիս չի-նա էլ փչում ա հանգցնում: Էդ աղջիկը գնում ա կրակ բերելու. գնում ա գնում, տենում ա հրէս մի տեղից ծուխ ա վեր ըլլմ, մօղանում ա, տենում ա որ հրէս կրակի ղրաղին մի պառաւ կնիկ ա նստած, քառասուն փութ արճիճ բերանը գցած մաստակի տեղ ծամում ա: Էս պառաւիցը կրակ ա ուղլում. պառաւը համ կրակ ա տալիս, համ էլ մի բուռը մօխիր, որ իգակորուստ չի: Եփ որ էդ աղջիկը ետ ա գնում, էդ պառաւի տղէն, որ մի դե ա ըլլմ, գալիս ա, մօրիցը իմանում ա որ տհենց բան ա էլէլ, ու էս աղջկայ իզը բռնած գնում ա համում նրանց տան դռանը. ասում ա դուռը բաց արա քեզ հմա զարթարանքնի եմ բերել. էս աղջիկը բաց չի անում. եփ որ տենում ա որ դուռը բաց չի անում, ասում ա թէ մատդ դռան ծակիցը հանի, մտանի դնեմ մատըմդ. եփ որ մատը հանում ա, դեը մատը կտրում ա ու գնում: Էս աղջիկը նղաւում ա վեր ընգնում: Ախպերտինքը գալիս են տենում դուռը եգնափակ տըւած, կտրովը տուն են մտնում, տենում են իրանց քերը նղաւած, եդ են բերում ու իմանում են ամեն բան ինչ որ անց ա կացել: Գնում են դեին սպանում ու բերում իրանց տունը մի ֆորում թաղում: Դեի մէր պառաւն էլ գալիս ա ու զօռով դրանց տանն ապրում ա: Ախպերտինքը ասում են որ ֆորի վրայ ջուր չածեն, պառաւը խաստի թաքուն ածում ա. էդ ֆորի վրայ խոտ ա դուս գալի, ինչդդար քաղում են, էլ եդ դուս ա գալի: Ախպերտինքը թամբան են անում որ էդ խոտիցը գցեն ոչ կիրակուրը մէջ, հմա պառաւը թաքուն գցում ա. ախպերտինքը էդ կիրակուրը ուտում են ու զոչ են դառնում: Վենձ ախպօր անումը Աւագ ա ըլլմ: Քիրը էդ Աւագի շորերը հագնում ա ու տանում ա դրանց ըրածացնելու: Դոչ-ախպօրտանցը ըրածացնելու վախտը, մի հետ թագաւորի տղէն ջըհում ա էս աղջիկ-չորանին, շատ հւանում ա, վեր ա ունում էս աղջկանն էլ զոչերին էլ, տանում

ա իրա ըմբռաթը, ու էդ աղջկայ վրայ պսակւում ա ու զոչերին էլ պատուով պահւում են:

Թագաւորի բարեգամ կնանիքը տենում են որ Թագաւորի տղէն էդ աղջկանը շատ ա սիրում, ուզում են դրան մի փոթոցի բերեն. մի հետ դրան հետներուն տանում են ջրումը լեղանալու ու գցում են ջուրը. էդ կնանոնցի մինը հագնւում ա նրա շորերը ու գալի տուն. Թագաւորի տղէն սրան ճանաչւում չի, հենց գիդենւում ա թէ իրան կնիկն ա. սա սուտ հիւանդանւում ա ու ասում ա որ Աւագ զոչը մորթին, իրան ուտացնեն: Թագաւորի տղէն զարմանւում ա թէ էդ զոչին էնդադար սիրւում իր, հմի ոնց ես զիմիշ անւում, որ ուզւում ես մորթես ուտես. սա թէ ինչ անեմ, կենքը քաղցրն ա, իմ դեպն էլ էն ա: Կրակը վառւում են, դառակնին սրւում են, գնւում են որ զոչին բերեն. եփ որ էն ջրի վրիցը անց կացնելիս են ըլլում, սա լիզու ա ըլլում ու ասում.

Սուրը սրել են, ջուրը դրել են,

Քիրա ջան, դուս աբի:

էն սահաթին քիրը դուս ա գալիս ջրիցը: Թագաւորի տղէն սրան որ տենւում ա, ճանաչւում ա. էն ստանայ, սուտ հիւանդ կընդանը կապել ա տալիս դաթրի պոչիցը ու քշիլ տալիս. եդնա թագազան էդ աղջկայ վրայ հրսանիք ա ըլլւ. ու դրանից եդը զոչերին շատ լաւ պահւում են:

Բարին ըստի, չարին ընդի:

էստածանէ իրեք խնձոր վեր գայ, մինն ասողին, մինը լսողին, մինն էլ ալամ աշխարհքին:



ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ

Գ. ԼԵՒՄԵԱՆԻ

Բ. ԱՇՈՒՂԸ ԳՐՈՂ ¹⁾

§ 18 Գրական դպրոցներ. Հայ աշուղը որպէս գրող, որպէս գրականութեան աշխատաւոր աւելի յայտնի դարձաւ այն ժամանակ, երբ անգիր բանաստեղծութիւնը դարերի ընթացքում սեղմուելով, փոքրանալով ու աշխարհային ժխորի մէջ կորսուելով տեղի տուեց գրական բանաստեղծութեան, թէև դեռ մինչև մեր ժամանակումն էլ երևում է հայ ժողովրդական բանահիւսութեան անգիր ծնունդ ու բերնից-բերան տարածուող նմուշներ: Անցեալ գլխում ցոյց տուեցինք թէ ինչպէս մեր նոր և նորագոյն շրջանի աշուղները, իրենց գլուխ ունենալով խոշոր ներկայացուցիչներ, Սայեաթ-Նովայ, Շիրին, Զիւանի, երեք առանձին ուղիով ընթացան ու առաջ բերին երեք տարբեր ուղղութիւն՝ վրացական, թրքական և հայկական դրօշակների տակ: Ուրեմն հայ աշուղական գրականութիւնն էլ մենք վստահ կարող ենք նոյն տեսակ երեք գլխաւոր դպրոցների բաժանել այդ նշանաւոր աշուղների անունով—Սայեաթ-Նովեան, Շիրինեան և Զիւանեան դպրոցներ: Ի՞նչ է այդ դպրոցների իւրաքանչիւրի ուղղութիւնը, այդ աւելի պարզ կը տեսնենք, երբ նախօրօք ծանօթանանք աշուղական երգերի ընդհանուր բնաւորութեան հետ:

Ի՞նչ է ընդհանուր բնաւորութիւնը, ինչ բնորոշիչ գծեր կան աշուղական երգերի մէջ. ի՞նչն է հայ աշուղի երգ ու տաղին նիւթ տալիս: Եթէ հին շրջաններից մինչև մեր օրերը նայինք, կը տեսնենք որ այդ երգերը կարելի է բաժանել հետևեալ գլխաւոր ճիւղերին՝ ըստ ժամանակագրական զարգացման—

¹⁾ Տես՝ «Ազգ. հանդէս» X գիրք:

ա. Հերոսական—դիւցազնական

բ. Կրօնական—բարոյական

գ. Սիրային

դ. Ժամանակագրական-նկարագրական

ե. Վարդապետական-հրապարակախօսական

զ. Ազգային.

Պօսէնք հերթով:

Առաջինը երևում էր Գողթան երգիչների ժամանակ. իսկ վերջին ժամանակներս նոր աշուղները որպէս նմանութիւն՝ կեղծ-դիւցազնական բնաւորութեամբ երգեր են գրում «Քեօրօղլի» անունը տալով. (տես հետեւեալ գլուխը):

Երկրորդը կազմում է ամբողջ միջին շրջանի նիւթը, բոլոր տաղերը, փոքր բացառութեամբ, կրօնական—բարոյական բնաւորութիւն ունենալով: Այս այն ժամանակներն է՝ որ բոլոր քրիստոնեայ ազգերը նոյն տեսակ դրութեան մէջ էին: Վերածնութեան դարում՝ բոլոր գեղարուեստները կրօնականի շրջանակից դուրս չէին գալիս. ապա Դանտէ, Տասսօ, Միլտըն, Խնչպէս յայտնի է, աստուածաշնչեան ծաղիկներով հիւսեցին իրենց փառքը կազմող պոսակները: Ս. Գիրքն էր գիտութեան և ուսման միակ աղբիւրը, ամենօրեայ ընթերցանութեան ձեռնարկը: Հայ տաղասացն էլ հոգեւորական էր, անշուշտ պէտք է երգէր—

Աղբիւր բարութեան Յիսուս,

Կենդանի ջուր ինձ պարգևես.

Սամարացւոյն եմ նման,

Ի մեղաց զհոգիս ազատես...

Միջին դարերն անցան, կրօնական հոսանքն էլ անցաւ, բայց թողեց իւր խոր հետքերը: Նոր աշուղների նահապետը Սայեաթ-Նովան դեռ կիսով չափ կրօնական էր. երգերի մէջ շարունակ պատահում են «այսմաւուրք», «հարանց վարք» և այլ բառերը. կեանքի վերջում նա բոլորովին մոռացութեան տուեց «մէջլիսի գօզալները» և

Կու հագնիմ մազեղէն, կու հագնիմ շալըն

Կերթամ ու ման կուգամ վանքերն մէմէկ—ասելով՝

Հաղպատի վանքում սկսեց որոնել իւր մխիթարութիւնը, արեղայ դարձաւ, ուրիշին էլ խրատելով որ «վանք սիրէ, անապատ սիրէ, քար սիրէ»:

Նայենք Շիրինին: Նա կրօնաւոր չէր, բայց և հեռու չէր կրօնականից. ունի կրօնական-բարոյական երգեր որոնց մէջ ասում է

Պէտք է խնդրենք և աղօթենք միշտ բարի մահուան համար

Կայ երկրորդ մահ, ոչ թէ միայն աշխարհի մահուան համար...

Շիրինի ջերմ հետևորդներից Նիրանի, Հաւէս, Մալիւլ աւելի ևս ցոյց են տալիս իրենց կրօնական տրամադրութիւնը: Վերջինս իւր երգերը հրատարակելով կոչեց «Սիօնի երգեր», որ 113 երգից 105-ը կրօնական են: Եթէ պատահում ենք մի սիրային երգի, այն էլ առանց կրօնականի չէ:

Գովելի ես դու յարածամ, սիրունի,
Բրիտունն է քեզ բարեկամ, սիրունի,
Արարեալ է Տէրը խնամ, սիրունի...

Հայերը կրօնական ազգ են—ասում են: Իրաւ է: Փաստն այն է՝ որ նորագոյն շրջանում էլ դեռ շատ կան կրօնական երգեր, թէև այժմ աւելի աղօթքներ են, մաղթանքներ են քան զուտ աստուածաբանական բնաւորութեան երգեր: Զիւանին, Զամալին նոյնպէս ունեն կրօնական երգեր, բայց սրանք թողնելով «Յոբին, Յակոբին» հոգևորը միացրել են ազգայնի հետ և կրօնական-բարոյականի ամենքից բարձր աղբիւրը ընդունել են աւետարանը —

Հիմա էլ հայերուս մէջ կան ազգասէր օրիորդներ,
Հազարից մէկը կարծեմ Սանդուխտ ու Շուշան չի լինի,
Աշխարհի եղած բոլոր գրքերը թէ ողջն հաւաքես,
Շաղուելով մի գիրք շինես, դեռ աւետարանն չի լինի:

Նորորդը՝ սիրայինը ամենքից հարուստ է աշուղական երգերի մէջ: Ձէ՛ որ աշուղը սիրոյ երգիչ է, «աշուղը բւրբուլ է»: առանց սէր առհասարակ մարդը չի կարող ապրել, առանց սէր՝ աշուղը: Միւս մասերի մէջ էլ սէրը թափանցում է իւր ջերմ ճառագայթները: Ղիւցազնականի, կրօնականի ու ազգայնի կարի մէջ էլ սէրը կարմիր թելով անցնում է: Սայեաթ-Նովան ամբողջապէս սէր է երգում. նրա երգարանում 44 երգից 36-ը սիրային է: Սէր են երգում Շիրինը, Զիւանին. սէր են երգում առանց բացառութեան բոլոր աշուղները: Ի՛նչ տեսակ է հասկանում սէրը աշուղ մարդը—այդ մասին պէտք է խօսենք IV-րդ գլխում:

Չորրորդը՝ ժամանակագրական-նկարագրական երգերը համեմատաբար շատ չեն: Միջին և նոր շրջաններում, երբեմն պատմական բնաւորութեամբ երկար երգերը «դաստաններ» են լինում կամ պօէմի կազմութեամբ բաւական ընդարձակ ոտանաւորներ:

Հինգերորդը—Վարդապետական-հրապարակախօսական երգերը խիստ բազմաթիւ են: Եթէ սէրը աշուղի մի թէն է, խրատն ու քարոզը՝ միւս: Այստեղ է նրա փիլիսոփայութիւնը, աշխարհահայեցողութիւնը, կեանքից արած հզրակացութիւնը, խրատն ու դասը. այս բաժնում մենք ծանօթանում ենք աշուղի մտքերին ու համոզմունքին, նրա գաղափարներին և ցնորքներին: Այստեղ հեշտ է չափում նրանցից իւրաքանչիւրի մտաւոր ուժի և խելքի փորձա-

ռութիւնն ու վարդապետը: Սկսուելով բաւական անմեղ, միամիտ հայեացքից ու համոզմունքից, աշուղի միտքը մեր օրերում կարողացել է հասնել այն դրութեան, որ նա հասկացել է, որ՝

Աշխարհը բուրաստան է յատուկ, մարդիկը ծաղիկ,

Որքան մանուշակ, վարդ, պալաստան գուգան ու կերթան...

Վեցերորդը՝ ազգային բովանդակութիւն ունեցող երգերը, հայրենասիրական ոգով գրած ոտանաւորները հայ աշուղների մէջ տեսնուում է միայն Նորագոյն շրջանում: Դիւցազնական երգերից յետոյ, միջին դարերում կրօնական թանձր վարագոյրը չէր թոյլ տալիս աշուղի մտաւոր աչքերին դիտելու ազգային պատմական աշխարհը: Երեք հարիւրից մեզ ծանօթ տաղերի մէջ երեք հատ ազգային բան չկայ. բացի «Անի քաղաքի» ու «վառ էջմիածնի» գովքն անող մի երկու տաղից, որ նոյնպէս կէս-կրօնական բնաւորութիւն ունեն:

Ի՞նչ դրութեան էր ազգային երգը Նոր շրջանի աշուղների ժամանակ: Սայեաթ-Նովի երգերի մէջ ոչ մի հատ ազգային երգ չենք տեսնում. չըկայ մինչև անգամ հայ, հայոց, Հայաստան բառերը: Մինչև Շիրին այդպէս էլ շարունակուեց. վերջինս աւետարանականութեան պրոպագանդիստ լինելով ազգային հարցին յետին տեղն էր տալիս. նա նոյնպէս ոչ մի ամբողջ երգ չունի այդ բնաւորութեամբ՝ միայն թէ տեղ-տեղ գործ է ածում «Հայաստան», Հայոց աշխարհ», «հայոց տղայ», «Հայկայ արիւն», խօսքերը: Մինչև անգամ Շիրինի ցանկութեամբ

Երբ տաննամեայ լինի ազգասէրի զաւակն,

Իւր հայրենի լեզուաւն կը գրէ իւր նամակն,

Հաւատոյ հանգանակն և ծիսից նպատակն:

Այսպէս էլ շարունակուեց մինչև Նորագոյն շրջանը, որտեղ միայն, ինչպէս ասացինք, կանոնաւորապէս աճեց ու զարգացաւ ազգային երգը: Այս այն ժամանակներն էր, երբ ընդհանուր հայութեան մէջ մի տեսակ հայրենասիրական շարժում էր նկատուում. լոյս էր տեսել «Վերք Հայաստանին», Ալեշանի, Պեշիկթաշլեանի երգերի ձայնը հասել էր հայ աշուղի ականջին. Գամառ Քաթիպան «արձագանք տալով Վարդան ու Վարդան» լուսնին էր խօսեցնում ազգի բախտի մասին: Իսկ 60-ական թուականներին Թիւրքիայում Հայոց համար մի մեծ տօն էր. ազգային սահմանադրութեան լոյսի ու յոյսի մէջ հրճւում էր ամեն մի հայ մարդ, փակուած լեզուները բացուել էին, սառած սրտերը բորբոքուել, կրակ դարձել: Աշուղը—այդ պայուսն հոգին—մթթէ կարող էր լուռ մնալ այդ միջոցին և չը մասնակցել ընդհանուր ուրախութեանը,

մինչև իսկ հասարակութեան համար առաջաւորի դեր կատարելով։ Ո՞վ պէտք է սթափեցնէր մասսան, ամբոխը, ռամիկ ժողովուրդը, անգրագէտը, հայ բանւորն ու արհեստաւորը, հայ շինականն ու քաղաքացին, աւետէր նրան ազգային ինքնագիտակցութեան վերածնութիւնը։ Կրօնականը, սիրայինը առժամանակ մի կողմ թողնելով՝ դառնար ազգային աշուղ։ յայտնի է որ մեր կողմերում այդ եղաւ Զիւանին։ Շիրակի հայաշատ դաշտերում, Արագածի երգասէր լանջերում այն ժամանակներից երգուել սկսեց նրա պարզ ու ժողովրդի սրտին մօտ երգերը—

Մոռանալ անկարելի է. անուշ կեանքս Հայաստանն է,
Բոլոր սրտի ու խոր մտքի հառաչանքս Հայաստանն է,
Երկար տարիներէ ի վեր իմ տանջանքս Հայաստանն է,
Թէ գիշեր թէ ցերեկ քաշած տառապանքս Հայաստանն է...

Բնական ինչ որ ունիմ, այն է, մտած չեմ ես համալսարան։
Գաղափարիս յարմար գալով, կերգեմ Հայ ու Հայաստան,
Միայն Աստուած ու հայրենիք սիրելն է շատ գովական բան,
Յարաժամ դէպ առ իմ Աստուած աղաչանքս Հայաստանն է։

Զիւանս ես պակսու եմ շատ, գիտուններուն հաւասար չեմ,
Դուք ինձ նաւավար մի կարծէք, ես դեռ լճի զեկավար չեմ,
Բոլորովին ապերջանիկ տարաբախտ անմխիթար չեմ,
Ունիմ արդէն միսիթարանք, սփոփանքս Հայաստանն է...

Այսպիսի երգերը շարունակուեցին մինչև 80-ական թուականների վերջերը։ Երբ տեսաւ նրա երգարանի Ա. հատորը, որի այբն ու քէն նոյնպէս ազգն է, սկսեում է «մի կորաւ հայրենիքեա փառքը»... վերջանում է՝ «մի օր էլ կազատուի հայ ազգութիւնը»։ Ի՞նչ առաջ բերին այս և սրան հետևող աշուղների նման երգերը ժողովրդի մէջ, կը խօսենք քիչ յետոյ։

Այժմ, աշուղական երգերի ընդհանուր բնավորութեան ու նրանց որ շրջանում ստեղծուելուն բաւարար ծանօթանալուց յետոյ, դժուար չէ մեզ որոշել հայ աշուղական գրական դպրոցները։

ա. Սայեաթ-Նովեան դպրոց (վրացական ներշնչում) յոռետես-սիրային ուղղութիւն։

բ. Շիրինեան դպրոց (թրքական ներշնչում) լաւատես, սիրային ուղղութիւն։

գ. Զիւանեան դպրոց (հայրենի ներշնչում) ազգասիրական ուղղութիւն։

§ 19. Աշխարհային թախիծ. Մեր տեսութիւնը բազմակողմանի անելու համար նայենք այժմ աշուղական գրականութեան մէջ երեւցող երկու տարբեր տրամադրութիւններին—օպտիմիս-

տական և պեսսիմիստական՝ լաւատեսական և յոռետեսական երգերին: Վստահութեամբ կարող ենք ասել, որ հայ աշուղը ոչ Անակրէսն է կարդացել, ոչ Բայրըն, ոչ լաւատեսութեան պատմական աղբիւրներին է ծանօթ, ոչ էլ յոռետեսութեան նոր ժամանակի փիլիսոփաներին, Շոպենհաուէրին ու Հարտմանին, բայց և այնպէս նրա երգերի մէջ երևում է աշխարհային թախիծ (weldchmerz) կամ ինչպէս ռուսները ասում են мировая скорбь. նայենք դարձեալ ժամանակագրական կարգով:

Գողթան երգերից անցնենք, ի հարկէ, նշանակութիւն չը տալով մինչև անգամ այն բանին, որ *երկնում էր երկին և երկիրն, մտնենք տաղասացների շրջանը:*

Այս ժամանակի երգերը, եթէ զուտ կրօնականը մի կողմ թողնենք, մնացածը բոլորը համարեա օպտիմիստական է. սէր և գինի. սէր ոչ յուսահատական, ոչ երևակայական կամ ցնորական, այլ արդէն վայելուող սէր.

Գինով եմ, գինով, հարբեր եմ սիրով,

Գինով եմ գինով, ցերեկս արևով,

Գինով եմ գինով, գիշերս երազով...

Ա՛յ լից ու տուր

Ա՛յ լից ու տուր

Ձանուշ գինուդ անապական.

Միթէ այս ու այսպիսի տղեր կարգալիս չենք յիշում Անակրէսին, միթէ աւելի բացայտ լաւատեսութիւն կարելի է երևակայել հարբած ու կշտացած գինուց ու սիրուց:

«Մարդ կայ աշխարհի շալակն է ելել, մարդ էլ կայ աշխարհըն է շալակել» — ասում է ժողովուրդը: Այստեղ էլ երևում են մի երկու հոգի աշխարհը շալակողներ, որ տքնում են նրա ծանրութեան տակ ու գրում են տխուր, յուսահատական երգեր: Բայց պէտք է նկատել, որ այս դեռ աշխարհային թախիծ չէ, այլ մի տեսակ սաղմոսային տխրութիւն, որ «մեղքեշատութեան» պատճառով աշուղին կեանքից և աշխարհից ձեռք են քաշել տալիս: Չէ որ ամեն մի տաղասաց բացի Սողոմոնի «ունայնութիւն ունայնութեանցը», անդադրում կարգացել է և Նարեկացու խօսքերը, որ եթէ ծովը թանաք դառնար, դաշտերը մագաղաթ դառնային, ծառերն ու եղեգները գրիչ դառնային, դարձեալ ինքը չը պիտի կարողանար գոնէ մեղքերի մի մասը գրի առնել: Կարգացողներից Յովհաննէս Թլկուրանցին ընկաւ այդ ազդեցութեան տակ ու գրեց —

Անմեղ եկայ ի յաշխարհ

Եւ մեղօք երթամ սևերես.

Եւ այսպէս մտածողը իհարկէ կը համոզուէր որ
 Ի յԱղամայ մինչև այսօր,
 Շունչ կենդանի զօր չէ թողած,
 Ով որ ունի բերդ ու քաղաք,
 Դարպաս ունի ոսկով ծեփած,
 Յետոյ թողած զամենն անտէր,
 Ներքև հողուն է նա պարկած...
 Ով որ հեծնուր ձի բարձրավիզ,
 Ու թուր քաշէր ամեն դեհաց
 Տեսայ զնա խիստ փոշիման,
 Երկու փայտի մէջ էր պարկած...¹⁾

Ի՞նչ է եղել այս տեսակէտից Սայեաթ-Նովան: Որքան որ
 նա առաջ հոգով ու սրտով ուրախ երգիչ էր, վառվռուն բանաս-
 տեղծ էր, այնքան էլ սիրոյ մէջ միշտ տխուր էր ու ծերութեան
 հասակում բոլորովին թեքուեց աշխարհային թախիծի կողմը.
 խելքը գլուխը հաւաքեց՝ տեսաւ որ

Վուր տիղ՝ հարսնիք, վուր տեղըն սուք, վուր տիղ սօյբաթ
 խաղ է ըլում,
 Վուր տիղ՝ ժամ, վուր տիղ՝ պատարաք, վուր տիղ սիրով
 տաղ է ըլում...

Տեսաւ որ «շատացել է խալիխ սուտն», ու «ղուրթն ճամ-
 բայ չի գնում», տրամութիւնը շատացաւ, ցան ու վիշտը կըր-
 կընապատկուեց ու երգեց՝

Սիրտս փուրումս սգովուր է, ալ աչքերս լաց ա ածում,
 Ծովըն նընգած ամպի նման դօշս ու եախես թաց ա անում,
 Ով տեսնում է էս է ասում վայ քու դարդին, Սայեաթ-Նովայ,
 Համաշա քեզ պէտք է տեսնենք աչքերդ արին, Սայեաթ-Նովայ:

Եւ իրաւ, նրա աչքերի «արինը» «համաշա» մնաց, այլևս չը
 չորացաւ. քանի գնում էր դրութիւնն աւելի վատթարանում էր

Էնդուր համար աչքըս չէ ցամաքում՝ սըրտիս մէջն արին մնաց,
 Վունչիչ դարով չը լաւացաւ, մշլամս հիդ եարին մնաց,

Մինչև որ ամեն բանից յոգնած ու բեղարած Սայեաթ-Նո-
 վան երգեց իւր կարապի երգը.

Աշխարըս՝ մէ փանջարա է,—թաղէրումէն բէզարիլ իմ,
 Մըտիկ տըռողըն կու խոցուի,—դաղերումէն բէզարիլ իմ.

¹⁾ Գ. Կոտանեան.

էրէզ լաւ էր քանց վուր էսօր—վաղերումէն բէզարիլ իմ,
Մարթ համաշա մէկ չի ըլի—խաղերումէն բէզարիլ իմ:
Դօվլաթըն էյթիպար չննէ, եփ որ կերթա իւր շքարով,
Լաւ մարդն էն է՝ գլուխն պահէ աշխարումս էյթիպարով,
Աշխարհս մեզ մնալու չէ իմաստնասիրաց խաբարով,
Դուզիմ թռչի բըլբուլի պէս,—բաղերումէն բէզարիլ իմ...

Այնուհետեւ արդէն աշխարհային թախիծի սև վարագոյրը ծածկեց հայ աշուղների ուրախ սրտերը: Շիրինի վառ բնաւորութիւնը և կրակոտ սէրը նրան երկար ժամանակ պահում էին այն տաք տեմպերատուրի մէջ, որ նա սկզբներում չէր էլ կարծում որ կեանքը մի օր ձանձրալի է թուալու: Կոյր լինելը բոլորովին նրան հոգս չէր պատճառում, թռչունի պէս ապրում էր ամեն խնջոյքի ու մէջլիսի սեղանի գլխից կտցահարելով: Արեւ ու լուսին էր երգում առանց տեսած լինելու թէ ինչ են նրանք, գեղեցիկ նազելի աղջիկ էր գովարանում, առանց տեսած լինելու թէ ի՞նչ է գեղեցկութիւնը: Եւ նա կեանքից գոհ եղանակում էր—

Անթարշամեալ սէրերով վայելենք վիճակ միասին,
Վայելենք էս աշխարհը երկար ժամանակ միասին,
Ոչ ստոր անուն թողունք, ոչ թերի փափագ միասին...

Անցաւ մի միջոց: Սէրը նրա մէջ մնալով միշտ ուրախ, անձնական կեանքը ծանրացաւ նրա համար և հիասթափութեան մէջ զարկեց սաղի սիմերին ասելով—

Երէկը ինձ այսօր թւում է երազի նման,
Օրերս, տարիներս անցնում են վազի նման,
Աշխարհիս փառքը կարծւում է տնազի նման,
Մենք վազող ջուր սրընթաց՝ ինքն է աւազի նման...

Նայենք Զիւանուն: Այս աշուղի երգերը մեծ մասամբ օրեկտիվ բնաւորութիւն ունեն. նա հասարակաց սրտի ու մտքի արտայայտիչն է. իւր ժողովուրդը տխուր է՝ նա էլ է տըխուր. ուրախ է՝ նա էլ է ուրախ—ճիշդ արդարացնելով Գամառ-Քաթիպայի խօսքերը՝ թէ՛

Աշուղը ամենի խաթրին գլուխը զուրբան է դնում,
Տխրած որ տեսնի, ինքն էլ նրա հետ անկեղծ է տխրում,
Ծիծաղողի հետ ինքն էլ է իսկոյն ուրախ ծիծաղում...

Բայց չէ՞ որ հայ ազգի տխրութիւնը աւելի շատ է քան ծիծաղը, հետևապէս պէտք է որ Զիւանին էլ, որպէս ազգային երգիչ, տխուր լինէր: Եւ թէ աչքի անցնենք նրա բոլոր երգերը,

կը տեսնենք, որ այդպէս է. աշխարհային, ազգային և անձնական թախծի սև թելը երևում է նրա ամեն մի երգում: Տխուր երգեր են, բայց ողբացող, լալկան չեն նրա երգերը. կարծես գրուած լինեն ընդհանուրի համար. միթէ մեկանից ամեն մէկը չի կարող նրա հետ ձայնակցել

Իմ տարիքս անցնում են շուտ, գլորւում են հանապազ,

Ա՛խ իմ յոյսըս, իմ փափագս կը համարուի միշտ երազ...

Անձնական հոգան ու նեղութիւնը մի կողմից, ազգի և տիրող շրջանի տխուր դրութիւնը միւս կողմից Զիւանու մէջ ծագեցրին պեսիմիզմ. նա շատ մտածեց, շատ խորհեց ու վերջը եկաւ այն համոզմունքին որ՝

Առանց ցաւ աշխարհը երբեք չի լինի այնպիսի մէկ մարդ,
Ամենայն մարդ ունի մէկ ցաւ, թէ ծերուկ թէ երիտասարդ,
Ա՛ւաղ կրկնեմ քանի՞ անգամ, աւաղ մեր անցաւոր կեանքին,
Հարուստ աղքատ ի միասին կը թառամեն որպէս մէկ վարդ,
Զիւան, հարիւր տարի ապրիս, էլի մէկ գօրմ՝ ու գիշերմ՝ է,
Էլ ինչո՞վ կարող ես լինել դու աշխարհում ուրախ զուարթ...

Նրան այլևս ոչինչ չի գրաւում. ոչ «ամբոխի սուտ փայփայանքը, ոչ ժողովրդի տուած գովասանքը», նա դադարում է ցանկալուց՝ հաւատարմով որ «աշխարհի բաղձանքը ունայնութիւն է, նրա յոյսն ու ջանքը ունայնութիւն է, մարդու բոլոր կեանքը ունայնութիւն է»... Զիւանուն հարցնում են հապա ռըտեղ են երջանիկ մարդիկ. նա պատասխանում է «խաղաղ, առանց ցաւի, երջանիկ մարդիկ, գտնել կուզես, գերեզմաննոցը գնա»: Նա մըշտապէս իւր շուրջը խմբուող ժողովրդից ու ամբոխից բարձր կանգնած լինելով, հեղինակաւոր քրքիչով ծաղրում է այն մարդկանց, որոնք հպարտանում են ու գոռոզանում իրենց աշխարհային սին փառքով, կայք ու կալուածքով կամ պաշտօնով—«Ուժեղ, քու ուժովդ մի հպարտանայ, աշխարհը շատերին չը մնաց, քեզ էլ չի մնայ. պատմութեան մէջ քեզ պէս հազարները կան, որոնք անցել գնացել են, թողնելով մի մի գերեզման. շատ մի գոռոզանար, մեծաւոր իշխան, շատերին չը մնաց, քեզ էլ չի մնայ»:

Տանից դուրս է գալիս աշուղը, տիրող սև մտքերից ազատուելու, նայելու բնութեանը և օրուան, նայելու կեանքի եռունութեանը, բայց ահա պատահում է յուզարկաւորութեան: Նա տեսնում է որ ծանր ու հանդիսաւոր թափորով մի ժլատ ու գօռող հարստի տանում են հողին յանձնելու, նա մտածում է—

Փարթամ հարուստ, միթէ այդ էր արժանի
Որ մահի ճիրանը ընկած գնում ես.

Ամեն մի հագուստի չէիր հաւանի,
 Մերկանալով ողջահան գնում ես.
 Չէիր բռնում ձեռքը տնանկ աղքատին,
 Չէիր նայում դրութեանը խեղճերին,
 Զրկողութեամբ աշխատածդ շէկ ոսկին
 Ունայն աշխարհի մէջ թափած գնում ես,
 Անգութ հարուստ, չէիր մնալ՝ անխնդում,
 Խնջոյք սարքած անում էիր կեր ու խում.
 Նոյց ձիաներով կառք էիր նստում,
 Այժմ դազաղի մէջ պառկած գնում ես...

Իսկ իւր մասին ասում է աշուղը «դատարկ եկայ, դատարկ
 կերթամ աշխարհից, բան չը բերի որ բան տանեմ իմ հետս: Ես
 ի՞նչ պէտք է շահուեմ անցաւոր կեանքից, քանի որ չէ շահուել
 իմ մեծ վարպետս»: Նա յետ է դառնում ու խօսում է աշխարհի
 հետ—

Ես որ գնամ բան չի պակսի քեզանից,
 Մէկի տեղը կաւեւանայ հազարդ, աշխարհ,
 Երկիւղ չունիս մահից ու գերեզմանից,
 Միշտ տեղը կը մնայ գումարդ, աշխարհ:
 Ազգեր կերթան կուգան, դուն կաս յաւիտեան,
 Ընթացքդ անփոփոխ, ինքդ անսասան...

Ժիշտ կարծես բիօլօգիայի կուրսն անցած լինի աշուղը. թէ
 կեանքը անմահ է. անհատները միանում են ընդհանրութեան
 կեանքը երկարացնելու համար: Բաւական ենք համարում այս մի
 քանի նմուշը, Զիւանու երգերի մէջ այսպիսիների թիւը մեծ է:

Երկրորդական աշուղների մէջ, ինչպէս որ սպասելի էր, ե-
 րևում է մեծ վարպետների ազդեցութիւնը. դրանց երգերի մէջ
 յոռետեսութիւնն աւելի պարզ է արտայայտուած, բայց աւելի
 գռեհիկ և անարուեստ:—Օրինակ Գիւրջի Նաւէն մէկէն ի մէկ գո-
 ում է «դարձ եկէք անգէտ մարդիկ, այս աշխարհի բանը լացէք»:
 Մէյատն ասում է «Ութսուն տարի կեանք ունենաս, քառասուն
 ամի գիշեր է, ասէք տեղնեմ մարդը այս աշխարհում ինչի՞ տէր է»
 վերջում թմրկահարելով—

Աշխարհումս ամենայն բան մի դատարկ ձայն է, իմացէք...

Դիփ անհիմն է, իսկ հիմնաւոր Աստուած է միայն, իմացէք...

Նոյնն են և միւսները. Թուրինջը, Զամալի, Մալիւլը, Ֆիզահի
 և այլն: Մէկն ասում է. «Ես մահին կերթամ, մահը ինձի կուգայ»,
 միւսն ասում է. «Եղբայրք, այս աշխարհին ումուղ մի կապէք,

անցաւոր աշխարհ է, շուտ կանցնի վաղ, ինչպէս մէկ երազ».
Իսկ Զամալին ցինկկաբար եզրակացնում է—

Ո՛չ մի մարդ չը հպարտանայ իւր ունեցածներէ վրայ.

Որքան կուզէ պարարտանայ, վերջն է որդերին ընծայ...

Այսպէս ուրեմն, ինչպէս տեսանք, յոռետեսականը անհամեմատ գերազանցում է լաւատեսականին, ինչպէս որ պէտք էր սպասել հայ աշուղից:

§ 20 Թարգմանական գրականութիւն. Հայ աշուղական գրականութեան մէջ վերջերքս երևում են մի շարք հրատարակութիւններ, որոնք լոյս են տեսնում «Թարգմանում» կամ «Փոխադրում» մակագրութիւններով, ուրեմն պատկանում են Թարգմանական գրականութեանը. աւելորդ չի լինի մի քանի խօսք այդ մասին: Ոչինչ յայտնի չէ՝ մեր հնագոյն աշուղները, այնուհետև տաղասացները մի որևէ բան Թարգմանում ունեն օտար լիզուից և եթէ ունեն՝ ո՞ր լեզուից է: Ա՛յն ինչքան յայտնի է մեզ, նոր շրջաններում միայն որոշւում է հատ ու կէնտ գործեր, Թարգմանում պարսկերէնից, Թաթար-Թուրքերէնից, վրացերէնից և տաճկերէնից: Սայեսթ-Նովան, Չերքէզ-Օղլի, Եթիմ-Օղլան ունեն վրացերէնից Թարգմանում երգեր, Շիրին, Ազրար Ադամ, Ներանի, Խոյլի Վարդան, Թուրինջ, Մալիւ Թարգմանել են Թուրքերէնից: Նիտայի, Քիմիա, Ամիր-Օղլի, Ղուլ Արութիւն, Զիւանի, Հումայի Թարգմանել են տաճիկ և ֆարս լիզուներից: Այս աշուղներից իւրաքանչիւրը լաւ գիտակ է եղել այն լեզուին, որից արել է իւր Թարգմանութիւնը, գրել են այդ լիզուներով ինքնուրոյն երգեր. մի քանիսը կատարել են և հակառակ Թարգմանութիւններ հայերէնից Թուրքերէն: Յայտնի է Խոյլի Վարդանի դաստանները, Զիւանու դաստանները և այլն:

Զիւանին տեսնելով որ հայ գիւղական հասարակութիւնը, գաւառական աշխատաւոր հասարակ դասակարգը, արհեստաւորը, բանւորը գրականութիւնից ու լրագրութիւնից հեռու ռամիկ ժողովուրդը դեռ սիրային հեքիաթներից ձեռք չի վերցնում և նրանից է սպասում և ստանում իւր բարոյական դասը, նրա սիրած բոլոր Թուրքերէն հեքիաթները փոխադրեց հայերէնի, դուրս ձգելով նրանց միջից փաստակարար, տուփականը, սնոտիապաշտականը ու մտցնելով շատ ինքնուրոյն մտքեր ու երգեր ծնողասիրութեան, մարդասիրութեան, ուխտապահութեան և հայրենասիրութեան օրինակներով: Զիւանին չի Թարգմանում, այլ հայացնում է. վերցնեմք, օրինակի համար, նրա ամենատարածուած հեքիաթը «Աշըղ Ղարիբը» (7-րդ տպագրութ.): Թուրքերէն Ռասիւլ անունը նա չի թո-

զել նոյնը, կամ թարգմանել բառացի Մարգար՝ այլ ռդեղից-որտեղ դրել է հայոց սիրելի ու գործածական մի անուն՝ Արշակ: (Եթէ աւելի հասարակ ու գործածական անուն դնէր՝ օրինակ Կարապետ՝ այդ կը լինէր եկեղեցական անուն, իսկ նա երեւի ուզեցել է որ լինի և՛ ազգային, և՛ հասարակ, և ոչ թէ Վահէ, Յովակ, Պարոյր, Արտաշէս և այլն): Այնտեղ, որտեղ թուրքերէնի Ղարիբը ազօթելիս օգնութեան է կանչում Հասան-Հիւսէյնին, հայերէնի Ղարիբն ասում է—

Հասէք օգնութեան Ղեռնդ, սուրբ Սահակ,

Պանդուխտ եմ, հայրենիք ուղարկեցէք ինձ...

Այնտեղ բոլոր տեղերն ու մարդիկ պատմութեան ու կեանքի մէջ յայտնի են երևում. նկարագրում է Հայաստանի բնութիւնը, Ղօշալանքը, Բիւրակնեան լեռները, Թիֆլիսը Ս. Սարգիս եկեղեցիով, միթէ սա «թուրքերէն հեքիաթ է»:¹⁾

Բացի «Աշղ Ղարիբը», նոյն թարգմանչի ձեռքով տաճկերէն բնագրից փոխադրուել են մի շարք հեքիաթներ՝ Քեարամ և Ասլի, Շահ-Իսմայէլ, Մելիք-Շահ, Ասման և Զեյզան, Լեյլա և Սեղնուն և այլն՝ և երգեր նշանաւոր թուրք աշուղներից:

Այնուհետև թարգմանական գործով զբաղուելին Զամալի և Պայաթ աշուղները իրենց նիւթ ընտրելով հոշակաւոր Քեօր-Օղլու աւագակ-բանաստեղծի հեքիաթները, որ եօթը տետրակից են կազմում: Առ այժմ Զամալին թարգմանել է երկուսը (մէկը անտիպ) իսկ Պայաթը մէկը: Թէ մէկը և թէ միւսը թարգմանուած են տարբեր վարիացաներից ու երևում է բաւական տարբեր են ժողովրդի պատմածներից. պէտք է ամենայն դէպս ուրախանալ արեւելեան բանաստեղծութեան այստեսակ ժողովրդական նմուշների մեր լիզուով երեացող ամեն մի գործ տեսնելիս և յուսալ, որ դրանք ապագայի համար կարեւոր նիւթեր կարող են հանդիսանալ: Աշղ Սազային թարգմանել է «Ամրան և Սալուի» թուրքերէն հեքիաթը, կարօտ գիտակ անձերի սրբազրութեան:

Ժամանակակից աշուղների մէջ բացի Զիւանին երգերի թարգմանիչ է աշղ Ֆիզահին: Այս աշուղը հասարակ լիզուով, բայց հարազատ թարգմանում է ժողովրդի բերանում պատուող երգերը

¹⁾ Մենք կը դատաւարտէինք հին հեքիաթներէ հետ այդպէս ինքնիշխան վարուելը, եթէ նրանք հրատարակուած լինէին ուսումնասիրական նպատակով, բայց հասկանալով թարգմանչի նպատակը՝ որ ուզում է հայ հասարակ ժողովրդին դասագիրք տալ՝ որ կարգալու վարժուին՝ հաշտուած ենք: Բանից երևում է որ Զիւանու հեքիաթները մեծ թուով ընթերցողներ ունի հենց այնպիսի դասակարգի մէջ, որ եթէ հեքիաթ չը կարդային, օրիչ ղիլք չէին կարդալ և դրանք են սպառել կարճ ժամանակում 25,000 օրինակ:

Պիզըմ աւտա եաթան օղլան,
Կըզըլ ալմա սաթան օղլան,
Դիւլ պաշմաղըմ, գիւլ պաշմաղըմ.

Թարգմ. Դու մեր տունը քնող տղայ,
Կարմիր խնձոր ծախող տղայ,
Վարդ կօշիկս, վարդ կօշիկս.

§ 21 Աշուղի դաֆթարները. Աշուղին ասում են խաղ կապող, երգ հանող. ինչո՞ւ, որովհետեւ նա հանում է, կապում, հիւսում է. գրելը, գրականութեան մէջ անցկացնելը յետոյ է միայն տեղի ունենում: Այդ բանը մնացել է անգիր մատենագրութեան ժամանակներից: Առհասարակ գրողը, բանաստեղծը գրուածքի մօտաւոր սիւսէն մտքումն ունենալով գրիչն առնում ու նստում է, գրում-ջնջում, գրում-ջնջում է, շատ անգամ սուղի տողերը չը գրած տան երրորդ, չորրորդ տողերը գրում: Այդպէս չէ աշուղը, նրա ամբողջ երգը՝ թեկուզ կազմուած լինի 15—20 տունից, մաքի մէջ շինում է, ասում, երգում, տարածում ու յետոյ ուրիշներն են միայն գրի առնում: Միթէ մեր հին աշուղները այդքան են միայն գրել որքան մենք գիտենք. երևի ոչ. կորսուել, կորել, գնացել են անդարձ, մանաւանդ կոյր աշուղները, որ հնարաւորութիւն չեն ունեցել գրելու, դափտար անցընելու, ո՞վ էր մշտական նրանց հետեից ման գալով քարտուղարը, որ նրա ամեն մի նորաստեղծ երգը, պատահական յանկարծախօս տողերը գրի առնէր, այլ գրի են վերցուել միայն այն երգերը, որ տարածուած են եղել կամ թելադրել են իրենք հեղինակները: Համարեա դեռ այդ դրութեան մէջ են մեր ժամանակակից աշուղները, որոնցից մեկ ամենամօտի՝ Ջիւանու մասին կարող ենք ասել հետեւեալը: Գիշերը՝ անկողնում, ցերեկը գնացած ժամանակ, պատահում է մի մեծ երգ է շինում. ասում է տանը, երգում է սրճարանում, օրեր, շաբաթներ են անցնում ու յետոյ մի օր գրի առնում: Այդ պիսի գրութեան մէջ երևի բոլորովին կը կորսուէին այդ երգերը, եթէ չը լինէին աշուղական դավտարները: Դափտար կոչւում էին այն հասարակութիւնները (կազմած ամուր կաշիով կամ լաթով), որանդ հաւաքում ու գրում էին մի որ և է աշուղի երգերը նրա ծերութեան հասակում կամ մահից յետոյ: Աշուղը եթէ կոյր չէր ու գրագէտ էր ինքն էր հաւաքագրում իւր դափտարը, իսկ հակառակ պարագայում նրա մօտ մարդիկը: «Երգիչներու կէսն կոյր, կէսն գրի, կարգալ չ'իմացող, սրանց լսող ու սիրող ազգն էլ միշտ զրկած դպրութենից, ո՞վ պիտէր հոգացել նրանց սիրուն խաղերու արձանագրելու համար—գրում է Ա.Խվերդեան. Թէև գը-

տնուել են նրանց մէջ մի քանիսն, որք աւանդել են գրով իրանց երգերն, միայն մէկ կողմից անհոգութիւնն, միւս կողմից չափէն դուս պառաւներու խնամքն իրանց թոռներու վրայ՝ անխնայ ոչնչացրել են էն դիւական թղթերն, վախենալով որ թոռն սէր չ'ընկնի հօր արուեստին, որոյ արձակ ու ազատ կեանքն ազգին մէջ ու հրապարակում չէր յարմարում հայ կնոջ, ում համար տունն ու գերդաստանն երջանկութեան վերջին սահմանն է։ Քսան տարի առաջ վախճանած Քեշիկ-Նովի կիւնն, հենց սուգ անելու օրերն, գցում է իր մարդու թղթերն ու դափտարն վառած թոնիրն, ահ ու վայ թէ որդին էլ գնայ հօր ճանապարհով, որն որ դիպի դուս էր ման ածում մարդուն ու գցել էր տալի մտքեմէն տուն ու ընտանիքն... Էսպէս իր տղերանց ծուռ ճանապարհից հանելու ու ապահովցնելու համար՝ քանի սիրուն բաներ տուել կուլին կրակին մեր զաւակասէր մէրերն. սրանց ճանաչելով՝ զարմանում եմ թէ որ նախախնամութիւնն է պահպանել Սայեաթ-Նովայի դափտարն, որոյ գլխից ու վերջից գլխած թերթերում մեր պառաւներու իմաստուն մատներն խնամքով փաթաթել կուլին իրենց զիրէն ու փրփիւն. չեն ըլիլ պակասացրել իրանց գութը մեր առատ երեխերքն, որք փռաններն (cerf-volant=бумажный змѣй) փռացնելով՝ քանի զօղ կուլին շանց տուել հովերուն իրանց պապի զուարճաձայն խաղերովն . . .»։

Իսկ այդ դրութեամբ ու դժուարութեամբ մեզ հասած երգերն ու դափթարները ովքեր են հրատարակութեամբ լոյս աշխարհ հանել զանազան ժամանակներում, դրել մեր առաջ հատ-հատ երգերով կամ ամբողջացած հատորներով։

Եթէ չը հաշուենք 1845 թուականից «Բազմավէպի» մէջ հատ ու կտոր երեցող «Ռամկական երգերը», աշուղական երգերի հրատարակութեան պատուի առաջին պսակը ամենայն իրաւամբ դրուելու է Ախվերդեանի գերեզմանի վրայ, որ դեռ վաղուցուանից իւր հաւաքած երգերը հրատարակել սկսեց «Գուսանք» ընդհանուր անունով։ Ա. գիրքը եղաւ Սայեաթ-Նովայի դափթարը (1852)։ Այս գործը գնահատեցին ու գովարանեցին իւր ժամանակի խոշոր ուսումնականներն ու հայկաբանները, որովհետեւ ուսումնասիրութիւնը եղած էր լուրջ, խոհուն և մանրակրկիտ։ Էմին երբ Մոսկուայում իմացաւ որ Ախվերդեան պարապում է հայ աշուղական նիւթերի ուսումնասիրութեամբ, չափազանց ուրախացաւ. ահա ինչ է գրում հայ բանաստեղծութեան բարգաւաճման նախանձախնդիր լուսահոգին Ֆրանսիա՝ Դիւլօրիէին. «Մեր ճեմարանի նախկին աշակերտներից մէկը Թիֆլիսում պարապում է հայ հասարակական-ազգային երգերի հաւաքումով, որ մտադիր է

հրատարակել մօտ ժամանակներում: Այդ երգերի հարստութիւնը, որի վրայ ոչ ոք մինչև այժմ ուշադրութիւն չը դարձրեց, նրանց բազմազանութիւնը, նրանց մէջ երեցող արեւելեան ֆանտազիայի թռիչքները, տեղական կօլոսիտը, դէպի տիեզերքն ունեցած աշխարհայեցողութիւնը քրիստոնէութեան տեսակէտից և արեւելեան երեակայութիւնը, սիրային երգերի մէջ հորացրական ձևեր, խոր, մանրակրկիտ իւմօր, չափից դուրս զարմանալի բազմատեսակութիւն, տօնիքական շեշտականութիւն, ահա այն արժանիքները, որ կը տեսնի նրանց մէջ խոհուն դիտողը ¹⁾:

Ախվերդեանի չափ եռանդով ու սիրով նոյն գործի համար աշխատել է Երեանցի Ոսկան Յովհաննիսեանը. նա ճանապարհորդելով հայ ժողովրդի մէջ գրի առաւ մեծ թուով հայ աշուղական երգեր ու խաղեր: Չենք կարող յարգանքով չը յիշել Թեհրանի այն ժամանակուայ ոռոս ղեսպանութեան աւագ քարտուղար Երեմէկին, որ համակրելով Ոսկան Յովհաննիսեանի ձեռնարկութիւնը, նրա Պարսկաստանում եղած միջոցին դիւրութիւններ տուեց նրան ու Թեհրանում ընդունեց իւր մօտ ամեն յարմարութիւն ցոյց տալով: Յովհաննիսեանը առատ նիւթերով դարձաւ Մոսկուա ու 1855-ին լոյս ընծայեց «Նոր Քնար Հայաստանի» գործի Ա. տետրակը՝ Ազարար Ազամի երգերը: Այնուհետև մինչև 1858-ը դարձեալ չորս տետրակ լոյս տեսաւ—Բ. Աշղ Շիրին, Գ. Նիրանի, Դ. Սէյեադ և փակուեց «Երկասիրութիւնք ազգային երգչաց» տետրակով որ Ե-րդն եղաւ:

60-ական թուականներին միմիանց յետեից լոյս տեսան Ալիշանի, Սրուանձտեանի ժողովածուները. լոյս տեսաւ Մ. Մինասարեանի «Քնար Հայկական» հանրածանօթ երգարանը:

Խնչքան Գէորգ Ախվերդեան և Ոսկան Յովհաննիսեան Նոր շրջանի աշուղների երգերը հաւաքելու և լոյս ընծայելու նեղութիւնը յանձն է առած, չենք սխալուիլ եթէ ասենք թէ այնքան, գուցէ և աւելի նեղութիւն կրել է Արիստակէս վարդապետ Տէվեանց միջնադարեան տաղերի և մեղեդիների հաւաքման համար²⁾, որ այդ բազմաթիւ ծաղիկներից մի փունջ միայն կապեց-տպեց Աբգար Յովհաննիսեան, 1883 թուին կարօտել տալով ամենիս: «Հայերգ» է այդ փնջի անունը: Որքան դժուարութիւն է կրել վարդապետն այդ նիւթերը հաւաքելիս. մենք լուում ենք, թող ինքը խօսի.—

«Սոքա երկար տարիներ տառապակիր աշխատութեամբ ժո-

¹⁾ «Revue des Deux Mondes» 1852

²⁾ Ի՞նչ եղան արդեօք Արիստակէս վ. Տէվեանց և իւր «Ճարական, մեղեդի, զանձ, տաղ և երգերը»:

դոված եմ բազմաթիւ քաղաքաց և գիւղօրէից մութն ու խորդ քունջերու հող մոխրին,—որպէս սիրահար տարփաւոր, անքուն, անզաղար, անհանգիստ, երբեմն և անօթեան, յայնժամ, երբ տարրերքն անգամ կը պայքարէին ընդ իս: Ալ ով կրնար իմ երգասէր ու բիւրասէր սիրտ զսպել, որ մոռացեր էր իւր գէմն ելած անակնկալ խուժն ու խոչեր, որ կը խրախուսուէր իւր ընտրած սիրելի նպատակովն, ժողովել մեր հայրենիքի անթառամ երգուց փշրանքներ, նորա անմահ Մուգայի կտոր կտոր թելեր. ով կրնայ այն մասին մեր ծովայոյց սրտին բարախումն նկարագրել, արտասուօք կուլայինք այն մագաղաթի հին կտորն, ուր թէ բան՝մ, բառ՝մ, տառ՝մ, կարգալու համար գոնէ, զի շատերն անընթեանելի էին, քոնած ու սևացած դարաւոր ժամանակաժանգով, ոյց վերայ հը տառ՝մ որ կերեւէր, ահ կասէինք իւրովի, ով գիտէ անգային ինչ անծանօթ վէպի կտոր մի է, և երբ տեղ տեղ կը կարգայինք միայն հայրենիք, ազգ, պատմութիւն, յայնժամ կուռնենար մեր լանջն ու կըթրթուար մեր թարթափն ու թոք, ահ հիմա՝ գտանք մեր նախնեաց կորսուած պատմութիւններէս մին... Ահա այսպէս ուրեմն մոռանալով մեր օրն ու աստուոր, թուփէ ի թուփ, ծովէ ի ծով, քաղաքէ քաղաք, գիւղէ ի գիւղ, տունէ ի տուն և անկիւնէ յանկիւն սուրալով, յուզուելով և խուզուելով հետամտեցանք ժողովել և ինչ որ կրցինք ձեռք բերել, արհամարելով տապն ու տաքնապ, ամպն ու արեւ, ճանապարհն ու առապարհ, սարն ու անտառ, յուզկահար քրտացն ու աւազակաց սառսառն ու սարսափ, անձրեւ, կարկուտ և ջրադարձն, որքան զամեն աւելի անօրինակ կերպով կը տառապեցուցանէր և կը զարուհեցուցանէր զմեզ: Քանի՞ քանի անգամ մենք բաց մնացինք անշէն տեղեր և ցուրտ ու ձմեռ ժամանակներ, ու կը ճնշուէինք չէ թէ անոնց խստութենէն, այլ մեր զգացումէ, որ տապնապ կը կրէր, թէ մի գուցէ թրջուին ու լիկուին մեր ծաղկանց հաւաքածոյքն, ուստի մենք մերկ ու բաց կը մնայինք ու զանոնք կը պաշտպանէինք. քան զմեր հոգին աւելի սրտագին կերպով, զի շատ լաւ գիտէինք, եթէ դժբախտաբար կորսուէին կամ փլատուէին մեր գրերն, այլ ևս յոյս չը կար որ կրկին կրնայինք գրտնել զանոնք»... ¹⁾

Այնուհետև 90-ական թուականներին սկսեց լոյս տեսնել «Միջնադարեան Հայոց տաղերի և ոտանաւորների» Յոր ժողովածու տետրակները: Այս արգէն ոչ միայն սոսկ ժողովածու էր, այլ ուսումնական խմբագրութեամբ և ծանօթութիւններով մի

¹⁾ «Հայերգ» է. ք.

լուրջ գործ. հրատարակիչն է Կարապետ Կոստանեանց: «Անմշակ նիւթեր հրատարակելու միտքը նոր չէ մեզանում—գրում է Պ. Կոստանեան—... սակայն շատ սակաւ բացառութեամբ լոյս են տեսել կարծես պատահաբար, այդ պատճառով ոչ միայն կցկտուր, թերի և անճիշտ են նոքա, այլ զանազան հրատարակութիւնների մէջ, շատ ցրիւ ընկած լինելու պատճառով նաև անմատչելի և որ ամենից կարևորն է, անմշակ նիւթերի աղբիւրը նոցա գրութեան կամ ընդօրինակման ժամանակը մեծ մասով յիշատակուած չէ և ընդհանրապէս անստոյգ է»: Այսպիսով անո՞ւ եղած թերութիւնը լրացրեց պ. Կոստանեանց իւր հրատարակութիւններով, որոնց հինգ պրակն արդէն լոյս է տեսել: Նոյն ուսումնական հրատարակչի ջանքով լոյս են տեսել նաև առանձին ժողովածուներ յառաջարոնով և ծանօթութիւններով, Յովհաննէս Թլկուրսնցի, Համամ Արեւելցի և այլն:

Հայ աշուղական երգերի հրատարակութեան նպաստել է իւր ուժի չափ բազուկեցի Գրիգոր քահանայ Գրիգորեան «Սոխակ Հայաստանի» անունով գրքերի տպագրութեամբ: Սրանք ուսումնասիրական նշանակութիւն չունեն, այլ կարող են ծառայել բանասէրի ուսումնասիրութեան նիւթ և երգերի տարածման: «Սոխակի» հրատարակիչը լոյս է ընծայել նաև առաջին հրատարակութեամբ աշուղական դափտարներ:

92 թուին լոյս տեսաւ մեր «Հայ աշուղները», որ իբր 15-16 տարեկան մի պատանու գործ, աղքատ բովանդակութիւն ունէր, բայց և իւր տեսակի մէջ արժէք ունեցաւ առաջին անգամ տալով աշուղական արուեստի մասին հում տեղեկութիւններ և ժողովելով անտիպ երգեր ու կենսագրութիւններ:

96-ին լոյս տեսաւ «Ռամկական մրմունջներ» անունով հրատարակութիւնը «Աշուղական, ժողովրդական խառն երգեր ու պարերգեր» խմբագրութեամբ Արշակ Բրտեանի: Խմբագրողի ցանկութիւնն եղել է այս գիրքը հրատարակել «ձայնագրեալ», հայ նօտերով, որին լաւ տեղեակ է նա, բայց չի յաջողուել ներան այդ ցանկալի գործը: Յուսանք ապագայում տեսնել «Ռամկական մրմունջների» ձայնագրած տպագրութիւնը, ու բառերի հետ պահպանել նրանց եղանակները:

Հայ աշուղական երգ ու եղանակին լաւ ծանօթ Աղէքսանդր Մխիթարեան վարժապետը, Շիրակի ամբարներից փշրանքների հաւաքողը նորերս հրատարակեց «Տաղեր և խաղեր» անունով «հարուստ ժողովածուն»: «Սոխակի» նման այս վերջիններս էլ ուսումնականների ու բանասէրների համար չեն, այլ ժողովրդի, հատարակութեան համար: Նրանց միջոցով հայ երգը տարածւում է մեր

միջին և ստորին դասակարգերում: Հայ ժողովուրդը երգասէր ժողովուրդ է, փորձը և փաստը ցոյց է տալիս որ մեզանում ամենաշատ տարածուող գրքերը երգարաններն են և երգախառն զբոսաձայնները:

Վերջին երկու երեք տարին, նոր դարի «կիզբները յայտնի պիտի մնան մեր աշուղական գրականութեան մէջ, այդ միջոցին լոյս տեսան երկու կարեւոր գործեր: 1902 թուին Փարիզում «Անահիտ» խմբագիր և բանաստեղծ Արշակ Չոպանեանի քննական ուսումնասիրութեամբ լոյս տեսաւ «Նահապետ Քուչակի դիւանը»: Իսկ հետեւեալ տարին «Ազգագրական Հանդիսի» խմբագրութեամբ ու օր. Մանէ Ախվերդեանի հրատարակութեամբ տպագրուեց վաղուց ի վեր Գէորգ Ախվերդեանի հաւաքած «Գուսանք» ի բ. գիրքը, չը գիտենք ինչու կրկնակի անուանելով նրան «Հայ աշուղներ»¹⁾:

Արժէ մի-երկու խօսք այդ հրատարակութիւնների մասին:

Նահապետ Քուչակի անունը անձանօթ չէր միջնադարեան հայ բանաստեղծութեան տեղեակ գրագէտներին ու բանասէրներին. մինչ պ. Չոպանեանի հրատարակութիւնը մեր ձեռքը հասնելը Քուչակի երգերը կարելի էր կարդալ Տէվկանց վարդապետի, Կարապետ Կոստանեանի, Յովհաննէս Թադէոսեանի ուսումնասիրական գործերի մէջ, բայց որպէս ամբողջական գործ ու ամփոփ քննական ուսումնասիրութիւն Չոպանեանի գործը ասելի ևս պատւաւոր տեղ է գրաւում: Այն ինչ որ առանձնապէս աչքի է ընկնում, այդ այն է՝ որ վերջինս բանաստեղծ լինելով աւելի հրապուրւում, յափշտակւում է, գիտնական ուսումնասիրողի սառնութիւնից դուրս գալիս: Նահապետ Քուչակ անշուշտ բանածտեղծ է, մինչև անգամ տաղանդաւոր բանաստեղծ, բայց հանճար չէ, Վերլենի, Հայնէի ընկերակիցը չէ և ոչ էլ Շնորհալի ու Նարեկացի: «Քուչակ գեղջուկ երգիչ մըն է, իմաստասիրական ու գիտական կրթութիւնէ զուրկ»-համաձայն ենք պ. Չոպանեանի հետ. որ նա բացի սիրոյ երգիչ լինելուց ոչ մի խոր միտք, ոչ մի իմաստասիրական լուրջ բան չունի առած, այդ ևս ճիշտ է: Աղչիկ, սէր և գինի գովելիս չի երևում Անակրէոնի, Խայիամի բանաստեղծական բարձր ոյժը-այլ ցինիկ խօսքեր, աշխարհայեցողութեան տեսակէտից Քուչակ «չունի Հաֆլզի, Սրատիի ու մանաւանդ Խայեամի իմաստասիրական խորութիւնը և գեղեցկագիտական հմտութիւնը»,

¹⁾ Նոյնպիսի վերնագիր, ինչպէս յիշեցինք արդէն, տուել ենք մենք մեր մի աշխատութեան 11 տարի առաջ, և իրաւունք ունենք ուրիմն մի օր լոյս ընծայել մեր «Հայ աշուղները» Բ տպագրութեամբ, 300-ի շափ աշուղների կենսագրութիւններով և երգերով: Ուրեմն եռակի ստուար քան Ախվերդեանի հաւաքածուն:

իսկ ինչ որ մենք սիրելի ենք գտնում Քուչակի տողերի մէջ, այդ այն է որ այնտեղ ամեն ինչ «հայկական է», ժողովրդական է: Երկրորդ գործը «Հայ աշուղները» աւելի ստուար գործ է (ԺԲ 528 մեծագիր երես) սա ուսումնասիրական հրատարակութիւն չէ, այլ ժողովածու յիսունի չափ աշուղների երգերի, որից մէկ, որից մի քանի երգեր. ժամանակագրական կարգը չէ պահած, այլ բաժանած է բարրաւորների կարգով Արարատեան բարբառ, Թիֆլիսի բարբառ, Հաշտարխանի բարբառ և այլն: Զուտ հայ աշուղական երգերի հաւաքածոների մէջ սա ամենից հարուստն է և կարող է մեր բանաստեղծութեան ու աշուղների պատմութեան համար լիառատ նիւթ տալ, որքան էլ որ ունենայ քանի մի պակասաւոր կողմեր: Պէտք է միայն շնորհակալ լինել օրիորդ Ախվերդեանից, որ իւր սիրելի ծնողի յիշատակը յարգելու համար հրապարակ հանեց նրա հաւաքած գործերը:

Գ. ԱՇՈՒՂԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ

§ 22. Աշուղը եւ ժողովուրդը. Ճանաչել, լաւ ճանաչել աշուղին, նրա հոգեկան աշխարհը, կը նշանակէ ճանաչել այն ժողովրդին, որի մէջ նա ապրում է. հասկանալ աշուղին, հասկանալ նրա մտքերն ու գաղափարները, կը նշանակէ հասկանալ այն ժողովրդի գաղափարներն ու ձգտումները, որին պատկանում է նա: Ժողովրդի կեանքի մարմնացած տիպարն ու ջինջ հայելին է աշուղը, ամբոխի վշտի և ուրախութեան ներկայացուցիչն է լաւ աշուղը: Միշտ նրա երգերի ու խաղերի նիւթ են կազմել ժողովրդի՝ իրեն ժամանակակից դէպքերն ու կեանքի ընթացքը: Հասարակութեան բախտաւոր, ուրախ բոլորներին աշուղը հրճուել է, ուրախացել, երգել է անհոգ, երջանիկ. նոյն հասարակութեան դառն հանգամանքներում, զանազան ճգնաժամերի մէջ, օտար հալածանքների և բռնութիւնների միջոցներին աշուղը նրա ցաւն ու դարձն է երգել, նրա արևով այրուել խորովուել: Աշուղը ժողովրդի անքուն ժամանակագիրն է ու իսկական արձագանքը, նրա մէջ կեղծիք չըկայ, անվախ է իւր խօսքերի մէջ, ոչ ոքից կախում և կապ չունենալով:

Բայց ահա ինքը աշուղը ինչ է երգում իւր մասին.

Մշտական քու ազգիդ ցաւը դու երգեցիր, հայ աշուղ,
Մեկամաղձիկ, տխուր ձայնով գեղգեղեցիր, հայ աշուղ,

Սրտիդ խորքից անխ քաշելով, հառաչելով տխրագին,
 Շատ քարացած, անզգայ սիրտ փափկացուցիր, հայ աշուղ,
 Վատերին միշտ մտրակելով, լաւերին միշտ գովելով,
 Դէպի լաւը, դէպի բարին գոգոնցիր. հայ աշուղ,
 Երբ վիճակուեց խղճուկ հային հեռու տեղեր ցրուելու,
 Ազգիդ յետքից շատ երկրներ թափառեցիր, հայ աշուղ:
 Յուսահատուած, կորչելու մօտ, հայի սառած սրտերը
 Ոգևորիչ յուսոյ երգով նորոգեցիր, հայ աշուղ,
 Բայց քու կեանքդ շատ չարքաշ է, փորձով գիտէ Ջամալիս,
 Անյայտութեան մէջ ու զրկուած, թառամեցիր, հայ աշուղ:

Աշուղի լեզուն դրիստն է ասում ամեն մի բանին—ասում է
 Գամառ Քաթիպան.

Իւր անմեղ հոգին օսկով չի ծախում նա Մամնային,
 Միշտ մէկն է ասում նա թեկուզ եարին, թեկուզ դուշմանին,
 Զի վախում խօսել դրիստն անաջի անեղ ատենին...
 Աշուղը թեկուզ հաշովն իլի հարուր տարեկան
 Նրա միամիտ պարզ հոգին մնում է միշտ մանկական...

Աշուղի լեզուն բըլբուլ է, օրհնանք ունէ, նալաթ չկայ,
 —երգում է Սայեաթ-Նօվէն.

Շահի մօտ խօսքն անց կու կենայ, սըպանելու ջալաթ չկայ,
 Հէքիմ ու դատաստան չըկայ մէ դրուստ ատալաթ չըկայ...

«Խրախճանում ուրախացրել են (աշուղները) ու տրամու-
 թեան մէջ սուգ են արել ազգի հետ—գրում է Ախվերդեան—ու
 ինչ տեղ վարդապետն պակասեցրել է քարոզն՝ սրանք անդադրիլ
 թէ սիրտը շահելով, թէ խրատով, թէ պարսաւելով կըթել են
 իրանց ժողովրդին: Միշտ ազգի մէջ ու ազգի հետ իմանալով
 սրա պակասութիւններն... չեն քաշուել անպարկեշտ ու անգութ
 մարդուն հրապարակում հալածելուցն ու անց են կացրել բոլոր
 կեանքն խաղ ասելու, աւանդել են մեզ իրանց սրտի ցաւերն
 ու տարփանքն ու վարքն ժողովրդի. էնդուր էլ սրանց մի քանի
 խաղերից աւելի ենք նկատում ազգային հոգին ու ոճն քան թէ
 պատմագրական հաստ-հաստ գրքերիցն»...

Այդպիսով ժողովրդի աչքում աշուղը դառնում է մի հեղի-
 նակաւոր անձն, մի քարոզիչ ու նրա խօսքերը պատգամի տեղ է
 ընդունում, նրանից պատկառում: Պատմութիւնից գիտենք, որ
 մեր բարձրաստիճան հոգևորականները, հայրենասէր եկեղեցա-
 կանները երբ ուզում էին տանջուող ու քնաբարուող ժողո-

վերդին մխիթարել, տիրող իշխանութիւնից, հետախուզութիւնից ազատ մնալու համար ծածռէկ, թափառական աղքատ աշուղի կերպարանքով ման էին գալիս գիւղից գիւղ, քաղաքից քաղաք, համբերութիւն, հոգու արիութիւն, սրտերի միութիւն քարոզում, ճիշտ ինչպէս երբայական մարգարէները: Եւ աշուղը մինչև վերջին ժամանակներս էլ պահել է ժողովրդի մէջ իւր հեղինակութիւնն ու նշանակութիւնը¹⁾: Նոր նոր է լրագրութիւնը տարածւում մեր մէջ, նոր նոր է մամուլի ձայնը հասնում ու հասկանալի լինում հասարակին ու ամբոխին, իսկ մինչև այդ ժամանակ ի՞նչ ուզում էր որ իւր խօսքը հասկանալի լինի ժողովրդին, ի՞նչ ուզում էր նրա սրտի թելերի հետ խաղալ, պէտք է աշուղ ձեռնար, պետք է աշուղ դառնար:

«Շատ անգամ տեսնում էի—ասում է Ռաչատուր Աբովեան—որ մէյդանում, փողոցում մէկ բօռ աշուղի էնպէս են հայլել մայիլ մնացել ու կանգնել ականջ գնում, փող բախշում նրան, որ բերանների ջուրը գնում էր: Մէջլիս ու հարսանիք հօ առանց աշուղի երբ կուլ կերթար: Ասածները թուրքերէն էր, շատը մէկ բառ չէր հասկանում. համա լսողի, տեսնողի հոգին գնում էր դրախտը յետ գալիս... Միտք արի, միտք արի, մէկ օր էլ ասի ինձ ու ինձ. արի քո քերականութիւն, ճարտասանութիւն ծալիւ, զրազ դիւր ու մէկ աշուղ էլ դու դառ: Ինչ կըլի կըլի, խանչալիզ քարը հօ վեր չի ընկնիլ. դառ վարադդ հօ չի գնալ»: Եւ իսկապէս Աբովեան աշուղի լեզուով ու զգացմունքով գրեց իւր «վէրքը», աշուղի երգեր դրեց վէպի մէջ ու այդ նոր համարձակ քայլով լանմահացաւ: Նոյնն արին Աբովեանից յետոյ յայտնուող մեր անդրանիկ երկու խոշոր գրագէտները՝ Պռօշեան և Աղայեան, «Սօս և Վարդիթերի» և «Յարութիւն և Մանուէլի» միջից նոյն աշուղականի հովիւ է փչում—

Բան եմ ասում ականջ դիր ինձ, ականջիդ մատաղ, Վարդիթեր,
Ինձ մի գցիր դու չուերը, կրակել սաղ սաղ, Վարդիթեր,
Հանգիստ ու դադար չունիմ ես, դառել եմ սարսաղ, Վարդիթեր,
Աստուած սիրես ինձ խնայի, թող մնամ խաղաղ, Վարդիթեր—

երգում է Սօսը Վարդիթերի սիրուց աշուղ դառած:

¹⁾ Աշուղ Փահրազը մեկ պատմում է հետեւեալ կուրիօզը, որ յոյց է տալիս գիւղական ժողովրդի դէպի աշուղն ունեցած հաւատը: Մի օր Զիրակի մարդաշատ գիւղից մէկում երբ երգելիս է եղել նա, նրա մօտ բերում են մի ծանր հիւանդ բժշկել տալու յոյսով: Հիւանդը ինքը որ նոյնպէս, իհարկէ, հաւատալիս է եղել աշուղի շնորհքին՝ այդ յուսով և երգի ու երաժշտութեան ազդեցութեան տակ քիչ լաւ էլ գտնւում իրեն՝ դե նրան բերող գիւղացիք այդ վերագրում են աշուղին:

«Բու հոգուն մատաղ Արութիւն, ասում է Մանուէլը, ես քու խաթրը կը կոտորեմ: Խաղ էլ որ չը գիտենամ, աշը կը դառնամ քեզ համար: Ականջ դրէք, ականջ դրէք Հոռոմսիմ, Օսանա, մի մոռնամքազ պիտի ասեմ, ու երգում է—

Բացուել եմ վարդի պէս, բայց չունիմ սոխակ,
Սիրահար խօսնակ,
Նրա տեղ երգում է մի ուրիշ թռչնակ
Բուռի եղանակ...

Աշուղի ունեցած հեղինակութիւնը ժողովրդի, հասարակութեան աչքում, տեսանք. այժմ նայենք աշուղը աշուղի համար և յետոյ վարդացած ինտելիգենտ դասակարգի համար: Վարպետ աշուղի, փորձուած, անուանի աշուղի հեղինակութիւնը նորերի վերայ որքան մեծ է, այնքան էլ յարգանքով ու պատկանելի, եթէ մինչև անգամ այդ նոր աշուղը նոյնքան անուանի ու նշանաւոր լինի: Օրինակ Սայեաթ-Նովի մի խօսքը թէ ինքը «խալխի նօքար է Զիւանու վրայ մեծ տպաւորութիւն է թողել ու նա այդ նշանաբանով գրել է մի մեծ երգ—

Սայեաթ-Նովի ասածի պէս ազգի մշակ է երգելը,
Հազար ցաւով մարտիրոսուած ճիշտ նահատակ է երգիչը...
Քնածներին արթացնող մի կերպ զանգակ է երգիչը...

Շիրինի անունը ու հեղինակութիւնն այնքան մեծ էր, այնքան ազդեցիկ, որ նրա մահը աշուղները ողբում են ինչպէս մի անփոխարինելի, անդառնալի կորուստ: Նիրանին ահա ինչ է գրում նրա մահուան լուրն իմանալիս—

Ա՛խ իմ քաղցրախօս Շիրին, ես քեզ այլ ո՛ր գտանեմ,
Եթէ իցէ զիս հնար, և ես ընդ քեզ մեռանեմ,
Ո՞վ լինի զիս հեղինակ, կամ ո՞վ ընկեր անուանեմ,
Ո՞վ լինեցի զիս Շիրին, ես այլ ո՛ւր սէր արկանեմ,
Ներանի եմ քեզ կորուցի, Շիրին, այլ ո՛ւր նմանեմ:

Ուշադրութեան արժանի է ևս աւելի վերջին խօսքերը «Շիրին, այլ ո՛ւր նմանեմ» որ երևում է Շիրինին նմանելիս են եղել որպէս ուսուցչի, որպէս մեծ վարպետի: Ահա և ինչ է ասում Զիւանին համեստօրէն—

Ո՞վ Զիւանի, դու երգերուդ թէ խառնիս էլ մեղր ու շաքար
Շիրինի ասածներու նման դուրեկան չի լինի...

Եթէ մի յայտնի աշուղ գնում էր մի օտար քաղաք՝ այնտեղի աշուղները նրա այցը գովում ու գովաբանում էին: Աշուղ Իվանը

տեսէք ինչպէս է հրճուում Եաղուր-Օղլիները ¹⁾ Աստուրխան մըտ-
նելիս—

Ականջ արէք, աղաներ, երկու աշուղ հիւր են եկել,
Փառք սրանց ստեղծողին, մտքերն սուր են եկել,
Շատ կարօտ ու փափագ էինք էսպէս անուշ ըխտելաթի,
Անսխալ յարմարապէս մէյդան բացան մարիֆաթի,
Քաղցր համեղ խօսքերով ախորժ հղան ամեն մարթի.
Լըսողն մուշտաղ եղաւ, ինչպէս ըիւբիւն կարմիր վարթի,
Վարթ ու ունան, սիւսամբար ծաղիկ համասփիւռ են եկել...

Դերբենտում աշուղ Զիւանին Շահիր Պաշատուրին պատա-
հելիս ահա ինչպիսի տողեր է նուիրում—

Շուշիից մտքիս դրի ուղղակի Դերպենտ եկայ,
Քեզ, թանգագին բարեկամ, տեսնելու արժանացայ,
Ինչ որ ես լսել էի առաւել բարձր տեսայ,
Երգերուդ հաւանեցի, իսկապէս ուրախացայ,
Երկար հետազօտեցի այս եզրակացութեան հասայ՝
Քու մէջդ կայ երկնային կրակ, Շահիր Պաշատուր:

Նոյնչափ սիրով, նոյնչափ յարգանքով ու համակրութեամբ
է ընդունում բանիմաց, անուանի աշուղին ինտիլիգենտ մարդը,
հայ երգ ու եղանակի արժէքն հասկացող խոհուն երիտասարդ
գրագէտը: Սայեաթ-Նովան, Շիրինը, Զիւանին Հիւսիսային Կով-
կաս, Ռուսիա, Անդրկովկասեան քաղաքները և Թիւրքիա ճանա-
պարհորդելիս միշտ յարգանքի ու համակրական ցոյցերի են հան-
դիպել: Ահա հայ գրագէտը ինչպէս է ողջունել Զիւանուն 70-ա-
կան թուականներին նրա Թիֆլիս գալիս—

Բարեւա եկար Տիֆլիս քաղաք, ո՛վ ագնիւ սիրտ Զիւանի,
Հայաստանեայց երգիչներու խմբի մէջն ես անուանի,
Ձեռք առ քնարդ, պնդէ թելերն, քաղցր ձայն թող հնչրուի,
Երգէ վշտերն, ձայնէ ցաւերն մեր անտերունջ հայրենեաց:
Մատաղ կեանքդ, գերդաստանդ ազգիդ համար ուրացեր,
Մեղմիկ հնչող քնար ձեռիդ առ Ձամալիդ թափաւեր... ²⁾

80-ականների սկզբներին ամբողջ Թիֆլիսն արդէն ճանաչեց
Զիւանուն: Արժրունու թատրոնում նրա գլխին հաւաքուել էր հայ

¹⁾ Ալվերգեանի «Հայ աշուղները» խմբագրողը մի ծանօթութեան մէջ ասում է. «Գ. Լեոնեանի աստիճամբ Եաղուր օգլին 1847 թուին իւր անուանակից և սիրելի ընկեր Լզլարեցի մի ուրիշ Եաղուր օղլի աշուղի հետ միասին մի շաբաթուայ մէջ մեռնում են Հաշտաբխանում և թաղուած են այնտեղի գերեզմանատանը: Մեր կողմից այս կասկեք այժմ, որ այդ բանին կասկածելու չէ, իրաւ է, եղել են երկու Եաղուր Օղլի և մի քանի օրում մեռել են երկուսն էլ խօսերայից:

²⁾ «Սոխակ» Ա. գիրք. Բ. տպ.

երիտասարդութիւնը. ուղերձների, պսակների ու բուն ցոյցերի հետ երգում էին այսպիսի զգացմունքով լի երգեր—

Ժողովրդեան մարդն է սա, ժողովրդից կեանք առած,
Ժողովրդի մէջ մեծացած, ժողովրդի մէջ ուսած.
Ժողովրդի՝ որ չունի դպրոց, ուսում, վարժարան,
Ժողովրդեան՝ որ կարօտ է, ծարաւի է կրթութեան.

Արդ ժողովուրդն ծնաւ Ջիւանի երգիչ,
Որ խրատովքն լինի իւրեանց քարոզիչ:
Ո՛հ, ինչքան ախորժ և քանի քաղցր է
Երգերուդ ձայնը, քնարիդ հնչիւն,
Նրանք միզ վրայ քանի՜ խոր ազդէ,
Որքան ներգործէ ամուր սրտերուն.

Թող լռէ ձայն սոխակին,
Քանի երգէ ու նուագէ Ջիւանին:
Եւ ժողովուրդը հեռու ուսմունքից,
Ուշագիւր լինի քնարիդ ձայնին,
Որքան խօսք, խրատք քաղէ նրանից
Եւ յազեցնէ իւր ծարաւ հոգին.

Թող դադրին ձայնք տաւղին
Քանի երգէ ու նուագէ Ջիւանին:
Եւ այդ երգերը, սուրբ սրտից բղխած,
Ռամիկ ամբոխը ոգևորեցին,
Նոքա խանդ տուին սրտերուն մեռած,
Փլատ հարուստի քսակը բացին.

Ով կը տքնի ծածկուած
Արժանի է պսակաց,
Հետ իւր խմբին քնարին
Կեցցէ՛ յաւետ Ջիւանին: ¹⁾

«Ես պարծանք եմ համարում ինձ որ Ջիւանուն հայր ասե-
լու պատիւն ունիմ—գրում է մեր երիտասարդ բանաստեղծներից
մէկը—և ես փոքր հասակիցս կարդացել եմ Ջիւանին,—սիրել, ու-
գեորուել, և փաստ է որ Ջիւանու շնորհիւ ես բանաստեղծ եմ,
Ջիւանուն եմ առաջին անգամ նմանուել, Ջիւանին է տուել ինձ
առաջին բանաստեղծական զարկը...»:

Այսպէս ուրեմն տեսանք որ հմուտ, իւր գործին ու արուես-
տին քաջ տեղեակ աշուղը ազդեցիկ նշանակութիւն ունի մեր
կեանքում և՛ ամբոխի, և՛ միջին հասարակութեան, և՛ ինտելեգեն-
ցիայի մատաղ մտքերի վրայ:

¹⁾ «Հայ աշուղներ» Լեոնեանի, 107.

§ 23. Աշուղի ծառայութիւնները. Բացի բարոյշական մշտ-
քերից, բարոյական-մարդասիրական գաղափարների պրծարծողմից
աշուղի, հայ աշուղի խոշոր ծառայութիւն ենք համարում մայրե-
նի լեզուի կենդանի պահպանումն ու հարստացումը, հայ երգ ու
հղանակների ստեղծումն ու տարածումը, ժողովրդի մէջ ազգային
գիտակցութեան և ինքնուրոյնութեան զարթեցումն ու սէրը: Խո-
սենք հերթով:

Լեզուի խնդիրը լուրջ խնդիր է: Կրօնը մարդու հերքին աշ-
խարհին է պատկանում, ուրեմն ազգը ամենից առաջ լեզուով է
ազգ, հետեապէս կենդանի լեզուն քանի կայ, կայ և այդ ազգը
և քանի հարուստ է այդ լեզուն, այնքան այդ ազգը բարձր է
վայրենական կեանքից: Աշուղը լեզուի խնդրում արժանի է ամե-
նայն խրախուսանքի, «Աշուղները, այս թափառաշրջիկ երգիչնե-
րը, այս համեստ հաղնեղաւները, որոնցից ոմանց անունն անգամ
անծանօթ է մեզ—գրում է Ստեփաննոս Պաղասանեան—մեծ ծա-
ռայութիւն մատուցին մեզ, մեր խեղճութեան ու թշուառութեան
օրերում, նոքա իբրև ժողովրդական դաստիարակներ բարոյական
գաղափարներ տարածեցին մեր մէջ ու իրանց երգերով յաճախ
մխիթարեցին ու խրախուսեցին հայ ժողովրդին: Նոքա փրկու-
թեան առաջին ճանապարհը ցոյց տուին մեզ և չը նաչելով որ
նոցանից մեծ մասը հազիւ գրեւ կարդալ էին իմանում, յորդորե-
ցին մեզ «գիր, դափտար, զալամ սիրել»: Վերջապէս նոքա կո-
րուստից պահպանեցին հայ լեզուն այն ժամանակի երբ կար-
ծես ամեն ինչ մահ էր սպառնում նրան եւ իբրեւ մի թան-
գաւորն սեփախանութիւն ընդին հասցըրին մեր ժամանակ-
ները ¹⁾:

Բարի յիշատակ պատմագէտ-վարժապետի այս հեղինակաւոր
որոշումը բաւական ենք համարում լեզուի պահպանման մասին.
այժմ նայենք հարստացման և զարգացմանը: Ով ծանօթ է աշու-
ղական երգերին, ով կարդացել է միջնադարեան տաղերն ու ո-
տանաւորները, գաւառական բառերի, գուտ հայկական խօսքերի
ու դարձուածքների առատ ու ճոխ պաշար տեսած կը լինի: Չենք
կարծում թէ մեր այժմեան բառարան կազմողները գիտենան այդ
և մի օր նայած ու հետաքրքրուած լինեն նման հարուստ և կա-
րեւոր նիւթերով: Հայ բուսաբանութիւնը, մինչև իսկ բուսաբա-
նութիւնը նիւթ կարող են գտնել աշուղական երգերի մէջ: «Վա-
սըն թռչնոց» անունով մի տաղ գիտենք, որի մէջ «հայոց հաւքե-
րու» բազմաթիւ անուններ կան. այնտեղ են արտուտիկը, սարե-
կիկը, եղնարօտիկը, անմեղիկը, շահէն-բազէն, կոկոիկը, լորիկը,

¹⁾ «Փոք» 1879. գիրք 3.

կաքաւիկը և այլն և այլն: Միւսը գտնուում է «հայոց ծաղկունքը» նոյնպէս բազմաթիւ անուններ ու նրանց որպիսութիւնը նկարագրելով: Բացի ժողովրդի բարք ու վարքը, նիստ ու կացը, տեսնում ենք և տեղակայական-ազգագրական, պատմական ու աշխարհագրական տեղեկութիւններ ու անուններ. ամեն բան հայ էնցիկլօպետիայի համար:

Աշուղի երգերի մէջ անկորուստ են մնում և մեր լեզուի բարբառները. մենք պատահում ենք Ղարսի, Բասենի, Կարնոյ, Մշու, Երևանի, Թիֆլիսի լեզուով գրուած երգեր, որոնց նմուշներ բերելն աւելորդ ենք համարում. ցանկացողը ինքը կարող է գտնել ու կարդալ մեր վերոյիշեալ հրատարակութիւններում:

Գրաբար-աշխարհաբարեան խնդրում ի՞նչ է արել մեր աշուղը—երևի մէկը կը հարցնի:

Միջնադարեան տաղերի մեծամասնութիւնը զուտ պարար է, ինչպէս որ Հին շրջանի Գողթան երգերը. յետոյ կան բաւական թուով կէս-գրաբար, կէս-աշխարհաբար գրուած տաղեր ու ոտանաւորներ, որոնց մի մասը «աշխարհիկ» լինելով հանդերձ հեռու էին մնում հասարակութեան գործածութիւնից ու միայն տաղարաններում պահպանում են իրանց գոյութիւնը: Սայեաթ-Նովից այս կողմը արդէն աշխարհաբար երգը, կենդանի, գործնական լեզուն տիրում է հայ աշուղական երգերին, (բացառութեամբ մի երկու գրաբարեան աշուղների), այնպէս որ «Վէրք Հայաստանին» կամ «Հիւսիսափայլը» երևալուց դեռ շատ առաջ աշխարհաբար լեզուն բանաւոր կերպով տարածուել է ու երգուել, միայն թէ թուրքերէնի ու մասամբ վրացերէնի նեղ միջնորոտում, իսկ մաքուր հայերէնի, բանաւոր-շարժուն հայերէնի տիրապետութիւնը և թուրքերէնի անկումը, ինչպէս ասացինք, տեղի ունեցաւ Զիւլալնու օրով:

Նոյնը պէտք է ասել և երգ ու եղանակների ստեղծման ու տարածման մասին: Որտեղ եղել է աշուղը՝ իւր հետ տարել ու ընդհանրացրել է երգեցողութիւնն ու եղանակները. որ քաղաքում կամ գիւղում աշուղ է եղել, եղել են և երգերի ու եղանակների մշտատեւ կրկնողութիւն և արմատացումն: Իսկ նշանաւոր աշուղների երգն ու եղանակը ամեն երկիր, ամեն տեղ՝ որտեղ հայեր կան: Այսօր Պրտեղի հայը չը գիտէ կամ չէ լսել մեր ժամանակակից աշուղական երգերից «Այծեամը», «Բարի գեղեցիկը», «Ա՛խ հայրենիքը», «Ձախորդ օրերը», «Սեւի աշեցէք»ը և այլն որոնց նման երգեր մտցուեցին դպրոցների ու դասագրքերի մէջ:

Ի՞նչ դեր է խաղացել հայ աշուղը մեր ազգային կենսական խնդիրների մէջ. ի՞նչ չափով է նպաստել նա ազգային շարժում-

ներին, այդ մասին ընդարձակ խօսելու չենք. փակենք ուրեմն մի թեթև ակնարկով. քչից կարելի է շատ հասկանալ:

Ասացինք, որ աշուղները օգտուելով իրենց ունեցած հեղինակութիւնից, ժողովրդի մէջ շատ բան կարող են անել, եթէ ուզենան. ասացինք, որ պատմական շրջաններում սրբազան աշուղները հայրենասիրական մտքեր քարոզելու համար ֆարաջէն վար են դրել ու թափառական աշուղի ցնցոտիներ հաճնելով շրջել են գիւղ ու քաղաք, իսկ մեր ժամանակակից աշուղը իրերի այս անմխիթար դրութեան մէջ, իւր հոգու սրատես աչքը ուղղել է միայն դէպի ժողովրդի պէտքերն ու շահերը և միշտ մատը դրել է ազգի ամենաանպատ փէրքերի վրայ: Նա հասարակութեան աչքն ու ականջը բաց է արել, որ տեսնի ու լսէ, զգայ ու հասկանայ ամեն բան, ինքնուրոյնութեան ու ինքնագիտակցութեան համար, անկախ ճանաչէ իւր մարդկային իրաւունքները որպէս հայ և որպէս անհատ: Թիւրքիայից դէպի Կովկաս և այլ հեռաւոր երկիրներ հայ գաղթականութեան հոսանքը մղկտացնում է մեր աշուղի սիրտը, նա հասկանում է դրա յեւտը և աղաչում է—

Տաճկաստանի հայեր, ձեր հոգուն մատաղ,
Միք թողնիր հեռանար Մայր Հայաստանը,
Գաղթականութիւնն է ձեզ մահուան դագաղ,
Կը տանի ամենքիդ խոր գերեզմանը:
Քնած էք, արթնացէք ու խելք ճարեցէք,
Հանդարդ կացէք, ձեր արտերը վարեցէք,
Օտարի պալատից լաւ համարեցէք,
Ապագան յիշելով կացէք ձեր տանը...

Նա մտնում է գաղթողների, արդէն այդ սխալ քայլն անողների դրութեան մէջ ու նրանց բերանով խօսում է, համոզելով նրանց.—

Մենք շատ սխալուեցինք այս կողմը գալով,
Մնացինք դռները ողբալով, լալով,
Մի ճոթ հաց կը ճարենք այն էլ մուրալով,
Չէ, եղբայրս, չէ, մենք այստեղ չենք ապրի,
Յետ դառնանք մեր տեղը, ինչ կուզէ լինի:
Զուր տեղը գաղթեցինք եղանք ցիրուցան.
Անտէր թողինք տուն տեղ, անդ ու անդապտան,
Դարձել ենք բնաւեր թռչունի նման,
Չէ, եղբայրս, չէ, մենք այստեղ չենք ապրի,
Յետ դառնանք մեր տեղը, ինչ կուզէ լինի:

Նա անվախ ու համարձակ մտրակում է ազգից հեռացածսնե-

Վրին ու դաւաճաններին, հաւատալով որ «ազգութեաց՝ աստուածութեաց—երկուսը մէկ խորհուրդ է»։ գովում է սուաքինի, անձնութեաց հայրենասէր քաջերին։ Աշուղը որդիներին միութեան մէջ է գտնում ազգի փրկութեան գրաւականը, սէրն է համարում մեր «անառիկ բերքը», մեզ «միմեանց կապող ոսկի շղթայը»։

Ինչ ազգ ունի միութիւն, սէր անդէշիկ,

Կը համարուի մարդկանց մէջը անդրանիկ,

Աշխարհի մէջ կապրի ուրախ, երջանիկ,

Ամեն կողմից լսելով երանութիւն...»

Նա ժողովրդին տեսնել ու լսել է տալիս իւր չարն ու բարին, որ դատէ ու կշռէ իւր ամեն մի վարմունքը, որ ազգապետ գործերից ու նորութեան-քաղաքակրթութեան անունով տեղացող բռններից զգուշանայ, քրիստոնէութեան, եղբայրութեան դիմակով ամեն տեղ վխտացող հոգեվաճառ, օտար քարոյիչներին երես դարձնէ—

Օտարներու լաւ բաները սովորինք,

Ո՛չ թէ վատ գործերուն հետեւինք, հայեր,

Չիցէ ուղիղ ճանապարհից մոլորուինք,

Կրննք ամեն տեսակ նախատինք, հայեր,

Պահպանենք մեր լեզուն, մեր եկեղեցին,

Մեր սովորութիւնը, ծէսը առանձին,

Պապերէս մնացած գանձն են թանգազին

Կը վկայեն երկիր ու երկինք, հայեր։

Մեր հոգին փրկութեան կարօտ չէ հիմա,

Մեր մէջը քարոզող և խրատող կայ,

Օտարը թող մեզի հացի դուռ ցոյց տայ,

Քրիստոնէութիւն մենք ունինք, հայեր ¹⁾։

70-ականների վերջերն էր, Գամառ-Քաթիպան իւր ազատ երգերն էր երգում, «Բողոք առ Եւրոպա», «Մերուկ Վանեցի», «Պատի տղայ»... հայ աշուղը նոր պատնէշ գտաւ իրեն համար, սիրտ առաւ ու իւր ոտքը դրեց աւելի հաստատուն հողի վրայ։ «Հիմի էլ լռենք»-ի հեղինակը Անիում մի բազմամարդ հանդիսում պատահում է Զիւանուն։ Ազգային այդ երկու երգիչները Աշուղ Կարապետն ²⁾ և աշուղ Զիւանին տեսնում են միմեանց, փաթաթւում են և համբուրւում ու արտասւում։ Զէյթունցի գործիչ Յարութիւն էֆէնդի Զադրբեանը՝ իւր ներկայութեամբ, Բազրատունեաց մայրաքաղաքի տխուր փլատակները, կիսակործան գլուխներով, կրկնապատկում են նրանց դէպի ազգն ունեցած բուռն

¹⁾ Ցիլազ երգերը պատկանում են աշուղ Զիւանուն։

²⁾ Ռ. Պատկանեան գրում էր երբեմն «աշուղ Կարապետ» կեղծ անունով։

սէրը: Հայաստանի խանձող արևի տակ, քարերի ու կոյտերի վերայ ծալապատիկ նստում են մեր աշուղները ու իրենց երգերով թնդացնում «հազար ու մէկ» եկեղեցիների սրբազան կամարները: Այդ օրուանից Ջիւանին՝ նշանակում է և նրան հետևող աշուղները—աղջկայ սէրը, խրատականը դրին երկրորդական, երրորդական տեղ ու ամբողջ 80-ականները ու մինչև 94—95 տխրայիշատակ տարիները երգեցին ազգի ցաւերը:

Ռաֆֆին միմեանց յետևից արդէն բաց էր թողնում իւր վէպերը: Դաւիթ բէկը, Սամուէլը, Ջալալէդդինը Բնշպէս կարգ էին չոգեւորել աշուղին, չը կրկնապատկել նրա ունեցած սէրը գէպի իւր ժողովուրդը:

Աշըղ Ֆարհատը, այդ նոր Շիրինը, նրա պէս որքան մարմնական աչքից կոյր, այնքան հոգու աչքերով սուր, կրակոտ ու եռանդոտ պրոպագանդիստ, ուրիշին կարդալ տալով Ռաֆֆու, Ծերենցի, Պոռնեանի վէպերը իւր զարմանալի յիշողութեամբ ծայրէ՛ի ծայր մտքի մէջ պահելով սաղը ձեռքն ընկաւ գիւղերը. նա ժողովրդի լեզուով հեքիաթ էր ասում այդ վէպերը ու այդ ձևով հայ գիւղացուն ներսէսների, Յովհաննների, Կարօների, Ասլանների, Ֆահրատ ու Սահրաւնիների գաղափարական աշխարհը վերացնում: Այդ հեքիաթների հետ աշուղը մէջ ընդ մէջ երգում էր իւր ռազմական բնաւորութիւն և հոգի ունեցող երգերը քաջ Արարօների նման հերոսների գովքն անելով.

Ձըր Ասսու սիրուն զէն իրիշկէք,
Առէք զէնքեր, զրահ հագէք,
Թոթուէք ձեռքն, սիրտն պաքէք,
Տեսէք Բնշ խվաթով կիգայ,
Արընով է սորվի լողը,
Բարութով է կտրի դողը,
Բրգի զասապ, թուրքի գողը
Խօրուս զար զիննաթով կիգայ: ¹⁾

Հայ աշուղի գործունէութեան մասին խօսելիս չը պէտք է

¹⁾ «Ռամկտական մըմունջներ» 1893 եր. 95.

Փահրտաի մասին մի բան տեսլիս սրբալիան պարտք է կարծես իշել հանգուցեալ Փաղուտ Իսահակեան երիտասարդի տնունը: Նա Ալէքսանդրապօլում նպարավաճառ էր, բայց ընթերցասիրութեամբ ու ինքնազարգացումով յետ չէր մնում շատ կրթութեան շրջան: Ամին տեսակ արհեստ գիտէր. շինում ու նորոգում էր աշուղական երաժշտակ. գործիքներ, դրա համար և նրա մօտ միշտ հաւաքում էին տեղական աշուղները, նրանց կուրծք էր Իսահակեանի կրպակը, իսկ վերջինս նրանց մօտ, զլիաւորապէս սիրելի Փահրադի՝ կարդում էր օղգային վէպեր ու պատմութիւններ, լրագիրներ, (որ իւր անապահով դրութեան շնայած, ստանում էր). Ոգեւորում էր նրանց, խորհրդաւոր, ուղեցոյց հանդիսանում: Մեծաւ թգրախոսից:

մոռանալ և այն գրգռեցուցիչ հոսանքների մասին, որ երբեմն-երբեմն յայտնուել են նրանց մէջ, մտքերի մեծ շփոթութիւն առաջ բերել, յուզմունք, իրաւանցում առաջացրել ու մարդկային զոհեր տուել: Այդպիսի երևոյթներից նշանաւորն է բողոքականութեան հոսանքը հայ աշուղների մէջ: Շիրինը, այդ ամեն կողմով սիրելի անձնաւորութիւնը, Ս. Կարապետի վանքը ուխտ զնացողը, շարունակ էջմիածնում լինողն ու Ներսէս Աշտարակցու սիրելին, ցաւելով պէտք է ասենք, որ այստեղ գլուխ է կանգնած այդ հոսանքին. բողոքականութեան նշանաւոր պրոպագանդիստ է եղել այդ վառ տաղանդը: Ի՞նչ տեղից նրա մէջ ծագեց այդ համոզմունքը առաջացող միտքը, ի՞նչ աղբիւր է նրան նիւթ տուել այդ հայեացքի կազմակերպուելուն, դժուարանում ենք որոշել: Շիրինը մեռաւ, բայց նրան երկրպագող հետևորդները շարունակեցին նրա գործը և որքան խռովութիւնների ու աղմուկների պատճառ դարձաւ: Մալիւլը, այդ ըստ երևոյթին խեղճ, մոլոր մարդը, գիւղեր ման գալով որքան սրտեր է պղտորել ու «լոյս հաւատի» կոչել լուսաւորչական հայերին: Հաւէսը, այդ աստուածարան աշուղը, իւր սքոյաստիկ տաղերով որքան քարոզներ է կարդացել քաղաքներում ու գիւղերում նոյն հարցի համար: Շայթին որքան վէճեր ու կռիւներ է ունեցել այդ խնդրի առթիւ: Պէտք է ասել, որ այդ մարդիկ զարմանալի յամառութեամբ էին գործում, հալածւում, անարգւում, ծեծւում ամբոխից, վերջինս տուժեց և իւր կեանքով, մեռաւ ամբոխի բարերի և փայտերի, հարուածների տակ գուցէ իրեն մարգարէ կամ նահատակ համարելով:

Երազի պէս ենք յիշում այն օրերը, երբ Ալէքսանդրապոլում ամբողջ ազգաբնակչութիւնը բողոքականութեան խնդրով էր ըզրադուած, մտքերի կատարեալ յուզմունք էր. ֆաւրմասօն (այդպէս են կոչում բողոքականներին) ճանաչուած կամ լսուած մարդկանց տները ներս էր խուժում ամբոխը, մի րոպէի մէջ իրարանցում ձգում: Տանեցիք սարսափած փախչում էին կամ փակւում մօտ հարեանի տանը իրենց կեանքն ազատելու. իսկ կատաղի ամբոխը փողոց էր ածում նրանց բոլոր կահ կարասին, ուտելեղէնը. կարամներով պանիրն ու թթուն, կճուճներով իւղն ու ալիւրը դուրս էին բերում ու լցնում հրապարակ: Եթէ պաս օրը մի տնից միս խորովելու կամ իւղ տապակելու հոտ էին առնում, իսկոյն ներս էին թափւում ու հաստատում նրա ֆաւրմասօն լինելը և յարձակւում վերան: Ի՞նչ էր սնում տեղական իշխանութիւնը—ոչինչ չենք յիշում: Այն եղաւ հեռանալը, կարծում ենք, որ վերոյիշեալ բողոքականներին գաղթել տուին քաղաքից ուսաթիւրական սահմանները:

Ի՞նչ դիրք էր բռնել մտքերի իրարանցումի միջոցին յայտնուող երիտասարդ Ջիւանին: Նա երգում էր յուզուած մտքերը հանգստացնել, սէր և համերաշխութիւն քարոզել, ահա այն օրերում ինչ էր երգում նա «Սէր» վերնագրով—

Ազգաւ հայ-կաթօլիկ, բողոքականին
Լուսաւորչեաններու ատելն իզուր է,
Հարազատ որդիք են Մայր Հայաստանին,
Սրտերը պաղեցնել, զատելն իզուր է:
Ինչպէս որ մենք հայ ենք, նրանք էլ հայ են,
Ազգաւ, լեզուաւ հայութեան կը ծառայեն,
Պէտք է մերոնք ներող լինեն, խնայեն,
Եղբայրն իր եղբօրը դատելն իզուր է...:

Ի՞նչ կասէք որ Ջիւանու բռնած դիրքն ու այդպիսի խօսքերը այլ կերպ մեկնուեցին: Եթէ նա պաշտպանում է ֆարմասօններին, ուրեմն նա էլ նրանց թուին է պատկանում: Ջիւանին չի թագցնում որ ինքը նրանց պաշտպանում է ու մի օր հրապարակով մի մեծ վէճ է բաց անում մի փարիսեցի բահանայի հետ, որ քրիստոնէութիւնը պատ պահելու և արտաքին ձեւականութիւնների մէջ չի կայանում ու զայրանում է բամբասաւէր ամբօխի վրայ—

Տգէտ բարմասողները անծանօթ լուր կապասեն,
Կամ ֆարմասօն, կամ լօթրան պատրաստ են որ քեզ ասեն,
Ողջ այդպիսի մարդիկը խելքերիցը պակաս են,
Իրանց փորը անօթի, ուրիշին կալ կը կասեն...
Կոիւ տեսնեն կը ցնծան, մատները իրար կը քսեն,
Ուզում են այնտեղից էլ մի քանի լուրեր լսեն,
Ուրիշներին որկրամուր, հաւատից դառած կասեն,
Ողջ մարդկանց միտը կուտեն, գիտեն թէ մաքուր պաս են...

Կամաց կամաց մտքերը հանդարտուեցին, բողոքական ընտանիքները հեռացուելով ժողովուրդն էլ հետզհետէ մոռացութեան տուեց այդ հրատապ խնդիրը, թէև Ամիրխանեանների երեան պալուց յետոյ Շամախում, Կողբում, Վաղարշապատում նման յուզմունքները դեռ շարունակում էին:

Համառօտակի հայեացքով տեսանք այս պլիսում աշուղի տրած ծառայութիւնները, որպէս հասարակութեան անդամ, որպէս հայ. փակենք մեր խօսքը յիշելով և այն, որ մեր ժամանակում հայ աշուղի մտաւոր հորիզօնը աւելի լայնացել է, լրագիրների ընթերցումը, կեանքի խոշոր երևոյթները նրան ազգայնական շրջանակից դուրս տեսնել են տալիս և համազգային կեանքը: Աշու-

զը իւր կեանքից ու ժողովրդից ջոկ այժմ ճանաչում է այլ երկիրներ ու մարդիկ. նրանց երգերի մէջ տեղ են գտել Դարվին, Էդիսոն, Գլադստըն, Բիսմարկ, Սուլթան Համիտ... երևում է քաղաքական ու գիտական կեանքով հետաքրքրւում են նրանք և ուզում են մասնակից լինել հանրամարդկային կեանքին ու հանդիսաւես համաշխարհային թատրոնին:

III.

ԱՅՈՒՂԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ.

Ա. ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԱՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՇՆԱՀԻՍՈՒԹԵԱՆ.

§ 24. Լեզուն, ոճը, դարձուածքները. Մի տեղ ասացինք արդէն, թէ աշուղական երգերի գլխաւոր առանձնայատկութիւն են կազմում մտքերից զատ՝ ոճը—լեզուն ու տաղաչափական արուեստը: Աշուղի ամեն մի խօսքը զգացմունքի ծովի մէջ թաթախուած լինելով, նրա լեզուին տալիս է մի տեսակ գուրեկանութիւն, քաղցրութիւն, թովչութիւն: «Աշուղի լեզուն բլբլու է» —ասում է Սայեաթ-Նովան, այն, լաւ նմանութիւն է, բլբլուը երգում է իւր զգացմունքի, իւր սիրոյ թելադրութեամբ, դայլայլում ու զեղզեղում է որքան քաղցր, այնքան էլ պարզ, առանց ճիգ թափելու: Եթէ աշուղական երգերին նայենք այն հայեցակէտից՝ ինչ որ նայում ենք մեր գրական բանաստեղծութեան, կը տեսնենք՝ որ աշուղի լեզուն, ոճը թէ տրամաբանական ու թէ գեղարուեստական կողմից, ունի բազմաթիւ մեղանշումներ, հնաբանութիւն, օտարաբանութիւն, գաւառական ու ռամկական բառերի մեծ թուով զործածում: Բայց ահա ինչ, մինչ մեր բանաստեղծներից մէկի համար այդ, անշուշտ, թերութիւն կը համարուէր՝ աշուղի համար՝ ընդհակառակը. ինչո՞ւ, որովհետեւ գրական բանաստեղծը եթէ մի օտար կամ գաւառական բառ է գործ ածում, այդ ուտիպուած, իսկ աշուղ բանաստեղծը այդ անում է յիշմամբ: Ինչպէս ասացինք անցեալ գլխում, վերջինս աւելի լեզուի հարստացման է նպաստում իւր մտքերը արտայայտելով, երկրորդ տեղը տալով գեղարուեստականին: Հնաբանութիւնը (արխաիզմ) հին աշուղը շատ է սիրել, բարձրակոյն, դասական խրթին բառեր գործածողներն աւելի յարգ են ունեցել, կար ժամանակ որ մի երգ ինչքան մութն ու անհասկանալի լինէր, այնքան աւելի պատկառանք էր վայելում

և գովել տալիս հեղինակի «գիտնականութիւնը»: Օտարաբանութիւնը՝ եթէ թուրքերէն ու վրացերէն բառեր էին գործածուած, այդ աւելի հասկանալի դարձնելու համար դեռ այդ լեզուների ուրոշ ազդեցութեան տակ գտնուող ժողովրդին: (Նոյնպէս վարուեց Խ. Աբովեան): Շիրինը ազատ գործ է ածուած այն ուսերէն բառերը, որոնք մեր լեզուում համարեա թէ հայացել են շատ գործածուելուց, օրինակ—

Աղա Ձոհրաբ Վասիլեանը զապիսկայով ինձ տարաւ...

Արժանի է մինչ սա գրել զազետայից շարքումը...

Մին մի քակաւ շանդանսկիով բազմութիւնը դուրս արին,

Մին չաշկայ շայ ստացայ, ջուրն սպիտակ տնշաքար...

Բացի սրանցից, կան դուշա, ստօլ և այդպիսի բառեր, որ ինչպէս երևում է, Շիրին բոլորովին չի քաշուել այդ տեսակի ուս բառերից, որոնք արդէն գործածական է եղել ուսահայոց մէջ, սոյնպէս կարող էր հաւասար վանկ ունեցող հոգի, սեղան բառերը դնել: Նորաբանութեան համար աշուղները չը մեղադրուելուց բացի կարող են շնորհակալութիւն ստանալ հայոց լեզուի բարեկամներից, իհարկէ այն աշուղները, որոնք լաւ գիտին իրենց մայրենի լեզուն և նոր, գեղեցիկ բառեր են շինում, ափսոս ժամանակ և հնարաւորութիւն չունինք այժմ բոլոր հին ու նոր երգերից հաւաքել այդ տեսակ բառերը և համեմատել, ստուգել հայ բառարանների հետ: (Օրինակ ինչ գեղեցիկ բառեր են այլազունք, մարդաշահ, լիսհանճար, սիրալսօս): Գաւառական և ռամկական բառեր գործ են ածուած նոյնպէս՝ նպատակով: Մի օր Ջիւանին իւր մի նոր շինած երգն ասաց ընտանեկան շրջանում՝ որ ասում էր—

... Յոունացել ես կրկնապատիկ

Բոլորակ լուսին ես եղել:

Երբ առաջին բառը նկատողութեան արժանացաւ, նա ասաց, —ես դիտմամբ եմ գրել այդ բառը, լաւ բառ է՝ յոունաց=գեղեցիկ, ափսոս է, չը կորչի: Բայց և այնպէս՝ յարգուեց նկատողութիւնը և գրի առնելու ժամանակ դափնարում արդէն շինուած էր—

Սիրունցել ես կրկնապատիկ

Բոլորակ լուսին ես եղել...

Եթէ գաւառական, օտար կամ ռամկական բառը յանգաւոր բառ է, այդ աւելի քան ներքի է. երբեմն հարկաւոր է լինում աշուղին հարիւրի չափ միատեսակ յանգով վերջացող բառեր, որ շատ դժուար է լինում գտնելը:

Աշուղական ոճը իսկոյն տարբերում է գրական ու ժողովրդական գրութեաների ոճից, նա այնպիսի առանձնայատկութիւններ ու դարձուածքներ ունի, որ չի երևում ոչ մի ուրիշ տեսակ գրութեան մէջ, խօսքերը շատ անգամ յետ ու առաջ են գրւում դժուարին ձայնական շեշտականութեան յարմարեցնելու համար: Աշուղի երգը շատ անգամ նմանում է կարճ-կարճ աֆորիզմների, դիցուք մի տան մէջ ամեն մի տողը համարեա կամ երկու-երկու տողը տարբեր բաներ են ասում ընդհանուր կապը պահելով: Օրինակ—

Կակուղ փուշը ձեռք չի ծակիլ արիւն կառնէ կամացուկ,
Խաղաղ ջուրը ձայն չի հանիլ, մարդ կը խեղդէ միշտ ծածուկ.
Հաչող շունը ձայն է տալիս որ գալիս է քեզ վերայ,
Դու այն գամբոյց երկիւղ կրէ որ չի հանել ձէն ու ձուկ:

§ 25 Աշուղականը եւ ժողովրդականը. Որովհետեւ աշուղական երգերի լեզուի և ոճի մասին է խօսքը, այստեղ ամենից յարմարն է խօսել, թէ ո՞րն է աշուղական երգը՝ ո՞րը ժողովրդականը: Մեր մէջ շատ շատերը, գրագէտներ ու հեղինակներ սխալ հասկացողութեամբ կամ աշուղական ու ժողովրդական երգերի մասին շատ թեթեւ ծանօթութիւն ունենալուց շփոթում են այդ երկու կարգի գրութեաները և աշուղի երգերին անուանում են ժողովրդական: Պատահել է մեկ տեսնել մեր հանդէսներում և ժողովածուներում մի գուռ ժողովրդական տօնով գրուած ոտանաւոր, որի վերնագիրը դրել են «աշուղական մոտիվներ» կամ «աշուղի նէյնիմներից», որ բոլորովին անհամապատասխան է: Ահա առթից օգտուելով ու այս երկու տեսակ գրութեաների տեղը որոշելու համար մենք ընդհանուր հայ բանաստեղծութիւնը բաժանում ենք երեք կատեգորիայի.—

ա. Ռամկական—ժողովրդական

բ. Աշուղական

գ. Գրականական

Առաջին տեսակի երգերի հեղինակները ծածուկ են մնում, տարածւում է բերնից բերան գիւղական և հասարակ ժողովրդի մէջ, այստեղ արտայայտւում է շինական ռամիկ ժողովրդի պարզ կացութիւնը և նրա բարք ու վարքը, սէրն ու հաւատը որոշում: Մի փոքր ի շատէ աչքի ընկնող դէպք պատահելիս յանկարծ տեսնում ես մի երգ շինուեց և սկսուեց տարածուել. ո՞վ է հեղինակը՝ ոչ ոք չի իմանում: Երևում է պարզութիւն, հովուական ու նահապետական կեանք, հաւատ... բայց յանգերին զօռտալով շատ անգամ միտքը բոլորովին պակասում է այստեղ.

Սուրբ Կարապետ քո վանքը

Ղազարի նախշուն թամբը...

Սուրբ Կարապետի վանքի հետ թո՛ղ զործ ունի ղազարի նախշուն թամբը, հասկանալը գժուար է, երևում է որ դրուած է միայն նրա համար, որ «վանքը» և «թամբը» իբր միմեանց նման յանգ ունին: Ի՞նչ ասել կուզէ որ այս կարգի երգերի մէջ էլ կան յաջող և գեղեցիկ կտորներ—

Ախլի, հարսնաուղդ էկաւ

Վերի կալերէն.

Քեզի հինայ բերին

Թղթի ծալերէն.

Ախպէր արի, ախպէր,

Բեռները բառնանք

Երթանք դարիք երկիր,

Թեզօք յետ դառնանք...

Երկրորդ կարգի՝ աշուղական երգի հետ մենք արդէն բաւական ծանօթ ենք. հեղինակները մեզ յայտնի են լինում, ամեն երգի մէջ նրանք յայտնում են իրենց անունը ¹⁾ այստեղ երևում է աշուղական տաղաչափութեան արուեստը, որի մասին քիչ յետոյ խօսեցու ենք. լեզուն, ոճը ժողովրդականից տարբերում է և որ ամենագլխաւորն է, դիզակտիկա, վարդապետութիւն է պարունակում իւր մէջ, խոր մտքեր, փորձառու խրատ, փիլիսոփայութիւն, ինչ որ բոլորովին բացակայում է ժողովրդականի մէջ: Մեր առաջ դրուած՝ կամ մեզ մօտ երգուած երգից խկոյն կարելի է հասկանալ թէ որն է ժողովրդականը՝ որը աշուղականը: Ահա.

Մէկը — Սպիտակ ձին նալն թո՛ղ կանէ,

Սիրունը խալն թո՛ղ կանէ,

Քեզի սիրող իգիտը

Աշխարհի մալն թո՛ղ կանէ:

Միւսը — Արի ինձ ականջ կալ, ա՛յ դիւանա սիրտ

Հայա սիրէ, ազապ սիրէ, եար սիրէ.

Աշխարհը քունն ըլի թո՛ղ պիտի տանիս

Աստուած սիրէ, հոգի սիրէ, եար սիրէ...

¹⁾ Տաղասացների ժամանակ իւրաքանչիւր երգի ունենքի սկզբնատառերն էին կազմում հեղինակի անունը, իսկ նոր և նորագոյն շրջաններում աշուղը իւր անունն յայտնում է երգի վերջի տան մէջ: Եթէ չը լինէր այս սովորութիւնը, բոլորովին անհնար պիտի լինէր որոշել երգերի հեղինակները: Երբեմն հեղինակը իւր անունը յիշում է ամենից առաջ որ ասում էր հնումը թաճալթ.

օր. ներսէս ծառայ Տեառն վերին

Հայցիմ առատ շնորհք կրկին...

Ամեն մարդ հասկացաւ, որ առաջինը ժողովրդական է, երկրորդը աշուղական. երրորդը արդէն գրականական է. մեր բարձր պօէզիան. Պեղեքթաշեանից, Ալիշանից, Գամառ-Քաթիպայից ըսկած մինչև մեր նորագոյն բանաստեղծները:

§ 26. Տաղաչափութիւն. Հայ բանահիւսութեան տեսութիւնը իւր աշուղական տաղաչափական արուեստով կարող է պարծենալ ուրիշ ազգերի առաջ, այնքան բազմազան, այնքան հարուստ է ձևերով, տեսակներով, անուններով, տօնիքական շեշտականութեամբ ու խաղերով: Մինչև այժմ հետազոտուած, ուսումնասիրուած չէ այդ, թէև երբեմն ծանօթ գիտնականների զարմանքն է շարժել (յիշեցինք էմինի նամակը Դիւօրիէին) այնպէս որ մեր փորձը առաջինն է ու իւր շատ առաւելութիւնների հետ կարող է ունենալ և թեթև վրիպումները: Զարմանալի է, ճշմարիտ, աշուղները, այդ պարզ մարդիկ, որոնք ոչ բանահիւսութեան տեսութիւն են սովորել, ոչ էլ մի դպրոցում եղել, իրենց երգերում ամեն ինչ ճիշտ են գուրս բերել տուն (сτροφή) տող, հատուած, չափ, ոտք (метр, стих) վանկ և ոտք, յանգ (рифма). հենց այդ ամենի կատարելութեան մէջ մենք տեսնում ենք աշուղական արուեստի դժուարութիւնը: Երբ մի ականարկ գցենք դէպի անցեալը և հին ու միջին շրջանները համեմատենք նոր և նորագոյն շրջանների հետ, կը տեսնենք, որ ժամանակի ընթացքում այդ արուեստը ծաղկելով, բարգաւաճելով ու զարգանալով հասել է ներկայի հարուստ գրութեանը: Ինչպէս տաղերը, այնպէս էլ Գողթան երգերը իրենց արուեստով ու տեխնիքական կազմութեամբ համեմատաբար շատ աւելի յետ են իսկական աշուղական երգերից: Նոր և նորագոյն աշուղները փոխ առնելով արեւելեան աշուղներից՝ ու յօրինելով նոր չափեր ու ձևեր, կամաց կամաց բերին հասցրին մեր օրերի հարուստ տաղաչափական արուեստին: Ահա ժամանակակից հայ աշուղութեան արուեստի դժուարագոյն կողմը—բոլոր երգերի տեսակները—

§ 27. Երգերի ձևերը և անունները.

1. ԴԻԻՊԷԻՏ

Երկու հատած 2. 1. 1 — 2. 1. 1 = 8 վանկ

(միւստէֆիլին, միւստէֆիլին)¹⁾

Շեշտականութիւնը — — ! — — — — ! օրինակ Բեզա.նո. վեմ—

եսեր. Չա.նիկ

! — — — — ! — — — — Ի' մսի.րե.լի—բւա.նու.շիկ²⁾

¹⁾ Վրաստանի հայ աշուղները Գաղէլ գրում էին 16 վանկով:

²⁾ Դնում ենք ամեն ձևի արարական չափը որ ցոյց տուց մեզ ձիւանին:

Ազգ իմ որքան հսկուն մնաս,
Սիրտս քեզանից չի զատուի,
Հազար տեսակ չարչարանք տաս,
Սիրտս քեզանից չի զատուի...

Դիւպէիտի (տիւպէյթ. պարսկ. բառ է) բոլոր տունների վերջի տողերը լինում են նոյնը, ինչ որ ա. տան բ. տուն է, մեր օրինակում «սիրտս քեզանից չի զատուի», իւրաքանչիւր տան ա. բ. գ. տողերը միատեսակ յանգով են վերջանում: Լինում է սովորաբար 3—5 տուն, ամեն տունը 4 տող, տողը 2 ոտք և 8 վանկ: Դիւպէյիթը որ երգւում է երգեցողութեան սկզբին, մեծ մասամբ բովանդակում է ազգային և սիրահարական մտքեր. աշուղների շատ գործածական ձևն է, որովհետև հեշտ է: Ունի մի քանի եղանակ. $\frac{3}{8}$ յորդոր, $\frac{5}{8}$ չափաւոր ամենքից գործածականն են:

2. ԳԱԶԷԼ

Չորս հաւասած 3—4—4—4—15 վանկ.

(Մէֆուլուն, մէֆաիլուն, մէֆաիլուն, մէֆաիլուն)

Շեշտական. — ! — — — ! — ! — — — ! — — ! Խընդրումեմ—աղերսումեմ—Տէրիմքեզ—նիցօգնութիւն.

— — — ! — — — ! — ! — — — ! — — ! Ողբալով—մորմորումեմ—Տէրիմքեզ—նիցօգնութիւն.¹⁾

Խնդրում եմ, աղերսում եմ, Տէր իմ, քեզանից օգնութիւն,
Ողբալով մորմորում եմ, Տէր իմ, քեզանից օգնութիւն,
Երկիւղդ, սուրբ անունդ սրտիս վերայ գրուած կայ միշտ,
Բազկատարած կանչում եմ, Տէր իմ, քեզանից օգնութիւն:

Գազէլի (ղազէլ, արաբ. երգ, նուագ) բոլոր տունների վերջերը լինում են միատեսակ՝ ինչպէս ա. տան ա. բ. գ. տողերը, սկսած 6-րդ վանկից. մեր օրինակում «...ում եմ, Տէր իմ քեզանից օգնութիւն»: Ա. տան գ. տողը ազատ է յանգից, իսկ միւս տունների առաջին երեք տողերը իրանց համար միատեսակ յանգ ունեն: Գազէլը սովորաբար լինում է 3 կամ 4 տուն, տունը 4 տող, տողը 4 հատած—15 վանկ²⁾: Գրւում է աւելի ծանր բնաւորութիւն ունեցող երգեր, աղօթք, մաղթանք, գովերգ, բաղձանք...

¹⁾ Աշուղական երգերը չը պետք է այնպէս կարդալ ինչպէս սովորաբար կարդում ենք ոտանաւորները, այլ պէտք է խիստ հետեւել շեշտականութեան, որ տհաւ ամեն երգի անունն տակ գնում ենք երկտող գծերով, որոնցից ուղղահայեաց դիրք ունեցողները ! շեշտը կրող վանկերն են, պէտք է ուրեմն ձայնը բարձրացնել: Դրա համար չենք գործածում ընդունուած ձևը — — — և այլն որ ցոյց է տալիս ձայնի ոչ բարձր ու ցածր, այլ կարճը և երկարը:

²⁾ Ան գծերը — ցոյց են տալիս ձայնի հանգստութեան տեղը, ցեղութիւն:

գործածական է աւելի թրքահայ աշուղների մէջ երգելով դիւցազ-
նական բովանդակութեամբ: Եղանակը $\frac{3}{4}$ ծանր:

3. ԴԻԻԱՆԻ

Չորս հատած. 4—4—4—3—15 վանկ

(մէֆաիլին, մէֆաիլին, մէֆաիլին, ֆաիլաթ)

Շեշտական — — — ! — — — ! — — — ! — — — ! — 2ա-
րախնդաց—չար մարդիկը—թող վերջանան—ցաւ չէ ինձ.

Չարախնդաց չար մարդիկը թող վերջանան, ցաւ չէ ինձ,
Թող կորնչին բոլորովին, անհետանան, ցաւ չէ ինձ.

Աշխարհաւեր, անիրաւ, անխիղճները կերուկ ցաւ են.

Սուրբ օրէնքի զօրութեամբ մեռնեն, չքանան, ցաւ չէ ինձ...

Դիւանին գազէլին մօտ է նրանով, որ ունի 4 ոտք և 15
վանկ. բայց նրա 3 վանկ ունեցող ոտքը սկզբումն է, սրանը
վերջումը. բացի այդ, ինչպէս տեսնում ենք, շեշտականութիւնը
այլ է: Այստեղ իւրաքանչիւր տան ք. և դ. տողերը լինում են
միատեսակ, ինչպէս որ ա. տան տողերն են, սկսած 11-րդ վան-
կից. մեր օրինակում «... անան ցաւ չէ ինձ»: Բոլոր տուններում
(բացի առաջինից) ա. և գ. տողերը իրենց համար առանձին յանգ
ունեն: Դիւանին սովորաբար լինում է 2, 3, կամ չորս տուն,
տունը 4 տող. մեծ մասամբ կեանքի հարցերի մասին, սիրոյ և
խրատական երգեր: Դիւանին շատ հին ծագում ունի, սա արաբական
հին աշուղների ամենագործածական ձևն է հղել: Վերջերքս եւրո-
պացի գիտնականները հրատարակելով արաբական աշուղական
երգերը ժողովածուներն ամբողջապէս անուանեցին «դիւան» (Ամ-
րուկանսի դիւանը, Լաբարի դիւանը) որոնց և հետեւեց մեր հայ-
րենակից Ա. Չօպանեան՝ հրատարակելով «Նահապետ Քուչակի
Դիւանը»: Եղանակը գեղեցիկ է, $\frac{3}{4}$ ծանր:

4. ՂՕՇՄԱՑ

Երկու հատած 3. 3—3. 2—11 վանկ:

(Ֆէուլին, ֆէուլին. ֆէուլին, ֆէուլ)

Շեշտական. — — — — ! — — — — ! Եթէ մեղաւո-
րը—մնայան. պատիժ

— ! — — — ! ! — — — ! Աշխարհը, կեցու-
թիւն—չի լինի. երբէք...

Եթէ մեղաւորը մնայ անպատիժ

Աշխարհը կեցութիւն չի լինի երբէք.

Կը դառնան մարդիկը իրար խայթող իժ

Բարի հայեցութիւն չի լինի երբէք...

Ղօշմայի բոլոր տունների վերջերը լինում են միատեսակ՝
 աֆնպէս, ինչպէս ա. տան բ. և գ. տողերը սկսած 6-րդ վանկից:
 Մեր օրինակում «...ութիւն չի լինի երբէք»։ Իսկ ինչպէս ա. տան
 ա. և գ. տողերը, աֆնպէս էլ միւս տունների ա. բ. գ. տողերը ա-
 մեն տուն իւր համար առանձին յանգ ունի: Ղօշման հեշտ ձև է,
 դրա համար աշուղական երգերի ամենամեծ մասը ղօշմայ է: Գոր-
 ծածական է արևելեան բոլոր աշուղների համար. լինում է 3-5
 տուն, տունը 4 տող, տողը 4 վանկ: Ղօշման ունենում է շատ
 տեսակի ու բնաւորութեան բովանդակութիւն, եղանակը $\frac{2}{4}$ ծանր
 չափաւոր:

5. ԴԱՍՏԱՆ

Երեք հատած. 4—4—3—11 վանկ.
 (Մէֆախլուն, մէֆախլուն, ֆախլաթ)
 Շեշտականութ. — — — ! — — — ! — — — ! Ականջ ա-
 րէք—ուրախալի—և տըխուր,
 — — — ! — — — ! — — — ! — Երկու հը-
 դօր—պետութեանց պատ—մութեանը.

Հինգ տարի է որ չեմ տեսեր երեսդ,

Իմ եղել է հալըս եաման, էրզըրում.

Մէ աշխարքմ կաթէ մէ անգամ տեսդ

Հողիդ, ջրիդ ըսիմ դուրբան, էրզըրում...

Դաստանը (Տէսթան պարսկ. վէպ, առասպել, առակ, պատ-
 մութիւն) վանկի չափով նման է ղօշմային, միայն շեշտականու-
 թիւնը երբեմն նման, երբեմն այլ կերպ է լինում: Կազմւում է
 դաստան և դիւպէյիթի կազմութեամբ 8 վանկեան: Դաստանը
 բոլոր տունների 4-րդ տողը վերջանում է նոյն յանգով ինչ որ
 ա. տան բ. տողը. մեր օրինակում «...անը» կամ երբեմն ամբողջ
 տողն է կրկնւում, ինչպէս Զիւանու «Եղած» չեղած-մի հաշիւ է».
 Իսկ եթէ տողի կիսից է կրկնութիւնը, այն ժամանակ կրկնու-
 թիւնից առաջ գտնուող բառերը միշտ պէտք է միատեսակ վեր-
 ջաւորութիւն ունենան, օրինակ՝

Ամբիոն է ելել խելքի աշեցէք...

Կռիւ է սկսել խելքի աշեցէք,

Ուզում է ձու ածել խելքի աշեցէք.

Պատմական, նկարագրական, ճանապարհորդական նիւթեր,
 նշանաւոր դիպուածներ, նկարագրութիւն, կեանքից վերցրած ի-
 մաստալից խօսքեր ու ճշմարտութիւններ և հեգնական-փոխաբերա-
 կան մտքեր, այս բոլորը գրւում են դաստանի ձևով: Լինում են
 8—100 և աւելի տուն, տունը 4 տող, տողը 11 վանկ: Նշանաւոր

դաստաններից յայտնի են Շիրինի, «Անգութ արծաթը», «Շնորքն ու բախտը», Քեանհանի, «Գովասանութիւն առ ս. էջմիածին»։ Իվանի «Պասն ու ուտիսը», Նոյլի Վարդանի «Մարգու ստեղծագործութիւնը», Զիւանու «Պատերազմի դաստանը», «Ազապն ու կարգածը», «Քաղաքացին ու գիւղացին», «Անին», և այլն։ Դաստանը հազուադէպ է գրել ամեն տունը 6 տողով։ Եղանակը $\frac{3}{4}$ ծանր, չափաւոր, աւելի խօսուածքի է նմանում քան երգի։ Հին աշուղները երգելուց առաջ գոչում էին պարսկերէն «պիշն է-վիյտ իյ տօսթան իյն տասթան» (լսեցէք, ով բարեկամներ, իմ պատմութիւնը) և սկսում էին երկար ու բարակ ասել—պատմել¹⁾։

6. ՍԷՄԱՅԻ

Չորս հատած. 2. 1. 1—2. 1. 1—2. 1. 1—2, 1. 1—16 վանկ.
(մէֆաիլուն, մէֆաիլուն, մէֆաիլուն, մէֆաիլուն)

Շեշտակ. — ! — — — ! — — — ! — — — ! — — —

Ճակատգ. բաց—գեղեցիկ. երկ—նանը՝ ման. նոր—լուսին. ցոյց. տուր,

Ճակատգ բաց գեղեցիկ երկնաման նոր լուսին ցոյց տուր,
Լուսինդ սփռէ խեղճ խաւարներուն բաժին ցոյց տուր,

Թխագոյն խոպոպիկներդ հաւաքէ, ամփոփէ չքնաղ

Կաղաչեմ բաց արա արեւ երեսդ գլխովս ցոյց տուր...

Սէմային էլ բոլոր տունների դ. տողերը վերջանում են այն յանգով կամ բառով (երբեմն էլ բառերով) ինչպէս որ ա. տան ա. բ. և դ. տողերը. մեր օրինակում «...ին ցոյց տուր». ա. տան գ. տողն ազատ է յանգից, իսկ միւս տունների ամեն առաջին երեք տողը իւր համար միատեսակ յանգ ունեն։ Լինում են սովորապէս 3 տուն. տունը 4 տող, տողը 16 վանկ։ Սէմայու ոճը բարձր է, ծանր, հանդիսաւոր, աշխարհային կիանքի և սիրային բովանդակութեամբ միշտ վեհ և լուրջ։ Սայեաթ-Նովայի դպրոցին այս ձևն անծանօթ է եղել. (այս տեսակի նման գրուած երգերին անուանել են մուսսարափ.)։

Սէմայի արարերէն բառ է (Սէմա, սէմա՛ի—երգ, կաքաւ. Սէմայի—երկնաւոր)։ Եղանակը $\frac{7}{8}$ միջակ-չափաւոր. վեհ և հանդիսաւոր եղանակ է։ Հին աշուղներն ասում են թէ այս երգը հազարացի ճգնաւորների սիրած եղանակն է եղել, որ երգելով պարել ու խաղացել են։ Պէտք է ասել սակայն, որ այժմեան եղանակը բոլորովին պարերգի նման չէ ու խաղալու յարմարութիւն չունի։

¹⁾ Մեր ժողովրդի մէջ շատ խօսող ու երկրաբանող մարդուն հեղինաբար ասում են դաստանճի։

7. ՄԻԻՇՏԱԶԱՏ

Երեք հատած. 1. 1. 3—1. 3—1. 3. 1=14 վանկ (ա. տող)

Մէկ հատած. 1. 1. 3. 1=6 վանկ (բ. տող).

(Միւթէֆսիլուն, մէֆաիլուն, մէֆաիլուն ֆա,—մէֆաիլուն ֆա.)

Շեշտակ. ! ! — — — ! — — — ! — — — ! ԵՐԲ.ՈՐ.ԿԸ

լսեմ—իմ.նազելոյս—եր.գելըմեղ.միկ

! — — — !— ԻՆՃ.ԹԸ.ԼՈՒՄԷՐԱՄ.ԲԻՈ

Երբ որ կը լսեմ իմ նազելոյս երգելը մեղմիկ

Ինձ թուում է բամբիռ

Ձայնը գրաւիչ, հրեշտակային խօսքերը քաղցրիկ

Սրտիս կուտայ գրգիռ:

Միւշտազատը (միւթէզատ արար. աճող) ինչպէս երևում է ոտքերից ու ձեւերից, բոլորովին այլ կազմութիւն ունի. լինում է երկ-երկու տող, 3 հատած, 14 վանկ. իւրաքանչիւր տող իւր հետ ունենալով մի-մի փոքրիկ տողիկ 6 վանկանի որ կարգալիս ինչ կոյն հետևում է մեծ տողին ինչպէս արձագանք: Այստեղ էլ բոլոր տունների վերջի տողերը լինում են միատեսակ յանգով ինչպէս որ ա. տան բ. և գ. տողիկներն են վերջանում, մեր օրինակում «...իւ». իսկ ամեն տան ա. և գ. տողերը պէտք է ունենան առանձին միանման յանգ, ինչպէս այստեղ «...եկ» մասնիկը:

Միւշտազատը շատ դժուար ձևերից չէ, բայց և այնպէս քիչ է գրւում. մեծ մասամբ սիրոյ և դիմառնական երգեր: Այս ձևը բոլորովին յայտնի չէ եղել Սայիաթ-Նովայի դպրոցի աշուղներին. գրել են միայն Թրքահայ աշուղները: Զիւանին որ մի երեք հարիւրի չափ ղօշմայ, յիսունի չափ դաստան, հարիւրից աւել դիւպէյիտ ունի, միւշտազատ գրած տեսնում ենք միայն 9-ը: Հռչակում է Շիրինի «Ակնարկեա» միւշտազատը:

Նզանակը $\frac{3}{8}$ արագ. աշխոյժ և գեղեցիկ է. դաստանի և այլ երկար երգերի վերջում ժողովրդին միւշտազատով նորից եռանդի ու աշխոյժի են բերում աշուղները:

8. ՇԱՐՔԻ

Երեք հատած. 4—4—2. 1=11 վանկ (ա. բ. գ. տողերը)

Երեք հատած. 4—4—3=11 վանկ (դ. ե. տողերը)

(Փաիլաթիւն, ֆաիլաթիւն, ֆաիլաթ. մէֆաիլուն. մէֆաիլուն, ֆէուլուն)

Շեշտակ. — — — ! — — — ! — — — ! (3 տող).

Օրինակ. Գարուննեկաւ—ձմրանդուռը—գոցուեցաւ...

— ! — ! ! — — — — ! (2 տող).

Զարթիր, զարթիր—իմանման—անձկալի.

Դարունն եկաւ, ձմրան դուռը գոցուեցաւ,

Սպասելով մեր սրտերը խոցուեցաւ.

Դիշերն անցաւ, առաւօտը բացուեցաւ

Զարթիր, զարթիր, իմ աննման անձկալի

Տեսութիւնդ է ամենուս ցանկալի:

Շարքին գրում է այլ կազմութեամբ. ամեն մի տուն ունի 3 տուն. առաջին տան վերջը գրում է երկու նոր տող ուրիշ շեշտականութեամբ, որ կրկնւում է բոլոր տների հետ դարձնելով նրանց հինգ տող: Ամեն մի տուն իւր համար միատեսակ վերջաւորութիւն ունի. մեր օրինակում «...եցաւ». կրկնուող երկտողը նոյնպէս առանձին, ինչպէս այստեղ «...ալի»: Շարքին առհասարակ լինում է 3-4 տուն. քիչ գործածական է: Երբեմն շարքին ունենում է զօջմայի ոտքերը (3-3-3-2) ինչպէս գրւած է «Անհոգ ես չես գիտեր» երգը. երբեմն էլ գրւում է 14 վանկից (4-4-4-2) ինչպէս օրինակ «Մեր գործերը, խորհուրդները» կամ «Քոյրերիս մէջ միշտ սպազգեաց» երգերը: Իսկ երբ տունների վերջը կրկնուող երկտողը չէ լինում, Շարքին կոչւում է իյզաւ:

Շարքին (շարգի) արաբական բառ է, նշանակում է արևի ծագումը, արևելք, հետեապէս՝ արևելեան տաղ, նուազ, եղանակը $\frac{1}{4}$ —չափաւոր:

9. ՄՈՒՆԱՄՄԱԶ

Չորս հատած 4-3-4-3=14 վանկ.

(Միւֆաիլին, ֆաիլուն, միւֆաիլուն ֆաիլուն)

Շեշտակ. — ! — ! — — ! — — ! — ! — !. Օրին. երբ-որգօրաց—Տէրն Աստուած—օգնելիւզէ—որբազգին.

Երբ որ զօրաց Տէրն Աստուած օգնել կուզէ որբ ազգին,
Նրա մէջը կուղարկէ ազգասիրութեան հոգին.

Երբ տաճարմայ լինի ազգասէրի զաւակն,

Իւր հայրենի լեզուան կը գրէ իւր նամակն.

Հաւատոյ հանդանակն և ծէսից նպատակն.

Այնուհետև կը շարժէ իւր մտաց աշտանակն.

Այլ և այլ լեզուաց տալով իւր մտաց ժամանակն

Ինքն ինքեան կը լինի համալսարան իւր ազգին...

Միւխամմազի (Միւնէմէզ, Մուխամբազ) ամեն տան վերջին տողը այն վերջաւորութիւնն է ունենում, ինչ որ ա. տան բոլոր տողերը. մեր օրինակում «...ին». իսկ ամեն տան միւս տողերը ունեն իրանց համար առանձին յանգ. ինչպէս այստեղ ա. տունն ունի «ակն» վերջաւորութիւնը: Մուխամմազը լինում է

5—7 տուն, իւրաքանչիւր տունը 4 կամ 5 կամ 6 և կամ 8 տող (Շարիշուրի.) երբեմն էլ մի երկտող կրկնում է ամեն տան վերջը ինչպէս մեր օրինակում «Երբ որ Աստուած»...ը: Շեշտակահութիւնը հաստատուն չէ, շատ տեսակներ կան, ամենքից ընդունուած է մեր ցոյց տուած ձևը, որ համարեա տրախէյ նման է (մեծավերջ) յունական ձևին:

Միւխամազը աշուղի սիրած եղանակն է, համարեա չը կայ մի աշուղ, որ գոնէ մի քանի մուխամազ չունենայ. այս ձևը շատ է սիրել Շիրին ու լաւ էլ երգելիս է եղել: Եղանակը $\frac{6}{8}$ ժանր-չափաւոր:

10. ՂԵԼԵՆՏԵՐԻ.

Չորս հատած 5—4—4—1—14 վանկ.

(Մէֆաիլունը՝ ինչպէս Միւշտազատ.)

Շեշտականութիւնը երբեմն Միւշտազատի, երբեմն Միւխամազի տեսակն է լինում:

Ո՛հ, ոհ, Արարիչ, աշխարհը խաբեբայ է դարձել,

Ուխտը ուրացող. տէրը ատող, Յուդա է դարձել,

Սէրը վերացել է հողային գնտիցը ամբողջ,

Ճշմարտութիւնը կեղծ ստութեան ծառայ է դարձել...

ՂԵԼԵՆՏԵՐԻ (Գալլնտէր, Ղալանտար) ոտքերի ջոկ կազմութիւնն է, որ տարբերում է նրան Միւշտազատից (մեծ տողերից). շատ աշուղներ, ինչպէս և աշուղական հրգերի հրատարակիչներ այդ չը գիտեն, դրա համար շփոթում են և Միւխամազի հետ: Սրա էլ դ. տողերը վերջանում են այն յանգով ինչ որ ա. բ. և դ. տողերը. մեր օրինակում «...աց է դարձել». առաջին տան գ. տողը ազատ է յանգից, իսկ միւս տների ա. բ. և դ. տողերը իրենց համար միանման վերջաւորութիւն ունեն:

ՂԵԼԵՆՏԵՐԻՆ միջին դարերում Արաբիայում թափառող կիսամերկ գէրվիշների ու ճգնաւորների եղանակն է ($\frac{5}{8}$ -չափաւոր): Այդ գէրվիշները բաժանուած էին տասներկու խմբի և ունէին իրենց ընդհանուր «Թէքքեա»ն—մենաստանը, ամեն մի խումբ կըրում էր առանձին տնուն.

Բակտաշի (ազատամիտ)

Հազըբի (ճշմարտասէր)

Մաւլաւի (աստուածեան)

Նուրանի (լուսաւոր)

ՂԵԼԵՆՏԵՐ (մերկ)

Նախշիրէնտ (նկարիչներ)

Հարփուշ (փշահանգերձ)

Աւլաւի (բոցավառ)¹⁾...

11. ԴԱՐՅԵՂԱՐԻ

Չորս հատած. 1. 1. 1—1. 1. 1—1. 1—4. 1—13 վանկ.

(Փէուլին, ֆէուլին, ֆէուլ, մէֆալին, ֆա.)

Շեշտականութ. — ! — — ! — — ! — — — !.

Օրին. Աւլաւիւմ—մեր.վախ.տը—գի.տեւ—ինչկենէինք—կը

Աւալում, մեր վախտը գիտեւ ինչ կենէինք կը,

Ինչ քէֆեր, ինչ զաւրդ ու սաֆէք քշէինք կը.

Մեր տունը, ձեր տունը, վէ՛վ էր ջոկջոկը,

Վերահղ էղներ, մենք քէֆերս քշէինք կը...

Դարբէղարը տողերի վերջաւորութեամբ ենթարկւում է ընդհանուր աշուղական կանոնին: այսինքն բոլոր վերջի տողերը կրում են ա. տան ա. բ. և գ. տողերի յանգը. մեր օրինակում «...էինք կը»: Առանձին ուշադրութեան արժանի է այստեղ ոտքերի տարօրինակ կազմութիւնը և շեշտականութիւնը: Վանկերի թիւը նոյնպէս 13-է որ անսովոր է: Այս ձևը չը կար հին աշուղների մէջ. սա հաւանական է որ Դարբէղար եղանակին դիտմամբ յարմարեցրած երգեր են: Եղանակը $\frac{3}{4}$ ծանր-չափաւոր:

12. ԵՂԱՔԼԱՄԱ.

Երեք հատած. 4—4—3—11 վանկ. (ա. բ. գ. դ. ե. և ժ. տողերը.)

Նրկու հատած. 4—4—8 վանկ. (գ. է. բ. թ. տողերը.)

Շեշտականութ. — ! — ! — ! — ! ! — — Արի գօզվլ—էլ—դումենակ—միմանգայ.

— ! — ! ! — — Անուշ—խնկայ—հուտունիս.

Ինչ քիզ տեսայ՝ էնդուց դէսը ջանիս չիմ,

Դարձկար էլայ, էլ իսկի իմ բանիս չիմ,

Սիրտս պառաւ, մըգամ Նովզըվանս ես չիմ.

Նովզըվանին եար պիտի

Եարին էհտիբար պիտի,

Ամենիդ խրատ տամ,

Սագ բազիփն շար պիտի

Վատ ջուզարն քու սիրողիդ թուանք ա:

Եղաբլամէն իւրաքանչիւր տուն ունի 10 տող. առաջին հինգը 11 վանկից. հետեւի չորսը 8 վանկից. իսկ վերջինը 11 վանկից: Յանգերը երկար տողերինը միատեսակ է, կարճ տողերինը

¹⁾ Այս տեղեկութիւնը հաղորդեց մեզ Զիւռնին. միւս չորսը չի յիշում:

միատեսակ: Եւ այսպէս իւրաքանչիւր նոր տուն իւր համար յանգեր ունի երկար ու կարճ տողերի համար առանձին. միայն վերջին տողերը կրում են ա. տան երկար տողերի յանգը: Բացի այս՝ ինչ բաներով որ վերջանում է տան մէջ 5-րդ տողը, նոյն տեսակ սկսւում է 6-րդը (առաջին կարճ տողը). որից և ծագել է երգի անունը ե դ ա ք լ ա մ ա՝ գ աւ ա կ ա բ ա ր: Այս ձևը շատ հազուադէպ է: Մեր բերած օրինակը աշղ Ալվան-Օղլանի «Արի գեօղալ»-ի բ. տունն է:

13. ԲԱՅԵԱԹԻ

Երկու հատած. 4—3—7 վանկ

(Մէֆաիլուն ֆէուլիւն)

Շեշտական. — — ! — — — !. Օր. Եամիճաւեմ—ծիրանի.

Ես մի ծառ եմ ծիրանի,

Հին արմատ եմ անուանի,

Պտուղներս քաղցրահամ

Բոլոր մարդկանց պիտանի:

Բայեթին կամ Յորդորակը հին ծագում չունի, այլ նոր աշուղները վերցրել են ժողովրդականից: Ինչպէս յայտնի է, այս ձևով են հիւսուած մեր ժողովրդական երգերի մեծամասնութիւնը, «ջան գիւլումները», «հարբբանները» և այլ եայլիները: Նոյն ձևը մտել է մեր գրական բանաստեղծութեան մէջ: Ահա օրինակները.

Ժողովրդական

Կապուտակ ձին նստել եմ,

Արաղին մօտեցել եմ.

Արագ, ինձ մի ճամբա տուր

Մասըսին կարօտցել եմ:

աշուղական

Ով որ իւր աղքն ուրանայ,

Երկու աչքով կուրանայ.

Եղնեալ աղքատի նման,

Դուն է ի դուռ մուրանայ:

գրական

Արագն եկաւ լափին տալով,

Ժեռ քարերին, ափին տալով,

Ո՞րտեղ թաղեմ ես իմ դարդը,

Չոր գլուխս տափին տալով:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ գրականը չի ընդունել ժողովրդական-աշուղական շեշտականութիւնը, այլ պահել է իւր մեծավերջ

ձևը. (— ! — 1 — ! — !) : Բայեաթու հետ չը պէտք է շփոթել նոյն կազմով ու հատածով գրուած շատ ոտանաւորները. օրինակ. «Երբ որ մայրը երկունքով», «Թէ սիրում ես թամաշա» կամ հենց «Մայր Արաքսի ափերով»ը : Տարբերութիւնը իսկոյն աչքի է ընկնում տողերի վերջերին նայելիս : Բայեաթու գ. տողը ազատ է լանգից, իսկ ա. բ. և դ. տողերը միայնագ հն. այն ինչ միւսներին ա. և գ. բ. և դ. տողերն են միանման : Բայեաթին, ինչպէս և պահանջում է նրա եղանակն ու պարզ կազմութիւնը, գրւում է թեթև բովանդակութեամբ բաներ, յաճախ ասւում է ու երգւում է անպատրաստից մի մեծ երգի յետևից : Ունի մի քանի եղանակներ, բոլորն էլ վշտալից : Բոլորովին այլ բնաւորութիւն ունեն «Բայեաթի քիւրդ» և «Բայեաթի Շիրազ» կոչուած եղանակները, որ զուտ պարսկական լինելով մեր ծրագրի մէջ չեն մտնում¹⁾ :

14. ԳԵԱՅ

Երկու հատած. 1. 1. 3—1. 1. 3—10 վանկ :

(Միւֆթէֆաիլին, միւֆթէֆաիլուն)

Շեշտակ. ! ! ! — — ! ! — ! — Օրին. լը. սիր. սի. բելի—իմ. ա. դաշանքըս.

Լսիր, սիրելի, իմ աղաչանքս,

Արժան համարէ իմ պաղատանքս,

Կեղծ մի համարիր իմ գովասանքս,

Սրտով սիրում եմ քեզ, բարի կեանքս...

Գեաֆի շեշտականութիւնը նայեցէք ինչպէս հետաքրքրական է. սկզբի երեք վանկերը միմեանց յետևից շեշտւում են. յետոյ երկու վանկ թողնելով նորից շեշտւում են երկուսը ու վերջապէս մի քանի վանկ թողնելով միւսը շեշտւում՝ վերջանալով անշեշտ : Ուրբերի կազմութիւնը լինում է մի քանի տեսակ, ամենից գործածականը մեր առաջ բերածն է. յետոյ 2. 3—2. 3. և 5—5 : Տուների միատեսակ յանգով վերջանալը Գեաֆի մէջ էլ պահպանւում է : Այս ձևի երգը, որ միշտ գրւում է միայն 3—4 տուն, երգւում է մի դաստանի կամ միւսամազի յետևից, դրա համար էլ բովանդակութիւնը մեծ մասամբ լինում է ամփոփոխ, ամբողջացնող, պարփակող, եզրակացնող բնաւորութեամբ : Հին աշուղները Գեաֆ գրում էին 7—10 տուն ու երգում զանազան եղանակներով :

15. ՇԱՔԻ

Երկու հատած. 1. 5—1. 4—11 վանկ :

¹⁾ Այն երգերը, որոնք 7 վանկ ունեն կամ 7-ից ոչ անելի, հին ժամանակներում սովորաբար ասւում էին գա սի տ է :

(Ֆէուլ ֆաիլաթիւն, ֆէուլ ֆէուլիւն)

Շեշտակ. ! — — — ! ! — — — Օր. Ո՛վ վարդարեւեւեւան—բոյս. կենդանութեան.

— ! — — — ! ! — — — ! Խըրախոյս հայկական—ցոյց տուր քո տերեւ.

Ով վարդ արեւելեան, բոյս կենդանութեան,

Խըրախոյս հայկական, ցոյց տուր քո տերեւ.

Կըսպասէ քո գարնան ծառայ և իշխան,

Քեզնից ողջ Հայաստան խնդրում է պարգև..

Շաքին մինչև այժմ այստեղ առաջ բերած ձևերից այն նորութիւնն ունի, որ այս երգի ամեն մի տողը երկու կէս է լինում 5—6. ու կէսերի վերջում պահում նոյն յանգերը. մեր օրինակում «...ան». միւս տունները վերջանում են ա. տան բ. և գ. տողերի պէս. օրինակ տերեւ, պարգև, արև, անձրև... Իսկ միւս տողերը նոյնպէս ընթանաւում են երկու մասի՝ ունենալով իրենց առանձին յանգը, այնպէս որ կարելի է կարգաւ և այսպէս—

Ո՛վ վարդ արեւելեան,

Խըրախոյս հայկական,

Կըսպասէ քո գարնան,

Քեզնից ողջ Հայաստան:

Բոյս կենդանութեան,

Ցոյց տուր քո տերեւ,

Ծառայ և իշխան,

Խնդրում է պարգև:

Այսպէս բոլոր տունները կարելի է կէս անել և ջոկ-ջոկ կարգալիս ստանալ առանձին ոտանաւոր և բան հասկանալ:

Շաքի արարեբէն բառ է, որ նշանակում է տրտնջող, քրտմընջող, դժգոհ, իսկ շաք(ի) նշանակում է ընծիւղանման ճիւղաւոր, որ աւելի հաւանական է այս ձևի համար:

Սայեաթ-Նովայի դպրոցի աշուղները այն ձևին ասում էին «Դօշամա»:

16. ԹԱՂԱԼԱՅ

Երեք հատած. 5—5—6=16 վանկ.

(Միւֆթէֆաիլիւն, միւֆթէֆաիլիւն, ֆաիլաթիւն ֆէուլ)

Շեշտական. ! — — — ! ! — — — ! ! — — — ! !

Օրին. Ե՛կ ծանուցանեմ—բանընկուսանաց—լսիր ունքերդ բաց.

Եկ ծանուցանեմ, բանն կուսանաց, լսիր ունքերդ բաց,

Օրինակ է մեզ զգայարանաց, որ միշտ լինի սանձած,

Մինչի գալ փեսային դու կացիր վառուած, չիցէ լինիս հանգած,

Ինչպէս յիմարքն մնացին քընած, վերջերն ելաւ լաց,

Մտին հարսանիս դուռն փակեցաւ, յետոյ յիմարքն գան,

Մընացին աքսորման...

Թաղական, ինչպէս տեսնում ենք, կարող է ծնունդ առած լինել Շէքի ձեռք, այստեղ էլ իւրաքանչիւր տող կարելի է բաժանել երկու մասի 10—6 որ վերջացած յանգեթով: մեր օրինակում «...այ»: Բոլորովին այլ է ոտքերի կազմութիւնը, շեշտականութիւնը, վանկերի թիւը, և տողերի քանակը: Թաղալայի 6-րդ տողերը կրում են ա. տան յանգը, նրանց պէս երկու մասի բաժանուելով ու յանգերը առնելով. իսկ ամեն տան վերջում աւելանում է մի կարճ տող (6 վանկ) նման յանգով. մեր օրինակում «ան»:

17. ԲԱՅԹԱԿՈՒՐ

Մէկ հատած—5 վանկ. (մօնօմետր)

(Միւֆթէֆաիլին)

Շեշտական. — — — — !

Օր. Ինձ արա խնամ,

! — — — —

Քիչ ուրախանամ,

Մինչև երբ մնամ,

Ե՛ս անմիթար...

Բայթաուրը (կամ Բայիթաուրը) աշուղական հրգերի մէջ ամենակարճ մի ձևն է: Եթէ պարերգի համար է գրւում, ամեն մի տուն բաղկանում է 16 տողից, իւրաքանչիւր չորս տողում յանգը փոխուելով (իսկ 16-րդը կրելով նոյն յանգը.): Եթէ կրօնական, բարոյական բնաւորութիւն ունի Բայթաուրը ամեն մի տուն հիւսւում է 3 տողից: Այս ձևով է գրել Շնորհալի հայրապետը հանրածանօթ «Առաւօտ լուսոյն»: Բայթաուրը հին աշուղներն էին գործ ածում մինչև Նաղաշ Յովնաթան, Շիրին, Գիւրջի Նաւէ: Այժմ համարեա թէ անգործածելի է: Բայթաուրի փոխուած ձևն է Բիւշէթը. այստեղ 5 վանկը նորից բաժանւում է երկու ոտքի (3—2). բացի այդ շեշտը ոչ թէ տողերի վերջը և սկիզբն է, այլ ուղիղ մէջ տեղը, 3-րդ յանգի վերայ. ամեն մի տուն ունի 6 տող ու 6-րդ տողերը վերջանում են ա. տան ա. և զ. տողերի յանգով:

Բայթաուրի և Բիւշէթի եղանակները աշխոյժ պարեղանակներ են:

Մեր յիշած այս 17 հիմնական ձևերից հետզհետէ վերակազմուել են նոր տեսակի ձևեր, որ աւելի գործածութեան մէջ են. ահա այդ փոխուած ձևերը—

1. ՔԻԻՐԴԻՍՏԱՆ ԴԻԻՊԵՅԻՏ

Առաւօտեան քաղցր հովիկ,

Գնա դէպ երկիրն Զաւախ,

Ունիմ մէկ ծերունի մայրիկ,
Գընա տես ի գիւղն Կարծախ...

Գիւրդիստան գիւղէյիտը սովորական գիւղէյիտից տարբեր-
ւում է ա) հատածների կազմութեամբ, (2. 2. 2. 2.) բ) շեշտա-
կանութեամբ՝ որ շատ հետաքրքրական է (ա. և գ. տողերը մի,
բ. և գ. տողերը մի տեսակի շեշտ ունին) գ) եղանակով, որ գլխա-
ւորն է: Սրա եղանակը բոլորովին այլ է. քրդական խայտաբղէտ
բնաւորութեամբ. սկսում է ծանր $\frac{2}{4}$, յետոյ չափաւոր $\frac{4}{4}$, նախ
երգւում է ամբողջ տունը՝ յետոյ կրկնւում է գ. դ. տողերը եր-
կուսի միջև կրկնելով հետևեալ քրդերէն խօսքերը—

«Ըստեղծի ռաբու լօ ազ մանամ,
Բալա բու մուշան խօփան սրտու քանա,
Սինքու մամքէ, խըքէ դալալ դըմինա.
Գօշտէ բըրխէ սէվ խըլըթէ

Վայ լէ. վայ լէ, վայլէ, վայլէ, վայլէ. թա հաճաճ...

Ժողովրդական երգերի մէջ Գիւրդիստան Դիւղէյիթի հա-
տածների և վանկերի չափով երգեր կան. օրին. «Բօյդ բարձր
սալվի չինար». դժուար է իմանալ թէ աշուղն է ժողովրդից վեր-
ցըրել, թէ ժողովուրդը աշուղից. առաջինն աւելի հաւանական է:

2. ՎԱՆ-ԴԻԻՊԵՅԻՏ

Ո՛վ նաղելի, մի լար, բաւ է,
Վառւում եմ, Ասլի, վառւում եմ,
Ցաւս ուրիշ տեսակ ցաւ է.
Վառւում եմ, Ասլի, վառւում եմ...

Վան-Դիւղէյիտը սովորական գիւղէյիտից տարբերւում է՝
ա) հատածների կազմութեամբ, (ա. տողը նոյնն է 2. 2. 2. 2.,
իսկ բ. տողը 3. 2. 3.). բ) շեշտականութեամբ ! — — — ! — —
(ա. և գ. տող. — ! — — — ! — — (բ. և գ. տող) գ) եղանա-
կով, ծանր $\frac{3}{4}$ է մի թախծային տխուր ու քաշ եղանակ:

3. ԹՈՓԽԱՆԱՅ-ԴԻԻԱՆԻ

Ի՞նչ փափագով վառւում եմ, արի, սիրական, Ռըրտեղ ես.
Երկնային ամպերու մէջ նստող ծիածան Ռըրտեղ ես.
Ճանապարհդ նայելով աչքերումս լոյս չը մնաց,
Եկ երևոյթ տեսանեմ, ագնիւ սիրական, Ռըրտեղ ես...

Թոփխանայ-Դիւանին սովորական գիւղանուց տարբերւում է՝
ա) հատածների կազմութեամբ. որ նորից մասերի է բաժանւում
(1. 3—1. 3—1. 3—1. 2) բ) շեշտականութեամբ՝ որ աւելի հա-
մաշափ ու ներդաշնակ է (! — — — ! — — — ! — — — ! — —)

գ) եղանակով՝ որ վերին աստիճանի ծանր ($\frac{4}{4}$) վեհ, բայց տխուր եղանակ է: Ինչպէս անունից երևում է՝ այս եղանակը կամ ձևը դուրս է եկել տաճկաց ոմրաձիգ զօրանոցներից:

4. ՔԻՆԻԻԱԹ-ԴԻԻԱՆԻ

Աշխատիր, կեանքիս հատոր, աշխարհի մէջ պայծառ լինիս, Պայծառ արփի, արփի արև, արևի պէս վառ լինիս.

Սրբութեան, պարկեշտութեան կեանքին հետևիր, պատուելի.

Պատուելի մարդ, մարդ կատարեալ, կատարեալ ու գառ լինիս...

Քինիաթ (կցորդ) Դիւանին, ինչպէս օրինակից երևում է, իսկոյն տարբերում է սովորական դիւանուց: Նախ՝ տեսնում ենք որ բ. և դ. տողերը սկսում են այն հատածներով, ինչով որ վերջանում են ա. և գ. տողերը. յետոյ երկրորդ և չորրորդ տողերում միջին խօսքերը կրկնում են, վերջանալով աշուղական սովորական վերջաւորութեամբ. մեր օրինակում «...առ լինիս» որպէս և բոլոր տունների վերջն է լինում: Ի՞նչ ասել կուզի որ միատեսակ բառերի կրկնութիւնով փոփոխութիւն է ընկնում և Դիւանու շեշտականութեան մէջ՝ ահա — — ! — — ! — — ! — — ! — — ! — — ! Պատահում է և Քինիաթ-Գազել:

5. ՄԻԻՍԷՏՏԷՍ ԴԻԻԱՆԻ

...Այն Սիւնիաց չար Վասակը, մեծ իշխանը չէր մեղանից.

Արծրունի, ազգ ուրացող Մերութանը չէր մեղանից.

Սամելայ հայր լինողը վատ Վահանը չէր մեղանից.

Մանաւանդ վեստ Սարգիսը, չար դաժանը չէր մեղանից.

Այլազունք չեն մեղաւոր, մեղսից եղաւ դառնութիւնը,

Մեր ձեռքով մեր աչքերը հանել տուեց մեր արիւնը...

Միւսէտտէս Դիւանու և սովորական Դիւանու միջև եղած տարբերութիւնը ակնհերև է. ամենքից առաջ երևում է որ այստեղ 4-ի փոխանակ 6 տող է. յետոյ հատածների կազմութիւնը 3. 4. 4. 4. իսկ շեշտականութիւնը — — ! — — ! — — ! — — ! — — ! — — !, Վերջին երկտողը կրկնում է իւրաքանչիւր տան վերջը և, ինչպէս տեսնում ենք, անկախ ունի իւր յանգր: Եղանակը նոյնպէս տարբեր է սովորական Դիւանուց:

6. ՐԻԲՊԱՅԻ ԴԻԻԱՆԻ

Ի՞սկ արարչից ամեն մարդու մէկ ընտելութիւն տը՛րուած է,

Որը ազատ, որը գերի, ցաւերու մէջ խրուած է,

Ճշմարիտ խօսողներու գազաթները ծակ պէտք է միշտ,

Որովհետև ստի ձեռքից կեղծաւորուած, մրուած է...

Րիւպայի Դիւանին Դիւանուց տարբերում է ա) հատած-
ների կազմութեամբ—1. 3—1. 3—1. 3—1. 2. (նման «Թոփխա-
նա»ին) բ) շեշտականութեամբ ! — — !! — — !! — — !! — —
որ բաւական գեղեցիկ է. գ) եղանակով:

7. ՆԱՔԱՐԱԹ ԴԻԻԱՆԻ

Մի սիրելի ունէի, ձեռքէս արագ թռաւ գնաց,
Սրտիս ուրախութիւնը բոլորովին առաւ գնաց,
Շատ փափագ էր աշխարհին, միայն սրտով ծարաւ գնաց,
Իրան բարի գործերը բոլորովին տարաւ գնաց.
Սիրելի պատանի էր չնչին ցաւով մեռաւ գնաց:

Նաքարաթ Դիւանին, ինչպէս տեսնում ենք, 5 տող ունի:
Շատ անգամ վերջին երկու տողը կրկնում է միւս տունների հետ:
Հատածների չափը 2. 2. 2. 1—2. 2. 2. 2. շեշտականութիւնը
— — ! — — — ! — — — ! — — ! — — !: Եղանակը տխուր է.
գրւում է մեծ մասամբ տխուր երգեր:

8. ՕՍՄԱՆԼՈՒ ԴԻԻԱՆԻ

Ձը նայելով որ այս ձևը դիւանու կազմութիւն չունի, բայց
կրում է դիւանի անունը, երեւի միայն եղանակի համար է. կամ
պէտք է հասկանալ լայն մտքով ինչպէս որ ամեն մի քառատողա-
նի երգ կոչւում էր Դիւանի: Հազարաւոր աշուղական երգերի մէջ
մեզ ծանօթ է միայն Արազու Սարգսի գեղեցիկ «Օսմանլու Դի-
ւանին»:

Նազանի, թէ կուզիս քու ըրադրաթը,
Հաքնի՞ էդ դումաշը, ալը՝ լաւ կըլի.
Դէշ մարդիցը պահես մեր թաքուն բանը.
Չիմանայ միւր էստեղ զալը՝ լաւ կըլի...

Ուշադրութիւն պէտք է դարձնել այս ձևի մէջ մեր ընդգծած
բառերին, որպիսի յանգով են և բոլոր տունների վերջի տողերը
«...ալը լաւ կըլի»:

9. ՄԱՐԱՔԵԱ ԴԻԻԱՆԻ

Մարաքեա դիւանի ասում է այն դիւանին, որ երգւում է
աշուղական մրցումի ժամանակ. մեծ մասամբ ասում է անպատ-
րաստից. ունի իւր առանձին շեշտականութիւնը որ այսպէս է
— — — ! — — — ! — — — !! — — — : Ունի և ջոկ եղանակ:

10. ՍԱՂՐ ԴԻԻԱՆԻ

Սաղը Դիւանին սովորական Դիւանուց տարբերում է ա)
շեշտականութեամբ, — — — ! — — — !! — — — ! — — — և
բ) եղանակով:

11. ՄԻՒՍԷՏՏԵՍ ՍԷՄԱՅԻ

...Իրան ազգից հեռացող և բաժանուողը տգէտներն են,
 Խաբուսիկ յոյսերով այլոց կլանուողը տգէտներն են,
 Հասարակ մասնաւոր քամուց տատանուողը տգէտներն են,
 Մոլորութեան ճանապարհում գտանուողը տգէտներն են,
 Իրեն հայրենի կրօնը չի փոխիլ լուրջ հասուն մարդը,
 Նաև խոհուն ուսում առած փորձի բովից անցած մարդը:

Միւսէտտէս Սէմային ունի 6 տող (տես Միւսէտտէս Դիւան) վերջին երկտողը կրկնուում է իւրաքանչիւր տան հետ: Այս երկտողը իրեն յանգով երբեմն նման է լինում ա. տան յանգին, իսկ միւս տների ամեն մի չորս տողը ունենում է իւր առանձին վերջաւորութիւնը: Բովանդակութիւնը մեծ մասամբ լինում է խրատող, համոզեցուցիչ, իսկ եղանակը, որ Սէմայուն շատ նման է, վեհ է ու հանդիսաւոր $\frac{3}{8}$ միջակ-չափաւոր: Այս ձևը աշուղական երգերի յարգի տեսակներից մինն է. գրւում է 6—8—10 տուն: Յայտնի են Զիւանու «Արի իմ Նազելի», և «Սկզբունքի մարդը» որի բ. տունը բերինք նմուշ:

12. ՍԷՄԱՅԻ ՀՆԳԵՍԿ

Աշխարհն ընդհանուր քո սիրոյդ համար քաշում է փափաղ,
 ո՛վ սիրուն, սիրուն.

Զի լինիր քեզ պէս ամենայն երկիր, փայլուն արուսեակ, ո՛վ
 սիրուն, սիրուն.

Կոտանաս համբաւ, քիչ էլ սպասէ, կուգայ ժամանակ, ո՛վ
 սիրուն, սիրուն.

Փառք ու պատիւդ քեզի կը յանձնեն, քոյրիդ նմանակ, ո՛վ
 սիրուն, սիրուն.

Եղեմեան ծաղիկ, հայրենի հողով մնումս մանուշակ, ո՛վ
 սիրուն, սիրուն.

Հոգիդ անարատ, տեսքդ գերազանց, մէկ հաստ օրինակ, ո՛վ
 սիրուն, սիրուն...

Հնգեակ Սէմային աշուղական և առհասարակ հայոց երգերի մէջ ամենաերկար ձևն է: Սովորական Սէմային ամեն մի հատածը չորս վանկ է, այստեղ հինգ. ուրեմն 5—5—5—5—20. ամեն մի տունը ունի 6 տող: շեշտականութիւնը աւելի ներդաշնակ է ու գեղեցիկ

— — — — — ! — — — — — ! — — — — — ! ! — — — — — օրինակ
 — Իշխանութիւններ աշխարհիս շատ կան, բայց մեզ անօգնւտ ի՞նչ
 մացիր հասնում...

Ընդհանուր կանոն դարձած սովորութեան համեմատ այս ձևի էլ բոլոր տուների վերջի տողերը միատեսակ յանգ ունեն, ինչպէս ա. տան տողերն են. մեր օրինակում «...ակ ով սիրուն սիրուն»: Հնգեակ Սէմային որքան որ յաւ ձև է, այնքան էլ անծանօթ է աշուղներին. ոչ մի աշուղ չունի գրած այս ձևով. կրակի է Զիւանու «Ով սիրուն սիրուն»: Եղանակը $\frac{6}{8}$ Հափաւոր:

Ժամանակի ընթացքում իրենց արուեստին քաջ տեղեակ, փորձուած ու նշանաւոր աշուղները չը բաւականանալով հին վարպետներից իրենց հասած երգերի այսչափ ձևերով ու տեսակներով, իրենք էլ նոր տեսակներ կազմեցին, միացնելով եղած ձևերը և ստանալով կրկնակի, եռակի ու բարդ ձևեր: Ահա —

1. ԳԱԶԷԼ-ԴԻԻԱՆԻ

Ինչպէս պիտի երեւում է՝ այստեղ միացած են Գազէլը և Դիւանին: Չորնակից չլը տեսնենք, որ վանկերի ու հատածների կազմութիւնը, շեշտականութիւնը վերցրած է Գազէլից, իսկ յանգական վերջաւորութիւնները՝ Դիւանուց. օր.

...կարճամիտ, նախանձայոյզ, չար մարդիկը գրգռելով
 Խօսում են ուղղութեանս հակառակ իզուր ամեն օր.
 Ախ պիտի ես շօտ սպասեմ այսպես վատ շրջանի մէջ
 Պարզութեանս պատճառաւ կրեմ թուր ու մուր ամեն օր.

2. ԳԱԶԷԼ-ՍԷՄԱՅԻ

Միացած են Գազէլը և Սէմային: Վանկ, հատած, յանգ վերցնում են Սէմայուց. շեշտականութիւնը, տողերի կազմը և բնաւորութիւնը մնում են Գազէլինը՝ օրինակ

Անձս վառուկ կրակի պէս, բժիշկ, ինձ մի պատասխան տուր.
 Վառուկ կեանքս կրակի պէս, այս բողոքիս գաղափարս տուր:

3. ԳԱԶԷԼ-ՂԵԼԷՆՏԵՐԻ

Գազէլի հետ միացած է Ղելէստէրին. տուները, տողերը, վանկերը Ղելէստէրունն են. իսկ գրուածքի բնաւորութիւնը, եղանակը Գազէլինն է: Այս ձևը իւր համար առանձին ոտքերի չափ և շեշտականութիւն ունի. այսպէս —

!!! — — — ! — — — ! — ! — և 1. 1. 3—1. 3—1. 1. 3.—
 օրինակ կարող է ծառայել Զիւանու հանրածանօթ «Բարի գիտեցիկը»

Կեանքիդ նրբերես ընկերի լաւին բիշ է դարձեալ
 Այնպէս է հոգեկան, լուսատու լապտերը մարդուն...

4. ՂԵԼԷՆՏԵՐԻ ՄԻԻԽԱՄՄԱԶ

Միացած են Ղէլէնտէրին և Միւխամմազը. այստեղ հատած-
ների չափը և շեշտականութիւնը խառնուրդ է երկու ձեւերի և
վանկը մնալով 14, այսպիսի ձև և շեշտականութիւն է ընդունում
!!! — — — ! — — — ! — — — . 1. 1. 3 — 1. 3 — 1. 3 — 1
(ինչպէս նախընթացը): Որպէս միւխամմազ ունի 6 տող և բոլոր
տողերն վերջանում են միանման յանգով, բացի միւս աների վեր-
ջին տողերից, որ նման են լինում ա. տան յանգին և ինչպէս
Ղէլէնտէրի թիթի Բնաւորութիւն և այրուած-կարօտած եղանակ
ունի:

Վարդ, վարդ, ասելով կեանքը՝ գնացել է սոխակին
Մի օր մի ժամանակ չի հասել իւր նը՛պատակին...

5. ՂԵԼԷՆՏԵՐԻ ՄԻԻՇՏԵՋԱՏ

Միացած են Ղէլէնտէրին և Միւշտէզատը, գերակշռողը Միւշ-
տէզատն է և պահում է իւր ձևը, վանկը ոտքը և շեշտականութիւնը.
միայն թէ որպէս Ղէլէնտարի վերջանում է միատեսակ յանգերով.
տարբերութիւնը իսկոյն աչքի է ընկնում, եթէ նայենք—

Միւշտէզատ.

Երբ որ կըլսեմ իմ Նաղելոյս երգելը մեղմիկ
Ինձ թւում է բամբիռ
Ձայնը գրուիչ, հրեշտակային խօսքերը քաղցրիկ
Սրտիս կուտայ գրգիռ:

Ղէլէնտէրի-Միւշտէզատ

Տրտում ու ախուր շրջագայող անդադար եմ՝ ես.
Ո՛հ ապիկար եմ՝ ես
Տատրակի մեան անընկեր, անմխիթար եմ՝ ես,
Բախտից օտար եմ՝ ես:

6. ՄԻԻԽԱՄՄԱԶ-ԴԻԻՊԷՑԻԴ

Միացած են միւխամմազը և դիւպէյիդը. այս ամեն մի տուն
ունի վեց տող, որոնցից ա. և դ. տողերը միւխամմազի տողեր են,
իսկ միջի չորս տողը դիւպէյիդ. ինքնըստինքեան հասկանալի է,
որ դիւպէյիդը միւխամմազի հետ միանալով ընդունում է այլ շեշ-
տականութիւն: Ահա օրինակ — — — — ! — — — — ! — — — — !
և — — — — ! — — — — ! — — — — !

Այս բոլոր աշխարհի միջին չըկայ քեզ յարմար սիրելի
Աչքերդ զամպար սիրելի

Լեզուդ մխիթար սիրելի,
Բերանդ շաքար սիրելի.
Ունքերդ կամար սիրելի

Իմաստուն ես և խելամիտ ամենաճարտար սիրելի:

Միւս տուների առաջին հինգ տողերը վերջանում են միատեսակ յանգով, իսկ 6-րդ տողերը լինում են ա. տան տողերի վերջաւորութեան պէս. մեր օրինակում «... ար սիրելի». Եղանակը նոյնպէս խառնուրդ է երկու եղանակի, չափաւոր և յորդոր:

7. ՄԻԻԽԱՄՄԱԶ-ԲԱՅԵԱԹԻ

Այս ձևը շատ նման է նախընթացին, միայն այստեղ դիւպէյի դի փոխանակ միւլսամազին միանում է բայեաթին: Օրինակ—

Սօսքերդ մալում եմ արի անարատ մաքուր ես, ախպէր,
Օսկէ փարչումն լցուած անմահական ջուր ես, ախպէր...

Հուր ես էշխով կրակած
Սօսք եմ ասում առակած
Ի՛մ սերմա երծաթ ախպէր
Օսկէ ջրով վարաղած:

8. ՄԷՄԱՅԻ-ՇԷՔԻ-ՄԻԻԽԱՄՄԱԶ

Այս հոսկի ձև է. միացած են Մէմային, Շէքին, Միւլսամազը. վանկերի թիւը Մէմայունն է, տողերի թիւը, հատաճների կազմը և շեշտականութիւնը Միւլսամազինը, իսկ իւրաքանչիւր տողի երկու յանգաւոր մասերի բաժանուելու կանոնը Շէքունը: Այս ձևը շատ հազուադէպ է երևում. գրւում է նշանաւոր պատմական—նկարագրական դէպքերի մասին. ամբողջ հայ աշուղական գրականութեան մէջ մեզ յայտնի է միայն երկուսը՝ Շամշի Մեղքօյի «Ի վերայ աւերմանն Տփիսիս քաղաքի գալստեամբ Աղա Մահմէդ խանի» և աշուղ Կարապետի 1828 թուի գնդթականութեան վերայ գրածը, ահա վերջինից մի քանի տող—

Հասան խանի դարդ ու բալէն մեզ բերուց աման Բայազիդ,
Ֆիքր արուց մտքի տալէն որ տանի թէհրան Բայազիդ...
Երբ որ հասանք Սալլֆալին մտիկ տուր աղքատի հալին
Եկաւ էն շուն Սաֆար Ային մեզ տարաւ հուրեան Բայազիդ...
Ելանք Ղապեանլուի դոշէն, վար էկանք Արծափու քեօշէն
Ումուդ տվուց Բահլու փաշէն որ չընի թալան Բայազիդ...

9. ԹԻԻՊԱՅԻ-ԲԱՅԵԱԹԻ-ԹԱՍԼԻԻ

Այս ձևը միակն է իւր տեսակի մէջ. Սայեաթ-Նովի «Ես

կանչում եմ Հալանին» (երգ ԽԵ. Հրատ. Ախվերդեանի): Երեք-երեք տող թիւարկի (դիւանի) 14 վանկ և ամեն մի տողը բաժանուում է 7—7. վանկ ըայեաթու կանոնով, ապա հետևում է 4 տող թասլիք զօշմայի չափով: Ահա մի տուն:

...Ես կանչում եմ եարանին, թէ՛ ջնիս, վարսադ՝ եար անին.
Օվ ասաւ թէ նահախ տիղ, եարիղ մէջն եար անեն,
Աւետարանն կուտայ խոնար մարդուն երանին.

Պատուական տեսնելու նովար ու նաջար
Բըլլուլին գժուեցնող թուփ վարթի սաջար
Աչկիրդ ունքերուդ էլաւ մուհաջար
Թերթերունքիդ մազն՝ դար օսկու վարնիշ...

Հիմնական, փոփոխուած և կրկնակի-եռակի այսչափ ձևերով ու բազմատեսակութեամբ չը բաւականանալով աշուղները վերջին ժամանակներում իրենց արուեստը աւելի գժուարացրին մտցնելով նրա տեխնիքական կազմի մէջ աւելի բարդութիւններ ու գրեթէ լատախաղային դարձուածքներ: Ահա նորատեսակ ձևերը:

1. ՍԱՆԴՐԱՆՃ

Գիտութիւնը մշտապէս, ով մարդ, ազանձին թե կուտայ
Մշտապէս, ով մարդ, առանձին թե կուտայ, պարզե կուտայ,
Ով մարդ, առանձին թե կուտայ, պարզե կուտայ, լաւ ձե կուտայ,
Թե կուտայ, պարզե կուտայ, լաւ ձե կուտայ, իսկ և կուտայ...

Սանդրանճ (տօլապ) անունը կրում են այն երգերը, որոնք աղուսեակած և կազմութիւն ունեն, այսինքն ամեն մի նոր տողը կրկնութիւն է իւր նախընթաց տողի, միայն առաջից մի բառ թողնելով և վերջից աւելացնելով, ինչպէս պարզ երևում է մեր առաջ բերած օրինակից: Այդպիսով դ. տողը կազմում է առաջին երեք տողի վերջաւորութիւններից: Ահա Սանդրանճի կազմի սխեման թուանշաններով—

1 — 2 — 3 — 4
2 — 3 — 4 — 5
3 — 4 — 5 — 6
4 — 5 — 6 — 7

Երկրորդ և հետեւալ տուները կազմում են նորն ձևով, միայն վերջին տողերը ենթարկւում են աշուղական ընդհանուր կանոնին, այսինքն վերջանում են այնպէս, ինչպէս ա. տան տողերը. մեր օրինակում «... և կուտայ»:

Սանդրանճ գրւում է Դիւանի, (ինչպէս մեր օրինակումն է),

Գազէլ, Սէնայի, Ղէլէնդարի, որոնք առհասարակ չեն երգում, որովհետեւ արհեստական կազմ ունենալով մաքրի կողմից թոյլ են լինում: Մրցումների ժամանակ աշուղը երբեմն իւր հակառակորդի աչքը վախեցնելու, կամ իւր արուեստի մէջ ունեցած հմտութիւնը ցոյց տալու գիտաւորութեամբ անպատրաստից մի սանդղանձ դիւանի կամ գազէլ է ասում: Պէտք է ասել, սակայն, որ ամեն մի ձեւ, լինի Սէնայի, Գազէլ թէ Դիւանի, երբ սանդղանձով է գրւում, կորցնում է իւր հատաճների չափը և շեշտակեանութիւնը. այստեղ ամեն մի սող ունի իւր քմահաճոյքը՝ իւր ոտքը և շեշտը: Սանդղանձը ոչ Սայեաթ-Նովային, ոչ նրա դպրոցին յայտնի չի եղել. Շիրին նոյնպէս յայտնի չէ թէ գրած լինի այս ձևով. հազուադէպ է նոյնպէս նորազոյն աշուղների մէջ, Զիւանին ունի չորս թէ հինգ սանդղանձ:

2. ԴԵՐՃԻՀ*)

Այս ձևը հին բան է. գործ է ածուել և տաղասացներէ ժամանակ. այն է որ ամեն մի տողի մէջ տեղում մի բառ կրկնւում է—

Ով գերագոյն ժայր, մայր մարմննայելոյն,
Անարատ սուրբ կոյս, կոյսէ ծնելոյն... և այլն:

3. ԹԷՃՆԻՍ

Թէճնիս ասում է այն ձևը, որի տողերում վերջին բառերը միանման են, բայց ունեն տարբեր նշանակութիւն և ամբողջ երգը կազմւում է այսպէս. ամեն տան ա. բ. և գ. տողերը վերջանում են միատեսակ բառով ու տարբեր նշանակութեամբ, իսկ դ. տողերը նման ա. տան տողերին, գարձեալ ուրիշ նշանակութեամբ—

Իմ տուած յարգանքս պատուելի ընկեր.
Անկեղծ սիրելիի պատիւ համարէ.
Իմացիր քու սէրը սրտումս է ընկեր,
Այրուելս, ողբալս քեզի համար է...

Թէճնիս գրւում է Ղօշմայ, (ինչպէս որ այստեղ) Դիւանի, Միւխամազ: Ունի և առանձին եղանակներ, որոնցից ամենաընդունակը Ղօշմայ-Թէճնիսն է. ³/₈ չափաւոր,

կայ այս ձևի մի այլ տեսակը, որ ասում է Թէճնիս-Խաղ.

*) Դերճիհ էին կոչւում հնումը սահասարակ այն բոլոր երգերը, որոնց տուները կազմուած էին լինում կենա թուից. 3, 5, 7 և այլն: Ամենքից ընդունուածն էր 5 տողը, որ ասում էր Դերճիհ-փէնջ:

այստեղ ամեն մի խօսքն է կրկնում տարբեր շեշտով ու նշանակութեամբ—

Արիք արիք, արագք արագ,
Փութովք փութով, հասակք հասար...

4. ՄԱԳԼՈՒՊ

Մագլուպ բառացի նշանակում է հակառակաբար, խոտորնակի՝ թարս. այսպէս կոչում են այն երգերը, որոնց մէջ բառերը մէջընդմէջ դարձնում է հակառակը—

Դեռ զօրեղ, գէս շքեղ,
Տէգ անեղ սէգ ուժեղ... և այլն:

5. ԷՎԷԼ-Ա.ՍԸՐ

Էվել-ախըր ինչպէս նշանակում է սկիզբ-վերջ ցոյց է տալիս այն, որ երգի բոլոր տողերը սկսւում և վերջանում են միևնոյն տառով: Պարզ է որ ամեն մի ձևի երգ էլ կարելի է գրել էվել-ախըր: Ահա մի Ղօշմայից երկու տող—

Նոր բացուած ծաղկի պէս բացուել ես սիրուն,
Նայուածքդ մրայօն կուսին է նման...

6. ԴՕՇԱՄԱՅ

Դօշամայ կոչուած ձևը յանգերի բաւական տարօրինակ դասաւորութիւն ունի. նախ որ ամեն մի տան սկզբի երեք տողերը իրենց համար առանձին վերջաւորութիւն են ունենում, յետոյ վերջի տողերը ամեն տան վերջը լինում են միատեսակ, միայն թէ մի յանգ էլ ընդունում է սկզբում: Օրինակ—

Հաւատովս հաւատամ,
Իմ վաւտովս գամ.
Օրը իրիք անգամ,
Ժամ՝ Աստուածածին:

Տանիս արքայութին,
Տուր ինձ թողութին.
Քի երկրպագութին,
Տամ՝ Աստուածածին:

7. ՎԱՐՍԱՂԻ*)

Վարսաղին մի տարօրինակ վերջաւորութիւն ունի. տառջին

*) Վարսաղին երբ գրւում է այնպէս, որ այրբենական անուններով վերջացող բառերով էլ սկսւում է հետեւեալ նոր տողերը՝ կոչւում է «Վարսահեջա». օրինակ երբ այս վարսաղու 3-րդ տողն սկսուէր «գառ...», 2-րդ տունը սկսուէր «մաս...»-ով և այլն:

տան բ. և դ. և միւս տների դ. տողերի վերջի միավանկ բառը գրուում է տառերի այլբենական անուններով, որ դարձեալ յանգ են կազմում. ահա մի երկուս տուն վարսաղի—

էշխ ու հաւատ ունիւմ որ ժամը խօսամ,
Վարպետից եմ առել դա, այբ, սէ. (այսենքը դաւս.)

Տէր, իմ մեղքս շատ է, թողութիւն արա,
Արժանացու առնեմ մեն, այբ, սէ (մաւս).

Սէյրան-Օղլի Սարգիս մեղացէն դառնայ,
Թէ բարութիւն գործէ, չարութիւն մոռնայ,
Վաղէն թամամել է քոչը կը բառնայ,
Գիրեղմանիս վրայ գիւմ, այբ, սէ (զաւս):

Եւ այսպէս բոլոր տունները վերջանում են միատեսակ, մեր օրինակում «...այբ, սէ=աս»), Վարսաղի գրելը դժուար բան չէ, դրա համար և նշանաւոր աշուղները ոչ մի հատ այս տեսակի երգ չունեն:

8. ՄԱԹԼԱ.

Մաթլա են կոչւում այն երգերը, որոնք կազմուած են լի-
նում 5 տունից և առաջին տան տողերով վերջանում են բ. գ.
դ. ե. տունները: Օրինակ—

Արդարութեան վեհ հոգի, խորխորատից դուրս արի,
Մտիր ժողովրդի մէջ, անապատից դուրս արի,
Սուրբ Գրիգորի նման Աշտիշատից դուրս արի,
Եղիւր նոր Լուսաւորիչ, խրամատից դուրս արի:

Մեղքը վիշապ օձի պէս գլուխ է բարձրացրել,
Մարդկութիւնը իւր ձեռքի հովանու տակն է դրել,
Նրանց միան ու ոսկորը սկսել է քրքրել,

Արդարութեան վեհ հոգի, խորխորատից դուրս արի:
Եօթ գլխանի գեւի պէս գոռոս մեղքը ամենի,
Քու երեսդ տեսնելով ձնի նման թող հալի,
Շուտով հասիւր օգնութեան անրիժ, անարատ հոգի,
Մտիր ժողովուրդի մէջ, անապատից դուրս արի:

Մեր այժմեան ճանապարհը կորուստի ճանապարհ է,
Դէպի անդունդն է տանում, աչքերս մութ, խաւար է.
Բաւ է վիրապի մէջ մնաս, ով սուրբ մարգարէ,
Սուրբ Գրիգորի նման Աշտիշատից դուրս արի:
Քու մեղաւոր Ջիւանին անում է լաց, աղաղակ,
Լսիր նրան, սրբութեան և մաքրութեան Հեղինակ,
Փրկէ հայը վտանգից, արդարութեան արեգակ,
Եղիւր նոր Լուսաւորիչ, խրամատից դուրս արի:

9. ՈՒՉԼԱՄԱՅ

Ուշամայ՝ որ նշանակում է երեքսուր, կոչում է այն իրիցը, որի մէջ խօսում է երեք բանի մասին, կրկնելով այն ա. տան ա. և դ. և միւս տունների դ. տողերում. օրինակ՝

Երեք պիտիւր բան կայ այս չեք աշխարհում
Մահը, բաժանումը, աղքատութիւնը...

Կամ՝ Երեք բան կայ ազգը պահող չափաւորուն

Իմ կարծեքով կրօն, լեզու, հայրենիք.

Կամ՝ Երեք բան կայ շատ է սիրում սկանչա

Ոսկիի ձայն, սիրունի ձայն, ջրի ձայն:

Այսպիսի եղանակով գրւում է ամբողջ երգը ամեն տան վերջ կրկնելով երեք բաները՝ մեր օրինակներում բ. տողերը: Պատահում է «Ուշամայ» գրում են ամեն տան վերջում նոր երեք բան յիշելով ինչպէս Սայեաթ-Նովայի՝

Արի ինձ սկանջ կալ այ դիւանայ սիրա

Հայն սիրէ, ազապ սիրէ, ետր սիրէ.

Աշխարհք քունն ըլի ինչ պիտի տանես,

Աստուած սիրէ, հոգի սիրէ, ետր սիրէ:

Եւ այսպէս իւրաքանչիւր հետեւել տան վերջում նոր բաներ է ասում աշուղը—«գիր սիրէ, զաւամ սիրէ, զափտար սիրէ» կամ «աղքատ սիրէ, զօնապ սիրէ, օտար սիրէ», միշտ յոնպը պատահելով «...ար սիրէ»:

10. ԶԻՆՃԻԼԱՄԱՅ *)

Զինճիլամայ, որ նշանակում է շղթայաբեր, կոչում է այն երգը, որի տունները միմեանց հետ կապւում են միմեանման բառերով, այսինքն ինչ բառով որ վերջանում է առաջին տունը, նույն բառով սկսւում է երկրորդը. երկրորդ տան վերջին բառով սկսւում է չորրորդը և այլն: Օրինակ բերելու աւելորդ ենք համարում:

11. ԱԼԻՖԼԱՄԱՅ

Ալիֆլամայ (այբբենական) ասում են այն երգերը, որոնց տունները սկսւում են այբ-բենի կարգով մինչև ք. (օ և ֆ. գիւ չի մտիլ պարծածութեան մէջ): Այս ձևը ընդունուած էր նոյնպէս

*) Զինճիլամայն երբ այնպէս է գրւում լինում որ շղթան կապւում է ոչ թէ տունները այլ տողերը (սրեմն իւրաքանչիւր տողի վերջին բառով սկսւում է յաջորդ տողը) կոչւում է «Ղարշալլամայ». այս ձևը ծանօթ է եղել և հին աղգերի բանաստեղծներին:

մեր միջնադարեան եկեղեցական տաղերի մէջ. նշանաւոր ալիֆ-լամա-նիր են «Առաւօտ լուսոյն», «Այնօր անճառը», «Անձինք նսւրիբալքը» և այլն:

12. ՄԵՄՆԵՒԻ

Այսպէս կոչուում է այն հոտանաւորը, որը ամբողջապէս միատեսակ յանգով է վերջանում. այս արարականից ընդունած սովորութիւն է և աւելի գործածական էր միջին դարերում. Շնորհալու սիրելի ձեն էր. ամենից ընդունուածը 10 վանկեան չափն էր. նոր աշուղների մէջ չի երևում ձայն ձևի երգ:

13. ՍԷԼԻՍ

Սելլիս անոճէմ են այնպիսի երգերը, որոնց առաջին տոնն ա. չ. և չ. տողերի հետ նման յանգով են վերջանում թնչոյ տուների բ. և զ. տողերը: Ամենքից շատ գրւում է Ձէլէնտէրի, Դիւանի, Գաղէլ և Սէմայի: Սելլիսը շատ անգամ գրւում է միացած:

Դրախտի ծնունդ անմահն միտս է ընկել,
Հոգով անուշիկ պալատանս միտս է ընկել,
Հայր իմ, շուտափոյթ օգնութիւն հասուր տառապելոյս,
Համեստարարոյ սիրականս միտս է ընկել:
Տեսնել եմ ուզում տէրտէրի այգին միւս անգամ,
Անգին գոհարս, կարկեհանս միտս է ընկել...

Եւ այսպէս մինչև . վերջը մի տողը ազատ է վանկից, իսկ միւսը կրկնում է նոյն վերջաւորութիւնը, ինչպէս մեր օրինակում «...անս միտս է ընկել»: Ունի իւր չափը 5-4—5.

14. ԹԱՍԼԻԻ

Թասլիբ ասւում են այն երգերը, որոնց ամեն մի տան մէջ զ. և զ. տողերի միջև գրւում է երեքվանկեան բառ (2 անգամ) ու բոլոր տուներում միատեսակ յանգով են վերջանում: Երևում է սա եղանակին յարմարեցրած ձև է, գրւում է մեծ մասամբ զիւպէյիտ, աւելի ևս քիւրդիստան դիւպէյիտ, որը, եթէ յիշենք, ունէր նոյնպէս զ. և զ. տողերի մէջ միջանկեալ քրդերէն խօսքեր: Ահա Սայրաթ-Նովի մի թասլիբը—

Ձիւս տաւմ թէ՛ լոճ իս էլի,
Բարով տեսայ, իմ սիրական,
Վարդի նման բաց իս էլի
Խարէրով
Խարէրով

Բարով տեսայ, իմ սիրական.

Արի մէ դարդս իմացի,

էշխէմէդ համար իմ լացի,

Օրս էսպէս անց է կացի

Դարերով

Դարերով

Բարով տեսայ, իմ սիրական...

15. ԲԱՀՐԻ ԹԱԽԻԼ

Բահրի թաւիլ (բահրեթաւուր) ընդհանուր անուան տակ գրում են այնպիսի ձևով երգեր, որոնք ալիքաւոր կազմութիւն ունեն. այսինքն կարգալիս ելեէջի տպաւորութիւն են թողնում: Սա ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ ոտանաւոր՝ արձակի ձևով, տունհրի, տողերի, ոտքերի, յանգերի, վանկերի տեսակ տեսակ դասաւորութեամբ, որից և կախուած է բահրի թաւիլի անունը—բահրի սաւա, բահրի բամալ, բահրի միւստէպի, բահրի սէլիս: Բահրի թաւիլը սովորաբար գրւում է բայթաւուրի ձևով, պահպանում է զինջիլաման, որ տունները միմեանց կապուեն: Ահա Շիրինի բահրի թաւիլից մի կտոր.

Ո՛վ վարդ լիլիֆար, բացուի սարեսար, քեզ դիմէ աշխարհ.

Աշխարհի միջին չունիս բարերար, ծագմանն արևու դէմքդ է յարմար, անպատմելի գեղեցկութիւնդ, եար, երբ գովարանեմ ո՞վ կանի ազբար.

Ազբար արած եմ քո պատմութիւնդ, ասեմ բերանով պայծառութիւնդ, յայտնի անեմ մի նշանով, ձայնդ օրինակ երգարանի մէջ քաղցր նմանով, գովքդ ամենայն տեղ տարածեմ բառով ու բանով...

16. ՏՕՏԱԽ ԴԵԿՄԱԶ

Տօտախ դէկմազ նշանակում է «շրթունք չը դիպչող». ուրեմն այս ձևի երգը գրւած պիտի լինի այնպէս, որ ասելիս շրթունքները միմեանց չը դիպչեն. հասկանալի է, որ ամբողջ գրւածքի մէջ չը պէտք է լինեն ուրեմն բ. մ. պ. փ. տառերը. շատ անգամ աշուղները ժողովրդին ցոյց տալու համար իրենց հմտութիւնը այսպիսի երգ ասելիս շրթունքների միջև փոքրիկ ասեղ են դնում ու այնպէս երգում: Ով ուզում է՝ կարող է փորձել թէ՛ կուզ լուցկի բռնելով:

Անախնկալ, արդարադատ, ահեղաձայն իշխանը,

Հայակեր անխիղճ գազանին սկսեց դատաստանը,

Գրգռեց արգար, անարատ, գթասէր արքաներին,
Դահիցը ցած նետեցին անխելք թերի, անարժանը...

17. ԴԻԼ ԹԱՐՓԱՆՄԱՁ

Դիլ թարփանմալ նշանակում է «լեզու չը շարժող»: Երբ շրթունքները չեն գործ դնում երգելիս, այդ դեռ մի կերպ համաձայնել կարելի է. բայց աշուղները ուզեցել են և բնութիւնից յատկապէս խօսելու համար ստեղծուած լեզուն էլ թողնել հանգիստ ու հնարել են դիլ թարփանմալը: Իհարկէ պէտք չէ այսպիսի գրուածքներից պահանջել կարգին միտք, կամ չափական խիստ կանոններ, քանի որ այս կարգի երգերը միայն ձևի համար են գրուում: Աղայեան իւր «Արութիւն և Մանուէլ»-ի մէջ մի գեղեցիկ օրինակ է բերում—

...Քի իմ կամուռ, եկ քու կամով ո՛վ ազա,
կամում եմ քու թուգով, բոխախով խաղայ,
Քի իմ կամում, եկ հիմա է կամ վաղ ա,
Կակուխ խումով պահէ քիմով ու համով...

Աւելի սարսափելի է երբ մեր այս յիշած ձևերը բոլորը միացնում են միմեանց. կարելի է երևակայել աշուղի այն դժոխային չարչարանքը, երբ փորձում է գրել միասին թէկուզ էվել-ախըր—Տօտախ-Դըկմազ—Դիլ-Թարփանմալ—Ձինգիլամա—Ղափուլամա—Թեճնիս.

ՋԻԻԱՆԱ

Այս ձևը նոր ծագում ունի, ինչպէս անունից երևում է պատկանում է աշուղ Ջիւանուն. այստեղ ամբողջ երգի մէջ չեն երևում այն տառերը, որոնք կազմում են հեղինակի անունը. մեր օրինակում ջ. ի. ւ. ա. ն. տառերը.

Տեսել եմ, ու Նսթեր, երեսդ շքեղ,
Էրվել եմ բոցովդ խփելով քեզ ձեռ,
Հզօր հօրէդ, մօրէդ սերվել ես զօրեղ,
Ստեղծել է Տէրը քեզ խոհեմ սեպ սեռ:

Տեղովդ լոյս ես, կոյս, մերթ տեսել եմ ես,
Հերմէսը բերել է քեզ հրէ երես,
Է՞ր չես եղել մէկ լոպէ հոգետես,
Գերել ես սրտերը խփելով բեռ:

Սերորը քո դէմդ գրել է բողոք,
Հրդէհով խեղճերը չէ էրել ոչ ոք,
Սէրդ հրկէզ գոլ է, ծոցդ ձոր է շող,
Հող չէ հողմը փչէ, թող բերէ ձմեռ:

Ի՞նչ ասել կուզէ որ ամեն մի աշուղ Ջիւմիլան գրում է իւր անուան տառերի բացակայութեամբ¹⁾։

Մնաց յիշելու այն ձեերի անուաները, որոնք կապ ունեն երգի ներքին բովանդակութեան, կամ բնաւորութեան հետ, այգպիսիներից յայտնի են—

1. ՔԵՕՐ-ՕՂԼԻ

Այս անունը կրում են այն երգերը, որ բազմական, հերոսական—գիւղացական բնաւորութիւն և բովանդակութիւն ունեն և երգւում են խորխոր ու վեհ եղանակով ($\frac{2}{4}$ ծանր.) ինչպէս երգել է մի ժամանակ հոջակաւոր աւագակ-բանաստեղծ Քեօր-Օղլին։ Գրւում է Ղօշմայի չափով։

2. ՔԵԱՐԱՄԻ

Քեարամի անունը կրում են վերին տասիճանի տխուր և սիրոյ մէջ անբախտութեան հանգիպած աշուղական երգերը, ինչպէս երգել է իւր ամբողջ կեանքում արեւելիան կիսաառասպելական օրիշայաղն-աշուղ Քեարամը իւր Ասլու սիրուց այրուած ու խոցուած։ Գրւում է Ղօշմայի չափով։ Եղանակը ծանր է $\frac{1}{4}$ ։ Կայ և Հիճրան Քեարամի, որի տարբերութիւնը եղանակի մէջ է։

3. ԳԵՕԶԱԼԼԱՄԱ

Գեօզալլամա կոչւում են ընդհանրապէս բոլոր այն երգերը, որ սէր են բովանդակում. ունի տոսնձին հղանակներ։

4. ԶԱԻՍԱԹԼԱՄԱ

Այսպէս են կոչւում այն երգերը, որոնք իրեն՝ աշուղի, կամ մի այլ յայտնի անձնաւորութեան կենսագրութիւնն են դուրս բերում ժամանակագրական ծրագրով. մօր արգանդից սկսելով մինչև մահը։ Գրւում է որպէս Դասթան։

¹⁾ Այս ձևի երգի ծնունդ տանկը ունի իւր փոքրիկ պատմութիւնը։ Մի անգամ մեր նորաւոյ երիտասարդներից մէկը բոլորովին անծանօթ աշուղական տրուեստին, սրճարանում խօսելով Ջիւմանու հետ, ասում է—«ինչո՞ւ անպատճառ ամեն մի երգի մէջ գրում էք ձեր անունը, բուական է, թողէք այդ հիւս սովորութիւնը»։ Ջիւմանին ոչինչ չի պատասխանում, վեր է կենում ու գնում տուն, յայտնելով թէ շուտով կը գառնայ։ Զատ չանցած դալիս է աշուղը մի թղթի կտոր բերում աւելիս պարտին։ Ահա. ասում է—այս երգի մէջ իմ անունը չոչւրդվիւն չը կայ։ Սա թող ձեզ լինի, իսկ ես կը շարունակեմ իմ սովորութիւնը։ Պարոնը երբ կորցում հասկանում է քանն ինչումն է, դարձապէս չնորհակալութեամբ վերցնում է երգը «ի յիշատակ»։

5. ՂԱՓՈՒԼԼԱՄԱ

Ղափուլում, որ նշանակում է փականքալար, կոչում են այն երգերը, որոնց ամեն մի տողում կամ երկ-տողում մի հարց է առաջարկում. օրինակ.

...Ի՞նչ է որ չի լինի ճշտութեամբ հաշիւ,

Ո՞վ է չի ճանաչեր անարգանք, պատիւ,

Ումից մեզ մնաց հայ անունն ազնիւ,

Ումով մեր երկիրը կասուի Հայաստան...

Պատասխանը — երկնից աստղերն են անհամար, անթիւ,

Մէկ է անզգամին անարգանք, պատիւ,

Հայկից մեզ մնացել է հայ անունն ազնիւ,

Նրանով մեր երկիրը կասուի Հայաստան...

Երբեմն մի տողը հարցն է լինում, միւսը պատասխանը և զափըլաման ընդունում է ընդդիմախօսական ձև. օրինակ ժողովրդական երգը—

«Ախչի քեօ անունն ի՞նչ ա,

—Շան տղայ, քեօ դուքն ի՞նչ ա.

«Ախչի, արի վարդ քաղեմ,

—Դէն կորի. քեօ պուխը թաղեմ:

«Ախչի արի քեզ պաչեմ.

—Կորի, ձեռներդ խաչեմ...

Լինում է երբ հեղինակը ինքը հարց է տալիս և ինքը հր-
րորդ դէմքով պատասխանում.

Ասիմ գեօղալ շող էրեսդ քրտնեք է.

Ասաց տօ լաճ, մէ առատուն շաղ եմ ես.

Ասիմ գեօղալ շատ բազրկեան բեանդ կեանես

Ասաց տօ լաճ, շատ մացանեք (?) թաղեմ ես...

6. ՄՈՒՀԱՄՄԱ

Մուհամմա կոչում է այն երգը, որ ամբողջապէս պարու-
նակում է իւր մէջ մի հանելուկ. դրում է մեծ թղթի վերայ ու
կախում մի հրապարակական տեղ կամ սրճարանում, որ ժողո-
վուրդը կամ այլ աշուղներ կարդան և լուծեն. այդ մասին ընդար-
ձակ խօսելու ենք քիչ յետոյ:

7 ԲԻԱԳՈՒՍՈՒԼԻ

Տխուր, յուստեսական ու համաշխարհային թախծին պատկա-

նող աշուղական երգերը կրում են այս անունը: Կեանքից ու աշխարհից ձեռք վերցրած աշուղը, իւր չարքաշ, թշուառ դրութիւնից դուրս նայող աշուղը այս անունն տակ է բաց անում իւր սիրտը: Եղանակը ($\frac{3}{4}$ ծանր) շատ տխուր է:

8. ՆԷՇԻԹ

Նախընթացին հակառակ, երբ աշուղը ղուարթ, աշխոյժ երգեր է գրում և ուրախանում ու ուրախացնում, այդպիսի երգերը կոչւում են Նէշիթ:

9. ՄԷՏՀ

Նշանակում է ձօն, գովեստ, ասւում են այն երգերը, որոնք ուղղուած են լինում մի անձնաւորութեան, գովում են նրան ու փառաբանում:

10. ՀԻՃՎ

Իսկ երբ գովում, նկարագրում է աշուղը մէկի քաջ նահատակութիւնը, կրած տանջանքները, այդպիսի երգն ասւում է Հիճվ, որ բառացի նշանակում է «ողբ, կսկծանք»:

Երբ գովերգում է արդէն հանգիստ վայելող հերոսին կամ նշանաւոր հանգուցեալին՝ աշուղը որպէս դամբանական ողբերգ՝ ասւում է իւր «Մէրսիյէ»ն:

11. ՍԻՕՆԻ

Սիօնի են ասւում այն երգերը, որ ունեն զուտ հոգեւոր բովանդակութիւն. կամ աղօթք են՝ կամ բարձր կրօնական երգեր: Լինում են Միւխամմազ Սիօնի, Դիւպէյիտ Սիօնի և այլն: Աշուղ Մալիւլ իւր երգարանը հրատարակեց «Սիօնի երգեր» անունը տալով:

12. ԽԱՅԱԼԻ

Խայալի ասւում են այն երգերը, որ ամբողջապէս երևակայող բովանդակութիւն ունեն. անվերջ ցանկութիւններ, խայալներ է անում աշուղը. լինում է Խայալի Դիւպէյիտ, Ղօշման և Դաստան: Մի քանի աուն օրինակ վերջինից—

Անդուգական տաղանդ և գերազանց խելք

Բարձր ուսում հանճար ես ունենայի.

Ո՞վ կարող էր դառնալ իմ գործին արգելք

Քաղցր լիզու ճարտար ես ունենայի:

Աւարտած դուրս գալի համալսարանից,
Մկրտուած գիտութեան սուրբ աւագանից,
Գիտունները պատկառէին ինձանից,
Շատ վսեմ գաղափար ես ունենայի:
Սկսէի մեծ օգուտ տալ մարդկութեան,
Ընկածին, տկարին լինէի պաշտպան,
Դառնայի պերճախօս, հմուտ պատմաբան,
Գրուածքներ շարեշար ես ունենայի...

13. ԹԱԽՆԻՍ

Թախնիս անունն է տալիս աշուղը այն երգերին, որ գրում է մի ուրիշ աշուղի երգի հակառակը կամ դիմացը, «ի հանդէպ Զիւանու խաղին» գրել է Մալիւլը. «ի հանդէպ Ա. ի Յովհաննէս վարդապետ յԱշղ Շիրինի ասացելոյն» գրել է Սէյադը. Իսկ երբ մտրակում և յանդիմանանք է, ասում է Նէզերէ. վերջինս աւելի հին անուն է:

14. ՕԳԻԻՏԼԱՄԱ

Օգիւտլամա կոչւում են այն երգերը, որոնք խրատական բնաւորութիւն ունին ու անձնուպէս հեղինակը իւր խօսքը ուղղում է մի այլ անձնաւորութեան. օրինակ—

Որդիակ, առ խրատս՝ մի լաւ օգնական ունեցիր.
Քո անձդ պաշտպանելու ուսիդ հրացան ունեցիր...

15. ԹԷՐՃԻԻՄԷ

Ինչպէս անունն էլ ցոյց է տալիս՝ այս անունը կրում են այն երգերը՝ որ Թարգմանակաւն են օտար աշուղներից և կամ մի ուրիշ եղանակի յարմարուելու համար արեւելեան աշուղներից մտքեր ու խօսքեր առնելով հիւսւում են նոր երգ. ինչպէս «Պաղ աղբիւրի մօտը կանգնած մի աղջիկ»ը հետեւողութիւն է «Սօուք սու պաշըն-տա» երգին:

Այսպէս ուրեմն ընդհանուր հայ աշուղական երգերի ձևերը և անունները առաջ բերելով մենք տեսանք որ կան—

ա. Հիմնական, սկզբնական ձևեր — — — — — 17.

բ. Հիմնական, մայր ձևերից վերափոխուած ձևեր — — 12.

գ. Կրկնակի և եռակի ձևեր — — — — — 9.

դ. Արտաքին, տեխնիքակ. կադմի նշանակութեամբ — 18.

ե. Ներքին բնաւորութեամբ ու բովանդակութեամբ — 15.

Հին, ծերունի աշուղներից շատ անգամ լսել ենք թէ «եղ-
բայր, հանաք բան չի աշղութիւնը, մեր երգերը 64 տեսակ վնա-
զ/ն (ձե, կշիռ, չափ) ունին»: Երևում է որ այդ խօսքը առասպել
չէ. մեր յիշած ձևերի թիւը արդէն հասաւ 71-ի: Ուրեմն պէտք է
կարծել որ 7 ձևերը մեր ժամանակի ծնունդ են ¹⁾:



¹⁾ Մի նոր, վերին աստիճանի հետաքրքրական ու դժուարին ձև է մտածել
ժամանակակից աշուղ Զեւոնին, երգ ծառի նմանութեամբ, այդ բարդ դործը դեռ
ուարժման հասած չէ, ուստի և թողնում ենք մի այլ անգամի:

ՄԱՄՕ ԵՒ ԶԻՆԷ

ՔՐԴԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊ

(Ալաշկերտի վարիանտ)

Գրի առաւ եւ թարգմանեց Գ. Ք. ՆՃԳԵՀԵԱՆ

Միր-Շամդին Մարաց թագաւորների սերունդից էր, ու Բաղիր-խան-Բէգի նախնիքներից մէկը: Միր-Շամդինը նստում էր Զըզիրա-Բօհթան*) քաղաքումը, ինքնագլուխ տէր իրեն երկրին: Միր-Շամդինի**) մեռնելուց յետոյ՝ իրեն տեղը նստաւ իւր որդի Միր-Զէյդին, նոյնպէս ինքնագլուխ և ազատ համարձակ տէր այն երկրին:

Միր-Զէյդինի քոյրը՝ Խաթուն-Փէրին ամուսնացել էր իւր հօրեղոր տղայի հետ, որի անունը Ղարա-Թաթլին էր: Սրանք ունեցել էին զաւակներ, որոնցից յիշենք Գիւրգին, որ աւելի անունով Ղաւաղ-Չաւուշ էր կոչւում: Սա մեր պատմութեան մէջ երևան կը գայ:

Ղարա-Թաթլինի եղբայրներն էին Կական և Ճական: Այս վերջին երկուսը դեռ ազաւալ էին: Սրանք շատ հուժկու, արիասիրտ, և յանդուգն աղերք էին: Իրենց զէնքերը և ոչ մի մահկանացու չէր կարող գետնից վերցնել, ուր միայն գործածել: Իւրաքանչիւրի զիրզին ու քեամանը, սօրանին ու մարտաւը խանչալն ու նիզակը երեք հարիւր լիզը էին կշռում, որոնց գործածութեան մէջ չափազանց վարժ ու աջող էին: Իրանց գործն էր հսկողութիւն անել ամբողջ երկրի վրայ, ինչպէս պահապան ու

*) Բօհթանի Զըզիր քաղաք: Զըզիրը իրրի քաղաք, և Բօհթանը՝ երկիր, քայքայական լեզուի օրէնքով գոյզ են գործածւում, քաղաքը երկրից առաջ:

**) Ոմանք ասում են Միր-Սանաին:

հոգեհառ հրեշտակներ: Երկրի խաղաղութիւնը, տուրքեր ժողովելը, զանգառներին նայելը, վճիռ արձակելը ու սրանց հետ մէկտեղ՝ ուրիշների ապստամբութիւնները զսպելը, կուի գնալ ու շարունակ յաղթանակով վերադառնալ, այս երեք եղբայրների բաժինն էր: Մի խօսքով, իշխանութեան անունը Միր-Ձէյդինին էր, և գործը Ղարա-Թաթդինին ու եղբայրներին: Ամէն պարագայի՝ Միր-Ձէյդինը իրան յանձնում էր իւր հօրեղբօր տղաներին ու շատ էր վախենում նրանցից, նրանց գերին էր դարձել, բայց շատ էր սիրում ու յարգում, և նրանք էլ պատրաստ էին ամէն ժամանակ իրանց կեանքը զոհել՝ Միր-Ձէյդինի խօսքը կատարելու համար:

Միր-Ձէյդինը մի ուրիշ քոյր էլ ունէր, որին Ձինէ էին ասում: Շատ գեղեցիկ մի աղջիկ էր Ձինէն: Ամբողջ Բօհթունի երկրում չէր գտնուում մի ուրիշը, որ մրցէր նրա գեղեցկութեան հետ: Սա դեռ տասնեւչորս տարեկան էր: Իւր եղբայր Միր-Ձէյդինն ասել էր Ձինէին, թէ քառասուն աղջիկ կը բերեմ քեզ ծառայելու, նաժիշտ լինելու համար: Բայց Ձինէն չէր ընդունել, որ ուրիշ աղջիկ վերցնէր իրան իբրեւ նաժիշտ, ու ասել էր Միր-Ձէյդինին. «Բըրա նաւէմըն ժըմհա խըզմաթ կեսա».—Թող իմ անունը ինձ ծառայէ: Սրա համար իւր երկրից քառասուն աղջիկներ վերցրեց, որոնց ամէնի անունն էլ Ձինէ էր, և նրանց փոխարէն վճարեց ծնողներին աղջիկների իւրաքանչիւրի ծանրութեամբ ոսկի: Այս նաժիշտներից մէկը Ջըզիր քաղաքի մեծամեծներից Բաքըր-Աւանի անունով մէկի աղջիկն էր: Սև, քոնած մեծ քիթ, տարիքոտ, կախարդ և սամտար (վնուկ-գուշակող) էր այդ Ձինէն, և գաղտնի հակառակորդ իւր տիրուհի Ձինէի փափաքներին ու հրամաններին:

Տիրուհի Ձինէն նշանեցին, քրդական սովորութիւնների համաձայն, Ղարա-Թաթդինի կական եղբօր վրայ, և մեր պատմութեան հետեւալ դէպքից մի քանի ամիս յետոյ հարսանիքն ըսկսուելու էր:

Միր-Ձէյդինի քեօշկի (պալատ) շուրջը պատած էր բարձր ու ամուր պարիսպներով, որոնց մէջ բացւում էին եօթը պողպատէ դռներ, քսանուչորսական պահապաններ գիշեր ցերեկ հօկում էին այդ դռների իւրաքանչիւրի վրայ: Պարիսպների ներսն էր Ձէյդինի գեղեցիկ պարտէզը, որի մէջ տնկած էին անթիւ պտղատու և անպտուղ ծառեր ամէն տեսակից: Ամէն գոյն ու տեսակ ծաղիկներ, կանաչներ հիանալի անուշահոտութիւն էին բուրում, այնպէս որ այնտեղ մտնողը կարծում էր թէ դրախտ է: Պարտէզի մէջ տեղումը բարձրանում էր մի չինարի ծառ, որի ներքեւը

մարմարէ աւազան էր շինած, որի վրայ դրօսնում և մէջը լողանում էին Միր-Չէյդինը և իւրայինները: Զինէի և իւր քառասուն նաժիշտների բան ու գործը մինչև երեկոյ այդ պարտէզումը ման գալ և զուարճանալն էր:

Մի օր, երբ Զինէն ման էր գալիս իւր ընկերներով այդ պարտէզումը, արևը մայր էր մտնում ու մութը սկսում: Զինէն թէև շատ էր յոգնել, բայց չէր կշտացել պարտէզի սիրուն տեսքից ու անուշահոտութիւնից: Չուզեց տուն դառնալ, հրամայեց աղջիկներին հեռանալ իրանից ու խաղալ, և մինչև ինքը չը կանչէ՝ իւր մօտը չը գալ: Ինքն էլ անկողին պարզեց մարմարէ աւազանի վրայ, պառկեց ու քնեց:

Զինէն քնել էր, ու նաժիշտները հեռացել էին, երբ երեք հատ աղաւնի չինարի ծառի վրայ գալիս նստում են, որոնցից մինը միւս երկուսի մայրն էր: Սրանք փէրինիւր (հուրի) էին, որ դրախտից էին գալիս: Եթէ հանէին իրանց փետուրները՝ մի մի գեղեցիկ աղջիկ կը լինէին, և հազած ժամանակ—աղաւնի: Սրանք փետուրները դրախտիցն էին բերում: Մահկանացուներին տրուած չէ այդ փետուրը հալոնելու բաղդը, բայց բացառաբար կարող են հնգնել միայն ամենասիրուն աղջիկները, երբ Աստուած արժանի համարէ:

Աղաւնիների մայրը տեսաւ մի աղջիկ պառկած ծառի տակը, մարմարի աւազանի վրայ, դարձաւ և ասաց միւսներին.—«Աղջիկներ, գիտէ՞ք, որ այս պառկողը Միր-Չէյդինի ըոյր Զինէն է, ու Մխուր-Ջամանի Ալ-փաշի տղայ Մամօյի հետ ղուժալթ ունի: Սրան նըշանել են Կականի վրայ և ուզում են հարստանիքն սկսել: Ինչպէս անենք, մի ձեռք աւելի փետուր էլ չունենք, որ հագցնենք ու տանենք Մամօյի մօտ, և ըուլթաւ տանք: Ձագերը երբ լսեցին իրանց մօր խօսքերը, ցաւացին մի աղջկայ վրայ, որ զրկւում էր իրեն ըուլթալուից, ուստի սկսեցին երգել և աղաչել Աստծուն:

«Ո՛վ մեր Տէր Աստուած, դու հրամայիր,

Եւ մի աղաւնու մորթ մեզ ուղարկիր,

Այժմ այստեղը միայն երեք ենք,

Զինէն էլ հետներս մենք չորս կը լինինք»:

Աստուած էլ իսկոյն հրաման տուեց,

Աղաւնու մորթին նրանց ուղարկուեց,

Որ գալով իջաւ Զինի շըլինքին,

Փոխուեց աղաւնու, և այն երեքին,

Նա դարձաւ չորրորդ անրաժան ընկեր,

Սա Բարձրեալ Տիրոջ մի մեծ հրաշքն էր:

Երբ որ Ձինէն քնած տեղից աղանու փոխուեցաւ՝ միւս հերք աղանիւնների հետ թուա գնաց շատ հեռու երկրներ: Երեք ընկերներն առաջնորդեցին նրան քառասուն օրուան ճանապարհ հեռու, հարաւային կողմ, մի անձանօթ քաղաք, ուր նստում էր Ալ-փաշա անունով մի իշխան: Իսկ երկիրը կոչւում էր Մխուր-Ջաման: Աղանիւնները Ձինէին մոցրին յիշեալ իշխանի Մամէ անունով տղայի ննջարանի պատուհանից: Գիշեր էր: Մամօն իւր անկողնումը պառկել, քնել էր: Չորս հատ մոմ էր վառւում նրա առաջ անկողնի բոլորաթիւրը, երկուքը աջ ու ձախ կողմերը և երկուքը գլխի և ոտների կողմերը: Երեք աղանիւնները տարան Ձինէին պառկեցրին Մամէի ծոցը, նրա վերմակի տակը. փետուրները հանեցին ու Ձինէն կրկին դարձաւ առաջին կերպարանքին: Ձինէն դեռ քնից չէր արթնացել, և ոչ տեղեակ էր իւր գալուց:

Մի քանի բոլբոլից յետոյ աչքերը բաց արեց ու մեծ զարմանքով ու բարկութեամբ լցուեց, որ իւր մօտը մի անձանօթ տղայ է պառկել: Նրան արթնացրեց իւր քնից, բարկացաւ ու նախատեց. թէ ի՞նչ իրաւունքով յանդգնել է մտնել իւր ննջարան և պառկել մօտը: Նոյնչափ զարմացաւ ու բարկացաւ Մամէն երբ տեսաւ, որ մի գեղեցիկ, օտար աղջիկ գիշերով իւր սենեակը մըտած ու մօտը պառկած էր: Երկուսն էլ միևնոյն կերպով բացատրութիւն պահանջեցին այդ տարօրինակ երևոյթի մասին: Այն ժամանակ Ձինէն երգեց.—

«Հայրըս ունի հօթ պողպատի դռներ,
Ամէն մի դռան քսանչորս ըմբիշներ,
Ինչպէ՞ս անցկացար ու կը յանդգնիս
Անվախ համբուրել ստինքներ ծոցիս»:

Մամէն պատասխան տուեց Ձինէի հարցումին նոյնպէս երգով.—

«Հայրըս էլ երկաթէ հօթը դռներ ունի,
Քսանչորս հսկայ պահապան կանգնի,
Իւրաքանչիւրին գիշեր ու ցերեկ,
Կեանքիս կորուստի՞ն եկար, տունդ—աւեր»:

Այս վէճը երկար պիտի տեւեր ու չը պիտի կարենային իմանալ թէ իրենցից ո՞րը եկել էր միւսի մօտ, եթէ Ձինէն չը յայտներ որ իրենց քաղաքը—Ջըզիրա Բօթանը իրեն առանձին նշաններ ունի, որոնք են վաթսուներկից մինարէթները, որ բարձրանում են քաղաքումը: Մամէն էլ յարեց որ իրենց Մխուր-Ջամունի քաղաքը երեք հարիւր վաթսուներկից մինարէ ունի, որոնք քաղաքին անտառի կերպարանք են տուել: Իրենց վէճը զաղարեցնելու

համար պատուհանը բարձրացան ու լուսնեակի լուսով համրեցին երեք հարիւր վաթսուներեք մինարէ։ Ուրեմն Զինէն էր եկել Մամէի մօտ, որ յաղթուելու պէս ներողութիւն խնդրեց վերջինից և Աստուծոց համարեց իւր գալը, որ իրեն համար անլուծելի գաղտնիք ֆնաց։ Հպատակութեան Աստուծոյ տնօրինութեան, ուխտ արին միմեանց առնել, առանց իրարու աստուծոյ չը մոռնել, ու մատանիները փոխելուց յետոյ՝ Զինէն պահանջեց որ ինքը ինչպէս որ եկել էր, այնպէս էլ պէտք է գնայ։ Մամէն չընդունեց նրա գնալը, բայց Զինէն պահանջեց անպատճառ վերադառնալ իւր հօր տունը «և եթէ ողամարդ ես, յարեց նա, ամէն նեղութիւն ու չարչարանք քաշիր, արի և գտիր ինձ։ Այն ժամանակ միայն կարող ես ամուսնութեան և կնոջ յարգը գիտենալ»։ Երկուքն էլ յայտնեցին իրարու իրենց երկիրներին, քաղաքներին, ծնողներին, ազգականներին անունները ու կրկին քնեցին։ Աղաւնիները մօտ եկան անկողինին, քնի ուլունքը¹⁾ պցեցին Զինէի ականջը որ աւելի խոր քնեց. աղաւնու մորթին հագցրին, ու տարան Զրզիր-Բօթունը, պարտէզի մարմար աւազանի վրայ իւր անկողնու մը պառկեցրին, ու աղաւնամորթը հանեցին։ Երբ Զինէն վարթեց խոր քնից, այնպէս կարծեց թէ երազ էր տեսել, ու կարեւորութիւն չը տուեց նրան։ Երկինք նայելով հասկացաւ՝ որ լուսանալու վրայ էր, շատ բարկացաւ իւր նաժիշտների վրայ, իւր մօտը կանչեց և ասաց. «Զեր ծամերը կարեմ, անզգամ աղջիկներ, ի՞նչու համար թողեցիք ինձ այսչափ քնելու, ես անչափ ուշացայ»։ Զինէն տուն դարձաւ, և երբ առաւօտ լուացում էր՝ տեսաւ իւր մօտը անցուցած մատանին, վրան նայեց ու կարգաց «Մխուր-Զաման ու Մամէ» անունները, ուշաթափուեցաւ ու ընկաւ դետին։ Երազը ճշգրիտ է եղել։

Քառասուն օրուան ճանապարհ հեռու էր Մխուր-Զամունը Զրզիր-Բօթունից։ Շատ ազատ երկիրներ, անքնակ դաշտեր, սարեր ու ձորեր, որոնց մէջ առանց մի շինութեան հետք, առանց մարդու երես տեսնելու՝ անցնել հարկաւոր էր, որ գնային այդ երկիրը, Մխուր-Զամունը, որի վրայ իշխում էր Ալ-փաշա անունով մի թագաւոր ինքնավուխ և անկախ։ Քաղաքը բազմամարդ էր, ու բոլորն էլ մահմեդական։ Երեք հարիւր վաթսու ու վեց մինարէները, որոնք բարձրացնում էին իրենց սրածայր գագաթները օդում, ինքնին մեծ ապացոյց էին դրան։ Ալ-փաշայի պալատը շրջապատուած էր բարձր և ամուր պարսպով, որի մէջ

¹⁾ Դիւղացի հայերն էլ հաւատում են որ կայ մի այնպիսի ուլունք, որ ում սկանջը ձգուի, նա կընկղմուի խոր քնի մէջ։

հօթը դռներ էին բացում, հօթն էլ երկաթից, իւրաքանչիւրի վրայ քսանուչորս պահապան հսկաներ հերթով հսկում էին գիշեր և ցերեկ:

Ալ-փաշան շատ էր ծերացել և միայն մի գաւակ ունէր, Մամէն, որ դեռ տասնեութ տարեկան էր, և ինչպէս որ ամէն հայր իւր գաւակը շատ է սիրում, նոյնպէս Ալ-փաշան իւր միակ Մամէին իւր աչքի լուսի պէս սիրում ու վրան գուրգուրում էր: Նրան աւելի սիրելու պատճառ էլ ունէր, քանի որ «մօրը-մէկ» էր, և իւր մեռնելուց յետոյ իւր միակ ժառանգորդը նա էր: Մամէն շատ խելացի, ճարպիկ, ուժեղ և գեղեցիկ տղայ էր: Հայրը նրա անունը անուշացնելու համար «Մամօ» և «Մամըկ» էր կոչում:

Մամէն ամէն առաւօտ քնից վեր կացած ժամանակ լուացում էր, ոսկեթել հագուստները հագած գալիս էր հօր ննջարանը և անկողնի վերեւ սպասում մինչև նա վեր կենար քնից, օգնում էր նրան հագուստները հագնելիս, ջուր լցնում ձեռներին, սուրճ ու չիպուխ պատրաստում ու խմացնում, և ձեռք ձեռքի վրայ դրած կանգնած սպասում էր հօր հրամաններին: Մէկ խօսքով՝ Մամէն իւր հօր կեանքն էր. առանց նրան՝ հայրը չէր կարող ապրել, իւր խոր ծերութեան մէջ մի այդպիսի ազնիւ ծառայի պէտք ունէր, ու աւելի լաւ՝ որ այդ ծառան իւր հարազատ գաւակն էր:

Վերոյիշեալ դէպքի առաւօտը Ալ-փաշան քնից վեր կենալով՝ չը տեսաւ Մամէին իւր անկողնի վերև կանգնած, որ իրեն հագցնէր, ու ծառայէր: Ենթադրեց որ նրան մի բան պատահած կլինի անպատճառ, և աւելի շատ հիւանդութիւնից վախեցած՝ մարդ ուղարկեց նրա ննջարանից լուր բերելու: Մարդը երբ ներս մըտաւ, Մամէին քնած տեսաւ, ձայն տուեց ու զարթնեցրեց: Մամէի առաջին խօսքը եղաւ «Զինէ» անունը ակամայ արտասանել: «Գլխիդ ու արեւիդ զուրպան, ասաց մարդը, այստեղ Զինէ չկայ»: Մամէն կարծեց թէ երազ էր տեսել, ուստի ձայն չը հանեց, վերկացաւ ու գնաց լուացուելու: Ձեռներին ջուր լցրած, ժամանակ՝ նկատեց իւր մատի մատանին, վրան «Ջրգիրա Բօթան և Զինէ» անունները գրուած, ուշաթափ դետին ընկաւ, ու միայն կարողացաւ ասել, թէ ինքը ծանր հիւանդ է: Մարդը վերցրեց նրան ու տարաւ անկողնում պառկացրեց:

Ալ-փաշան իբրև մի փորձառու ծերունի՝ լսելով այդ լրաբեր մարդու խօսքերը՝ իսկոյն հասկացաւ Մամէի հիւանդութեան պատճառը: Ուստի հրաման ուղարկեց իւր երկրի ամեն կողմերը, որ՝ «ո՛վ մի աղջիկ ունի, թող լաւ հագցնէ նրան և այս ինչ նշանակուած օրը բերէ, իւր պարտէզումը բոլորը միասին պար բռնեն,

խաղան, թերևս Մամէն իւր Զինէին գտնի»։ Հրամանը տարած-
ւելուն պէս, ով որ մի կով ունէր, ծախեց, իւր աղջկան համար
լաւ հագուստներ ու զարդարանք գնեց։ Նշանակուած օրուան սպա-
սեցին՝ պարտէզումը հաւաքուելու։

Երբ Մամէն իւր ուշաթափուելուց սթափուեցաւ, ննջարանի
պատուհանը ելաւ ու նայեցաւ դուրսը, թերևս տեսնէր իւր Զի-
նէին, բայց մի հետք իսկ չէր թողած նա, իւր ձեռքից ելած էր,
շատ վշտացաւ, խոր «ախ» քաշեց ու երգեց.—

«Աստուած, իմ գլխին ինչե՞ր դու բերիր,
Ինձ կէս գիշերին հուրի ճարեցիր,
Մամէիս վրայ երբ դու լոյս բացիր
Այն հուրի-փէրին աչքիցս կորցըրիր»։

Ալ-փաշայի հրամանով եկան իւր բոլոր երկրի գեղեցիկ աղ-
ջիկները, լաւ հագնուած, զարդարուած ու աւելի գեղեցկացած։
Քանի՜ հագարներով աղջիկներ ուզում ես որ պար բռնած՝ խա-
ղում էին Ալ-փաշի պարտիզումը, դառուներով ու գուսաններով։
Այս հիանալի տեսարանից, աղջիկների քաղցր ժպիտներից ու
շնորհալի խաղից մարդ եմ ուզում, որ չը հրապուրուէր։ Իւրաքան-
չիւր աղջիկ իւր մէջը անսահման երանութիւն էր զգում, կար-
ծում էր պիտի կարենայ Մամէի սիրտը գրաւել, նրա նշանածը
դառնալ և Մխուր-Չամանի թագաւորի—Ալ-փաշի հարսը, և ա-
պագայ թագուհին։

Մամէն պարտէզից ներս մտաւ, նայեց աղջիկներին, իւր
Զինէին գտնելու յուսով, բայց և ոչ մէկը նման չէր, և չէր հա-
ւասարել նրան։ Մամէն յուսաբեկ, տրտում ու տխուր՝ յետ դար-
ձաւ և

«Ինձ ցաւցրի՞ք, ասաց իւր ծառաներին,
Շուտով դուրս տարէք այս սիրուններին,
Այն՝ որին այդպէս իզուր փնտռում էք,
Այս տեղ չէ, և դժբ չէք գտնիլ երբէք»։

Մամէն յայտնեց իւր հօրը, թէ իւր Զինէն Զըզերա Բոթանի
Միր-Չէյգին իշխանի քոյրն է, և Ղարա—Թաթգինի քենին ու
միանգամայն հօրեղբոր աղջիկը։ Եթէ չգնայ և չգտնէ նրան, ան-
պատճառ կը մեռնի։ Հայրը դիմադրեց Մամէի ասածին առարկելով
թէ «ո՞վ է լսել Զըզերա Բոթան, Միր-Չէյգին, Ղարա—Թաթգին
անունները, ո՞վ գիտէ, գոյութիւն ունի՞ն նրանք աշխարհքի
երեսին և թէ ո՞ր կողմն են ընկնում»։ Բայց Մամէն իւր խօսքի
վրայ հաստատ կեցաւ, ու պահանջեց հօրից, որ միայն չորս կօտ
ոսկի տայ իրեն, ու այլևս բանի չը խառնուի, ինքը կը գնայ և

Զինէին կգանի: Մամօն ստացաւ պահանջած ոսկիները իւր հօրից, թէև սա շատ դժուարութեամբ և ակամայ վճարեց: Մի կօտ ոսկի Մամօն տուեց դերձակին, խստիւ ապսպրելով որ մինչև երեսուն և ինը աւուր մէջ իրեն համար մի ձեռք ոսկեթել հագուստներ պատրաստէ, հակառակ պարագային, կամ ուշացած ժամանակ «գլուխդ կը կտրեմ» ասաց: Մի կօտ ոսկի էլ թամբապործին տուեց, որ նոյնպէս երեսուն և ինն օրուան մէջ ոսկեթել բանուածքով ու ակունքներով մի թամբ պատրաստէ իւր ձիու համար: Նոյնը արաւ և զինապործին ընտիր ու ոսկեգրած պատեանով մի թուր պատրաստելու: Յետոյ ձիերի գոմը գալով ուր երկու կարգի քառասնական արաքական նժոյգներ կապուած էին, իւր ձեռքը իւրաքանչիւրի էլ վրայ դրեց, միշտ այս խօսքը կրկնելով. «օրհնուած, եթէ կարող ես ինձ իմ նպատակիս հասցնել, շնորհք ցոյց տո՛ւր»: Ութսուն ձիերից և ոչ մին չյանդգնեալ այդ վտանգաւոր գործը կատարելու կամքը ցոյց տալ, կոնակը գէպի գետին ցածրացնելու նշանով: Մամէն յուսահատուեցաւ, մի ձի չըկար այդչափ ձիաների մէջ որ կարողանար Զըզիրա Բօթան տանել: Էլ ո՛ր կարելի էր փնտրել: Յետ դարձաւ և դուրս ելած ժամանակ՝ գոմի դռան ետեւը նշմարեց մի ձի էլ, բայց նիհար, աչքերը խոր ընկած, կոնակը՝ ուսերից մինչև վերջը վէրքերով ծածկուած, մի խօսքով՝ սատկելու մօտիկ մի ձիանման կենդանի: Սա ջրկիր ձին էր եղել: Մամէն չը վարանեցաւ նրա կոնակին էլ ձեռք դնել և ասել միևնոյն խօսքը: Զին իւր կոնակը աւելի բարձրացրեց, ցոյց տալու թէ այդ բանը կարող է անել: Մամէն մի կօտ ոսկի էլ ձիապանին տուեց, խստիւ ապսպրելով որ երեսուն և ինը օրուան մէջ այնպէս գիրացնէ՝ որ եթէ «ականջներից ջուր լեցուի, պոչիցը միայն վար թափուի», և թէ «կոնակի վրայ կարելի լինի վէդ խաղացնել»: «Եթէ այդպէս դուրս չեկաւ՝ գլուխդ կը կտրեմ» ասաց: Այս ձին սև գոյն ունէր, ու անունն էլ Պօր էր:

Երբ լրացաւ երեսուն և ինը օրը, Մամէն պատրաստուեցաւ գնալու: Իւր նոր հագուստները, մարգարտազարդ ոսկեթել թամբը, ոսկէզօծ թուրն ու իւր Պօրը կարծածից աւելի լաւ էին դուրս եկել: Ալ-փաշան իմացաւ որ յաջորդ օրը Մամէն կը գնայ անպատճառ, ուստի ձիապանին պատուիրեց, որ Պօրի ոտները փակէ շղթայէ ոտնափակով, որպէսզի չը կարողանայ շարժուել, թեև համոզեն ու յետ կեցնեն այդ վտանգաւոր ճամբորդութիւնից: Պարսպի եօթը դռների պահապաններն էլ Ալ-փաշայի հրամանով կողպեցին դռները, ու Մամէն մնաց ներսը, բայց ոչնչից տեղեակ չէր նա: Հագաւ նոր շորերը, կապեց ձախ կողքին գեղեցիկ սուրը, կանգնեցաւ բակը ու հրամայեց, երգելով.—

«Ո՛վ իմ մշակներ, Պօրիս դուրս բերէք,
Գոհարներով թամբը շուտ վրան դրէք.
Ես պէտք է գնամ մինչ Զրզիր քաղաք»:
Մշակներ Պօրիս դուրս բերին արագ:
Թամբեցին նրան գոհարէ թամբով.
Մամէն ոտ դրեց ասպանդակ փութով,
Եւ յուզուած սրտով «Դո՛ւ, Տէր իմ Աստուած,
Մուրազիս հասցրո՛ւ ինձ» Մամէն ասաց:
Մօլլան իւր ազան¹⁾ կը տար առաւօտ՝
Երբ Մամօն դրեց ասպանդակ իւր ոտ,
Եւ երբ դռները կողպեց պահապան,
Յանկարծ տանից դուրս գալիս էր իշխան:
Եւ հիանում էր Մամէի տեսքից
Կ'ասէր «Ո՛վ Աստուած, գոհութիւն Քեզնից»:
Իսկ Մամէն ասաց. «Ո՛վ սիրելի Ալ,
Հայրական բարիքդ արօ ինձ հալալ,
Ինձնից մի յուսար այլեւ ոչինչ, դու»:
Ալ-փաշան ասաց. «Ո՛վ Տէր շնորհատու,
Ո՛հ, որդուս դէմքի տեսքն այս բոպէին
Ի՛նչ չար աչք բերէ իրան և Զինին»:
«Աստուած իմ, օգնիր ինձ» ասաց կրկին,
Մամէն, և շարժեց ասպանդակ ուժգին,
Կապուած ոտներով Պօր ցատկեց մէկից,
Յատկեց, անցկացաւ բարձր պարսպից:

Մամէն Պօրը հեծած ճանապարհին առել էր նրան, թէ «օրհնած, եթէ Աստծուց չը լինէր՝ Զինէն քառասուն օրուան ճանապարհ չէր գալ և գիշերով ինձ գտնիլ: Այն Աստուածը որ այն հըրաշքը գործեց, մեզ էլ կ'աջողէ գնալ և նրան գտնել»: Մամէն իւր Պօրի հետ պարսպից անցկենալով ետ դարձաւ, վերջին բարեւ տըուեց իւր հօրը ու աներեւոյթ եղաւ փոշու ամպերի մէջ: Ալ-փաշան որդու կսկիծից ուշաթափուելով՝ գետին ընկաւ, վրան ջուր լըցրին ու հազիւ ուշքի բերին, որ անմիջապէս հրամայեց քաղաքից քառասուն երիտասարդներ, բոլորն էլ տառնեալ տարու, իրենց տառնեալ տարեկան ձիերը հեծնեն ու Մամէի ետեից գնան, եթէ կարելի եղաւ, ետ դարձնեն, եթէ ոչ՝ նրա հետը գնան մինչև ուր կը գնայ, պահպանեն ու ծառայեն նրան, մինչև վերադարձը: Հեծան քառասուն երիտասարդներ, հեծան նոյնպէս Մամէի մայրը և ծառաները ու ընկան հոռից: Սրանք կտրեցին, անց կացան շատ

¹⁾ Բարձրաձայն աղօթք.

տեղեր, միշտ արշաւասոյր առաջ գնալով, մինչև որ հասան Մամէին, ամեն տեսակ միջոց իգործ դրին, աղաչանք, պաղատանք, ոյժ, մէկն էլ օգուտ չարաւ: Մայրը առաջ եկաւ ու այսպես խօսեց. «Որդեակ, աղաչում եմ, մի գնայ, մեզ՝ մեր ծերութեան մէջ մի տրտմացնիր, մեր հացը արտասունքով մի շաղիւր, ինչո՞ւ քո հօր աթոռը թողնում ես դատարկ, և ուրիշներին բաժին տալիս: Եթէ իմ ծծի կաթը սիրում ես, ետ դարձիր»: Այս խօսքի վրայ Մամէն կանգ առաւ և քիչ մտածելոց յետոյ՝ «Մայրիկ, Աստուծոն է ինձ տանողը, Նա է գրել մեր ճակատին այն փորձանքը, որին մենք պիտի հանդիպենք, եթէ կը պատահի այն երբէք մեր երկուքիս իրար փնտռած ժամանակը, կարող է լաւն էլ հանդիպել— աջողութիւն՝ իրար գտնելու և մեր նպատակին հասնելու: Այս ճանապարհորդութեան թէ լաւ և թէ վատ հետևանքներից խուսափել անկարելի է, որովհետև Աստուած է գրել, որ պէտքէ կատարուի»: Մամէն մտրակեց Պօրը, ու կրկին հեռացաւ: Զիաւորները կրկին յետևից ընկան: Մամէն նշմարեց այդ բանը և յետ դառնալով՝ համոզեց նրանց, որ իւր հետ չգան: «Ես, ասաց, իմ փորձանքների մէջ մենակ եմ, եթէ մահ, կամ որևիցէ վտանգ պատահի, մենակ ես դո՞ւ կը գնամ, դուք ի՞նչ պատճառով ինքնե՛րդ էլ ձեզ պէտք է մասնէք այդ զրկանքներին: Փոխանակ միայն երկու անձի—հօրս ու մօրս լացացնելու՝ ինչո՞ւ հարկւրաւորների էլ արցունքների ու զժրադողութեան պատճառ կը դառնաք: Թող որ ձեր ծնողաց անէծքն էլ միշտ կառաջնորդէ ինձ վրտանգների մէջ»: Վերջին անգամ այս երգն երգեց ու անհետացաւ:

«Իմ հօր որդիներ, սիրելի ծառայք,

Դուք ամբողջովին պէտք է ետ դառնաք,

Սրտումըս միայն Ձինէն տեղ ունի,

Այն Ձինէն միայն, քնքոյշ, նազելի»:

Քառասուն երիտասարդները, մշակները և մայրը բաւական տեղ էլ գնացին ետևից, բայց այս անգամ չըկարենալով հասնել նրան՝ յուսահատ, լալազին ետ դարձան:

Մամօն երեք, կամ չորս օր, գիշեր և ցերեկ առաջ գնաց, առանց հանգչելու, առանց իւր ձիուն հանգստութիւն տալու: Շատ երկիրներ կտրեցին անցկացան, անօթի ու ծարաւ, Պօրը երեք—չօրս օր քաղցած ու ծարաւ, և միշտ յոգնած առաջ գալով՝ դարձեալ հոգ չէր անում, բայց ոտների երկաթէ փակը ցաւեցնում էր նրան: Նկատելով որ Մամէն անտեղեակ է այդ բանից, և որի մասին անհոգ է, սկսեց աղաչել Աստծուն, որ իրեն լեզու տայ, խօսի և հասկացնէ Մամէին իւր ոտների փակը բանալու մասին: Աստուած կատարեց Պօրի խնդիրը, ու նա այսպէս խօսեց.—

«Մամօ, այս քանի, երեք թէ չորս օր,
Դու ինձ վարում ես ինչպէս ամեն օր.
Չ'ես ասում բընաւ, թէ ոտնափակեր
Տրորում են խեղճ իմ Պօրի ոտքեր»:

Մամէն իւր մտատանջութիւնների մէջ չը հասկացաւ Պօրի ասածը: Դարձեալ զոյգ ոտքերով ուժգին խփեց ասպանդակները նրա փորին: Պօրը թռաւ ու առաջուան պէս առաջ գնացին երեք-չորս օր էլ գիշեր ու ցերեկ: Պօրը այս անգամ շատ էր յոգնել, և միւս կողմից ճնշւում էր քաղցից ու ծարաւից: Ոտներն էլ վիբաւոր ու արիւնլուայ էին եղել: Պօրը ճարահատ՝ կրկին երգեց.—

«Մամօ, այսօր չորս, թէ երեք անցած,
Չես յիշում Պօրիդ ոտներն են փակած.
Չէ՞ որ ոտնափակ ոտքս է տրորում,
Միւր կերել է, ոսկորն է մընում»:

Այս անգամն էլ Մամէն ուշադրութիւն չը դարձրեց իւր վիբաւոր Պօրի խօսքերին: Ասպանդակները ուժգին խփեց, Պօրը թըռաւ, ու անցան երեք-չորս օր էլ: Անցան շատ երկիրներ, սարեր ու ձորեր: Բայց այս անգամ Պօրի շունչը կտրել էր արդէն: Ոտները բոլորովին վնասուել էին: Թէ՛ իւր յոգնածութիւնը, թէ՛ քաղցն ու ծարաւը, թէ՛ ոտների կսկիծը այնքան յուսահատեցրեց Պօրին, որ որոշեց վերջնականապէս մի անգամ էլ երգել, և ուշադրութիւն չը դարձնելով պարագային, կանգնել, էլ առաջ չը գնալ, որչափ Մամէն ասպանդակէ, կուզէ սպաննէ իսկ.—

«Մամօ, տղայամիտ, թեթեալսելք ես,
Քաջ հսկայի պէս ինքդ կ'ասպանդակես,
Չես զգալ բընաւ թէ ոտնաշղթաներ
Կտրում են իսպառ քո Պօրի ոտներ»:

Այս անգամ Մամէն հասկացաւ Պօրի ասածը ու

Մամէն վար թռաւ ձիու քամակից,
Եւ խկոյն և եթ քաշեց պատեանից
Ոսկէկուռ թուրը, ու խփեց ուժգին,
Խփեց, խորտակեց շղթաներ ոտքին:

Մամէն եւր նկատեց որ ոտնափակը Պօրի ոտքի կաշին և միւր կտրել, ոսկորին է հասցրել, շատ լաց եղաւ, որովհետեւ իւր կեանքի ազատուող, իւր Պօրը բոլորովին վնասուած էր, այլևս անկարող էր ճանապարհ գնալ, և ոչ իսկ յետ դառնալ: Վէրքերը շատ վատ էին, ու առողջանալը անկարելի, որովհետեւ ոչ բժշկութիւն գիտէր, ոչ դեղեր ունէր վերցրած: Ուրեմն իւր վախճանն էր մնալ այդ աւազոտ ու անբնակ դաշտերի ու անտառների մէջ

քաղցած ու ծարաւ մեռնել: Շատ նայեց այս ու այն կողմը, ոչ մարդ կար, ոչ շինութեան մի հետք: Այն պահին իւր դռն վիճակի վրայ շատ լաց եղաւ, ու հետեւալ ողբը ասաց.—

«Վա՛յ գլխիս, ասաց Մամէն, տունս աւեր,
 Իմ Պօրի ոտներ շատ վատ են եղել.
 Տնաքանդս ահա թշուառ ու մէնակ,
 Մընացի ընկած դաշտումս անբնակ:
 Ջրգիր քաղաքի ուղին մոլորած,
 Չը գիտեմ թէ այն ո՞ր կողմին մնաց,
 Իմ տունըս աւեր, ես վզակոտոր,
 Փակ կտրեց Պօրիս ոտք մինչև ոսկոռ,
 Ջրգիր քաղաքի ուղին մոլորուած,
 Չը գիտեմ թէ այն ո՞ր կողմին մընաց»:

Պօրը լսելով այս խօսքերը՝ ցաւ զգաց Մամէի դռն վիճակի վրայ, շտապեց մխիթարել նրան այս խօսքերով.—

«Մի՛ վշտանայ դու, Մամէ, վիշտ վատ է,
 Ղայլունը՛ ծխիր, վիշտ կը փարատէ,
 Ինչ որ վերեւում Աստուածն է գրել,
 Այն չի կարելի երկրումը ջնջուել:
 Նազելի, երեք, կամ չորս է այսօր,
 Դարձեալ ինձ վարիր ինչպէս ամէն օր,
 Ինձ ջրիր յստակ աղբիւրի ջրով,
 Եւ ինձ թիմարիւր դու քո մատներով:
 Ասածու օգնութեամբ ես քեզ աջողակ,
 Տանեմ, հասուցեմ Ջրգիրի քաղաք:
 Վարիր ինձ, Մամօ, վարիր անտրտունջ,
 Այն աղբիւրի մօտ թող առնեմ ես շունչ:
 Երեք աղաւնի այնտեղը կ'իջնեն.
 Ու նոքա երեք փետուր կը ձգեն.
 Վեր կալ փետուրներ, թաթախիր ջրին,
 Բեր և քսիր դու ոտքիս վէրքերին,
 Ասածու հրամանով ես կը լաւանամ.
 Եւ միշտ ինձ լըսիր ինչ խորհուրդ քեզ տամ»:

Մամէն տեսաւ երեք աղաւնի, որոնք եկան մի մօտիկ աղբիւրի վրայ, ջուր խմեցին ու թռան գնացին: Այնտեղ գնաց, երեք հատ փետուր գտաւ, թաթախեց ջրին ու բերեց քսեց Պօրի ոտներին վրայ, իւր թաշկինակով փաթաթեց, նրա աչքերը համբուրեց, շատ ուրախացաւ այս բարեբաղդութեան վրայ, որ իրեն հասցնում էր Աստուածը աղաւնիների միջոցաւ: Գոհութիւն տը-

ւեց Աստծուն, որ ամէն ժամանակ և ամէն տեղ իրեն օգնութեան էր հասնում: Պօրին բաց թողեց, որ աղբերակի կանաչների մէջ արածէ, ու հանգստանայ, իսկ ինքը քիչ քնելուց ու հանգստանալուց յետոյ՝ վեր կացաւ, ձին թիմարեց, թամբի փոկերը պնդեց ու նորից հեծաւ:

Պօրը ոտները կապուած ժամանակ արծուի պէս սլանում էր, այժմ կարող էր երևակայել թէ ինչպէս է գնում: Ոտները արձակուած, վերքերը առողջացած, հանգստացած, այլևս քաղց ու ծարաւից չէ տանջւում, սրարշաւ գնում է, կարծում էս ոտներ չեն դաշւում գետինին: Ո՛չ հրացանի գնդակ, ո՛չ քամի՝ նրան չեն հասնում: Կայծակի նման կտրում անցնում է դաշտեր, լեռներ, ձորեր, այնպէս որ մարդ չի կարող նշմարել: Այս դրութեամբ Պօրը շատ օրեր առաջ գնաց, թէ գիշերները և թէ ցերեկները: Հաշիւ էլ չէր մնացել, ո՛չ իւր և ո՛չ Մամէի մտքումը: Մամէն արդէն մոռացել էր օրերի հաշիւը, ե իրեն հարկաւոր էլ չէր, իրեն հարկաւոր եղածը՝ Զրզիր քաղաքը հասնելն էր: Պօրի համար էլ հարկաւոր չէր, որովհետեւ ոտները առողջացել և ինքը նեղութիւն չէր կրել: Բայց մինք շտապէնք ասել որ այս անգամ, քսանու-վեց օրուանից աւելի էին գնացել:

Այդ ժամանակ Մամէն հասել էր մի անտառոտ լեռան: Մի փոքր արահետ ընկաւ Մամէի առաջ, և սա Պօրին ուղղեց այդ ճանապարհով: Յանկարծ տեսաւ երեք ձիաւոր, այդ լեռան անտառումը, որոնք մի այծեամ էին հալածում և չէին կարող հասնել նրան: Դիչ էր մնացել, որ այծեամը պրծնէր նրանց ձեռքից, երբ Մամէն Պօրին բաց թողեց նրա հոտից, առանց ճանապարհ, քար ու ձոր հարցնելու: Հասաւ նրան, թուր ձգեց ու սպանեց: Երեք ձիաւորները շուտ վրայ հասան, չբայց որովհետեւ Մամէն էր նրան սպանողը, իրենք իրաւունք չ'ունէին առնել նրա ձեռքից: Մանաւանդ երբ տեսան նրա հագուստները, երկոյթը, գեղեցկութիւնը, վարժ ձիավարութիւնը, ճարպիկութիւնը և յանդգնութիւնը՝ շատ զարմացան, ափսոսացին առնել նրա ձեռքից այծեամը, ինչքան էլ բաջ մարդեր լինէին, և որ աւելին է՝ սիրեցին նրան, ձիերից ցած իջան բարեկեցին, ուրախացան նրա վրայ ու յարգական մի դիրք բռնեցին նրա հանդէպ: Մամէն էլ տմարդի չ'զրտնուեցաւ, նրանց բարեկեցութեան յետ՝ վերցրեց այծեամը նրանց տուեց ասելով «եղբայրներ, թէպէտ և այս այծեամը էս սպանեցի, այնու ամենայիւ ձեզ է պատկանում, որովհետեւ դուք էիք գտել նրան, ու հոտից ընկած հալածում էիք, էս իրաւունք չ'ունիմ վերցնելու»: Երեք ձիաւորները շատ գովեցին Մամէի ազնուութիւնը, նրա ճակատը համբուրեցին, ու յայտնեցին, որ նա պէտք

էր այնուհետեւ իրենց ճշմարիտ եղբայրը դառնայ: Մամէն ընդունեց նրանց առաջարկը, բոլորն էլ իրենց ճկոյթամատներն արիւնեցին, իրար խառնեցին արիւնը, խմեցին ու «արնաղպէր» դարձան, ինչ որ մի անջնջելի դաշն է այդպիսի եղբայրների մէջ: Այն ժամանակ Մամէն յայտնեց, որ ինքը հեռու տեղ է գնալու, «շատ կարեւոր գործ ունիմ, ասաց, «մոլորազի վրայ եմ». այստեղ սպասել չեմ կարող: Դուք էլ ձեր գործին եղէք: Թերեւս մի օր իրարու հանդիպինք»: Մամէն «մնաք բարով»-ը ասաց ու շարժեց ասպանդակը, հեռացաւ: Այս երեք ձիաւորները Ղարա-թաժտին ու եղբայրներն էին: Զըզիրի սահմանին մօտեցել էր:

Մամէն բաւական տեղ գնացել, հեռացել էր, երբ միտքն ընկաւ, թէ ինչո՞ւ համար այն մարդկանցից չ'հարցրեց Զըզիրի ճանապարհը, որ կողմին ընկնել, որքան հեռու լինելը, նրանց անունները, որ տեղացի լինելը, միւս անգամ որ տեղ իրար կարողանալ գտնելը: Այս բոլոր բաները մոռացել էր նրանց հարցնելու: Եթէ ետ դառնալու լինէր, թերեւս այնտեղը չը կարողանար նրանց գտնել: Մամէն երբ իրան մինակ գտաւ ընդարձակ ու անբընակ դաշտերի մէջ, չարաչար զղջաց իւր յիմարութեան վրայ: Ինքն իրան ասում էր. «Հապա յիմարութիւն չէ՞ր արածս: Այսքան ժամանակ գալուց յետոյ, մի շինութիւն, մի մարդու երես չտեսնել, շարունակ առաջ գնալ, ի՞նչ վախճան պէտք էր ունենալ: Անտառում յանկարծ երեք ձիաւոր տեսնել, նրանցից սիրուել, «արնաղբէր» լինել, այնպէս որ պատրաստ էին իրենց կեանքը զոհել ինձ համար, ու նրանցից մի բան չ'հարցնել, ախր յիմարութիւն չէ՞ր: Այդ մարդկանց երեւալը՝ շինութեան նշան էր, ու օգուտ չ'քաղել այդ նշանից, թողնել, հեռանալ, փախչել եղբայրներից, ինչպէս թշնամիներից, հեռանալ շինութիւնից ու կրկին ընկնել անմարդարնակ դաշտեր, ու խոր ձորեր... սոսկալի յիմարութիւն էր: Մամօն ծունկի փոխարէն՝ գլխին խփեց: Մի անգամ ետեւը նայեցաւ . . . ոչինչ չէր երևում: Առջեւ արդէն շինութեան նշան չկար: Աջ ու ձախ կողմերը՝ դատարկ ու դատարկ: Մամօն վհատուեցաւ. սիրտը դառնութեամբ լցուեց, մի քանի արտասուքի խոշոր կաթիլներ աչքերից վայր ընկան, երբ այդ մոտատանջութեան հետ խառնւում էին արդէն անապատների մէջ անհետ կորչելու երկիւղը, ծնողաց լացն ու կոծը, և Զինէն կորցնելու վիշտը: Մամօն երգեց.—

«Վայ տնաքանդիս, արտում ու մենակ

Պօրիս հետ ինկած մի դաշտ անբնակ.

Ես ոչ հովիւի, տաւարարածի

Զայնը չեմ լսում, ոչ երկրագործի»:

Պօրը նոյնպէս արգահատեցաւ Մամէի վրայ ու պատասխանեց.—

«Ձէ՞ որ ասացի, դու մի վշտանայ,
Հայլունդ ծըխիւր, վիշտդ մեղմանայ,
Ինչ որ երկնքում Աստուածն է գրել
Այն չի կարելի երկրումը ջնջուիլ:
Ինձ վարիւր Մամօ, այն դարի վրան,
Այնտեղ կը լսես երկրագործի ձայն»:

Այս խօսքի վրայ Մամէն մի քիչ մխիթարութիւն ղգաց:

Այն ճանապարհով Մամէն բարձրացաւ,
Մի երկրագործ այնտեղ նա տեսաւ,
Վարեց ձին Մամէն նրա մօտ գնաց՝

—Եղբայր երկրագործ, բարե քեզ, ասաց:

Բարեեց և նա գլուխ խոնարհած:

Ասա, երկրագործ, դու և քո Աստուած,

Քեզ նըւէր կը տամ մի բուռը ոսկի

Յոյց տուր ճանապարհ Զըզիր քաղաքի:

—Մի տալ ինձ մի բուռ դու քո ոսկիներ,

Զըզիր գնացող ուղին այս է, տէր:

Առաջին անգամը, երբ երկրագործը Մամէին տեսել էր, նրա փայլուն տեսքից և նրա ձիու արագութիւնից շատ էր վախեցել: Կարծել էր թէ նա հոգէառ հրեշտակ է. մահկանացուն այնպէս չէր կարող լինել: Երբ Մամէն մի բուռ ոսկի էր տալիս նրան, և սա ահուգողով նայում էր իրեն, ու ճանապարհը ցոյց տալիս՝ շուտով հասկացել էր որ երկրագործը իրենից վախեցնում էր: Նրան սիրտ տուեց, բայց անօգուտ, ուստի շտապեց հեռանալ նրանից ցոյց տուած ճանապարհով, որպէսզի նա երկիւղից չըմեռնէր: Մի քիչ գնալուց յետոյ, կասկածեցաւ ճանապարհի ճշտութեան մասին, մի գուցէ, մտածեց Մամէն, երկրագործը իւր վախից կամեցել էր իրան խաբել և մի կերպով հեռացնել: Այս պահին, քանի դեռ մօտ էր, կրկին ետ դարձաւ, նորից հարցնելու, բայց երկրագործի շրթունքները այս անգամ երկիւղից ճեղքուեցան:

—Մաճկալ, Աստուծով արա ինձ երգում,

Ո՞ր տեղին է այս արօրը պատկանում:

—Մեր Տէր Աստուածը թող վկայ լինի,

Որ այս արօրն է Զըզիր-Բօթանի՝

Պատասխանեց երկրագործը, ու Մամէն այս անգամ հաստատ հաւատալով՝ նրա խօսքին, մի բուռը ոսկի էլ նուէր տուեց

ու Պօրի գլուխը դարձրեց՝ դէպի ցոյց տրուած ճանապարհը, ու գնաց արշաւաստյր:

Զգիրա Բօթան քաղաքի մինարէներն սկսեցին երևալ: Մամէն սրտապնդուեցաւ, այլ ևս կասկած չէր մնացել: Հարկաւոր չէր շուտ—շուտ գնալ, որովհետեւ մէկ—երկու ժամից այն տեղ կը լինէր անպատճառ:

Քաղաքի հարաւային կողմը, այն ճանապարհի վրայ՝ որով Մամէն կը գնար՝ մի մեծ հինաւուրց ուռի ծառ էր գտնուում, որի տակից վճիռ ու սառն մի աղբիւր էր ըզլուում: Այնպէս սառն էր, ու անոյշ համ ունէր, որ եթէ վարունգ ձգէին նրա մէջ, կը կիսուէր: Զըզիրա Բօթանի իշխաններից մին՝ այդ աղբիւրին շատ հաւանելով՝ մարմար քարէ մի կամար էր կապել վրան, ու առաջը շարել էր մարմարէ աւազաններ, որոնց մէջ ջուրն էր հաւաքուում, որ իզուր չըկորչէր: Այդ աղբիւրը «Կանի է զամպիլիէ» էր կոչուում, որ «մարմարի աղբիւր» ասել է: Բոլոր քաղաքացիները այդ աղբիւրի վրայ գալիս էին զբօսնելու, նրա սառն ու քաղցրահամ ջուրը խմելու և ամաններով իրենց տները տանելու համար: Սիրուն աղջիկներ ու նորահարսեր այդ աղբիւրի վրայ ժողովում, լուացւում էին, որով աւելի կարմիր ու գեղեցիկ էին դառնում Բօթանի «մլըտիկ» խնձորի նման, յետոյ պար բռնում խաղում էին: Շատեր ով որ մի ընտիր ձի ունէր կամ մի լաւ անասուն՝ այդտեղ էր բերում ջրելու, ու լուալու համար, որ կարծես թէ մի նոր կենդանութիւն էին ստանում: Մի խօսքով «մարմարի աղբիւրը» քաղաքի կենդանութիւն տուողն էր, առանց նրան, թերեւ Զըզիր քաղաքը նշանակութիւնից զուրկ լինէր, անկենդան ու տխուր: Այդ օր, այդ բուպէին, երբ Մամէն «մարմարէ աղբիւրի» մօտ հասնում էր՝ միայն մի աղջիկ կար այնտեղ, աղբիւրի կամարի վրայ կանգնած՝ թէշիկ էր մանում: Սա՛ Զինէի նաժիշտներից էր, Բաքիր-Աւանու աղջիկը—Զինէն, որի մասին ինչպէս վերը ասացինք, շատ տարիքով, տգեղ, սև ու քռնած էր, ունէր մի սոսկալի մեծ քիթ, որ դէմքին աւելի զգուելի կերպարանք էր տուել, սրա համար էլ ոչ ոք նրան չէր հաւանած, ու մնացել էր առանց կարգուելու: Այս Զինէն ուում ձգելու (գուշակել) արհեստն էլ էր իմանում, որով ամեն մէկի սրտի գալտնիքը մի գրքով, որ մօտը պահում էր, կարող էր գուշակել: Այդ արհեստի միջոցով կարողացել էր գուշակել իւր տիրուհի Զինէի ազանի գառնալը, Մխուր-Չաման գնալը, Ալ-փաշի Մամօյի հետ տեսնուելը, իրարու խօսք տալը, և վերջապէս այս վերջինի գալը, որ անպատճառ քառասուն օրուանից աւելի չպէտք էր ուշանալ: Այս պատճառով քառասուն ոչխարի բուրդ էր առել, օրական մի-մի բուրդ բերում

էր աղբիւրը, լուանում, գգում, մանում, ու երեկոյն տուն դառնում, սպասելով Մամէի գալուն, որպէսզի նրան մոլորեցնէր, ու նրա հետ կարգուէր: Մամէն աղբիւրի մօտ եկաւ, բարեկեց նրան և մի քիչ խօսացին:

Մարմար աղբիւրին երբ եկաւ առջև
Այն տեղի աղջկան նա տուեց բարե,
Աղջիկըն առաւ բարեն Մամէին,
—Աչքիս վրայ գայ տղան Ալ-փաշին:
Նա ասաց աղջկան, «հնց կճանաչես դուն,
Դժբաղդ Մամէիս—Ալ-փաշի որդուն»:
«Քառասուն ու չորս օր մինչ այսօր համարած,
Ո՛չ ջուր եմ խմել, և ո՛չ կերել հաց,
Իմ տխուր օրեր լալով են անցել,
Քո նշան մօտս էր՝ տանն եմ մոռացել»:
Մամէն աղջկանից մի թաս ջուր ուղեց,
Զինէն լցրեց թաս, նրա ձեռք տուեց.
«Մամէ, խփիր ինձ, վազցի՛ր» Պօրն ասաց:
Այդ լըկառ ձեռից շուտ հանիր իմ սանձ,
Դա մի պոռնիկ է ճանապարհների,
Որի հայր կասուի Բաքիր-Աւանի:
Շատ ջանիլներին դա միշտ խաբում է,
Եւ շատ մարդկանց էլ գլխից հանում է,
Դա խանգարում է գործեր շատ մարդկանց,
Մամօ, քեզ զուրպան, շուտ քաշիր իմ սանձ»:

Այդ Զինէն իրան ցոյց էր տալիս իբրեւ Միր-Չէյտինի քոյր Զինէն, Մամօյի ըուծալուն: Մամէն կասկածում է: Իւր տեսած Զինէն շատ գեղեցիկ, փոքրահասակ էր. իսկ սա տգեղ ու տարիքով: Եթէ սա իւր տեսածը գուրս գալու լինէր, որչափ յուսախարութիւն էր: Զէ՛ որ իւր հօր ժողոված աղջիկների ամենից տգեղը սրանից հազար անգամ լաւն էր: Մամէն իւր տուած նշանը—մատանին պահանջեց ցոյց տալ իրեն: Աղջիկը յայտնեց թէ մատանին մոռացել է տանը. Մամէն սկսեց վարանիլ: Մատանին տանը մոռանալ սուտ էր, բայց աղջիկը, թէ ինչպէ՞ս էր իմանում իւր անունը, հօր ու երկրի անունները, իրեն համար զժուարահասկա-

¹⁾ Այս նշանի մասին, որ Մամէի փոխ տուած մատանին էր՝ պատմողների մէջ տնտեսաձայնութիւն կայ: Ոմանք այս կէտը հէքիաթով են պատմում, և ոմանք երգով: Առաջինները ասում են, թէ Զինէն ասաց զքո մատանին բերանուս պահում էի, աղբիւրը լուացուած ժամանակ բերանիցս այնտեղ ընկաւ, այժմ փնտրում եմ, ու չեմ կարողանում գտնել:»

նալի էր, բայց Պօրը օգնութեան հասաւ, այդ բանը պարզելու: Մամէն դարձրեց նրա գլուխը և ուզում էր հեռանալ, երբ աղջիկը կամարի վրայից իրեն խփեց նրա գաւակը: Մամէին անհաճոյ թուեցաւ այդ արածը. ուստի բռնեց նրան ու գետին վրայ, խփեց ձիուն ու շուտ հեռացաւ: Այն պահին աղջիկը՝ իւր արժանապատուութիւն վիրաւորուած լինելու համար, ուխտեց իւր վրէժը լուծել Մամէից, նրան մի փնաւ հասցնելով: Ամէն մարդ գիտէ որ վհուկների վրէժը շատ թանգ կարժենայ, նա կեանքի հետ է խաղում, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք:

Մամէն հրը քաղաքն էր մտնում, դարձեալ մտաւտանջութեան մէջ ընկղմուեցաւ: Կը մտածէր թէ, արդեօք այս անձանթ քաղաքը ի՞նչ վարք ու բարք կունենայ, իրեն ինչպէ՞ս պիտի ընդունեն, թշնամի՞, թէ բարեկամ պիտի ճանաչեն, և թէ առաջին անգամ ռըր պիտի գնայ, որի՞ տանը պիտի հիւրընկալուի: Երբ Մամէն այս բաները մտածում էր՝ Պօրը դարձեալ օգնութեան հասաւ.

«Ահա այս քաղաքն է Ջրգիր ասուած,
Նրանց խմորն է արիւնով շաղուած,
Իրիկուայ մթան քաղաքի մարդեր
Ձեն կարող լինել իրենց եղբօր տէր:
Նազելի Մամօ, թէ սանձս թողես
Ղարա-Թաժտինի տան հիւր կանխմ քեզ»:

Մամէն այլևս չըկառավարեց Պօրին, իւր կամքին թող տուեց սանձը ձգելով շըլինքի վրայ, որպէսզի ռըր ուզում է, իրան տանի: Պօրը գնաց ու Ղարա-Թաժտինի դուռը կանգնեցաւ: Տանեցիներից ռչ ոք չկար դուռն ու դուրսն: Պօրը միքիչ սպասեց ու երբ տեսաւ ելնող մտնող չըկայ, մի կատաղի ձայնով խրինջեց ու ոտները ուժգին գետնին խփեց: Այն պահին տան մէջ ահագին մի սրտտում ընկաւ: Ներս գտնուողները կարծեցին թէ թշնամիք եկել ու դուռը պաշարել են: Ղարա-Թաժտին դուրս ուղարկեց իւր կնոջ—Խաթուն-փէրուն, որ եթէ բարեկամ են՝ ներս հրամցընէր, իսկ եթէ թշնամի՝ ետ դառնար, ասէր իրենց, որ երեքը միասին դուրս գային ու կուռէին:

Տանից դուրս եկաւ երբ Խաթուն-փէրին,
Նրան հիացրեց փայլուն տեսքն հիւրին,
Ոսկեպատ թուրի ցոլքերով փայլուն
Ողողուած էր նրան մուշտակ դեղնագոյն:

Խաթուն-փէրու խելքը գլխից գնաց: Հիացաւ նրա թէ գեղեցկութիւնից, թէ հագուստների փայլից, թէ վարժ ձիաւորութիւնից, և թէ նրա սեւագոյն ձիու հպարտ կեցուածքից: Ապուշ

դարձաւ, ոչ մտքից անցնում էր ներս հրաւիրել ձիաւորիս և ոչ էլ ուզում էր ետ դառնալ՝ տանիցիներին ասել: Սա երկար ժամանակ դեռ պիտի ապշած նայէր՝ երբ Ղարա-Թաթոնի ահարկու ձայնը ներսից սթափեցրեց իրան:

Սաթունն ասաց. «Իմ հիւր պատուական,

Շնորհ բեր, իջիր գնանք ներս, ատիան,

Տեսքովդ կըհիանան Ջըզիր ու Բոթան»:

Մամէն Պօրից ցած իջաւ, ու Սաթուն փէրու առաջնորդութեամբ ներս գնաց: Ղարա-Թաթոն ու եղբայրները տեսնելով նրան՝ անմիջապէս ճանաչեցին, որ անտառի «արնաղբէրն» էր: Շուտ ոտքի կանգնեցան, զիմաւորեցին նրան, համբուրուեցան միմեանց հետ, ու տարան նստեցրին ամենից պատուով տեղը: Մամէն էլ ճանաչեց իր «եղբայրներին»: Փառք տուեց Աստծուն, որ իրան օտարների մօտ չէր ուղարկած, այլ իւր «արնակից»-ների, սրտացաւանքների մօտ: Երկու կողմի էլ ուրախութիւնը չափ չունէր, որ կրկին միմեանց գտան: Ղարա-Թաթոն չափից աւելի պատիւ ու յարգանք ցոյց տուեց Մամէին: Այս երկուքը նստած՝ խօսակցում էին, իսկ Կական ու Ճականը ոտքի կանգնած՝ ծառայութիւն էին անում նրանց: Այնքան խօսուցին, այնքան բաներ իրարու ասին, որ երեք ամբողջ օրեր անցել էին, իրենք կարծում էին թէ միայն երեք ժամ է անցել: Մամէին նայելուց, ու նրա քաղցր խօսքերը լսելուց չէին կշտանում:

Մենք այս հեքիաթի սկիզբը ասացինք թէ Ղարա-Թաթոնը և եղբայրներ ինչ գործեր էին կատարում Ջզիր և Բոթանի իշխանութեան մէջ: Այժմ մասնաւորապէս Ղարա-Թաթոնի համար ասում ենք թէ այն գործերից դուրս ի՞նչ պաշտօններ էլ վարում էր: Թէ Ջըզիր-Բոթանի և թէ գրացի ամէն իշխանութիւնները այն ժամանակներում գրեթէ միեւնոյն կառավարչութեան ձեռն ունէին: Իւրաքանչիւր գործին առանձին պաշտօնեաներ նշանակելը շատ ցանցաւ ընտ էր, և գրեթէ չէր էլ նշմարւում, այնպէս որ շատ պաշտօններ ծանրանում էին յաճախ մի քանի և երբեմն էլ միայն մի մարդու վրայ: Այսպէս էր և Ջըզիր-Բոթանի իշխանութիւնը: Ղարա-Թաթոն իւր՝ մեր արդէն յիշած գործերի հետ՝ վարում էր և հետեւալ պաշտօնները, փոխարքայութիւնը, քարտուղարութիւնը, հաշիւներ գրել ու պահել ուրիշ իշխանութիւնների հետ ունեցած գործերը, թղթակցութիւնները, դօրապետութիւնը, գանգատներին նայելը, վճռելը և այլն: Եւ այս բոլորը կատարում էր շատ պարզ, շատ հեշտ եղանակով, որովհետեւ այնքան թեթեւ էին, որ մի մարդ կարող էր կատարել և պարապ ժամանակ էլ գտնել, զբօսնելու և որսի գնալու: Բայց

երբեմն այնքան կը խառնուէին այդ գործերը, որ Թաժտին քիթ սրբելու ժամանակ չէր ունենում: Հարկաւոր կը լինէր մի քանի օր, և երբեմն մի քանի շաբաթ Միր-Չէյդինի մօտից չըհեռանալ: Նրան խորհուրդներ կը տար և գործերը կարգի կը դնէր: Այսպիսի պարագաներին՝ երբ Թաժտինը բացակայ էր լինում՝ Միր-Չէյդին կատաղում էր, թէ և նրա երեսին չէր համարձակում ոչինչ ասելու: Այսպիսի մի ժամանակ էր և այն երեք օրերը, որ Ղարա-Թաժտին ու եղբայրները Մամէի հետ անցկացրին, առանց գոնէ մի անգամ պալատ գնալու, երբ՝ մի ժամուան բացակայութիւնը Միր-Չէյդինի համար շատ թանգ արժէր ու կարող էր վատ հետևանքներ ունենալ, ուր ֆուսայ երեք ամբողջ օրերի բացակայութիւնը: Միր-Չէյդինը ինքնիրան ուտում էր բարկութիւնից: Յետոյ ինքնիրան ասում էր հանդարտուելով «կամ այժմ կըգայ, կամ քիչ վերջ»: Բայց Ղարա-Թաժտինին զալ չըկար: Համբերութիւնը ծայրը հասաւ: Միր-Չէյդինը մի մարդ ուղարկեց, որ ասէր Ղարա-Թաժտինին շուտով գնալ պալատը: Այդ մարդը երբ ներս մտաւ, նա էլ Խաթուն Փէրու պէս իւր չափազանց հիացումից ապուշ դարձաւ ու Մամէի երեսն սկսեց մօտիկ անել: Չէյդինը մի ուրիշ էլ ուղարկեց, որ պաղարիւնով ներս մտած ժամանակ ասաց. «Տէր իմ, իշխանը ձեզ կանչում է»: Այդ պահին Խաթուն-Փէրին կերակուր էր լցնում, ձեռքի շերեփով մի այնպիսի ծանր հարուած տուեց նրա գլխին, որ անմիջապէս կոտորուեցաւ: Արիւնը և կերակուրի իւղը իրար խառնուեցան, ու նրա դէմքը ծածկեցին: Նա էլ այդպիսի դրութեամբ խոյս տուեց ու գնաց ամէն բան իշխանին պատմեց:

Կերակուրից վերջը Ղարա-Թաժտին լուր ուղարկեց Միր-Չէյդինին, թէ ինքը մի այնպիսի հիւր ունի, որին թողնելու և իւր մօտը գալ անկարելի է, և իւր այդչափ ուշանալը բնաւ յանցանք չի համարում: Որովհետեւ եթէ իւր հիւրը նրա մօտը գտնուէր, թերեւ ամէն բան մոռանար և փոխանակ երեք օրուան, ամբողջ տասն օրերով ժամանակ անցկացնէր նրա հետ, գիտենալով որ միայն տասը ժամ է անցել:

Միր-Չէյդին հրամայեց որ այդ հիւրն իւր մօտն էլ բերեն: Բայց Ղարա-Թաժտինը պահանջեց որ ամբողջ փողոցները զարդարէ, գորգեր տարածէ գետնին, եօթը ձեռք դաուլ-գուսան ուղարկէ և այդպէս պատուով իւր տունը հրաւիրէ: Միւրը կատարեց Ղարա-Թաժտինի պահանջը ու Մամէն այդպէս պատուով նրա տունը գնաց:

Երբ Մամէն դռնից մտաւ համարձակ,

Միր նրա առաջ կանգնեցաւ արագ:

Ղարա-Թաժտինը Մամէի ներս մանկուց առաջ լուր բերեց Միր-Չէյզինին նրա գալու մասին, ու այնտեղ սպասեց, իշխանի վրայ հսկելու թէ նա ինչպէս էր ընդունելու Մամէին: Երբ Միր-Չէյզինը տեսաւ զոնից ներս մտնող ազնուականին, չ'կարողացաւ ինքն իրան պահել իւր իշխանութեան վայելուչ մի դրութեան մէջ, անմիջապէս ինչպէս ստորակարգ պաշտօնեայ՝ նրա առաջը կանգնելու թեթեւութիւնը ունեցաւ ակամայից, իսկ Ղարա-Թաժտինը, որ այդ էր ուզում, շուտով իւր թաշկինակը նրա գիպակեայ դօշակի վրայ ձգեց, ու Միրը առանց նշմարելու վրան նստեցաւ. իւրաքանչիւրը իւր արժանաւոր տեղը նստաւ: Թաժտինը լուռ էր միշտ. իսկ Միր-Չէյզինը անվերջ հարց ու փորձ ու խօսակցութիւն սկսեց Մամէի հետ: Սա չափազանց հիացել էր, ու միշտ յարգանքով էր վերաբերում Մամէի մասին:

Անցաւ մի օր, երկու օր, երեք օր և Միր-Չէյզին միշտ կարծում էր թէ միայն մի ժամ է անցել: Ղարա-Թաժտին յիշեցրեց իշխանին, թէ «անցան երեք օրեր և դու դեռ կերակուրի պատրաստութիւն տեսնել չ'ես տուել, և դեռ ինձ մեղադրում էիր որ երեք օր երեք ժամի չափ են երկացել աչքիս, Մամէի հետ խօսեցած ժամանակը»: Յետոյ յայտնեց Միր-Չէյզինին իւր չափազանց յափշտակուած դրութեան մասին, ինչպէս նաև Մամէի առաջը ստրի վրայ կանգնելը: Միր-Չէյզինը այս վերջինը ուրացաւ, բայց Թաժտին նրա տակի թաշկինակով հաստատեց իւր խօսքը: Չէյզինը յաղթուել էր: Այդ ժամանակ կերակուրը եկաւ: Նրանից յետոյ սուրճը բերին: Սուրճը ցրուողը Միր-Չէյզինի քոյր Չինէն էր:

Այս հացկերոյթին հրաւիրւած էր ի միջի այլոց և Բաքիր-Աւանին, կախարդ Չինէի հայրը: Սա պատուիրած էր իր հօրը, որ լաւ նայի Չինէին, Միր-Չէյզինի քրոջ, նրա սուրճ ցրուելու ժամանակը: Ասել էր. «եթէ Մամէն և Չինէն իրենց մատանիները միմեանց ցոյց տուին ու զաղտնի խնդացին՝ այն երիտասարդը ճիշտ Ալ-փաշի սղան է, եթէ ոչ, մի օտար է, և հարկաւոր էլ չ'ես տուից ընկնել ու փխսել նրան»: Բաքիր-Աւանին աչքի տակով հսկում էր Չինէի վրայ, երբ սա Մամէին սուրճ տուեց, Մամէի երեսին նայեցաւ, մատանին ցոյց տուեց. մի ժպիտ անցաւ նրա շրթունքներից, բայց շուտով թաշկինակով բերանը ծածկեց՝ որ ուրիշները չ'նշմարտէին: Մամէն էլ մատանին ցոյց էր տուել ու ժպտացել էր: Բաքիր նշմարել էր այդ բանը, և տուն վերադառնալով իւր աղջկան պատմել էր:

Երբ Ղարա-Թաժտին Մամէի հետ Միր-Չէյզինի տնից վերադարձան իրենց տունը, կտուրի վրայ մի գորգ փռեցին ու ելան

վրան նստեցան, մի քիչ էլ այնտեղ զուարճանալու և քաղաքին մտիկ տալու համար: Այն պահին Միր-Ջէյդինի քոյր Ջինէն իւր քառասուն նաժիշտները հետն առած, քսան մէկ կողմ, քսան էլ միւս կողմ, քառասուն ուղտ իրենց առաջը ձգած, որոց վրայ բեռ-նաւորուած էին իշխանի տան բոլոր պղնձեղէն ամաններ, մար-մարէ աղբիւրը տանում էին լուանալու, որպէս զի Մամէն ամէն անգամ կերակուրը մաքուր ամանների մէջ ուտէր: Սրանք անց-նում էին ճիշտ ու ճիշտ այն փողոցով, որի մօտ, կտուրի վրայ նստել էին Ղարա-Թաթտինը, Մամէն, Կականը և Ճականը: Մամէն տեսնելով Ջինէին՝ այլևս չհամբերեց, երգեց այս երգը.—

«Այս թիւ կարաւան, ասաց, ի՞նչ իշխան,
Բէկ-իշխանների կարաւանն է այն,
Առաջ կը գնամ թալանեմ նրան»:

Այս երգի վրայ երեք հղբայրներն էլ վրդովուեցան, որով-հետեւ Ջինէն իրենց հարսնացուն էր, և Մամէն նրան էր ակնար-կում՝ անտեղեակ նշանադրութիւնից: Թաթտինը լռեց, Կականը, որ Ջինէի նշանածն էր, սկսեց կատաղել, բայց առանց մի բան յայտնելու, մեծ եղբօր հրամանին կամ գոնէ մի նշանին սպասե-լով անհամբեր: Իսկ Ճականը այսպէս պատասխանեց Մամէին.—

«Տէր, ասած Ճական. տեսածդ ամբոխ
Ձէ մի կարաւան, այլ պղինձ տանող
Լոկ մի խումբ է նա գեղեցիկների,
Ո՞վ կարայ աւար նրանցից բերի»:

Կականը անհամբեր սպասում էր Թաթտինի հրամանին, բայց նկատելով որ սա ուզում է մոռացնել տալ այդ բանը իւր լուռ-թեամբ՝ էլ չ'համբերեց. քաշեց խանչալը ու պիտի մխէր Մամէի սիրտը, որովհետեւ այսպիսի դէպքերում, պատիւ արատաւորելու գործում միայն, հղբայրներն իրարու կեանքին սպառնում են: Սա-կայն Ղարա-Թաթտին Կականի ձեռքը բռնելով արգելեց նրան այդ բանն անելու: «Մարդ իւր տան մէջ իւր հիւրին չի սպանում, այդ բանը տմարդութիւն է: Մամէն քառասուն օրուան ճանապարհ չարչարանքներ կրել եկել է այստեղ, անշուշտ մի գործի համար: Կը հարցնենք իւր նպատակը, կօգնենք իրեն, որչափ մեր ուժերը կընենք, մինչև մեր արիւն թափելն իսկ: Դա մեր պարտականու-թիւնն է, որովհետեւ «արնաղբէր» ենք եղել: Առանց իւր նպատակը մեզ յայտնելու, և առանց մեզնից օգնութիւն գտնելու՝ նրան սպա-նել, մեր հղբայրութեանը, մարդկութեանը, կաթին ու բաղդին դաւաճանել ասել է: Ո՛չ, սպասենք, օգնենք իրեն, մեր քաղաքից ու երկրից դուրս հանենք, ապա այդ խօսքի վրէժը կը լուծենք:

Եթէ տղամարդ է՝ թող պաշտպանէ իրան, և եթէ աջողուեց իրեն մեղ երեքիս էլ սպանել, այդ ոչինչ»։ Այս խօսքերից յետոյ հարցրեց Մամէից նրա գալու պատճառը, ու Մամէն ամէն բան յայտնեց նրան, թէ ինչպէս Զինէի հետ ընթացումն էր, գիշերով իրենց երկիրը, իրենց տունը եկել է, մի անիմանալի հրաշքով, իրարու հետ տեսնուել են, իրարու խօսք տուել և այլն և այլն։ Մամէն այս բանը պատմելիս էլ, զեռ չէր իմացել Կականի և Զինէի նըշանուած լինելը և ոչ էլ թափառելի գունաթափութեան ու Կականի կատաղութեան պատճառը։ Թափառելի մի քիչ կախեց գլուխը, մըտածեց, և ինքն իրեն ասաց. «Եթէ Մամէի ասածը ճիշտ լինի, ուրեմն իրաւունք ունէր, ես նրան արդարացնում եմ այդ երկը ասելու մէջ»։ Բայց այն ժամանակ իւր մէջ երկու հակառակ զգացումներ հաւասար կատաղութեամբ կուռում էին միմեանց հետ։ Շուարեցաւ, ինչ անէր իւր հօր եղբօր աղջկան—իւր հարսնացուն ընդէր յանձնէր Մամէին, թէ՛ Աստուծոյ հրամանին և Մամէի ու Զինէի բազմաթիւ հակառակէր։ Շատ անհանգիստ լինելուց, շատ մտածելուց յետոյ՝ վճռեց թափառելի որ հարսնացուից հրաժարել այնքան վատութիւն չէ, որքան Աստուծոյ ու Մամէի բազմաթիւ արգելք լինել, մի ազնիւ երիտասարդ մահացնել, և թերևս Զինէն էլ անբաղդացնել։ Այս բանը մտածում էր միայն այն պարագային՝ եթէ Մամէի ասածը ճիշտ լինէր, որը հարկաւոր էր ստուգել։

Թափառելի գլուխը վեր վերցրեց և ասաց եղբայրներին. «Ես խօսք եմ տուել, և իմ եղբայրութիւնն էլ այդպէս է պահանջում, որ Մամէին պէտք է օգնեմ, ինչ գործով էլ լինի։ Խօսք եմ տալիս, որ Զինէն տամ նրան, միայն այն պայմանով, որ նա մենակ զնայ Սախլան քաղաքումը ամրաբուած ցորենները բերէ։ Ուրիշ փոխարինութիւն չեմ պահանջում»։

Սախլան քաղաքի ճանապարհները շատ վտանգաւոր էին։ Ամէն տարի այդ տեղի տուրքերը ու ամբարած ցորենները բերելու համար՝ որչափ զօրք գնար՝ ճանապարհին աւազակներից ջարդուում ու կողոպտուում էին։ Եղել էր ժամանակ, երբ երկու հարիւրից մինչև հինգ հարիւր զինուոր գոհ էին գնացել այդ տեղում, տուրքերը փոխադրելիս։ Սակայն երբ որ Ղարա-Թափառն ու եղբայրները մեծացել ու իշխանի գործի մէջ մտել էին, իրենք անձամբ մենակ զնում ու փոխադրում էին առանց երկիւղի, առանց մի չնչին բան աւազակներին տալու, և որ աւելին է՝ նրանցից հազարաւորներ ջարդել էին, ահ ու սարսափ տարածելով ամէն կողմ։

Երբ Թափառն որոշեց Մամէին ուղարկել այդ քաղաքի ամբարած ցորենները բերելու, պատճառը նրա քաջութիւնը փորձելն էր։ Թափառն մտածում էր թէ Մամէի տեսքը, գեղեցկութիւնը,

քաղցր բնաւորութիւնը, քաղաքավարութիւնը և անուշ խօսակցութիւնը ուրիշ արժանիք էին, իրեն հագուստը, որ ամբողջապէս ոսկուց ու ականքներից էր, թուրը, ձիւ թամբը, ընտիր ձին, սրանք էլ հարստութիւնից էին: Բայց ինքնիրեն պաշտպանելու, թշնամին ջարդելու, յաղթութիւն տանելու, նեղ պարագաների, սոսկալի կռուի միջից չըփախչելու, ճերմակ երեսով դուրս գալու արժանիքն էլ ունէր արդիօք: Եթէ ունէր Մամէն այդ էլ այն ժամանակ կարժէր որ իրենք էլ իրենց կեանքը զոհէին նրա համար, կարժէր որ իրենց հետ մինչև մահուան օր եղբայր մնար նա, ու կարժէր որ իրենց հարսնացու Զինէի ձեռից բռնէին ու յանձնէին նրան: Իսկ եթէ չունենար այդ վերջին արժանիքը՝ նա ոչինչ մարդ էր, ու կարժէր որ քնար այդ քաղաքի ճանապարհի վրայ աւազակներից սպանուէր: Այս պատճառով Մամէին մէնակ ուղարկեց Սախլան քաղաքը, և ինքը իւր երկու եղբօր հետ, երկու հարիւր ձիաւոր ընտրեց Զըղիրի սրտոտ ու քաջ երիտասարդներից ու հետն առնելով քնաց այդ ճանապարհների վրայ անտառի մէջ թաղկացաւ, սպասելով Մամէի վերադարձին, որ նրա վրայ յարձակուի:

Մամէն միամիտ էր, չէր իմանում թէ իւր «եղբայր» Ղարաթաթօնը փորձանք պիտի բերէր իւր գլխին: Մամէն լսել էր ուրիշներից, որ այդ ճանապարհները շատ երկիւղալի էին, սրա համար միշտ զգոյշ էր: Հեծել էր Պօրը, թուրը քաշել՝ ձեռքումը բռնել էր, երբեմն կարաւանի առաջից և երբեմն ետևից կը գնար, չորս կողմը լաւ նայում էր ու գալիս: Այսպիսի զգուշութեամբ Մամէն հասաւ ճանապարհի ամենավտանգաւոր տեղը, մի սոսկալի խոր ձոր էր, որի միջից մի նեղ ճանապարհ էր անցնում, ձորի ծայրը չէր երևում, երկու կողմերը բարձրանում էին սեպ ահագին ժայռեր, որոնց վրայով մազլցելն էլ անհնար էր: Ամբողջ ձորը և ժայռերի մէջ տեղերը անթափանցիլ անտառ էր, ոչինչ չէր երևում, միայն վերը ձորի երկայնութեամբ կապոյտ երկնքի մի երկայն ու բարակ կտոր էր փայլում: Այս տեղն էր ահա, որ աւազակները շարունակ կարաւանների առաջը գալիս էին, ճանապարհը առջևից ու ետևից կտրում ու կողոպտում էին: Այս տեղ Մամէն բաց արաւ աչքերը լաւ նայելու, զգոյշ մնալու, որ յանկարծակի չըյարձակուին իւր վրայ, սպանեն, կամ անգործութեան դատապարտեն իրան: Այս պահին յանկարծ երկու հարիւրի չափ ձիաւորներ, որոնք ծառերի ետևը թաք կացած էին, ծպտեալ կերպարանքով Մամէի վրայ յարձակուեցան: Սա բնաւ իրան չըկորցրեց, ինքն էլ նրանց վրայ յարձակուեցաւ, ու սկսուեց մի կատաղի կռիւ: Ղարաթաթօն պատուիրել էր իւր մարդկանց, որ-

չափ ձեռներիցը գայ՝ չըխնայեն Մամէին, բայց վերջինս բնաւ թող չըտուեց որ նրանց թուրի կամ տէգերի ծայրը իրեն դիպչէր, մի այնպիսի զարմանալի ճարպիկութեամբ նրանց մէջ մտաւ, ու սկսեց ջարդել, որ կարծուած էր թէ հունձ է անուած: Իւրաքանչիւր հարուած մի ձիաւոր կամ մի ձի դետին էր գլորում, իսկ նրանց հարուածները վերցնում էր ձախ ձեռումը բռնած վահանով, որին ստիպուած էր մեքենական արագութեամբ հոտը, առաջ, այս ու այն կողմ երկարացնելու, որ կողմից որ հարուածը գալիս էր: Մամէն աչքերը վեր վերցրեց, ու միայն երեք հոգի իւր առաջը տեսաւ: Միւսները որը սպանուած, որը վիրաւոր ընկած, ու որը փախած էր, բացի այդ երեքից: Երբ սրանք ուզում էին յարձակուել Մամէի վրայ՝ սա թուրը բարձրացրեց ու անողորմ հարուածը պիտի գար, եթէ իրենցից մին, որ առաջ էր ընկել «Մամէ, գլխիդ ու արևիդ զուրպան, բոլորը ջարդեցիր, ինձ չիս խնայիլ» չասէր: Մամէն գունաթափուեցաւ, թուրը ձեռքից վայր ընկաւ. «Ա՛հ, Թաժտին, դու ես, Աստուած տունդ չըքանդէ, քիչ մնաց քեզ էլ միւսների օրին հասցնէի, քեզ էլ սպանէի, աչքերս կուրցնէի: Այս ի՞նչ է, իմ առջևը եկել էիք»: Փաթաթուեցան իրար և ճակատներ համըռնեցին: Այս երեք ձիաւորները Ղարա-Թաժտինը ու եղբայրներն էին, ծպտեալ կերպարանքով:

Տուն հասնելով՝ պարծանքով յիշում էին Մամէի քաջագործութիւնը, և բաղդաւոր էին համարում իրանց, որ մի այդպիսի, իրենցից աւելի քաջ եղբայր էին ունեցել: Ուստի միաձայն վրձոնեցին Զինէին նրան տալ, և եթէ Միր-Զէյդինը այդ բանի համար հակառակէր՝ ուխտեցին կամ սպանել, կամ պալատը նրա գլխին քար ու քանդ անել:

Այսպէս Զինէն Մամէին տալու խնդիրը երկու կողմից բուլորովին ապահովուած էր, թէ Թաժտինի ու եղբայրների կողմից, և թէ Միր-Զէյդինի կողմից: Այս վերջինը արդէն ամէն գործում նրանց էր հետևում: Մնում էր միայն Զինէի կողմից: Բուլթայի գոյութիւնը ստուգելու, նրա կամքը իմանալու էր: Արդե՞ծք նա յանձն կտուէր հրաժարուել կականից ու Մամէին ընդունել: Միրում էր Մամէին, թէ ոչ: Սրա համար մի փորձ էլ հարկաւոր էր, բայց այդ փորձը Միր-Զէյդինի տան մէջ, նրա բթի տակ անկարելի էր, որովհետեւ գեռ նրա կամքը այդ մասին չէին իմացել, և Զինէի չընդունած պարագային՝ չէին ուզում այդ բանը նրա ականջը ձգել: Սրա համար լուր ուղարկեցին Զինէին որ Մարմարէ աղբիւրի վրայ գնայ իւր քառասուն նաժիշտների հետ: Որոշուեցաւ որ Մամէն էլ պէտք էր այն տեղ գնար, ու Զինէից մի նշան բերէր: Զինէի սրտին ու ճակատին հարիւրաւոր ոսկիներ

էին կախուած, թանգագին քարեր ու զարդեր կապուած: Մամէի պէս մի գեղեցիկ, ազնիւ երիտասարդ եթէ գնար ոչ թէ մին կամ երկուսը խնդրէր նրանից՝ այլ ամբողջը, Ձինէն խնայող չէր, կը տար իբրեւ նուէր, իբրեւ լաւութիւն, այնքան բարի սիրտ ունէր, առանց սիրելու իսկ նրան: Բայց Ձինէի ճակատի ոսկիների մէջ մի մեծ, գեղեցիկ ոսկի էլ կար, որ պատրաստուած էր Ջըզիր-Բոթանի երկրի եօթը տարիներէ ամբողջ տուրքովը, այդ ոսկին տալը անկարելի էր: Ձինէն միայն իւր սիրած երիտասարդին կը տար այդ ոսկին: Մամէին ուղարկեցին այդ ոսկին բերելու, իբրեւ ապացոյց նրա սիրուն և Բուծայի ճշտութեան:

«Պօրիս, ասաց նա, դուրս բերէք շուտով,
 Թամբեցէք նրան գոհարէ թամբով,
 Կը գնամ, ասաց, մինչ Մարմար աղբիւր»,
 Ասաց, ու հեծաւ նժոյգ սեւթոյր:

Գնաց Մամէն, տեսաւ որ Ձինէն իւր քառասուն ընկերներէ հետ այն տեղ նստել էր, Մարմարէ աղբիւրի վրայ:

Ջընաղ խանումին նա բարեւ տուեց,
 Ճրգրիտ նշան նրանից խնդրեց,
 Եւ այս խօսքիս հետ վեր կացաւ իսկոյն
 Իւր տեղից խանումն հագած գոյնզգոյն,
 Եօթ տարուան տուրքով պատրաստուած ոսկին
 Կտրելով դրեց Մամէի ծունգին:

«Ղարա-Թաժախին ցոյց տո՛ւր, ասաց նա,
 Չեմ ուզում քո սիրտ ինձանից մընայ,
 Թո՛ղ Ղարա-Թաժախն տեսնի քաջութիւնն
 Բեզ պէս խիստ յանդուգն, անվհիւ մարդուն»:

Մամէն այդ նշան, որ իւր հետ բերեց
 Ղարա-Թաժախին առաջը դրեց,

Երեք եղբայրներ խօսքեր մէկ արած,
 Ղարա-Թաժախն «երեք ենք, ասաց,
 Երեք» էլ հեծած նժոյգներս ճերմակ ¹⁾

Աղմըկենք աշխարհք մի առ ժամանակ,
 Եթէ կամք կը տաք կասեմ այս պահին

— Շնահաւոր լինի Ձինէն Մամէին»:

«Մենք, յարեց Կական, արդէն երեք ենք

Հեծած սեւ ձիան աշխարհք խռովենք

Եթէ կամք կը տաք, ասէնք միասին

— Մամէն Ձինէին հալաւ ամուսին»:

¹⁾ Այժմ երեք եղբայրները ինը ձի ունէին, երեքը՝ ճերմակ, երեքը՝ սեւ, երեքը՝ կաշմիր գոյնիով, որոնք միայն որսորդութեան ու պատերազմի էին յատկացրուած:

«Երեք ենք, ասաց Ճական, մենք արդէն,
Մեր կարմիր ձիեր աշխարհք գըղըրդեն,
Ես էլ վճռում եմ իբրև ձեր եղբայր,
— Թող լինի Զինէն Մամէի համար»:

Այն ժամանակ Ղարա-Թաթախի մի ծուղիկ, Ղաւազ-Չաւուշը, որի մասին սկզբները պատմեցինք և որի բուն անունը Գիւրգի էր, Միր-Չէյդինի մօտ գնաց: Սա հարցրեց նրանից, թէ «հայրդ, Մամէն ու հօրեղբայրներդ ինչ են անում, այս տեղ ինչո՞ւ չին գալիս»: «Հայրս ու հօրեղբայրներս ուրախութիւն են անում, պատասխանեց Ղաւազ-Չաւուշը Զինէին, մեր հարսնացուքն տըւին Մամէին»: Միր-Չէյդին չըհաւատաց այս լուրին, խաթուն Փէրուն մի թուղթ գրեց, իւր մօտ կանչեց ու ստուգեց նրանից: Միր-Չէյդին տեսնելով որ բանը բանից անցել էր, և որովհետեւ չէր համարձակուել Ղարա-Թաթախի գործերին հակառակել, և թէ Մամէն էլ գէշ աղայ չէր՝ ինքն էլ ակամայ խօսք տուեց: «Միայն, ասաց նա, Մամէին այստեղ կը բերենք թող իւր բերանով խնդրէ Զինէի ձեռը, հարսնախօսութեանը իւր ձեռքերով թիւնը տանք, և ապա աղջիկը յանձնենք, թող առնի գնայ»: Այս պահին Բաքիր Աւանին նստել էր Միր-Չէյդինի մօտը, ու լսելով նրա բերանից մի այդպիսի խոստում, շուտով մի ինչ որ գործի պատրուակով ելաւ տունը գնաց, և իւր աղջկանը պատմեց եղելութիւնը: Կախարդ Զինէն այս անգամին էլ մի հնարք մտածեց: Սա շուտով իւր տիրուհի Զինէի մօտ եկաւ և այսպէս խօսեցաւ, իբրև մի անկեղծ բարեկամուհի: «Իշխան եղբայրդ այլևս չի ուզում որ Մամէն այս քաղաքը մնայ, շուտով նրան կը կանչէ իւր մօտ և մի թանգագին նուէր, օրինակ մի ձի կամ մի թուր կը տայ նրան, և իւր երկիրը կուղարկէ, վերջապէս ինչ որ նա խնդրէ, կ'ստանայ, բացի քեզնից: Շուտով գնա, մի մարդ ուղարկիր Մամէի մօտ և ասա, որ չլինի քու ձեռքդ խնդրէ, ու իշխանի բարեկամուհին, խորհուրդ եմ տալիս, որ սովորացնես Մամէին ձեր տան խոհարարութեան պաշտօնը խնդրել, և յայտնել որ ինքը միմիայն դրա համար է եկել, որից զատ ուրիշ մի խնդիր չունի: Այն ժամանակ ձեր տան մէջ շարունակ մնալով՝ կարող էք միշտ իրար տեսնել»: Տիրուհի Զինէն միամիտ էր: Նա այնչափ բարեսիրտ, այնչափ անկեղծ էր, որ չէր կարող ըմբռնել թէ այդ վհուկի խօսքերի մէջ մի բան թաղնուած կար: Հաւատաց որ այդպէս էլ կարող է լինել, ուստի այդ մտքով լուր ուղարկեց Մամէին: Սա էլ չէր իմացել Միր-Չէյդինի խոստումը, խաթուն-Փէրին մոռացել, նրան ոչինչ չէր յայտնել:

Մի բիշ վերջ Մամէն Միր-Ձէյդինի մօտն էր, նրա կողքին նստած: Միր-Ձէյդինը խօսում էր. «Մամէ ջան, լսեցինք որ դու Մխուր-Չամանի Ալ-փաշի որդին ես, ու քառասուն օրուան ճանապարհի չարչարանքը քաշել եկել ես մեզ մօտ, թերևս մի գործի համար, առանց ամաչելու գործդ ինձ ասա, ով է իմանում, կարելի է կարողանամ կատարել: Ես մտածում եմ քեզ վարձատրել. քաջութիւններիդ և ազնիւ բնաւորութեանդ համար մի մեծ նուէր տալով: Եթէ քեզ մի լաւ ձի տամ, իմ ամբողջ երկրում քո Պօրի պէս մի ձի չկայ, թող որ, ինչպէս լսում եմ, խօսում էլ է մարդու պէս, եթէ մի ձեռք հագուստ տամ, քո ունեցածի պէս պատրաստել տալ կարող չեմ, եթէ մի դաշոյն, կամ մի ձիու թամբ, իմ վանձը անբաւական է ունեցածիցդ լաւը լինելու: Հապա ի՞նչ նուէր տամ, որ այդ ամէնից էլ լաւը լինի: Ասա, և ես պատրաստ եմ այս բոլորն քեզ տալու»: Այն պահին Մամէն կմկմաց, կմկմաց և այսպէս դուրս եկաւ. «Տէր իշխան, ձեր և իմ հօրս շնորհիւ ես ոչինչ բանի էլ կարօտ չեմ, միայն հօրս տունը եղած ժամանակս մի երազ տեսայ, որ մի պատկառելի ծերունի պարտաւորեցնում էր ինձ գալ և գտնել ձեզ, և երեք տարի ժամանակով ձեր օճախումը խոհարարութիւն անել: Այդ է իմ խնդիրը»:

Միր-Ձէյդինը տակն ու վրայ եղաւ: Մտածում էր թէ Մամէն մինչև այդ ժամանակ ցոյց տուած արժանիքների համաձայն մի խնդիր պէտք էր անէր: Նա մարդ չէր, և ոչ մարդու տղայ, որ մարդու պէս, համարձակ, ճակատ առ ճակատ Ձինէի ձեռք խնդրէր: Նա ոչինչ չարժեքող, իւր արժանաւորութեան անվայել մի կեղտոտ գործ խնդրեց, ուրեմն ինքն էլ ոչինչ մարդ էր: Մի դառն ժպիտ անցաւ իշխանի շրթունքներից, որ ամէն բան պարունակում էր, ավստոսում էր իւր տուած յարգանքը ու վերաբերութիւնը նրա նկատմամբ, ու նրա պատասխանին իբրև պատիժ անմիջապէս հրամայեց հանել վրայից նրա թանգագին հագուստները, հագցնել խոհարարի եղոտ ու կեղտոտ շորերը, և ուղարկել խոհանոցը: Մամէն այլևս ընկել էր: Վհուկ Ձինէն գոհ էր արածից, բայց դեռ անբաւական էր, իւր վրէժը դեռ կատարեալ չէր երբ տեսնում էր որ Մամէն հազիւ գրաւել էր Միր-Ձէյդինի սիրտը և ահա նրա սոսկալի ատելին դարձաւ, իշխանը չէր ուզում նոյն իսկ երեսը տեսնել: Մտածում էր, առիթ էր որոնում մի աւելի մեծ վրէժ առնելու:

Մամէի խոհանոցը մտնելու առաջին գիշերը Ձինէն իւր գլխի սովիներից քառասուն հատ կտրել ու քառասուն մշակների տուել էր, որոնք նրա ննջարանի տակից մինչև խոհանոցը մի

ընդգեղնեայ ճանապարհ էին բաց արել, և այս երկուսը ամեն գիշեր և ցերեկ իրարու մօտն էին: Այս բանը տեղից երեք ամիս:

Մամէն առաջին երեք օրերը լաւ կերակուր էր պատրաստում: Միր-Ձէյդինը կարծում էր թէ դրախտից էին գալիս, բայց վերջին օրերը, երբ Ձինէի հետ ուրախանում էր, էլ մտիկ չէր տալիս, ոչ լաւ կերակուրներ էին պատրաստւում և ոչ ժամանակին ուղարկւում: Նախաճաշիկը՝ կէս օրին, ճաշը՝ երեկոյին, իսկ ընթրիքը՝ կէս գիշերին էր ուղարկւում Միր-Ձէյդինին ու նրա հիւրերին, և այնչափ էլ քիչ, որ եթէ մի մարդ ուտէր՝ չէր կշտանալ: Այդ բանը նկատել էր և Բաքիր-Աւանին, որ մի անգամ իշխանի մօտ նստել, գլուխը կախել, և խօսք մտածութեան մէջ ընկղմուել ձեռացել էր: Որովհետեւ իւր աղջիկ Ձինէն, «ոռւմ՝ ձգելով» (գուշակութիւն անել) իմացել էր, որ միայն մի գիշեր, առաջին գիշերը Մամէն և Ձինէն իրար չեն տեսել, այնուհետեւ ամբողջ երեք ամիս՝ շարհիւ մի ընդգեղնեայ ճանապարհի՝ շարունակ իրար մօտն էին: Այս բանը իւր հօրը յայտնել էր, և սա ուզում էր մի կերպով Միր-Ձէյդինին իմացնել: Նա դիտմամբ իշխանի մօտ՝ ինչպէս ասացինք, տխուր, մտածողի կերպարանքը առել էր: Միր-Ձէյդինը նկատելով նրա դրութիւնը՝ հարցրեց. «Բաքիր, ինչքան շատ ես մտածում»: Բաքիրի բերանը բացուեցաւ: Նա այդ պէս մի բան էր ուզում. «Ես չմտածեմ, էլ մի մտածէ, Տէր իմ: Մնաց մի քանի օր և մենք բոլորս էլ աշխարհքի երեսին անպատիւ կը լինինք: Փո հաւատարիմ ծառան այդ արարատանցի Մամէն, մի գաղտնի ճանապարհով ամէն օր Ձինէի մօտն է գրնում գալիս: Այս օրերում նրա ծոցերով իւր կը յայտնուի: Միթէ դու էլ չես իմանում ծառայիդ կերակուր պատրաստելու և ուղարկելու անկանոնութիւնից: Այսպէս քեզ հիւր եկած օտար իշխանները և քո երկրի մեծամեծներին էլ այդ բանը իրենց անպատուութիւն համարելով՝ կը թշամանան քեզ հետ, և բոլորիս գլխացաւանք կը լինին: Ահա այս բաներն եմ մտածում»:

Միր-Ձէյդին կարծեց թէ մի դաշոյն իւր սիրտը միտեցաւ: Չէր իմանում ինչ անել: Ծածկելու համար եթէ ստէր, արդէն յայտնուել էր, և Բաքիրը ինչպէս յանդգնում էր մի այդպիսի զրպարտութիւն գնել Մամէի ու Ձինէի վրայ: Չէ՞ որ իւր վերջին օրն էր: Եթէ սուտ գուրս գար, իշխանի վրայ խնդալ էր, նրա պատուի հետ խաղալ էր: Իսկ եթէ հարցնէր նրան ճշմարտութեան մասին՝ չէ՞ որ իւր վրայ հաստատել ասել էր: Միր-Ձէյդինը մի քիչ մտածելուց յետոյ՝ «Միտաին գնանք տեսնենք» ասաց Բաքրին: Գնացին և ամեն գաղտնիք երեսն հանեցին:

Միր-Ձէյդինը Բաքրին ձանաչեց իբրեւ իւր ամենահաւատա-

ըիմ ծառային, ամենաանկեղծ բարեկամին, և որոշեց ախուհետև միշտ նրա խորհուրդը յարգել: Ձինէի ու Մամէի այս գաղտնիքը հրեան գալու մասին էլ նրան միայն հարցրեց, և նա խորհուրդ տուեց Մամէին կորցնել, մի կերպով «գլուխը աղել»: Բայց իշխանը ինչպէ՞ս անէր այդ. քանի որ Ղարա-Թաթտինից ու եղբայրներին վախենում էր: Բաքիր այդ հնարքն էլ սովորեցաւ իւր վըհուկ աղջկանից: «Տէր իմ, ասաց, ես կըգամ կը յայտնեմ քեզ և Ղարա-Թաթտինին թէ անտառում երկու եղնիկ հմ տեսել: Դուք էլ հեծէք ձիաներ, թող հեծնեն նոյնպէս Ջըզիր քաղաքի ընտիրները (ազնուական երիտասարդներ, քաջ կռուողներ) և վերջապէս Մամէն, միասին գնանք որսալու, այն պահին ես նետովս կը խըփեմ նրան: Ո՞վ կիմանայ, թէ խփողը ո՞վ է եղել, և Ղարա-Թաթտինը չ'գիտենալով որի օձիքից բռնել, մի քիչ կը բարկանայ, յետոյ կը հանդարտի»:

Միր-Ջէյդինը շատ խելացի գտաւ Բաքիրի տուած խորհուրդը, և այդպէս էլ սարքել տուեց: Այն պահին հեծան Ջըզիրի բոլոր քաջները, Միր-Ջէյտին, Բաքիր-Աւանին, Ղարա-Թաթտին ու եղբայրները՝ որ անտառը գնան: Չէր հեծել միայն Մամէն, նա իրան հիւանդ էր ձեացրել Ձինէի խորհրդով, որովհետև վերջինս իմացել էր այդ խաղը և նրան զգուշացրել: Երբ Բաքիրը տեսաւ որ Մամէն չէ եկել, իւր ձիու թամբի փոկերը դանակով կտրատեց, ու պատճառ բռնեց կարելը, մինչև բոլորը հեռացան: Ինքը յետ դարձաւ ու Միր-Ջէյդինի պարտիզի ցանկապատից սկսեց ներս նայել, տեսաւ որ Մամէն և Ձինէն Միր-Ջէյդինի բացակայութիւնից օգուտ քաղել ուզելով պարտիզում ման էին գալիս: Բաքիր անմիջապէս հասաւ Միր-Ջէյտինին ու յայտնեց թէ «իմ տսած եղնիկները այժմ քո պարտիզումն են»: Խուճըրը ամբողջապէս ետ դառնալու հրաման ստացաւ: Ո՛չ ոք չ'գիտցաւ եղած փոփոխութեան մասին, Ղարա-Թաթտին միայն Բաքիրի այդ վարմունքից երեակայեց որ զրա տակ մի բան կար թագնուած, ուստի իւր որդին Ղաւազ-Չաւուշը ուղարկեց, որ գնայ շուտով տեսնի թէ պարտիզում որո՞նք կան, նրանց շուտ դուրս հանէ:

Եւ Թաթտին Ղաւազ-Չաւուշին ասաց.

«Աճապարիւր դու, վազիր ճեպընթաց,
Ցանկապատ պարտէզ գնա շուտ հասիր,
Ո՛վքեր կան այնտեղ նրանց դուրս հանիր»:

Երբ Ղաւազ-Չաւուշ պարտէզը հասաւ,
Ձին ու Մամէին նա քնած տեսաւ,
Աւագանի մօտ ծառի շրթին տակ,
Աշխարհի հոգսին խալառ անգիտակ:

Հաւաղ-Չաւուշ մտածում էր, որ եթէ ձայն տար, թերևս
ամաչէին, կամ վախենային, իսկ եթէ ձայն չը տար՝ զուցէ Միր-
Չէյդինը և Ջըզիրի ընտիրները շուտ գային ու տեսնէին նրանց:
Սրա համար ուզեց երգով զարթնեցնել.

«Ո՛վ Տէր, մեր վըրայ մի ամալ թանձր ու սև,
ելած ցօղում է մի երակ անձրև,
Քնել է Մամէն և իւր շրթունքներ,
Զինի ստինքի մէջ տեղն է զրել:
Զ'գիտէ երբէք տնաքանդ Մամէն,
Միրի վճիռները անդառնալի են:
Մամէն չ'գիտէ թէ այդ պարտիզում,
Գարուն թէ աշուն ի՞նչ է պատահում»:

Երբ Զինէն յանկարծ աչքեր բաց արեց
Հաւաղ-Չաւուշին իւր մօտ նկատեց,
Այն պահին միայն նա հաստատ զգաց
Որ իրանց պատժում է Տէրն անկասկած.
«Գաղտնապահ Չաւուշ, սասաց, այս գաղտնիք
Պահիր և արա Աստծուն մի բարիք»:
Իսկ Չաւուշն ասաց. «Զինէ, աւեր տուն
Ժամ չէ խօսելու, մի երկարիլ դուն:

Մինչ երեք հարիւր վաթսուն խանջով էլ,
Ինձ կտրատեն իսկ՝ գաղտնիք չեմ յայտնել...»
Մինչ Հաւաղ-Չաւուշ այսպէս էր խօսում,
Դռնից խուռն ամբոխ խուժեց պարտիզում,
Եւ թշուառ Զինէն ճանաչեց իսկոյն,
Կակաւն-Ճականին, Բաբրին, Միր-Չէյդուն:
Ցանկերով պատուած պարտէզն էր ան-հլ
Զինէն չըկարաց իրան ազատել:

«Հոգ չէ, մ' երկմտիլ, Զին, Մամէն ասաց.
Արի մուշտակիս ներքեւում թաղ կ'ոց»:
Միր-Չէյդին դռնից ներս մտած պահին,
Մի քողցրիկ բարև տուեց Մամէին,
Միրի բարեկին նա պատասխանեց,
Պարսից Արաբաց լեզուով հետ խօսեց:
Իսկ Բաբրին ասաց. «Երբ իշխան ներս գայ,
Եւ մի քողցր բարև իւր ծառային տայ՝
Ես զարմանում եմ որ այդպէս ծառան,
Ոտքի չէ կանգնում, չէ յարգում նրան»:
«Ցաւում են, ասաց Մամէն, իմ ձեռք ոտք,
Զեմ կարող անել ես նոյնիսկ աղօթք».

Ո՛վ չէ իմանում, կոյր և յիմար է,
 Որ աղօթք Աստծու անուան համար է»:
 «Տէր իմ, ես կը գամ ձեզ մի բան յայտնել,
 Եւ դուք, ընտիրներ, ինձ մի՞ք մեղադրել»,
 Ասում էր Բաքիր, և նշան արաւ
 Թէ «քիւրքի տակն է նրա ասած ցաւ»:
 Մամէն էլ յարեց «կըզամ ձեզ ասել
 Մի բան, ընտիրներ, ինձ մի՞ք բամբասել,
 Մուշտակիս տակը, այո՛, կայ մի բան,
 Սեւթոյր Պօրիս ոսկէ սարքն է այն»:
 Միր-Չէյդին հարցրեց. «Մամէ, սիրելիս,
 Ի՞նչ տեսար արդեօք այստեղ ման գալիս»:
 Նա Միր-Չէյդինին տուեց պատասխան,
 «Ցանկերով պատած պարտէզում միայն,
 Մի այծեամ տեսայ, բայց նա այծեամ չէր,
 Մի գեղեցիկ էր, ունէր սև աչեր,
 Չէր մի գեղանի, դրախտի էր հուրի
 Բայց ոչ թէ հուրի, նման եղջերուի.
 Պիսակ աչ ունէր, նա ինձ երևաց
 Ինչպէս մի եղնիկ թեթևագնաց:
 Նա ունէր սև յօնք, ու դէմք ծիծաղկոտ,
 Շուտով խոյս տըւեց, երբ եկաք ինձ մօտ»:
 «Տէր, յարեց Բաքիր, ես ամաչում եմ,
 Թէ հրապարակաւ այն անուն յայտնեմ,
 Որին այս արարն ունի իւր մտքում,
 Եւ այդ խօսքերով նրան ակնարկում...»
 Մամէն ընդհատեց Բաքրի խօսքն այսպէս.
 «Նա չկայ այստեղ. որին կակնարկես,
 Նրա անունը Ձինէ է կոչւում,
 Որ բընակւում է վերի յարկերում.
 Նա Միր-Չէյդինի քոյրն է գեղանի,
 Ղարա-Թաժտինի հարսնացու—քենի
 Ու քաջ կականի նշանածն է նա:
 Այսօր ձեզանից թէ կուզ մահանայ
 Մամէն, չունի ահ, և ոչ մի խնդիր
 Կեանքին խնայելու, բանսարկու Բաքիր»:
 Միր-Չէյդին ասաց. «Ծառաներս, այսօր
 Հարամ կ'անեմ ձեզ բարիքներս բոլոր,
 Հըրամայում եմ ձեզ ձեռները կապել
 Եւ Մամէին շուտ ոտքի վրայ հանել»

Այսօր ցանկերով պատուած պարտէզում
 Սոսկալի բաներ գործել եմ ուզում»:
 Իսկ Ղարա-Թաժտին ասաց. «Տէր իշխան,
 Զ'ընդունենք միմեանց ձեռքից մեր վախճան,
 Քանի՜ անգամներ սոսկալի հարուած
 Մեր քաջ ձեռքերից դու ես ընդունած:
 Միթէ կարող ես մի քաջ մարդ բերել
 Որ կարայ նրան մեր միջից հանել»:
 Կական ասաց. «Տէր, եթէ բարկանամ,
 Փնջազարդ լախտիս առնեմ վեր կենամ,
 Այսօր պարտիզում Մամէի առթիւ
 Կ'ջարդեմ քաջերիդ գլուխներ անթիւ»:
 Ճականը գոչեց. «Ի՞նչ ստիպում էք,
 Մամօն մեր միջից դուրս չի գալ երբէք,
 Մինչ աջողիք նրան դուք վիրաւորել
 Կսպաննեմ երեք հարիւրից աւել»:
 «Մամէին օգնել եթէ լինի հարկ
 Դուք ետ մի կենաք, սիրելի՛ հղբարք,
 Մինչև ես դառնամ», Թաժտինը ասաց,
 Ասաց ու փութով մի գործի գնաց:
 Ղաւազ-Չաուշին իրեն մօտ բերեց
 Եւ նրան այսպէս գաղտնի պատուիրեց.
 «Շտապիր, գնա, Խաթուն-Փէրիին
 Ասա, թող տանից վեց որձ ձիերին
 Եւ հրեխայի օրօրոցն էլ հետ
 Նա հանի շուտով և իսկոյն և եթ
 Ամբողջ տներին կրակ տայ մէկից
 Թերեւս ազատուի Մամէն վտանգից»:
 Ապա ետ գալով դէպի հղբայրներ
 «Լախտերիդ վերայ ինչո՞ւ, առիւծներ,
 Յենւած կանգնում էք անշարժ ու պարապ»,
 Ասաց Թաժտինը մի խիստ բարկութեամբ:
 Եւ երբ Մամէն սուրճ է պատրաստում
 Ու նըրա ծունգի վըրայ է դընում,
 Եւ Մամէն իւր ձեռք վերցրած ժամանակ
 Մուշտակի տակից Զինէի հիւսակ
 Նշմարեց Թաժտին, և իսկոյն զգաց
 Թէ անբաղդացնում է Տէրը նրանց:
 Իսկ Ղաւազ-Չաուշ շտապով վազեց
 Խաթուն-Փէրու մօտ և այսպէս խօսեց.

«Շուտով ազատիր այս երախային,
 Եւ տանից հանիր նժոյգ ձիերին,
 Մի կրակ ձրգիր շէնքերին բոլոր,
 Ո՛չ ոսկի, ոչ գանձ չեն մեզ հարկաւոր:
 Այսպիսով թերեւ Ձինէն և Մամէն
 Այն մեծ վտանգից ողջամբ ազատուեն»:
 «Ուխտել եմ, որդեանկ, ասաց մայր Փէրին,
 Որ երախային և վեց ձիերին
 Առանց հանելու մի կրակ ձգեմ
 Ամբողջ տուներով մոխիր դարձնեմ:
 Այս զոհողութիւնը Մամէին անենք,
 Գուցէ փրկութիւնը մեր հոգուն գտնենք»:
 Իսկոյն դէպ պարտէզ շտապեց Չաուշ,
 Տանելով իւր հօր նա այս տխուր գոյժ.
 «Հայրիկ, տնաքանդ. ինչո՞ւ էք կանգնել,
 Մեր ողջ շինութեանց կրակ է ընկել.
 Բոցերում այրւում են նժոյգ ձիան,
 Այրւում է նոյնպէս մատաղ երախան»:
 Այս բան երբ ասաց՝ մի դառն կսկիծ
 Անցաւ Թաժտինի ու եղբարց սրտից:
 Ցանկերով պատած պարտիզից փութով
 Զըզիրի քաջեր դուրս եկան կարգով:
 Մամէն Ձինէին բռնելով թևից,
 «Վեր կաց, պատրաստուիր, գնանք այս տեղից
 Եւ մեր այս դէպքին ո՞վ եղաւ պատճառ
 Վրէժխնդիր լինի թող Աստուծոյ արդար»:

Երբ Միր-Ձէյգին, Ղարա-Թաժտին, իւր եղբայրները, Զըզիրի
 ընտիրները լսեցին այս լուրը, շտապով պարտէզից դուրս եկան,
 այդ կրակները մարելու համար: Բոլորն էլ որքան աշխատեցան,
 անկարելի եղաւ գոնէ մի քիչ մեղմելու հրդեհը, կամ երախային
 ու ձիերն ազատելու: Ձինէն ասել էր Մամէին, թէ «այդ կրակը
 մեր պատճառով է ընկել Թաժտինի տունը, և դու միայն կարող
 ես մարել այն: Հասիր շուտով հագուստներիդ քղանցքը թոթուիր
 նրանց վրայ ու նրանք անմիջապէս կը մարին»: Մամէն այդ-
 պէս արաւ ու ասաց կրակին. «Օրհնուած, իմ ու քո մէջ Աստու
 դատաստան, որչափ վառուիս իմ սրտի չափ չես այրւում, որ բո-
 լորովին հրդեհ է»: Կրակը մեղմացաւ, ձիերը ազատուեցան, և
 տանը թողուած տղայի շլինքով ընկած մի շորի կտորը, որ այր-
 ւում ու բոցեր էր արձակում, մի ոսկի օղակի փոխուեցաւ ու
 մնաց նրա շրթնքով: Երախան ողջ էր դեռ: Սրանցից զատ ոչ մի

բան չ'ազատուեցաւ կրակից, տունը ամբողջ կահ-կարասիներով այրուել, մոխիր էր դարձել:

Բաքիր-Աւանին էլ անգործ չէր մնացել: Բոլոր ձիաւորները պարտէզից դուրս գալու պահին՝ մի ծառի տակ մտել, թագ կացել էր, դիտելու համար թէ Մամէն ինչո՞ւ համար ոտքի չէր կանգնում, և թէ նրա մուշտակի տակը ի՞նչ Զինէն լինելու էր: Երբ սրանք ոտքի էին կանգնել, Բաքիրը լաւ տեսել էր, ու եկել Միր-Զէյդինին պատմել: Միր-Զէյդինը խորհուրդ հարցրեց նրանից, և նա իւր աղջկայ խրատով՝ սովորեցրեց Միր-Զէյդինին, որ Զըզիր Բոթանի ամբողջ երկրի մի տարուան տուրքը տայ Ղարա-Թաթ-տինին, իւր տները շինելու: Այդ երեք եղբայրները Մամէին հետները առած գնան ժողովին, հապիւ եօթ ամսից կվերադառնան: Այս բանով երկու գործ միանգամայն կատարուում էին, մին տուրքերը հաւաքուել ու Ղարա-Թաթտինի տունները շինուել նորից, և մին էլ, Մամէն եօթ ամսուայ բացակայութենից, Զինէն չ'տեսնելու կսկծից, շարունակ երկրի մէջ ման գալուց և օդի փոփոխութիւնից, որին վարժ չէր նա, շուտով կը մեռնէր և իրանք կը ազատուէին: Միր-Զէյդին գործադրեց Բաքիրի խորհուրդը, բայց Մամէն Զինէի խորհրդով կրկին հիւանդ ձևացել ու տանն էր մնացել: Ղարա-Թաթտինը մի կնքուած թուղթ էր առել Միր-Զէյդինից, որ եթէ իւր եօթ ամսուան բացակայութեան ժամանակ իւր Մամէին որևիցէ վնաս հանդիպի, նրա պալատը քարուքանդ անէ ու որդիները սպանէ: Ուրեմն Միր-Զէյդինը այլևս կաշկանդուած էր Մամէին որևիցէ վնաս հասցնելու, Բաքիրն էլ իմանում էր այդ բանը և չէր համարձակուում նրան սպանելու խորհուրդ տալ, բայց աշխատում էր մի կերպով նրա աչքը կապել, նրան խաբել և Մամէի «գլուխը աղել»: Իւր շատ հոգն էր իշխանի տան քար ու քանդ լինելը, ու որդիները սպանուելը: Բաքիրի այս դիտաւորութեան օգնեց իւր աղջիկը, մի նոր բան սովորացնելով նրան: Ղարա-Թաթտինի մեկնելուց մի օր վերջ Բաքիր Միր-Զէյդինին այսպէս էր խօսում. «Տէր իշխան, քանի որ Մամէն և Զինէն իրար սիրում են, քանի որ Ղարա-Թաթտին ու եղբայրները իրենց հարմնացուն նրան են տուել, ես էլ խորհուրդ եմ տալիս որ դու էլ վերջացնես այդ բանը, որ այսչափ աղմուկների պատճառ դարձաւ: Մամէին մի քիչ պատժել այդ աղմուկների համար առանց նրան վնաս հասցնելու ես շատ արդար եմ դատում, և յետոյ Զինէն էլ տալ նրան, ամենից արդարը: Միայն դու և նա շախ խաղալու պատրուակով կամ պատժում ես, կամ Զինէն նրան տալիս, այսինքն՝ եթէ խաղը դու կրեցիր, վեց ամսով՝ կրճեհս գնդան, նա այնտեղ ապաշխարելուց յետոյ՝ դուրս կըգայ, տաս-

նուէինգ օրուան մէջ կը մաքրուի, կ'ուտէ, կըխմի, կըգերանայ ու յետոյ մնացած տասնէինգ օրուան մէջ եղբայրներին առաջ կը գնայ: Մամէն ազնիւ տղայ է, իւր եղբայրներին ոչինչ չի ասում: Իսկ եթէ խաղը նա կրեց՝ Զինէն կը տաս նրան, «մարը կը կըտրես»¹⁾ և եթէ Ղարա-Թափուն ու եղբայրները գան՝ աւելի կ'ուրախանան»: Այս խրատից՝ Միր-Զէյդին երեխայի պէս խաբուեցաւ, կանչեց Մամէին ու միասին շախի խաղն սկսեցին: Այս եղաւ Մամէին ջախջախելու վերջին ու ծանր հարուածը:

Խաղը եօթ անգամից (օյիւն—ձեռք) էր վճռուած, և ով որ առաջին անգամ եօթ թուին հասնէր, նա էր վաստկողը: Առաջին երեք ձեռքն էլ Մամէն կրեց, ինչ որ կէս յաղթանակ ասել էր, որովհետեւ չորս ձեռք էր մնացել խաղը վաստկելու, մինչդեռ Միր-Զէյդինին եօթ ձեռք հարկաւոր էր, նրա չորս ձեռքի գիմաց: Բաքիրը այնտեղ նստած դիտում էր, ու փորը տրորում թէ ինչպէ՞ս անէ, որ Մամէն շնասուի այդ խաղում: Անմիջապէս վազեց Զինէի մօտ գնաց, և խաղի պայմանները նրան պատմեց, միայն Մամէի կրած երեք ձեռքի համար՝ փոխանակ ճիշտն ասելու, նա ստեց, թէ Միր-Զէյդինը կրել է, և չորս ձեռքից վերջ Մամէն գնդան է ձգում: Խաբեց խեղճ աղջկան և խորհուրդ տուեց որ գայ պատուհանից նայի, թերեւ Մամէն նրան տեսնելով իւր խաղում ոգևորուի ու չ'վնասուի: Զինէն եկաւ ու պատուհանից սկսեց ներս նայել: Մինչև այդ ժամանակ Մամէի թիկունքը պատուհանի կողմն էր, իսկ Միր-Զէյդինին՝ երեսը, Բաքիր նրանց էլ խորհուրդ տուեց, որ տեղները փոխեն և ապա շարունակեն. «Արդարութիւնը այդպէս է պահանջում, որովհետեւ տեղերը կարող են նպաստուոր կամ աննպաստ լինել»:

«Կարծում ես տղայ էք, Բաքիրն ասաց,

Իզուր տեղ այդպէս դուք ոգևորուած

Առիւծի նման իրար խփում էք,

Պէտք է այս ձեռքին տեղներդ փոխէք»:

Նրանք տեղները փոխեցին: Միր-Զէյդինի թիկունքը և Մամէի երեսը ընկաւ լուսամտաի կողմը: Մամէն տեսաւ Զինէին, խելքը գլխից գնաց, շփոթուեցաւ, ու չէր իմանում թէ ինչպէ՞ս խաղայ:

Երբ նրանք տեղներ փոխեցին այսպէս

Դէպի Զին դարձաւ Մամէի երես,

Եւ նա ակնապիշ նրան զմայլած

Կորցրեց իրան, խաղում մոլորուած

¹⁾ «Մարը կտրել» պատկի արարողութիւն է:

Փրկիրին, Ֆարգին նա շատ անգամներ

Հետևակների առաջ ձեռքում էր:

«Տէր իմ, կրեցիր, ասում էր Բաքիր,

Մամէին խաղում դու լաւ յաղթեցիր

Այս երեք ձեռքն էլ նախկին ձեռքին դէմ,

Ես ինքս Մամէին զընդան կը ձեռքեմ»:

Միր-Չէյդինը երեք ձեռք կրել և նրա երեք ձեռքի դէմ էր հաշուել, հետևաբար խաղը նորոգուել էր, և Միր-Չէյդինը սկսել էր առաջ գնալ և քիչ վերջ խաղը ամբողջովին վաստակեց: Բաքիրը բռնեց Մամէի ձեռքից, տարաւ մի խոր հորի, մի գնդանի մէջ ձգեց: Այդ գիշերը Զինէն իւր գլխից քառասուն հատ էլ ոսկի կտրեց, քառասուն մշակներ վարձեց, որոնք մինչև առաւօտ մի գետնուղի բաց արին՝ Զինէի ննջարանից մինչև գնդանը: Այնուհետև ամբողջ երեք ամիս Մամէն և Զինէն իրարու մօտն էին: Մամէն մխիթարւում և խնամւում էր Զինէից, այնպէս որ չէր զգալ բանտային կեանքի դառնութիւնները: Երեք ամիս յետոյ Բաքիր հարցնում էր իւր աղջկան՝ թէ «Մամէի վիճակը ինչպէս է»: Սա էլ իր կախարդական գրքի շնորհիւ գուշակել էր, որ միայն մի գիշեր նրանք, Մամէն և Զինէն, իրար չեն տեսել, ամբողջ երեք ամիս մի գետնուղիով իրար մօտ են: Բաքիր այդ բանն էլ յայտնեց Միր-Չէյդինին: Այս անգամ հանեցին Մամէին և ձեռքեցին մի քարէ գնդանի մէջ: Այնուհետև Զինէն որչափ աշխատեցաւ, էլ չ'կարողացաւ գաղտնի ճանապարհներ բանալ տալ: Մամէն մնաց մենակ քարէ գնդանում: Այս նոր բանտը ընդգետնեայ ժայռերի մէջ փորուած մի հոր էր, քառասուն չուանների ¹⁾ երկայնութեան չափ խոր, հազիւ մէկ կամ երկու մարդ նրա մէջ տեղաւորուելու չափ լայն, խոնաւ ու ցուրտ մի հոր, որի մէջ Մամէն պէտք էր մնար դեռ երեք ամիս էլ, օրական մի կամ երկու անգամ մի քիչ չոր հաց էր ընդունում գնդանի երդիքից, որ թէ լուսամուտ էր և թէ դուռ: Այս երեք ամսուան մէջ Մամէն բոլորովին կորցրեց իւր ամբողջութիւնը: Զնդանի ցրտութիւնը ու խոնաւութիւնը նիհարացրին նրան, մարմնի մորթը զեղնեցաւ, աչքերը այլևս չէին տեսնում: Անդամները և ջիղերը կըծկուեցան ու մարմնին կպան, պարկած տեղից շարժելու անկարող եղաւ: Կեղտը, ոջիլը և գնդանի որդերը ծածկեցին նրան: Մամէն այս դրութեան մէջ էր փոխւում, երբ իրան դուրս հանելու ժամանակը մօտեցել էր արդէն: Բայց նա երբեք չէր էլ մտածում դուրս գա-

¹⁾ 2ուանը 4—5 արշին երկարութիւն ունի, թէև ստորեւ երգի մէջ ասում է «քառասուն ոտնանի սանդուխով ցած իջիր», որ նշանակում է թէ քառասուն կանգուն խորութիւն ունէր:

լու մասին, որովհետեւ այնքան էր յուսահատուել, զգուել կիանքից, իւր քայքայուած առողջութիւնից, ու մարդկանց վատութիւնից, որ այլեւս իւր մահուան վրայ էր մտածում:

Բաքիրը վերջին անգամ իւր աղջկանից հարցրեց Մամէին դուրս հանելու կերպերը, և այդ վնուկը ասաց. «Եթէ մի ուրիշը գնայ Մամէին դուրս հանելու՝ նա ողջ դուրս կը գայ, իսկ եթէ իւր սիրուէի Զինէն գայ նրան հանելու՝ կը մեռնի անպատճառ, այժմ ձեր գիտնալիքն է, ուզում էք մահացնել կամ ողջ դուրս բերել՝ ասելիք չունիմ»:

Բաքիրը Միր-Զէյդինի մօտ գնաց և այս վերջինը նրանից հարցրեց թէ «ո՞վ է յարմար այդ գործին, որ նրան մի փնտս չհամնի»: Բաքիրը լուռ էր, և իշխանը կարծում էր թէ նա իւր լուռութեամբ ուզում էր յանձն առնել այդ գործը, ուստի հրամայեց նրան գնալ ազատել Մամէին: Բայց Բաքիրի մտածութիւնը այդ չէր, ուստի հրաժարուեց այսպէս ասելով. «Տէր իշխան, այժմ Մամէն շատ է տկարացել, և յիշողութիւնը թուլացել: Նա չգիտէ թէ իրան հանելու եմ գնացել, կարծում է թէ աւելի մի վատ տեղ պիտի ձգեմ իրան, այս երկիւղի մէջ՝ թերեւս մի վտանգ պատահի: Ես խորհուրդ եմ տալիս Զինէին ուղարկել որ երբ նրան տեսնէ, կուրախանայ և անփնտս դուրս կը գայ»: Միր-Զէյդինը նրա ասացի պէս ուղարկեց Զինէին իւր քառասուն նաժիշտների հետ Մամէին հանելու: Աղջիկներից որն էլ որ գնաց հորի բերանը և ասաց թէ «Ես ք» Զինէն եմ, եկել եմ քեզ հանելու», Մամէն պատասխանեց թէ «դու իմ Զինէն չես, դուրս չեմ գալ»: Ամենից վերջ իւր Զինէն գնաց և ձայն տուեց. —

«Մամէ, քեզ դուրպան, քո Զինէն եմ ես,

Եկել եմ այստեղ ազատելու քեզ»:

Իսկ Մամէն ասաց. «Զինէ, աւեր-տուն,

Ինձ արձակելու համար չեկար դուն,

Այլ անտէր, թշուառ զարիպիս մահուան

Պատճառ լինելու եկար դու միայն:

Դու մի սանդուխով քառասուն ոտնանի

Ցած արի ինձ մօտ, ո՞վ իմ գեղանի:

Նազելի Զինէ, ցած իջիր և տես

Դարէ զնդանում ինչ դրութեան եմ ես»:

Երբ անբաղդ Զինէն խոնաւ զնդանում

Որտակուած սրտով շտապ էր իջնում

Եւ գրկում նրան, սեղմելով Վրժքին...

Ողբալի Մամէն աւանդեց հոգին:

«Իմ հորըս տունը թող քանդէ Աստուած»

Վշտարեկ Զինէն լալագին ասանց,
 «Ո՞վ տեսած ունի, բանտարկի տղամարդ
 Եւ նրան ազատող լինի կինարմատ:
 Մեր սօֆիների աղջկունք ու հարսներ
 Կտրեցէք դուք ձեր ծամի հիւսակներ,
 Աւփաշի որդի Մամէն է մեռել,
 Ողբացէք ինձ հետ, ողբացէք, դուք էլ:
 Ստինքներս աւել ունին արժէք, համ,
 Քան թէ քաղաքներ յայտնի Շարդ ու Շամ,
 Գրկումս է մեռել Մամէն թշուառ, հէգ,
 Նաժիշտներ, քառասուն պարաններ բերէք
 Կապեցէք դուք ձեր սև հիւսակներին,
 Զնգանից հանէք Ալի Մամէին,
 Մամէն է մեռել մի երկրում օտար,
 Նրան չեն ողբալ ոչ հայր և ոչ մայր»:

Մամէն Զինէի ձայնը լսած պահին երբ ուզել էր պարկած
 տղից շիտուել, ողնաշարը կտորել և ուրախութիւնից սիրտը
 պատռել մեռել էր: Զինէն ցած էր իջել և նրա գլուխն իւր ծն-
 վին դրած՝ ողբում էր: Լուրը Միր-Զէյդինին գնաց: Սա շփոթուեց,
 անմիջապէս այնտեղ ևկաւ, դիակը դուրս հանել ու իրենց սովո-
 ռութիւնների համեմատ թաղել տուեց: Յետոյ սկսեց մխիթարել
 Զինէին ասելով. «Հոգ մի արա, Մամէն չեղաւ՝ մի ուրիշ լաւի
 կը տամ քեզ: Եթէ Կականին հաւան չես, մի լաւը ընտրիր»: Իսկ
 Զինէն պատասխան չէր տալիս, միայն թաշկինակով աչքերը
 ծածկած՝ ողբում էր: Իրիկուան մթան, երբ բոլոր տանեցիկները
 քնել էին՝ Զինէն մի մեծ սև չուլի կտորից իրեն հագուստ կարեց,
 հագաւ իւր ընտիր հագուստների փոխան, մի սև չուլի կտոր էլ
 գլխին փաթաթեց՝ հարսանեկան քօղի փոխարէն, տանից դուրս
 եկաւ ու գնաց Մամէի գերեզմանի վրայ նստեցաւ ու մինչև ա-
 ռաւօտ ողբաց:

Մամէի գերեզմանի վրայ երկու քար էր տնկած, մին գլխի
 կողմը, միւսը ոտների: Գերեզմանի քարն էլ նրանց մէջտեղը
 ձգուած: Զինէն այդ քարի վրայ նստել էր սև հագած ու սև կա-
 պած: Իւր հիւսակներն էլ, որոնք ութսուն ճիւղ էին, կտրած,
 քառասունը մէկ՝ և քառասունն էլ միւս տնկած քարերին կապած:
 Իւր արտասուքը այնպէս էր գնացել գետին, որ ցեխ էր դարձրել
 հողը: Երբ հետեւալ առաւօտը Միր-Զէյդինը դուրս էր գալիս,
 նշմարեց մի սև բան Մամէի գերեզմանի վրայ: Կարծեց թէ գա-
 ղան է, գիշերը եկել և Մամէի դիակը հանելով ուտում է: Խնքնի-
 րեն ասաց. «Որչափ անզգոյշ մարդ եմ եղել, երէկ չմտածեցի նոյն-

խակ երկու պահապան դնել նրա գերեզմանի վրայ, որ պազան-
ները չուտէին»։ Միր-Չէյդինը անձամբ գնաց ստուգելու և նրա-
նից առնելու Մամէի մարմնի մնացորդները, երբ մօտեցաւ, ինչ
տեսնի, Ձինէն սեւաւորած, այնտեղ նստած լալիս էր։ Շատ աղա-
չեց, պաղատեց, որ վեր կենար, գնար տուն, իւր հագուստները
փոխէր, լացը դադարեցնէր, բայց անօգուտ, Ձինէն չըհամոզուե-
ցաւ, և նստած տեղից չըվերկացաւ։

Միրն ասաց. «Ինչո՞ւ ես յուսահատոււմ,

Որբան ընտիր կայ Ջըզիր-Բօթանում

Ես կը ժողովեմ, որին ես հաւան

Ընտրիր դու նրան Մամէի փոխան»։

Ձինէն ասաց. «հօրս թող քանդուի տունը,

Հիմքից կործանուի բերդի անկիւնը,

Ո՞վ տեսած ունի բանտարկի տղամարդ

Ու նրան ազատող լինի կինարմատ»։

«Ո՞վ անխելք Ձինէ. թէ լինէր հընար

Մամէն գնուելու՝ կը տայի յօժար

Ջըզիր-Բօթանի ողջ հարստութիւն

Ու կը գնէի աչքերիդ սիրուն»։

«Սե ամպի մի կոյտ ելած մեր վերև

Յօղում է մեղմիկ մի անոյշ անձրև,

Բայց վախենում եմ թափանցի նա խոր,

Թըշի պատանքի թելերն բոլոր։

Մի կարմիր ամպ է բարձրացել օդում,

Մի քանի կաթիլ վրաներս անձրևում։

Երբ այն բօպէին Մամէն մահացաւ՝

Թշուառ Ձինէիս աչքը կուրացաւ։

Տէր, այլևս դարձաք դուք իմ թշնամին,

Երբ որ տապանում զրիք Մամէին։

Թող մահ շտապի հոգուս վրայ էլ,

Մամէից յետոյ չեմ ուզում ապրել։

Արևն է զարկել նրա կոճակներին։

Աղաչում եմ, Տէր, լսիր իմ խնդրին,

Առաւօտեան դէմ մեռել է Մամէն՝

Կէս օրուայ պահին թոյլ չհասնի Ձինէն։

Նրա գոհարներին արևն է զարկել։

Կըզամ քեզ, ո՞վ Տէր, կրկին աղաչել,

Ողբալի Մամէն մեռել է լուսուաւ

Ես նրանից յետ չհասնեմ իրիկուան։

Իշխան, իմ մեղքը շըլինքդ եմ ձգում,

Մեռնում եմ այսօր ու քեզ կըտակում,
 Որ այն կաթսայով որով տաքցրել էք
 Մամէի ջուրը, իմն էլ տաքացնէք:
 Եւ նոյն օճախում վառուի իմ կրակն էլ,
 Ուր Մամէի ջրի կրակն է վառուել:
 Իմ ու Մամէի շիրիմ մէկ արէք,
 Ու մեր կոնակներ իրար կպցրէք,
 Թող Ղարա-Թաժտին, Կական ու Ճական,
 Մի օր այդ քաջեր առիւծները գան
 Ու թող գան նաև մի օր յօլլաներ,
 Զըզիրի ծերեր ու դատաւորներ
 Հարցանեն ձեզնից ու տեղեկանան
 Մեր երկու անձի սիրու պատմութեան:
 Թող մեր գերեզման նրանք բաց անեն,
 Բաց անեն ու մեզ երկուքիս տեսնեն,
 Եթէ դէմ—դէմի լինեն մեր դէմքեր,
 Թող գիտնան որ մեր սէրը Աստծուց էր:
 Մեր այս վախճանում դու յանցաւոր ես,
 Ու այդ յանցանքում դու պիտի այրուես,
 Զ'տեսնես երբէք մի օր քո կեանքում
 Երջանիկ օրեր, ծիծաղ ու խնդում:
 Իսկ եթէ կոնակ—կոնակի լինինք՝
 Գիտնան որ դժոխքի սիրահար էինք,
 Երկու եղբայրներ և Ղարա-Թաժտին
 Ո՛չ ոք չսպաննեն, չմեղադրեն մէկին»:

Նոյն օրը մինչև կէս օրին Զինէն էլ մեռաւ, և իւր կտակի
 համաձայն՝ նրան լուանալու ջուրը այն կաթսայի մէջ տաքցրին,
 որի մէջ Մամէի ջուրն էլ տաքցրել էին, կրակը վառեցին այն
 օճախի մէջ, ուր Մամէի կրակն էլ վառել էին: Բաց արին Մամէի
 գերեզմանը, Զինէին նրա կողքին դրին կոնակ-կոնակի դարձրած
 և յետոյ գերեզմանի քարով զոցեցին գուրի բերանը: Մի քանի
 օրից յետոյ Ղարա-Թաժտին, Կական ու Ճական զօրքերը ամբող-
 ջապէս հաւաքելով վերադառնում էին Զըզիրը:

Թաժտին եղբայրներ երբոր միասին
 Մօտեցան ցանկով պատած պարտիզին
 Ճական ասում է. «Ո՛վ քաջ առիւծներ,
 Եթէ մեր եղբայր Մամէն ողջ լինէր,
 Անպատճառ նա մի ամսուայ ճանապարհ
 Զէր համբերիլ բնաւ, մեր առաջ կը գար»:
 «Թող ուխտ լինի ինձ, ասաց սև Թաժտին,

Եթէ մի վտանգ լինի Մամէին,
 Նրանից յետոյ եւ Զրզիր քաղաք
 Աշխարհում իսպառ կղարձնեմ աւերակ»:
 Կական ասում է. «Սխալում ես, եղբայր,
 Մի օտար աղայ եւ խենթ սիրահար,
 Թողնել սիրունուն՝ մեզ գիմաւորել
 Ձէ կարող երբէք նա մտաբերել»:
 Շտապով նրանք եկան տան դուռը,
 Փէրուց հարցրին Մամէի լուրը:
 «Թաժտին, քեզ դուրպան, Խաթունը ասաց,
 Հիւանդ է Մամէն անկողնում ընկած»:
 Զրզիր-Բօթանի քամին երբ փչեց
 Խաթուն-փէրու քօզ գլխից վերցրեց,
 Ու նրա տակից երեքն էլ տեսան
 Ձին եւ Մամէի սրգի սև նշան:
 «Միթէ՞ մեռել էք, որոտաց Թաժտին,
 Իւրաքանչիւրդ յենուած իւր լախտին»
 Գոռաց սև Թաժտին, ու խիստ բարկացած
 Փնջազարդ լախտը ձեռքումը բռնած
 Մեծ կատաղութեամբ Զրզիրի վրայ
 Նա յարձակեցաւ ջարդել անխնայ:
 Աշխարհ իւր առաջ դառնում էր աւերակ
 Ու կտոր—կտոր դառնում բլուրներ:
 «Եղբայրներ, գոչեց ահարկու Կական,
 Հասել է ժամը իմ խիստ բարկութեան,
 Բարձրացել ահա լախտըս փնջազարդ,
 Քաղաքին տալու մի սոսկալի ջարդ,
 Բայց առաջ, եղբարք, գտէք Բաքիրին,
 Գտէք, ինձ տըւէք այդ նենգաւորին»:
 Ճականը գոռաց սոսկալի ձայնով.
 «Կաւերեմ Բաղնիս ¹⁾ բոլոր շէնքերով,
 Բերդի անկիւնին իմ լախտն եմ ձրգում,
 Թող արձագանք տայ ողջ տիեզերքում:
 Այս անելուց յետ երեքս էլ գաղթենք,
 Ու մեր բնակութիւն Շամում հաստատենք»:

Բայց մի խուռն ամբոխ, երեսայ, ծեր, կին,
 Մօլլա, շէյխ, իշխան գալով լալազին,

¹⁾ Այս Բաղնիս բառի փոխարէն ջիւրդերէնի մէջ կայ Համամ բառը, որ
 թերեւ տրուած է իբրեւ անուն քաղաքի մէկ կարևոր թաղին:

Այդ հղբայրների տաների վերան
 Զրգեցին իրենց փաթաթոց, զուրան:
 «Թափտին, ասացին այդ շէյխ—մօլլաներ,
 Եւ զո՛ւք, ո՛վ նրա առիւծ հղբայրներ,
 Գնացէ՛ք այնտեղ շուտով բաց արէ՛ք
 Զին ու Մամէի շիրիմ, ու տեսէ՛ք:
 Այդ դժբաղդների կտակի մասին
 Միր-Զէյդուց հարցրէ՛ք երեքդ միասին,
 Եւ մի անաչառ քննութիւն արէ՛ք
 Ու անմեղներիս արիւն մի թափէ՛ք,
 Այլ այդ չարիքին ո՛վ եղաւ պատճառ
 Պատժեցէ՛ք միայն նրան չարաչար»:
 Թափտին դալկաղէմ ու խենթի նման
 Բաց արեց իսկոյն նրանց գերեզման,
 Խոր խոցուած սրտով նա դառն արտասուեց
 Ու Զէյդուն բերդից շուտ բերել տըւեց:
 Զրադացի նաւում թագ կացած Բաքրին
 Նոյնպէս հանելով նըրա մօտ բերին:
 Զին ու Մամէի մասին երբ հարցրեց,
 Բոլոր յանցանքը Բաքրի վրայ բարդուեց:
 Ասա ինձ, Բաքիր, ասա, սրանց սէր
 Դժոխքից արդեօք, թէ Աստուծանից էր,
 Ծածկամիտ Բաքիր, խարդախ, դաւաճան,
 Նայուածքըդ խոզի նայուածքի նման,
 Աստուած սպանէ թո՛ղ քո զաւակը,
 Որ զըրաւեցիր դու նրանց կեանքը:
 Մօտ արի՛, Բաքիր, կրկին սրանց տես,
 Իրօք են դարձել դէպ իրար երես»:
 Բաքիրն ակամայ երբ նայեցաւ ցած՝
 Շըլինքին իջաւ մի սուրի հարուած,
 Իջաւ, ու նըրա կեանքին վերջ տըւեց
 Ու գլուխն շիրմի միւս կողմ գլորուեց:
 Ցայտեց մի շիթը նրա արիւնի
 Եւ ընկաւ մէջտեղ Մամօ և Զինի:

Դաւաճան Բաքրի մի կաթիլ արիւնից, որ Մամէի և Զինէի
 զիակաների մէջտեղը ընկել էր, մի կոնի ¹⁾ բուսաւ, իբրեւ յաւիտե-
 նական վկայ նրա մատնութեան իւր երկու զոհերի մէջտեղը,

¹⁾ Կոնին մի փշալից թուփ է վայրի տանձենու նման, բայց անպտուղ, որից
 արհամարհանքով է նայում գիւղացի ժողովուրդը:

որոնք իրենց կենդանութեան ժամանակ նրանից հալածուեցան, տանջուեցան, չարչարուեցան, ու ջախջախուեցան: Թէև միատեղ, բայց բաժան ապրեցան, միմեանց սէրը չվայելեցին, և «ընձնուրազ» հողը մտան: Սակայն այդտեղ էլ ազատ չմնացին դաւաճանութեան ահուելի ուրուականից: Բաքիւրի մարմնացումը, մի փշոտ մացառի կերպարանքով դարձեալ բաժանում էր նրանց սև գերեզմանի մէջն էլ:

Եւ մարդիկ խպառ արհամարելու համար այն, և մշտենջենական վրէժխնդիր լինելու նրա արածին՝ մի ձող կախ արին Բաքիւրի դաժան մացառից, որպէսզի ամէն օր անց ու դարձ անողները կտրատեն, որին հետեւեալ օրը դարձեալ բուսած են պտնում:

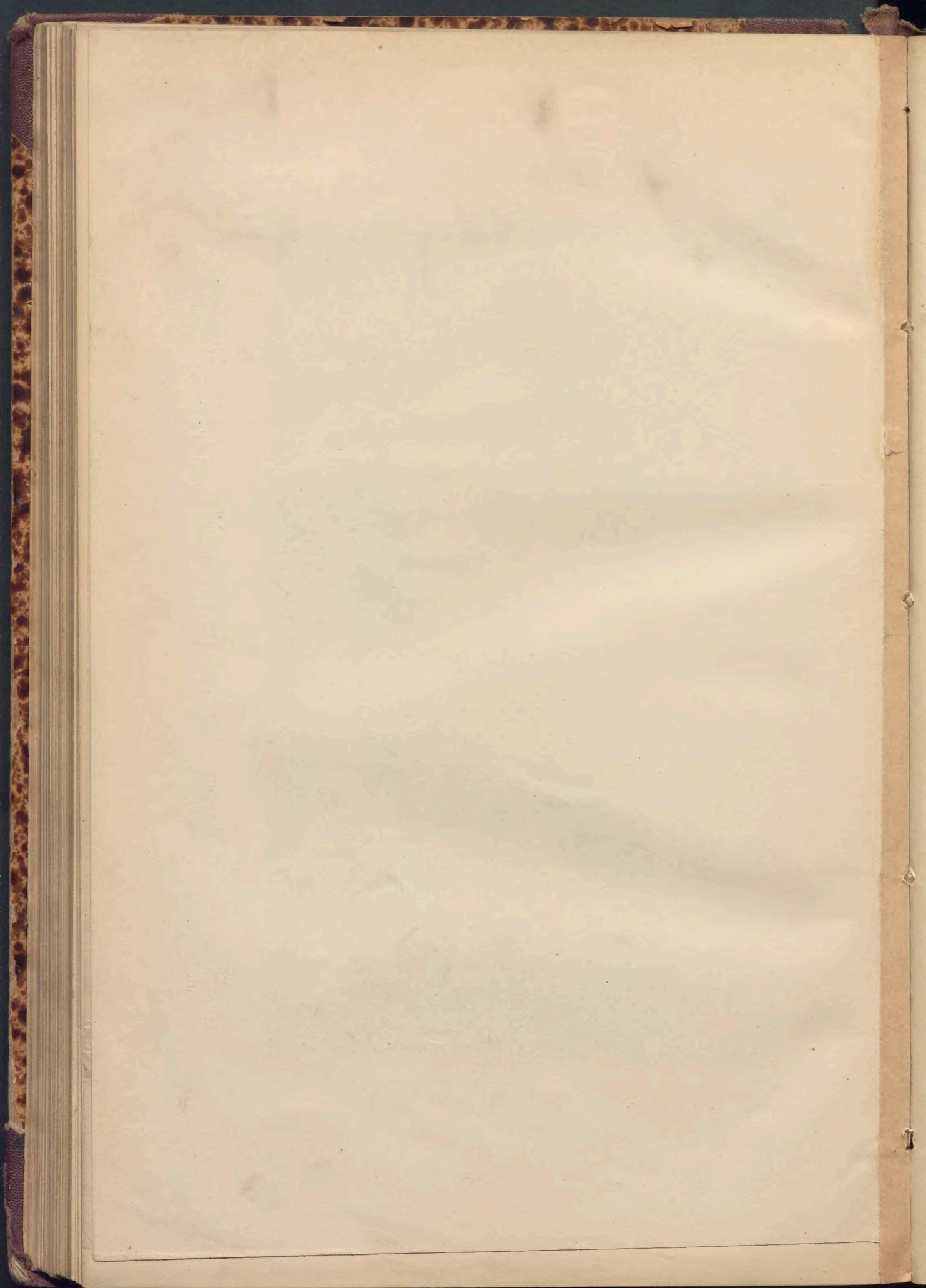




Деревня гдѣ жилъ С. Месропъ
изобрѣтатель арм. азбуки.

ՄԱՐՇԱՆԻՍ

Village où a vecu S. Mesrob. inven-
teur de l'alphabet arménien.



ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ԳԱԻԱՌ

Ա. ՄԱՍՆ

ԳՈՂԹՆ

Կ Ը Մ

ՕՐԴՈՒԲԱԴԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ

Շ Ր Զ Ա Ն

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ի Ահաւոի տոնելոյ, որ Աերկայ տարում չրանում է հայկական տառերի գիւտի հագար հինգ հարիւրաւնաւը՝ եւ շտապեցի Ահարազրել այն գաւառաւիւր, որ այդ հաւանաւել Միտրն է Աերջնել տուրք Մարտիրիւն, Աերկայացնել այն, այժմ շտապեցի մոռացում, վայրը՝ Մարտիրիւր՝ որ անձանձրոյթ քարոզել եւ ուսուցել է հայ ազգի երախտաշատ Ուսուցիչը, Ահարել այն փոքրիկ վանատանը, որ ազգի շուսաւորութեան համար աղօթել է շուսաւորիւր Զարոգիչը, որպէսզի գոնէ այսպիսով կարողանաւ խնկարել հայերիւ ազգաւոր Շրախտաւորի սրբացած յիշատակը:

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

Ճանապարհորդութեանս միջոցին առաջնորդուել եմ յաւերժայիշատակ Հայր Ալիշանի «Սխականով», իսկ աշխատութիւնս կազմելիս օգտուել եմ նաև հետեւեալ անտիպ և տպուած երկերից. Անտիպ.

1. Զաքարիա Ագուլեցու օրագրութիւնը. Ժէ. դարում գրուած այս յիշատակարանը (տես եր. 272) այժմ տպագրուած է պ. Ա. Քալանթար, որ հաճեց սրբագրութեան թերթերը տալ ինձ օգտուելու:

2. Տէր Յակոբ Տէր Անդրէասեան քահանայի տետրը, ուր կան պատմական և ազգագրական նիւթեր: Արժանապատիւ քահանան Ներքին Ագուլիսումն է ապրել 75 ձիգ տարիների ընթացքում և նոյն տեղումն էլ վախճանուել է ութսունական թուին: Կատարելով միաժամանակ թէ քահանայի, թէ ուսուցչի և թէ տեղական բժշկի պաշտօն, արժանայիշատակ Տէր Յակոբը շարունակ շփուել է իւր և միւս մօտիկ գիւղերի բնակիչների հետ և շատ բան ծերունիներից լսելով՝ պնտագան ժամանակներում գրի է առել: Այս աշխատութեան մի օրինակը ինձ տուեց նրա թոռ՝ Պ. Լևոն Սարգսեանը, և մի ուրիշը՝ որդին՝ Պ. Մխիթար Տէր Անդրէասեանը:

Այս միևնոյն անձնաւորութիւնն է, որ հաղորդել է Ս. Սարգսեանին նրա «Զօկերի լեզուն» աշխատութեան երկրորդ մասում զետեղուած նիւթերի մեծագոյն մասը ¹⁾:

3. Պ. Սարգիս Հախնազարեանի տետրը, ուր կայ Վ. Ագուլիսի, նամանաւանդ սրա տնտեսական դրութեան մասին բաւականաչափ տեղեկութիւններ: Պ. Հախնազարեան (որի մասին տես եր. 283). իւր մտաւոր կրթութեամբ և կատարած հասարակական գերով միանգամայն ձեռնհաս է եղել ճիշտ տեղեկութիւններ հաւաքելու: Պարոնը յօժարութեամբ տուեց ինձ իւր այդ աշխատութիւնն օգտուելու:

4. Յակոբ Անագչեանի տետրը: Այս յարգելի ծերունին եւ մի բարեկամի ուղղած նամակների ձեռով համեմատել է Ներքին Ագուլիսի անցեալ և ներկայ կեանքը: Այս աշխատութեան մէջ զուտ ազգագրական տեղեկութիւններ, փաստեր քիչ լինելու պատճառով՝ շատ նիւթ չկարողացայ քաղել:

¹⁾ Սարգսեան. Զօկերի լեզուն, Բ. մաս II.

Խորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում վերոյիշեալ բոլոր
անձերին:

Տպագրուած.

Առաքել Դավրիժեցի—Պատմութիւն.

Չամչեան. Պատմութիւն Հայոց.

Ինճիճեան, Հնախօսութիւն և Ստորագրութիւն հին Հայաս-
տանեայց.

Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և
հինգ գաւառացի Արարատայ.

Ս. Սարգսեան, Ագուլեցոյ բարբառը, Մոսկուա, 1883 թ.

Статистическое описание Нахичеванской провинции,
напечатанное съ Высочайшимъ соизволеніемъ. Спб. 1833.

Взглядъ на Армянскую область. Изъ путевыхъ запи-
сокъ Н. Нефедьева. Спб. 1839.

Dubois de Montpéreux, Voyage autour du Caucase, Paris
1839—1843. t. IV.

Геологическое описание части Нахичеванскаго уѣзда
Эриванской губ. изслѣдованной въ 1868 г. командирован-
ными съ разрѣшенія Намѣстника Кавказскаго, Горными
Инженерами княземъ Цулукидзе, Халатовымъ и Архиповымъ.

Историческій памятникъ состоянія Армянской области
въ эпоху ея присоединенія къ Россійской имперіи Шюпена,
Спб. 1852.

Ордубадъ въ промышленномъ отношеніи Черноярскаго
(Кавк. Календарь 1868 г.).

Изслѣдованіе о діалектахъ Армянскаго языка, К. Пат-
канова Спб. 1869.

Три магала, Нахичеванскій, Ордубадскій и Даралагез-
скій Зелинскаго. (Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ т. VII.
1880 г.).

Нахичеванъ и Нахичеванскій уѣздъ Никитина (Сборн.
матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа,
вып. II 1882 г.).

Экономическій бытъ государственныхъ крестьянъ въ Ор-
дубадскомъ участкѣ, Нахичеванскаго уѣзда, П. Н. Ягодын-
скаго, въ I томѣ Матеріалахъ для изученія экономическаго
быта государственныхъ крестьянъ Закавказскаго края. Ти-
флисъ 1885 г.

Chantre, A travers de l'Arménie russe. Paris 1893.

Каникулярная поѣздка по Эриванской губерніи и Карс-

ской области В. Дъвицкаго (Сборн. Мат. для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа, вып. XXI.

Араксская равнина (въ предѣлахъ Эриванской губерніи) Коммерческое обследованіе Р. И. Даниловича: Тифлисъ 1897.

Памятная книжка Эриванской губерніи на 1902 и 1904 гг. изданія Эриванскаго губернскаго статистическаго комитета. Эривань. 1902 и 1904 г.

Ն Ե Ր Ը Ժ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Նախիջևանի գաւառը կազմում է Երևանեան նահանգի արևելահարավային մասը և տարածւում է $38^{\circ} 48' - 39^{\circ} 45'$ հիւսիսային լայնութեան և $62^{\circ} 44' - 63^{\circ} 55'$ արևելեան երկարութեան միջև. նրա սահմաններն են՝ հիւսիսից՝ Դարալագեբաղի լեռները, որ բաժանում են նրան Շարուր-Դարալագեբաղի գաւառից, արևելքից՝ Ղարաբաղի լեռները, որ բաժանում են նրան Զանգեզուրի գաւառից, հարավից և հարաւ-արևմուտքից՝ Արաքս գետը, որ կազմում է Պարսկաստանի սահմանագիծը, և հիւսիս-արևմուտքից՝ Շարուրի հարթութեան հարավային մասը:

Ամբողջ գաւառը բռնում է 4036 քառ. վերստ կամ 423780 գեսիատին տարածութիւն ¹⁾, այնպէս որ սոյն, Երևանեան նահանգի վեց գաւառների մէջ իւր ընդարձակութեամբ երրորդ տեղն է բռնում. (ա. Նոր-Ռայազէտի գաւառն է՝ 5145 ք. վ., երկրորդը՝ Աղէքսանդրապօլինը՝ 4120 քառ. վերստ):

Գաւառը բաժանուած է չորս ոստիկանական շրջանների՝ ա. Ալիարադի, բ. Չաղրու, գ. Աբրակունիսի և դ. Օրդուբադի կամ Վերին Ադուլիսի: Այս վերջինը կազմում է մեր այժմեան հետազօտութեան վայրը:

¹⁾ Памятная книжка Эриванской губ. 1902 г.



ՕՐԴՈՒԲԱԴԻ ԿԱՄ ՎԵՐԻՆ - ԱԳՈՒԼԻՍԻ

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԵՒ ԿԱՄ

Գ Ո Ղ Թ Ն

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ



յա, Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի
ոստիկանական շրջանը բռնում է
նախկին Գողթն գաւառը և իւր տարածութեամբ՝ 1450
ք. վերստ կամ 152250 դեսեատին՝ շատ աւելի մեծ է
քան նոյն գաւառի միւս ոստիկանական շրջանները ¹⁾:

Երկիրը եռանկիւնաձև է, որի մի եզրը, հարաւից
քերում է Արաքս գետը, որ Ռուսաստանի և Պարս-
կաստանի միջև սահմանադիւմ է կազմում, երկրորդ եզրը՝
արեւմուտքից, բռնում է Դարալագեաղի լեռնաշղթայի
Դար-գաղ կոչուած ճիւղով, որ բաժանում է այս շրջանը
սոյն գաւառի մնացած մասից, իսկ երրորդ եզրի վրայ,

¹⁾ Ալիաբադի շրջանը՝ 967 քառ. վերստ

Ջաղրու » 969 » »

Ապրակունիսի » 859 » »

արևելքից, բարձրանում են նոյն լեռնաշղթայի Դար-դաղ և Սոյիւգ-դաղ ճիւղերը, որ բաժանում են Նախիջևանի գաւառը Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառից:

Այս չրջանի մակերևոյթը բաւական թեքուած է հիւսիս-արևելքից դէպի հարաւ՝ Արաքս գետը, սակայն չրջանի արևմտեան մասի թեքութիւնը շատ աւելի քիչ է քան արևելեանը: Թեքութեան չափը կտրելի է իմանալ մակերևոյթի բարձր և ցածր կէտերի ամենամեծ տարածութեան հետ ունեցած յարաբերութեամբ: Այսպէս՝ ըստ Աբիխի, Դարալագեազի լեռնաշղթայի միջին բարձրութիւնը հասնում է 10,000 ֆ. ծովի մակերևոյթից, Արաքսի հովտի ցածր մասը ունի 2500 ֆուտ բարձրութիւն, իսկ այս երկու բարձրութիւնների միջի ամենամեծ տարածութիւնը ձգւում է 40 վերստ, հետեապէս և միջին թեքութիւնը հաւասար է 187 ֆուտի իւրաքանչիւր վերստի վրայ:

Շրջանի ամբողջ մակերևոյթը կտրառուած է լեռների ճիւղերով, որոնք գրեթէ ձգւում են միմեանց զուգահեռական: Այս ճիւղերի մէջ տարածւում են նեղ և երբեմն բաւական խոր հովիտներ: Արևելեան կողմում այս հովիտներն այնքան նեղ են և թեք, որ կրճի են նմանւում ¹⁾:

Նրկրաքանների կարծիքով այս չրջանը ևս, որպէս Արաքսի հովտի մի մաս, ջրի տակ ժաժկուած է եղել, որովհետև «մի ժամանակ Արաքսի երկարութեամբ տարածւած է եղել լճերի մի ամբողջ շարք: Եւ դէպի գետի ընթացքը ուղղահայեաց ձգուող ճիւղերը մի ժամանակ կազմել են հսկայական ամբարտակներ այս լճերի միջև, և սրանց միջով ջուրը մի լճից միւսն է լցուել: Այս ամբարտակները, որոնց գաղաթներին դեռ մինչև այսօր էլ կան խորշեր, հետզհետէ քանդուելով՝ լճերի մակերևոյթը ցածրացել է և նրանք կամաց կամաց դարձել են մի երկար գետ, որ յետոյ աստիճանաբար փորել է իւր այժմեան նեղ հունը: Վերջապէս Օրդուբադից ցած, ուր երբեմն Դարուայ

¹⁾ Экономическій бытъ государственныхъ крестьянъ въ Ордубадскомъ участкѣ Ягодынского.

և Քեաւքիւհ լեռները միացած են եղել, երկրաշարժի ազդեցութեամբ արտառուել են, և ջուրն սկսել է ուժգնակի հոսել դէպի իւր և Կուրի ընդհանուր գետաբերանը, որ նոյնպէս երբեմն եղել է Կասպից ծովի յատակը»¹⁾։ Այս պատահումը անցքը, որ յայտնի է Քարաւազը Արաքսի անունով, և որի միջով ձգւում է Օրդուբադից Մեղրի տանող ճանապարհը, վերին աստիճանի գեղարուեստական տեսք ունի։

Արաքսի հովիտը մի ժամանակ ջրի առկա ծածկուած լինելուն մի ապացոյց ևս կարող են ծառայել այն յիւտնի չափ ժժմալները, որ եւ գտւոյ իմ ճանապարհորդութեան միջոցին այս հովտում։ Սրանց մեծ մասը Stringocephalus Burtini Deff. տեսակից են՝ պալէոզէան խմբի գեւոնեան սիստեմի։

Մեր ուսումնասիրութեան շրջանը հարջնաքանական (геогностический) կազմութեամբ բաղկացած է կաւոտ և աւաղոտ մարնայից (мергель), կրաքարի համախմբումների (конгломератъ) շերտերից, որոնց վրայ երբեմն կուտակուած են խճաքարեր։ Շատ տեղերում այս շերտերը կաւճային կազմութիւն ունենալով հրաբխային զանգուածների ազդեցութեամբ փոփոխութեան են ենթարկւում։

Գետերը.—Գետերը մեծ մասամբ իջնում են Ալանգեազի լեռնաշղթայի լանջերից և հոսելով դէպի հարաւ՝ թափւում են Արաքսի մէջ։ Սրանք բոլորն էլ սաստիկ արագ ընթաց են և աղմկարար։ Այս շրջանում ընդամենը եօթը հեղեղատ կան, որոնցից միայն չորսը կարելի է գետակ կոչել։ Սրանցից.

Դիլան-չայը գտնւում է շրջանի արեւմտեան մասում և ամենսերկար գետակն է. սա յառաջանում է Սաղկարսուի և Այրի-չայի միախառնումը թիլլաք գիւղի մօտ, ընդունում է իւր մէջ Բստաչայը, Տեի-չայը և Բիլե-չայը, անցնում է 19 գիւղերի մօտով, ոռոգելով 889 հացահա-

¹⁾ Материалы для воен. обоз. Эрив. губ. Ив. Озаревскаго.

տիկի, 43 բրնձի, 132 բամբակի արտեր, 280 այգի և պարտէզ, 97 արւոյտի և 133 այլ մշակելի տեղեր:

Յղնայի, կամ Չանանաքի, կամ Ուրմիս, կամ Ուստոփի եւ կամ Դիւզդուն-չայ. — այս չորս անունն էլ կրում է անցնելով այդ գիւղերի մօտով: Սկիզբն է առնում Եաղլու-դարա լեւան մէջտեղից, անցնում է վեց գիւղերի մօտով և ոռոգում 382 հացահատիկների, 8 բամբակի, 14 արւոյտի արտերը և 108 այգիներ ու պարտէզներ:

Վանանդ-չայ, սկիզբն է առնում Փաղմարի լեռից, անցնում է 15 գիւղի մօտով և ոռոգում է 660 հացահատիկների, 147 բամբակի, 94 արւոյտի արտեր և 280 այգի ու պարտէզ:

Ազուլիսի-չայ, սկիզբն է առնում Նիգիգէհ գիւղի մօտ միախառնուող երեք առուակներից, որ բլրում են Խոջու-դաղից, անցնում է 6 գիւղի մօտով և ոռոգում 25 հացահատիկների արտ, 231 այգի ու պարտէզ:

Օրդուքաղու-չայ, սկիզբն է առնում Սոխդ-դաղից և անցնելով Օրդուքաղ քաղաքի և 3 գիւղերի միջով, ոռոգում է 294 հացահատիկների, 12 բրնձի, 254 արւոյտի արտեր և 704 այգիներ ու պարտէզներ:

Միւսները աննշան վտակներ են, որ կը յիշենք գիւղերը նկարագրելիս:

Այս գետակների ու վտակների ջրի քանակութիւնը տարուայ զանազան ժամանակներում սաստիկ տարբերւում է. այս կախուած է ինչպէս լեռների ձիւների հալուելուց, նոյնպէս և անձրեւներից: Անձրեւային եղանակը սովորաբար վերջանում է մայիսին և հէնց այս ժամանակից գետակների ջուրը սկսում է արագութեամբ պակտօել, մի քանի վտակներ, ինչպէս Կարճուանը, յուլիսին կամ օգոստոսին բոլորովին չորանում են: Աչնան, երբ սկսւում են անձրեւները, գետակները կրկին բարձրանում են: Սակայն երբեմն էլ տառա, երբ սարերում սաստիկ անձրեւներ են տեղում, գետակները բարձրանում են և հեղեղում շրջակայքը, փոսեր են բաց անում և տանում մեծ քանակու-

թեամբ ցեխ՝ քարերի, ծառերի և այլ պատահած իրերի հետ, եւ այսպիսով ահագին վնասներ պատճառուած բընակիչներին։ Ամէնից աւելի սարսափելի է եղել 1884 թ. մայիսի 21-ի հեղեղը, Ագուլիսի հովտում, որ մօտ 50 հազի զոհ է ուարել և 500,000 բուբուռ վնաս պատճառել։

Օրգութագի ոստիկանական շրջանի հողը չափ գնահատանակերպ է. մի քանի տեղերում ապսպրտ է, խիճ և մեծ քաղեր խողնուած, միւսներում կաւային, փոքր ինչ աւազախառն, մի քանի տեղ էլ պատահում են տղմախառն և տղախառն հողեր։ Լեռների հողերն աւելի բազմազան են։ Շատ տեղեր, թէն հողը միանգամայն համապատասխանում է երկրագործութեան պահանջներին, սակայն և այնպէս՝ գրեթէ ամբողջ տարին զուրկ են մնում բուսականութիւնից, որովհետեւ հնարաւորութիւն չկայ ոռոգելու։

Բարձր լեռների վրայ, ուր գիւղացիները քչում են իրենց տաւարներն արածելու, լուսականութիւնը չափազանց միակերպ է։ Այստեղ աճում են միայն կաղանչան (молочай), զուրակ (душица), վայրի սոխ, և ձիագի (хвощ), խոտանման (злаковая) և բակլայի բոյսեր բուրրովին չեն հանգիստում։ Ծառերը չափ քիչ, այն էլ միայն սարերի գագաթներին են պատահում։ Այստեղ աճում են ծառանման ցրանի (можжевельникъ, juniperus), լաստենի (ольха), կենի (тисъ), և կեչի (береза, betulus), և ուրիշներ ¹⁾։

Բուրրովին ուրիշ տեսք ունին ջրաբեր տեղերը։ Սրանք բռնում են հովիտների ցած մասերը, գետակների ափերը, և մանաւանդ Արաքսի հովիտը։ Սրանք մի մի սքանչելի օտարներ են ներկայացնում իրենց հարուստ բուսականութեամբ և միայն սրանց պատճառով է որ Գողթնին տուել են «գեղեցիկ» և «գինեհտ» մակդիրները։

Կլիման.—Օրգութագի ոստիկանական շրջանը բոլոր կողմերից լեռներով շրջապատուած լինելով բաւական մեղմ և միապաղաղ կլիմայ ունի։ Այստեղ եղանակները կանո-

¹⁾ Ягодынский. յ. գ. եր. 608.

նաևս կերպով յաջորդում են միմեանց և ձմրան այնքան զգալի կերպով չի յաջորդում ամառը, որ հարկաւոր լինի պաշտպանել խաղողի վաղերը՝ ծածկելով հողով, ինչպէս այդ անում են Արարատեան դաշտում:

Այս ստիկանակոն ամբողջ շրջանում միայն մի տեղ, Օրդուբադում, կայ օգերեւոյթաբանական կայարան, սակայն այնքեղ էլ միայն նստոյցքներն են չափուած իսկ օդի բարեխառնութիւնը՝ ոչ: Ուսի եւ ստիպուած ենք ջափ

Մթնոլորտային նստոյցքների քանակութիւնը

(Մ ի յ ի Վ ե ս ր)

Թւին	Յունուար	Փետրուար	Մարտ	Ապրիլ	Մայիս	Յունիս	Յուլիս	Օգոստոս	Սեպտեմբ.	Հոկտեմբեր	Նոյեմբեր	Դեկտեմբ.	Տարեկան
1899	15	21	23	20	62	9	0	0	10	16	55	16	247
1900	7	8	34	12	55	25	24	21	1	9	27	10	232
1901	17	—	—	—	59	52	0	0	52	30	50	3	—
1902	17	8	47	71	59	9	7	5	0	43	58	0	325
1903	—	35	15	—	—	—	5	—	10	7	12	31	—
Միջ.	14.	18.	30.	34.	59.	24.	7.	6. ₁₅	14. ₁₆	21.	40. ₄	12.	268.

ւականանալ միայն հետեւեալ երկու աղիւսակներով, որոնք ցոյց են տալիս մթնոլորտային նստոյցքների քանակութիւնը եւ այն օրերի թիւը, երբ տեղի են ունեցել այդ նստոյցքները: Տարեկան միջին բարեխառնութիւնը, դատելով Կովկասի օգերեւոյթաբանական քարտէզով, հասնում է $+12,2$ Յ.):

Հանքեր. Թէև այս շրջանում ոչ մի հանք չի մշակում, սակայն մի քանի տեղեր, ինչպէս Դոնիս կամ Տրոնիսի մօտ Ճալպաստ լեռներում նկատուած են հին հորեր և պղնձի ու արծաթի

Քանի՞ օր եղել են նստույցք

Թուիս	Յուն.		Փետ.		Մարտ		Ապրիլ		Մայիս		Յունիս		Յուլիս		Օգոստ.		Սեպտ.		Հոկտ.		Նոյեմբ.		Դեկ.		Տարեկան											
	Նստույցք	Չին.	Նստույցք	Չին.	Նստույցք	Չին.	Կարկուտ	Նստույցք	Չին.	Կարկուտ	Նստույցք	Չին.	Կարկուտ	Նստույցք	Չին.	Կարկուտ	Նստույցք	Չին.	Կարկուտ	Նստույցք	Չին.	Կարկուտ	Նստույցք	Չին.	Կարկուտ	Նստույցք										
1899	10	10	5	1	7	2	0	7	0	0	18	0	2	5	0	0	0	0	0	0	5	0	0	5	0	0	3	3	0	9	5	74	21	2		
1900	7	6	7	5	11	5	0	6	0	0	17	0	0	8	0	2	7	0	0	3	0	0	4	0	0	4	0	0	5	2	0	3	0	79	18	2
1901	7	6	—	—	—	—	—	—	—	—	13	0	1	8	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	3	0	0	8	3	0	2	0	—	—	—	
1902	2	2	4	2	6	3	0	12	1	0	6	0	0	2	0	0	2	0	0	3	0	0	1	0	0	7	0	0	9	1	0	0	0	54	9	0
1903	—	—	11	10	7	7	0	—	0	0	—	0	0	—	0	0	2	0	0	—	0	0	5	0	0	1	0	0	6	0	0	9	6	—	—	—
Միջ.	6. ₅	6.	6. ₆	4. ₅	8.	4. ₃	0.8. ₃	0. ₃	0.13. ₅	0.0. ₆	5. ₈	0.0. ₄	2. ₂	0.0.	1. ₃	0.0.	3. ₂	0.0.	4.0.	0.0.	6. ₂	2.0.	4. ₆	2. ₂	69.	16	1. ₃									

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԴԱՑՈՒՄՆ

Մեր ուսումնասիրութեան վայրը հնումը կոչուում էր Գողթն ¹⁾, Գողթան ²⁾ կամ Գողթանց ³⁾ դաւառ, Գողթան տուն ⁴⁾ և Գողթնաստան ⁵⁾։

Հռովմէացի աշխարհագիր Պաղոմէոսը (Բ. դ. Ք. յ.) նրան կոչում է *Κολδοινη* կամ Colten ⁶⁾։ յայտնի չէ թէ այս անունը ինչից է ծագել։

Արաբացիների և Պարսիկների տիրապետութեան ժամանակ այս գաւառակը կոչուել է Էզաա ձիրան, անշուշտ Ազաա Գիրան քաղաքի անուամբ, իսկ այժմ անուանում է Օրդուբադի կամ Ագուլիսի ստոիկանական շրջան, համանուն քաղաքի և գլխաւոր աւանի անուններով։

Հնումը այս գաւառակը, ինչպէս երևում է Մովսէս Խորենացու աշխարհագրութիւնից, պատկանում էր Վասպուրական նահանգին, սակայն յետոյ, Բ. դարում, ինչպէս աւանդում է Թովմա Արծրունին, վերագրուել է Սիւնիքին, դուցէ այն պատճառով, որ նրա բնական ղիրքը այդ էր պահանջում,—Արաքսը բնական սահման է կաղ-

¹⁾ Մ. Խորենացի.

²⁾ Ստեփ. Օրբելեան գլ. Ժե. Խոր. Բ. 7.

³⁾ Առաքել Դաւրիժեցի.

⁴⁾ Կորիւն. եր 24.

⁵⁾ Թովմա Արծրունի.

⁶⁾ Պաղոմէոս Ե. Ժգ.

մում Վասպուրականի և Սիւնիքի մէջ. — մէկ էլ, որպէս եկեղեցական վիճակ, նա ենթարկւում էր Սիւնեաց, Տաթևի եպիսկոպոսին ¹⁾։ Մի երրորդ պատճառ էլ Ստեփանոս Օրբելեանն է բերում, ասելով, թէ Գողթնի իշխանները Սիսական կամ Սիւնեաց ցեղից էին և իբր ժառանգութիւն էին ստացել այս դաւաժակը։

Գողթնին վերաբերեալ ամենահին տեղեկութիւնը, որ տալիս են մեր մատենագիրները, այն է, որ Քրիստոսից վեց դար առաջ, Տիգրան Երուանդեան թագաւորը Աժգահակի զարմից տասն հազարից անգի գերիներ բնակեցրել է «մեծ օտարի արեւելեան կողմում մինչև Գողթնի սահմանները, որոնց տուել է նաև Խրամ, Զուլայ և Խոշակունիք քաղաքները ²⁾։ Բայց թէ սրանք Գողթնում էլ էին սփռուած, դուշակել է տալիս նոյն պատմչի, Խորենացու, այն խօսքերը, թէ Արգաշէջը տալիս է իւր ըսպարապետ Սմբատին. «ղման արքայնի որ ի Գողթն ³⁾»։

Այս դաւաժի նահապետներից և իշխաններից շատ բնիկն են յիշում պատմութեան մէջ, որովհետև սա առանձնացած էր և շատ քիչ հաղորդութիւն ունէր հայոց թագաւորների հետ, սակայն և այնպէս՝ Քրիստոսի Ա. դարու կիսին յիշում են Շաք կամ Շաքիթ և սրա կին Նշնա, որդին՝ Խոսրով և թոռը՝ Վահան։ Սրանցից յետոյ Գ. դարի երրորդ քառորդում իբրև Գողթնի առաջին տէր յիշատակւում է մի ոմն Ատոմ ⁴⁾ իշխանը, որ ուրիշ իշխանների հետ ուղեկցում է Յուսիկին Կեսարիա՝ կաթուղիկոս ձեռնադրուելու։ Սրա ժամանակը Գողթնեաց տէրը Ներսիսեան գահնամակի մէջ 46-դ կարգումն է յիշատակւում, իսկ Ե. դարի սկզբում՝ Սահակի գահնամակում՝ աւելի բարձրացած՝ 15-րդը։ Իսկ արքունի բանակի Գողթնեաց զօրաբաժինը կազմուած է եղել 500 հոգուց։ Նիգեքորդ

1) Ստեփ. Օրբել.

2) Մ. Խորեն. Ա. Գլ. Լ.

3) Մ. Խոր. Բ. ԾԳ. յիշ. Ալիշան. Սիսակուն. Էր. 310.

4) Փաւ. Բիւզ. Գ. գլ. Ժբ.

դարի վերջերը յայտնի է Շաբիթ Նանունով նահապետը, որի Վասակ և Շապուհ որդիները հայրական ժառանգութեան համար «կուռէին ի վերայ գեղեցիկ Գեղջն Ուրդուատայ, և ի ճակատեն զօրօք ընդ միմեանս՝ և հար Վասակ սրով զեղբայրն և խողխողեաց մերձ ի մահ» և յետոյ զղջալով՝ կոծում էր ու եղբօր բժշկուելուց յետոյ նրան է թողնում բոլոր ժառանգութիւնը և ինքը հեռանում է տանից ու կրօնաւորուելով հայր Գիւտ կոչւում։ Այնուհետեւ գրեթէ մի ամբողջ դար Գողթնի մասին ոչ մի յիշատակութիւն չի չինում։ Յետոյ է. Գարի սկզբում յիշատակւում է մի ոմն Վռամ¹⁾, իսկ դարի կիսին (652 թ.) տրաբացիները ասպատակում են նաև Գողթնը, շատերին սրից անցկացնում և «զայլս գերի վարեալ կանամբք և մանկտեալ անցուցանէին ընդ գեան Երասխ ընդ հունն Զուգայոյ»։

Այն աւերածութիւնները շարունակուել են նաև այս դարի վերջին, երբ Կաշմ ոստիկանը Նախիջևանում և Խրամում հայ նախարարներին և իշխաններին այրելուց և Դուինը սրի ճարակ դարձնելուց յետոյ՝ շատերի հետ նաև Գողթնեաց տէր Խոսրովի չորս տարեկան որդի Վահան Գողթնեցուն էլ գերի է ապրել Դամասկոս։ Սա այստեղ մահմեդականութիւն է լնդունել և սովորելով արաբական գիտութիւնները՝ արքունի դիւանագետ է դարձել։ Օմարի ամիրապետութեան ժամանակ Վահան Գողթնեցին թոյլատուութիւն է ստացել այցելելու իւր հայրենի երկիրը միայն այն պայմանով, որ նորից յետ դառնայ։ Վահան տիրել է իւր Գողթան գաւառին, տեսել նրա աւերածութիւնը և զգացել իւր ներքին աւերը, լալով զղջացել իւր ուրացութիւնը և ամուսնացել Սիւնեաց Բաբկեն իշխանի դստեր հետ, բայց յետոյ հրաժարուել է նրանից և մի առ ժամանակ ճգնաւորական կեանք վարելուց յետոյ՝ ինքնակամ դնացել է ամիրապետի մօտ և խոստովանելով քրիստոնէական հաւատը՝ նահապետուել նրանից 737 թուին²⁾։

¹⁾ Սերէոս պատմիչ յիշ. Սիս. եր. 310.

²⁾ Զամչեան, Պատմ. Հայոց Բ. եր. 382—385.

767 թուին, Սիոն կաթողիկոսի կազմած ժողովում յիշում է իբր Գողթնի տէր սմն Սահակ, որից յետոյ այլևս ոչ մի իշխանի յիշատակութիւն չի երևում:

Տասերորդ դարում, Յուսուփի հարուածներէց յետոյ յիշում է արաբացիներից կարգուած Ամիրայ Գողթան, իսկ նոյն դարի վերջում Ապուտլուփ կամ Ապուտէլի անունով մինն է եղել Գողթնի ամիրայ, որ 983 թուին ապստակել է դէպի Ճուաշ և Վասպուրականի սահմանները, բայց միքանի տարուց յետոյ նրա երկիրն աւերուել է Ատրպատականի մեծ ամիրայ Ռովագայի սրբի Ապլճէհից: Բայց Ապուտէլիք դարձեալ զօրանալով 989 թուին առել է նաև Դուին քաղաքը, և հաշտութեան դաշն կապել Սըմբատ Շահնշահի հետ: Յայտնի չէ, թէ մինչև երբ է տեւել այս ամիրաների իշխանութիւնը, որոնք նստել են Օրգուբաթ, հաւանական է, որ աւած լինի մինչև թաթարաց այս կողմերից հեռանալը:

Այնուհետև դարձեալ պատմութիւնը միանգամայն լուում է այս կողմերի մասին մինչև Շահ-Աբասի օրերը, երբ շատերի հետ գեղթնեցիներ ևս գաղթել են Պարսկաստան և երբ Շահ-Աբասը Ագուլիս գալիս Անգրէաս քահանան, որ նորահաստատ գալրատան աւուրցիչն էր, շարժել է նրա բարկութիւնը, և նահատակուել նրանից, չկամենալով ուրանալ քրիստոնէական հաւատը: Նրա դադանների առաջ ձգուած նշխարներն ագուլեցիները հաւաքել են և ամփոփել Խցոձորի եկեղեցու աջ խորանում ¹⁾:

Մի ուրիշ յիշատակագիր ևս ժէ. դարու վերջում (1692—6 թուերին) պատմում է, թէ ինչպէս Պարսից մի զօրագունու ձեացնելով իբր թէ վրաց վրայ պիտի արշաւէ, և օթն անգամ խաբէութեամբ ասպատակել է Սիւնիքը և «ի մասն ինչ Գողթնեաց... և բազում սուա քրիստոնեայք զճշմարիտ հաւատս Քրիստոսի փոխանակեցին ընդ... օրինացն Մահմեդի և միաբանեցան ընդ Պարսից, և այնքան

¹⁾ Առաքել Դավրիժեցի. գլ. Իէ.: Սրա պատմութիւնը հէնց հիմայ էլ գիտէ ամէն մի ագուլեցի:

մասնաւոր փորձեցին. և մանաւանդ որդիք անիծելոյն վասակայ Սիւնեցիք, որ բազում սուտ կարգաւորք և օրինազանց աշխարհականք... զնացեալ յարեցան ընդ զօրքս նորա, և առեալ սփռեցան ընդ ամենայն երկիրս, զգեօղ, զգաւառս, զվանք, զանապատ, որք ի լերին և որք ի դաշտս, ազգ և ազգ ստուծեամբ պատճառս յօգելով, և ոչ մնաց տեղի որ ոչ կոխեցին ոտք նոցա. և այնպէս աւեր դարձուցին զերկիրս ամենայն և կողոպտեցին ի ըստացութեան, առհասարակ զամենեւեան ահաբեկ և սրտաւիպոր արարին ¹⁾»:

ԺԲ. դարու սկզբին, Դաւիթ բէկի արշաւանքների ժամանակ, մասնաւորապէս Աղուլիսը յիշում է իբրեւ բազմամարդ քաղաք, ուր «էին իբրու տասն հազար տունք Հայոց», և ուր կային մինչև անգամ «զօրազլուխք» և «զօրք Հայոց» ²⁾: Սակայն հաղիւ թէ այս «տասն հազար տունքը» ճիշտ լինի, թէև Նալեանն էլ ասում է. «Այս գիւղաքաղաք Աղուլիս երբեմն ունէր 8000 տուն հայ, այժմ հաղիւ թէ կայ 1000 տուն» ³⁾. 'ի վերջոյ այս բաղամարդ Աղուլիսը, որ առևտրական կապերով աւելի կապուած էր Պօլսի քան թէ Թէհրանի հետ, Դաւիթ բէկի արշաւանքների ժամանակ երկու կուսակցութեան է բաժանուել. մեծագոյն մասը, որ առևտրական յարաբերութիւններ է ունեցել Պօլսի հետ՝ հակուած է եղել Օսմանցիների կողմը, իսկ փոքրագոյնը՝ Պարսից: Ուստի և մեծագոյն մասը իրեն զլուխ ունենալով Մելիք-Մուսին, ընդգլխադրել է Դաւիթ բէկին և նենգութեամբ սպանել Մելիք Փարսաբանին, նրան, որ ազատել էր Մելիք Մուսի կեանքը ⁴⁾: Այս պատմութեան մէջ ազուլեցիները միանգամայն արատաւորում են իրենց անունը, միմիայն իրենց առևտրական նպատակ-

¹⁾ Սիսական եր. 311.

²⁾ Պատմութիւն Դաւիթ բէկին. հրատ. Ար. Գուլամիրեանցի. եր. 37. 45. 60—66.

³⁾ Սիսական. եր. 325.

⁴⁾ Դաւիթ-բէկի պատմութիւնը ժողովրդական աղբիւրներից շուտով մամուլի կը յանձնեմ:

ներն ի նկատի առնելով դաւաճանելով ընդհանուր հայրենիքի ազատութեան գործին:

Սրանց այս առնկանութիւնը մի քանի տարի յետոյ խստիւ պատժուել է պարսիկների կողմից, ինչպէս երևում է Դիսարի ձեռագիր Յայսմաւուրքի կողքին գրած հետեւալ յիշատակարանից.

Ի ՌՃՀ թ. (1730), ի ժամանակա թագաւորութեան Պարսից շահ Թահմազին յա թագաւորութեան օսմանցոյ սուլթան Ահմատին և կաթողիկոսութեան սրբոյ և մեծի աթոռոյն Էջմիածնի տա. Աբրահամին և մերոյ նահանգիս տանն Գողթնեաց սրբոյ և մեծի աթոռոյն սրբուն թովմայի առաքելոյն առաջնորդ հղահոգի և սրբակրօն վարաք Տէր Բարսեղ ածաբան վարդապետին ի սոցա ժամանակիս եղև մեծ վրդովումս և խռով և աղմուկ և կռիւ և կրգայսինքն ի մէջ երկուց ինքնակալ թագաւորաց օսմանցոյ և Պարսից և եղև մեծ հալածումն մերազնեաց քրիստոնէից և եղև ի փախչիլն օսմանցոյ ի Թաւրիզու և եկին ազգ Պարսիցն ի գիւղաքաղաքն Օրդուվար ժողովեցան և բանակեցին և անտի ելեալ մտին ի Դաշու կոչեցեալ գեղն երկու տասան հազար հեծելօք և կոտորեցին ի նոցանէ հոգիս դճ արանց, մանկանց և կանանց և գերեցին ի նոցանէ անձինս ըճ և այլ աւելի և ես ականատես եղայ աչօք իմօք և տեսի զաստուածային սուրբ տառս ի ձեռս նետող ազգին Պարսից գերի. գալարեցաւ աղիք իմ և ցաւեցաւ սիրտ իմ ¹⁾:

Մի կարճ միջոցից յետոյ էլ (1752 թ.) Ագուլիսն է ենթարկուել մի այսպիսի խիստ աւերման: Ատրպատականի կողմնակալ Ագատ իւանը այս տեղով անցնելիս Ագուլիսից խնդրել է ցորենի, գարու և այլ պաշար ու հարկեր հազար դահեկան դրամ, և երբ ագուլեցիք իրենց Նսոյի անունով գլխաւորի յորդորով մերժել են, իւանը երկու երեք անգամ կրկնել է իւր պահանջը, սպառնալով, որ եթէ չկատարեն, կաւերէ քաղաքը: Եւ երբ ագուլեցիները

¹⁾ Տէր Յակոբ քահանայի ձեռագրից:

մերժել են, նա յարձակել է ագուլեցիների զինուորուած գնդի վրայ և սարսափելի ջարդ տալով, «ի մէջ երրորդ ժամուն Ս. տաճարն քայքայեալ, ջախջախեցին, և Սրբոց մաքուր մասունքն ամենայն գերեցին, ...անթիւ քրիստոնեայք արք և կանայք, երիտասարդք և մանկունք սրով անցուցին, որ զամենայն հոգն արեամբ ներկեալ չաղախեաց, և զաւուրս երիս յայս գիւղս բնակեցան. թէ եկեղեցիք և թէ բնակութիւնք ամենայնի մերկացուցին որ իբր մերկ ի մօրէ ծնեցեալք: Եւ յետ այսքան սրախողութեան յետ միացեալ քրիստոնեայքն կողոպտաբար գերեցին որ թէ ողորմելի Ագուլեաց և թէ բոլոր շրջակայ գիւղօրէիցն մինչ ի ՌԲՃ (1200) քրիստոնեայ գերեցին, և ս. տաճարքն խանդարեցան և եղին անմարդաբնակ, իբր թէ տասնամեան աւերեալ ¹⁾:

Այս աւերածութիւնից յետոյ ագուլեցիներէց շատերը գաղթել են նաև՝ Պօլիս, ուր հիմնել են Բէկօղլու թաղը, Ագուլիսի թաղամասի անունով, որ մինչև այժմ էլ մնացել է միայն գերեզմանատան վրայ — «Բէկօղլու գերեզմանատուն»:

Ինչպէս ասացինք, Պարսից տիրապետութեան ժամանակ Գողթան գաւառը այժմեան ոստիկանական սահմաններով կազմում էր մի առանձին միութիւն Ազատ ձիրան անունով, և կազմում էր Նախիջևանի խանութեան մի մասը, իսկ վերջինս ենթարկւում էր Ատրպատականի կուսակալին:

Ազատ ձիրանը բաժանւում էր հինգ մահալների. — 1) Օրդուբադի, 2) Ագուլիսի, 3) Դաշաի, 4) Բելեի և 5) Չանանաբի: Այս մահալները կառավարւում էին միրբոլյուկներով (мирболюками), որոնք ենթարկւում էին Օրդուբադում նստող խանին, իսկ սա՝ Նախիջևանի խանին: Հայ գիւղերը կառավարւում էին տանուտէրներով, որոնք մինչև այժմ էլ մեղիք են կոչւում: Թէ մեղիքները և թէ մանուաւնդ Օրդուբադի ու Նախիջևանի խաները սաստիկ կեղե-

¹⁾ Սիսական եր. 331.

քում էին ժողովրդին. շատ մեղիքներ էլ գործիք էին դառնում խաներին և նպաստում նրանց՝ կեղեքելու: Ահա ինչ է պատմում արժ. Տէր Յակոբ քահանան սրանց մասին.

«Մեղիքները խաների համար գործիք լինելով լուր էին տանում խանին, թէ այս ինչ վաճառականը գալով մեծ փող է բերել կամ լաւ ձի, կամ լաւ ջորի: Խանը մարդ էր ուղարկում թէ ձիւ, ջորիդ տուր, կամ 100—50 ոսկի փող տուր. ամէն ով որ ընդիմանար, օրերով պիտի կապէին փայտի, ծեծելով արիւն շողախ անէին: Մայրնառանք, որ իմ աներանք էին, ասում էին, թէ պանդըխտութիւնից եկած լինելով պահանջում են նրանցից մեծ գումար, և հսկում են, որ չփախչի. նա ցերեկով իւր կնոջը պատուիրում է իրիկուն հացը փռել քուրսու վրայ, կերակուրները ամանների մէջ կարգով դարսել, ճրագը դնել, այնպէս որ հերթից մեղիքի մարդիկ հսկելու ժամանակ համարեն թէ տանն են. և ապա իրանք լուռ ու մունջ պատի տակերով դուրս են գալիս փախչում գնում վերին Ագուլիս՝ ու. Աստուածածին... ուր երեք օր թոյնների մէջ թաք մնալուց յետոյ, զիշերով դուրս է գալիս փախչում Սիւնեաց կողմերը»:

Ապա արժանայիշատակ քահանան մի առ մի թւում է թէ ինչպէս այսպիսի հալածանքների պատճառով ինչ տներ ուր գաղթեցին: Հետաքրքրական է Արրահամ և Աղամալ մտերիմների խօսակցութիւնը այս հալածանքների ժամանակ: Մինը ասում է միւսին. «Աղամալ եղբայր, մի հընար գտիր այս գաղթականութեան տուաճն առնելու, այսպէս չի լինիլ, ամենքը փախան գնացին»:

Աղամալը պատասխանում է. վհաս չունի. բողկը քունի որ հատ հատ լինի, մեծ մեծ տակ կանի:

Հալածանքի հերթը իրենց էլ է հասնում, լուռ ու մունջ դուրս են գալիս զիշերով փախչում. երբ հասնում են Կարճուանի դաշտը, լեզուները բացւում է. սկսում են միմեանց հետ խօսել: «Աղամալ եղբայր, ասում է Արրահամը,

այժմ բողկը մեծացել է, ամէն մինը մի ձմերուկի չափ, մինը իմ գլխիս է դիպչում, միւսը քո»:

Սովորական երեւոյթ էր նաեւ, որ խանի մարդիկը յարձակւում էին շրջակայ խաների երկրների վրայ և գերիներ բերում, թաղանում, աւերում: Այսպէս նոյն արժ. Տէր Յակոբ քահանան պատմում է, թէ Մամադիւլի խանութեան ժամանակ «Անոնց Համզին գնում է Ղարաբաղի կանայքը և երեխայքը ձմեռ ժամանակ քշում բերում Դաշտ գիւղը. ճանապարհին Ալանդեազ սարի գլխին երկուհոգիս (յղի) կանայք և երեխայք չկարողանալով ընթանալ, սարից գլորում է, քցում ձիւնի մէջ սպանում: Դաշտ հասնելուն պէս ածում են մեծ մեծ տներ: Շուտով գարունը բացւում է և սով սկսւում. ոչխարի նման տանում են եղել ցերեկով խոտ արածացնում, գիշերները բերում լքցնում մեծ մեծ տներ և յետոյ եկեղեցու բակը: Պառաները կը պատմէին, թէ դռնով անցնելիս կաղաչէին մեզ, աղ կուզէին խոտի հետ ուտելու: Շատերը չկարողանալով ապրել, սկսան կոտորուիլ...

Այս սովը 7 տարի է տեւում, «Մարդիկ սկսել են բամբակի հատը բովել, աղալ. նոյնպէս նուշի, ընկոյզի կեղևները աղալ, ջրով խմորի պէս շաղախել, երկաթի վրայ եփել և ուտել: Ղարաբաղցի Ունանանց Հայրապետը որ 2 դուծան է ունեցել, սովից մեռնելու ժամանակ նրա նազլու կինը գլխի արծաթները խփում է գետնով և ասում, ինչո՞ւ ես հարկաւոր, որ Ունանանց Հայրապետը մի նըշխարհաչափ հաց չի գտնում դնի բերնին յետոյ մեռնի: Հայրապետի մեռնելից յետ ամբողջ գիւղով (դաշտեցիք) անցնում են Պարսկաստան, գնում Լուարձան. այնտեղ աղջիկները ջրի գնացած ժամանակ պարսիկները զոդանում են տանում տալիս Իսա-խանին: Սա էլ նշանուած լինելով Խոյ քաղաքում, ուղտրկում է իւր նշանածի համար. գնում աղաչում պաղատում են, բայց չեն կարողանում յետ ստանալ, նրանց բռնի թուրքացնում են:

Սովորական երեւոյթ էր խանի համար այլիկ հաւա-

քելը, գալիս որոնում էին և 11—13 տարեկան գեղեցիկ աղջիկներին բռնութեամբ տանում խանի հարեմը, և թուրքացնում: Այսպիսի կրօնափախութիւնից աղջիկներին ազատելու համար դեռ չառ մատաղ հասակում պսակում էին չափահաս տղաների հետ, որովհետեւ պսակուածներին չէին տանում: Պատում են, որ Մելիք Կարապետի ցոյց տալով «Մարտիրոսի քոյր Փարսն բռնում են, որ տանեն. սա հէնց որ այս իմանում է, իշակաթնուկ կոչուած խոտի կաթը քսում է երեսին, որ այրի ու ազեղացնի իրեն: Եւ երբ գալիս են բռնելու, փախչում է և մի բարձր կտրից վայր ընկնում, որ մեռնի, բայց ողջ է մնում: Բռնում դնում են ձիու վրայ և տանում: Զիւղ վայր է ընկնում և կրկին փախչում, սակայն բռնում են, տանում, թուրքացնում:

1797 թուին ժանտախտ է տարածւում Ղարադաղում. տեղական հայերը գալիս են Վ. Ագուլիս և մի վարդապետի ձեռքով ս. Թովմայի աջը տանում, փրկութիւն հայցելու: Վարդապետը այդ տեղ վարակւում է՝ մեռնում. այն ժամանակ ս. Թովմայի առաջնորդը ուղարկում է Ներքին Ագուլիսի քահանայ Տէր Անդրէասին՝ աջը յետ բերելու և սա իւր հետ բերում է նաեւ ժանտախտը: Շատ մարդիկ կստորւում են: «Ներքին Ագուլիսում մարդիկ այնքան էին պակասած, որ եկեղեցու ճանապարհի վրայ մի ձմերուկի սերմ ընկնելով բուսել և ձմերուկ էր հասցրել ¹⁾»:

Այս ժանտախտի մասին Դիասրի ժամագրքի յիշատակարանում ասուած է.

«ՌՄԽԶ (1797) թուին եկն մահ աշխարհս Նախիջևան, կաւառն Աղաջիրան (Աղաա Գիլան), Ղափան, Ղարադաղ, Թիֆլիս... և բազում գաւառ կոտորեց. այսպէս ցուն գ. որ քաչէր հիւանդն, աւել ոչ, ապա մեռնէր, փախնողն շատ մեռնէր քան նստողն... այսպէս մնաց գ. տարի ²⁾»:

Սովից ու ժանտախտից յետոյ Նախիջևանի Քեօռ Քալ-

¹⁾ և ²⁾ Տէր Յակոբի տետրից:

բալա խոնը սաստիկ ծեծելով ու տանջելով Գողթնի շատ գիւղացիների, կարողացել է «խառ» (թագաւորապատկան, ազատ) գիւղերից միքանիսը սեպհականացնել: Այսպէս ներքին Ագուլիսում տանուտէր Մելիք Նիկողոսին ծառի վրայ կապած 3 օր շարունակ անդթաբար թակում են և հարցնում, թէ համաձայն է կալուածագիրը ստորագրելու: Չորրորդ գիշերը նրա որդի Մկրտիչը տեսնելով որ փառանքները քնած են, կտրատում է հօր կապանքները, ծառից վայր բերում, շալակում և կէս վերստից աւելի ճանապարհ տանում, Արհանենց այգու խոր ու չոր առուի մէջ թաքցնում: Այդտեղ ութ օր պահելուց յետոյ, երբ տեսնում է, որ ամբողջ գիւղը ճիպտոր հարուածների տակ ստորագրեցին կալուածագիրը, լուր է տանում հօրը, որը և ինքնակամ դալիս է և ստորագրում:

Տեի գիւղում միայն մի հայ տահմ է լինում, որա մեծին ստիպում են, որ զիւրը ծախէ, սա յանձն չի առնում, պատճառաբանելով, որ միայն իրենը չէ, այն ժամանակ «որա ձուաները փայտի մէջ դնելով ջարդում են. առաւ ժամանակ (լինելով) վերքը որդնում է: Յեառոյ (սըրան) թուրքացնում են: Նրա թողը բնակում էր Փառակա գիւղում, ինչ ցոյց տալով ասում էին. «Այժմ թուրքերը սորան հայհոյելիս ասում են. Քո պապիդ և այլն ¹⁾»:

Բիսա, Ալահի, Փառակայ գիւղերում «գերեզմանների տաղանագրերից սապոնով կնիքներ փորել տալով կնքում էին կալուածագրերը ²⁾»: Մարվանիս գիւղին երկու փութ կորեկ են տուել ³⁾:

Այսպէս սեպհականացնելուց յետոյ հարկերը կրկնապատկում է, նոյն իսկ պատանիներից գլխահարկ է առնում. «պատանիների պարանոցը թելով չափում էին, պատմում է Տէր Յակոբը, և երկտակելով ծայրից առամներով բռնել էին տալիս և փորձում, թէ մնացած մասը

¹⁾ ²⁾ և ³⁾ Տէր Յակոբի տեարից.

գլխովն անցնում էր՝ ամբողջ, իսկ եթէ ոչ՝ կէս գլխահարկ պիտի վճարէին ¹⁾։

Երեք ֆունտանոց (1 հոխանոց) քարը քաշ էին անում թթենու ծայրից, եթէ չէր խոնարւում հարկ էին վերցնում, այս պատճառով էլ շատերը թթենիները կտրատում էին և նրանց տեղում ցանք անում։

Հարկի պատճառով տղամարդիկ փախչում էին գիւղից, այն ժամանակ բռնում էին նրանց կանանց, միքանիսին միասին կապում շուկայի փայտէ սիւնից կամ մի որեւէ ծառից և սաստիկ ծեծելով ստիպում, որ կամ ամուսինների տեղն ասեն և կամ իրենք տան պահանջուած հարկը։ Շատ անգամ պատիժը աւելի խստացնելու համար կատու էին ձգում կանանց վարտիկը և ծեծում կատուին, որպէսզի սա ճանկուտէ կանանց ոտները։

Այսպիսի պատիժներից չէին ազատւում նոյն իսկ քահանաները. — Ներքին Ագուլիսում Վարդապառին «Տէր Աստուածաբարին պատարագից ետ Աղամալենց չվակում կապում են փայտի և ծեծում հարկ տուները համար» ²⁾։

Այս երևոյթը այնքան սովորական էր դառել, որ մինչև անգամ երբ կանանցը թակում էին, «փախած ամուսինները Մարիամի խաչի ձորում դափ ածելով ուրախութիւն էին անում ³⁾։ Եւ երբ հարկահանները հեռանում էին գիւղից, իսկոյն գլխին ընկնում էր փողոցները և կանչում։

Պաօտ կէժը, կայպուտ տայստայրիսունը, ծռտուտ ճուճը վիկլայիք ակիք Խաչկուց բօխչան», այսինքն՝ Պաաու կուժը, կապոյտ սփռոցը, ծռտոտ վառեկը վերցրէք եկէք Խաչիկենց պարտեզը, որպէսզի քէֆ անեն, երգելով։

Ղոպուղն ակալ փուղ ըզահալ փուղ չինիլ,

Ճապուտը վռին վերն թակալ ճօր չինիլ ⁴⁾։

Այսինքն. Գլխին եկաւ փող ուղեց փող չկար,

Ճիպոտով ուռին ծեծեցին ճար չկար։

¹⁾ Հարկերի մասին մանրամասն յետոյ ենք խօսելու։

²⁾ ³⁾ և ⁴⁾ Տէր Յակոբի տետրից։

Այս տանջանքների պատճառով գիւղացիներից շատերը գաղթում են, վերջապէս երբ Աբաս Միրզա թագաժառանգը այցելում է Գողթնին ու տեսնում բազմաթիւ աւերակ տները, արտերի մէջ կոտրատուած թթենիները, հարցնում է պատճառը և ապա կանչելով Նախիջևանի խանին և այս գիւղերի տանուտէրներին ու առաջաւորներին թափրիզ, որոշեալ դուռներ առնելով յօգուտ խանին, հօգը կրկին հաստատում է գիւղացիների վրայ: Միայն Ներքին Ագուլիսը վճարել է 700 թուման և 120 թուման էլ Աբաս Միրզին ընծայ է տուել այդ բարերարութեան համար¹⁾:

Ռուս-Տաճկական պատերազմի ժամանակ Էկրան-խանն ու Շէյխ Ալի բէկը դաւաճանելով պարսիկներին՝ Օրդուբադը յանձնում են ռուսներին, ուստի և սրանց տիրապետութեան ժամանակ նախքան կարգւում²⁾: Այս պատերազմների ժամանակ տեղական հայերը չափազանց նեղութիւններ են կրում: Շատերը փախել են զանազան կողմեր, ուրիշներ թաք կացել հորերի մէջ շինուած առանձին տեղերում, շատ կանանց և երեխաների թուրքերն իբր պատանդ տարել են Արաքսի ափին պահել, որպէսզի սրբանց ամուսիններն ու հայրերը չանցնեն ռուսների կողմը: Պարսիկները նահանջելիս տարել են իրենց հետ հայ կանանց իբրև գերի, որոնցից յետոյ շատ քչերն են ազատուել:

Պատերազմից յետոյ Լազարեանի առաջնորդութեամբ գաղթած մօտ 45,000 հոգուց այս շրջանում վերաբնակել են 250 գերգաստան կամ 1340 հոգի. տեղաւորուելով Օրդուբադում, Վերին և Ներքին Աղաներում, Դերում, Ալահում, Բիստում և ուրիշ գիւղերում:

Ներկայ պրակում այս գաղթականների մասին չենք խօսելու, որովհետև նրանց մասին գրելու ենք Նախիջևանի շրջանն ուսումնասիրելիս: Այստեղ մեր ասելիքները

1) Տէր Յակոբի տետրից.

2) Шопенъ, ж. 4.

մասնաւորելու ենք բնիկների մասին, և այն էլ նրանց, որոնք յայտնի են զօկ անուամբ: Սրանք բազմաթիւ չեն և բռնում են միայն Վերին և Ներքին Ագուլիսը, Անդամէջը, Գիսարը, Յընան, Տանակերտը, Ռամիսը, Բաղաքիկը, Փառական:

Զօկ անուան մասին տրուած են հետեւեալ բացատրութիւնները.

Արժ. Տէր Յակոբը ասել է. Հին գողթնեցիներն այս, այդ, այն, ցուցական դերանուն փոխարէն գործ էին ածում զօկ, դօկ, նօկ ¹⁾: Եւ որովհետեւ սրանք այդ զօկ (այս) դերանունը շատ յաճախ են գործածել, ուստի և նրանց կոչել են զօկ, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս հօս (այս) գործածող պօլսեցիներին կոչել են հօս հօս: Արժ. հայրը ուրիշ շատ օրինակներ էլ է բերում ապացուցանելու, որ մեզանում սովորութիւն է եղած միեւնոյն բառը յաճախ գործածողներին այդ բառով կոչել, յիշեմ օրինակներից մէկ երկուսը. Ագուլեցի Աբեանց Կարապետը «թէպէտ» Կարապետ էր կոչուած, Ներքին Ագուլեցի Բալթաբեզնեց Յովհանէսը «ինճաւարա» (ուրեմն) Օհաննէս անունն էր կրում:

Միեւնոյն բացատրութիւնն տալիս է նաեւ Ք. Պատկանեան, ասելով, որ այդ անունը յառաջացել է հօկ, օկ դերանուն յաճախ գործածելուց, դ նախդրով, որը գործածական է եղել անցեալ դարում՝ զհօկ, զօկ: Իւր այս կարծիքը հաստատում է նրանով, որ Շրօզերի յառաջ բերած զօկերէն մի հատուածի մէջ խօսողներից մինը անծանօթ լինելով այդ լեզուի հետ՝ ծաղրելով ասում է. «Զուգայեցեարն, Ղափանցեարն և Հռոմեցեարն լաւ կու հասկանամ. մա ձեր զօկ մօկ խաբար չեմ թէ ինչ այ ²⁾»:

Ս. Սարգսեանի հետ հաւանութիւն տալով այս բացատրութեան, ասենք նաեւ, որ ոմանք էլ այդ զօկ բառը հանում են Զոհակ անունից, որ պարսկերէն Աթահակ է

¹⁾ Իսկ այժմեանները՝ հօկ, դօկ, նօկ:

²⁾ К. Паткановъ. Изслѣдованіе о діалектахъ Арм. языка стр. 54.

նշանակում, իբր թէ գողթնեցիները նրա սերնդի խառնուրդը լինելով նրա անունով զօկ են կոչուել ¹⁾):

Զօկերի առանձնայատկութիւնը կայանում է նրանում, որ նրանց բարբառը միանգամայն տարբերում է Հայոց թէ՛ գրական լեզուից և թէ՛ բարբառներից, մինչ այն աստիճան, որ գրեթէ բոլորովին անհասկանալի է ոչ զօկ հայերին: Եւ հէնց այս պատճառով էլ բոլոր զօկերը բացի իրենց բարբառից, բառականաչափ ծանօթ են գրական լեզուին, այնպէս որ մի ուրիշ գաղափարով պատահելիս նրանք գրական լեզուով են խօսում: Մի ընդհանրացած սովորութիւն է նաեւ, որ զօկը երբէք զօկերէն բարբառով մի բան, մի նամակ, մի հաշիւ, չի գրել, այլ անշուշտ գրական լեզուով, որքան էլ որ քիչ գիտենայ: Այս պատճառով և՛ այդ բարբառը ոչ ունեցել է և ոչ ունի գրականութիւն:

Զօկերին և Զօկաստանը համարձակ կերպով կարելի է համեմատել Փիւնիկեցիների և Փիւնիկիայի հետ և առանց մարդարէ լինելու գուշակել՝ որ միեւնոյն վիճակն է սպասում և սրանց:

Զօկաստանը լերկ, ապառաժոտ մի երկիր է, մեծ մասամբ ծածկուած կաւոտ և աւաղոտ մարնայով և կրաքարով, ջուրն էլ սոստիկ սակաւ, ուստի և երկիրը զուրկ է բուսականութիւնից: Զօկերի անխոնջ աշխատանքն է որ գետակների ափերին այգիներ ձգելով և թթենիներ արնկելով ապրուստի մի փոքրիկ աղբիւր են ստեղծել, որ սակայն գոհացուցիչ չէ: Միեւնոյն ժամանակ Գողթներ լինելով այն ճանապարհի վրայ, որ միացնում էր Հնդկաստանը Միջին Ասիայի հետ, մօտ լինելով Հայոց հին մայրաքաղաքներին, Արմաւիրին, Արտաշատին, Դուինին և այլ յայտնի շուկաներին, ամենահին ժամանակից սկսած մեծ յարմարութիւններ ունէր վաճառականութեամբ պարապելու, ուստի և զօկը, իւր ծննդավայրի բնական գրութիւնից ստիպուած՝ փիւնիկեցու նման սկսել է վաճառական

¹⁾ Սիսական եր. 314.

նութեամբ պարապել: Այս պարապմունքը պատճառ է եղել զանազան տեղեր փոքրիկ դպրութեան հաստատելու, ինչպէս Նուխի, Կախ, Զաքաթալա, Շուշի, Ասարախան, Կ. Պօլիս (Բէկ-օղլու թաղը), Թիֆլիս, Մոսկուա, Թաւրիզ, Մազանդարա, (Ռէշա), և այլն, և այսպիսով կամ երկար ժամանակով և կամ ընդմիջաբացակայելու ծննդավայրից: Եւ հէնց այս պատճառով սէրը դէպի իւր ծննդավայրը, հայրենիքը, հետզհետէ մարել է, մանաւանդ որ վաճառականական պարապմունքը զարգացրել է նրա մէջ անձնական շահի, ետականութեան զգացմունքներ ¹⁾, ապացոյց՝ ագուլեցիների բռնած դիրքը դէպի Դաւիթ բէկը և նրա գործունէութիւնը: Միւս կողմից չփութելով զանազան ագուլեթիւնների հետ, նա բոլորից էլ փոխ է առել զանազան սովորութիւններ և յատկութիւններ, ուստի և այսօր զօկական կուլտուրան ինքնուրոյն շատ քիչ բան ունի, դա խառնուրդ է զանազան տեղերի և ազգերի կուլտուրայի. — նրա հարսանեկան սովորութիւնների մէջ միաժամանակ տեղի են ունենում թէ պարսկական շաբաշը և թէ ռուսական ГОРЬКО-ն. հագուստների մէջ մրցում են միմեանց հետ Մոսկուան, Մարսէյը, Վիեննան, Բերլինը, կերակուրները ամէն ազգից մի քանի տեսակը, և այլն և այլն:

Ընդունելով օտարին՝ սրանք հեշտութեամբ մոռանում են իրենցը և մինչև անգամ այսօր բուն զօկական շատ քիչ բան է մնացել. նոյն իսկ լեզուն գործածութիւնից դուրս է ձգւում, ոչ միայն ուրիշ գաւառացիների, այլև Զոկաստանի այլ գիւղացիների հետ սրանք ընդհանուր հայերէն լեզուով են խօսում և ոչ թէ իրենց զօկերէնով:

Վաճառականութեան շնորհիւ ըմբռնելով ուսման կարեւորութիւնը՝ սրանք շատ հին ժամանակից հոգս են տարել թէ իրենց գիւղերում գարոյցներ բաց անելու և թէ որդիներին ուղարկելու ուրիշ քաղաքներ ուսումն առնելու: Եւ պէտք է ասել, որ սրանց մեծ մասը ծննդավայր չի

¹⁾ Ս. Սարգսեան՝ Ագուլեցոյ բարրառը, էր. 13.

վերադառնում, այլ մնում է քաղաքներում, ուր նրա զուգակիցները միանգամայն կորչում է, մանաւանդ երբ, ինչպէս կրթութեան հարցից ոչ քչերը, ամուսնանում են օտար աղջիկների հետ:

Այսպիսով զօհն ու Զօկաստանը լինելով Կովկասի դաւաճական անկիւնների մէջ իմենալուսաւորն, ամենապաշտօնաւորական ինքնուրոյնութիւնն է ներկայացնում:

Բ. ԿՐԾՆԱԿԱՆ ՁԱՐԳԱՅՈՒՄ Ն

Գողթան գաւառը թէ հեթանոսութեան և թէ քրիստոնէութեան չըմանում չափ ջերմեռանդ և աւանդապահ է եղել: Լեռնոտ, առանձնացած երկիր լինելով այստեղ հեթանոսութիւնը՝ կարողացել է պահպանուել մինչև ս. Մեսրոպի օրերը, ինչպէս և քրիստոնէութիւնը Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալի քարոզութեամբ այստեղ սկսուելով կարողացել է յարատեւել մինչև Ս. Լուսաւորիչ:

Գողթան գաւառը իրաւամբ նախահաւատ է կոչուում, որովհետեւ սա և Սիւնիքը ամենից առաջ են ընդունել քրիստոնէութիւնը: Այստեղ քարոզել է ս. Բարդուղիմէոս առաքեալը, գուցէ և ս. Թովման: Ատրպատականից դաւրով ս. Բարդուղիմէոսը մտել է Գողթն, ուր չինել է մի եկեղեցի, որ կոչուել է Տեառն ընդ առաջ և բոլորովին կորել Որդուաւոր վնասակար ջրերը, մկրտել է Շաբ իշխանին ամբողջ անով և առաջնորդ է կարգել իւր աշակերտներից մինին՝ Կոմսին, որից և սկիզբն է առել Գողթնի եպիսկոպոսութիւնը: Մինչև Ս. Լուսաւորչի քարոզութիւնը Գողթնում յիշուում են Բաբելաս և Մուշէ, իսկ Լուսաւորչից յետոյ մինչև իննեւորորդ դարը, 303 տարիների ընթացքում իբրև Գողթնի առանձին, անկախ եպիսկոպոս յիշուում են. Մովսէս Տարօնացի, Սահակ Տարօնացի, Զրուանդատ, Ստեփանոս, Յովհաննէս, Մուշէ (500—550), Անաստաս (550—580), Սիոն (594), Մարտիրոս (628), Եսայի (768—773, յետոյ կաթողիկոս). Թ. գարից մինչև Փ. Գ. դարը

այլևս Գողթնի եպիսկոպոսներ չեն յիշատակուում, որովհետև այս միջոցում Գողթնը ենթարկուել է Սիւնեաց մետրոպոլիտի վերառեսչութեան, ինչպէս այդ պարզ երևում է Սարգիս Ա. կաթողիկոսի 1006 թ. շրջաբերականից, ուր որոշ կերպով ասուած է. «Եւ յերնջակայ դաւառին Բստաձոր, զոր Գողթնեցիքն էին առեալ, նաև զՎանանդ և Գողթն բոլորովին, որոց թէպէտ եպիսկոպոսեալ էր և կայր սակաւ վայրացն, այլ ի ներքոյ Սիւնեաց նուաճեալ էր»:

ԺԳ. դարի վերջում նորից երևում են Գողթան եպիսկոպոսները անկախ Սիւնեաց կամ Տաթևի մետրոպոլիտներից և սրանցից յայտնի են Սարկուազ. (1280 — 1300), Տէրունական (1424), Խաչատուր (1699), Պետրոս (1680), Թովմաս Վանանդեցի (1491 — 1712), Յովհաննէս (1708), Թովմաս (1737), Յովհաննէս (1740), Սիմէօն (1830). Սա եղել է վերջին եպիսկոպոսը, որովհետև 1838 թ. եպիսկոպոսութիւնը վերացուել է, ենթարկուելով Երևանեան թեմի առաջնորդութեան և այնուհետև նշանակուել են լոկ վանահայրեր: Սրանցից յայտնի են. Յակոբ վարդապետ (1870), Կորապետ վարդապետ (1871), Անանիա վարդապետ Համազասպեանց (1881), Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրեան (1883) և Սահակ վ. Բաղդասարեան:

Գ. ՄՏԱՆՈՐ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄ

«Դեղեցիկ»¹⁾ և «գինեէտ»²⁾ Գողթն գաւառը բաւական մեծ դեր է կատարել նաև գրական ասպարիզում: Դեռ շատ հին ժամանակներում գողթան երգիչները «ախորժելով» երգել և պատմել են Տիգրան Ա. Վահագնի և Արտաշէս Բ. գործերը: Եւ այն մի քանի բեկորները, որ մեր մեծ պատմահօր ջանքերով ազատուած են կորստից, մեր ժողովրդական բանահիւսութեան գոհարներն են կազմում: Սակայն վաղուց արդէն դադարել է այս երկրում

¹⁾ Ստ. Օրբելեան. գլ. Ժէ. ²⁾ Մ. Խորենացի

բանաստեղծութիւնն ու երգեցողութիւնը, տեղի տալով երկար հաշիւներին ու չտակի թխթխկոյին: Եւ թէպէտ քաղաքական ու անտեսական պատճառները միանգամայն կերպարանափոխել են գողթնեցուն, սակայն և այնպէս նրա ստեղծագործող ընդունակութիւնը և երաժշտական ունակութիւնը լիովին չեն անհետացել: Նա նոյն իսկ այսօր շատ հնարագէտ, զանազան առևտրական բարդ յերկրամասեր կազմակերպող է հանդիսանում. նրանցից շատ շատերը լաւ ձայն և լաւ լսողութիւն ունին, սակայն չմշակելով՝ ոչ մի կատարելութիւն չեն ներկայացրել: Բացի սրանից, դժբաղդաբար այս գաւառակի մասին մինչև XVII դարը մեզ ոչինչ յայտնի չէ, ո՛վ գիտէ քանի քանի նշանաւոր «Շուն Գալուստներ»¹⁾ եւ բազմութիւ երգիչներ են եղել, որոնք անհետացել, զնացել են:

Միակ տունը, որի յիշատակը պահպանուել է գրականութեան մէջ, ժէ. դարումն է ծաղկել: Սա Նուրիջանեանների տունն է, Վանանդից, որ հայրենի երկրում չկարողանալով ծառայել ազգային լուսաւորութեան՝ հեռացել է Ամսդերդամ, ուր Թովմաս եպիսկոպոսը իւր դրամով, որա հօրեղբոր որդի Մատթէոսը իւր արհեստով ու եղբոր որդի Ղուկասը իւր գիտութեամբ օժանդակելով միմեանց, տպարան են հիմնել և բացի իրենց և այլ երկասիրութիւններից հրատարակել են երկու շատ նշանաւոր գործ՝ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը՝ որպէս ազգային ինքնաճանաչութեան հիմք, և Համատարած աշխարհացոյցը՝ որպէս առևտրական գիտութիւնների հիմնաքար:

Հէնց այս միևնոյն ժամանակներում մի ուրիշ գողթնեցի, թէպէտ ոչ դրագէտ, իւր գործնական խելքով ըմբռնելով ժողովրդին հասկանալի, աշխարհաբար գրքերի կարևորութիւնը, մեկենաս է հանդիսացել «վատնելով զդոյս և զինչս բազումս ի ձուլումն գեղեցիկ տառիս, ի շինումն

1) Շուն Գալուստը Ներքին Ագուլեցի մի սրամիտ առակախօս է եղել, որի առակները կը տպուին մեր «Ժողովրդական առակներ»-ի առաջիկայ պրակներէից մինում:

նորակերտ տպարանիս, ի գտումն պատուական թղթոյս և ի յօրինումն ամենայն իրաց պիտանաւորաց», և 1687 թուին Վենետիկում հրատարակել է «Պարզաբանութիւն հոգեհոռագ սաղմոսացն Դաւթի մարգարէին թարգմանեցեալ ի նուաստ Յովհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցւոյ...: Այս՝ երախտագիտութեան լիովին արժանի անձնաւորութիւնը ազուլեցի խօջայ Գուլնազարի որդի խօջայ Նահապետն է:

Սոյն դարում մի ուրիշ վաճառական էլ Վերին Ադուլեցի, Ջաքարիա անունով, դրի է առել իւր հաշիւների հետ նաև ժամանակակից պատմական անցքերը, իւր ընտանեկան հանգամանքները, տան սարք ու կարգը, նոյն իսկ իւր եղբայրներից բաժանուելու մանրամասնութիւններն ու իւրաքանչիւրի ստացած շարժական ու անշարժ կայքը, պղնձէ և արծաթէ ամանեղէնները և սրանց արժէքը և այլն: Այս աշխատութիւնը բաւական արժէք ունի թէ ազգագրական տեսակէտից և թէ լեզուաբանական, որովհետև դրուած է այն ժամանակուայ աշխարհիկ, գրաբառախառն լեզուով: Ջաքարիայի այս օրագրութիւնը կամ «Դաւթարը» (ինչպէս ինքն է կոչում), արդէն տպագրել է տուել պ. Աղ. Քալանթարը և շուտով լոյս կընծայէ:

Այնուհետև մինչև ժիժ. դարի երկրորդ կէսը գրական հօրիզոնում ոչ մի գողթնեցի չի փայլում:

Ութսունական թուականներին որպէս մի ասուպ ելևում է Սարգիս Սարգսեանը: Սա ծնուել է Յընայում, ուր սկզբնական կրթութիւնն ստանալուց յետոյ տեղափոխուել է Մոսկուա: Այստեղ թէ գիմնազիօնական դասընթացքը և թէ համալսարանի պատմական-լեզուաբանական մասնաճիւղը (1878 թ.) աւարտելուց յետոյ մի տարի Գէորգեան ճեմարանում եւ այնուհետև Բրեանսկի գաւառական քաղաքի պրօգիմնազիօնում ուսուցիչ է եղել մինչև 1889 թ: Պրօգիմնազիօնի փակուելով Ս. Սարգսեան մի տարի անպաշտօն է մնացել և ապա հրաւիրուել է Լազարեան ճեմարանը հայոց եւ ռուսաց լեզուի դասատու:

Երկու տարուց յետոյ 1892 թ. Մարտի 30-ին Սարգսեան վախճանուել է:

Սարգսեանի ամենանշանաւոր աշխատութիւնը «Ազուլեցոց բարբառն» է, որ լեզուաբանական շատ մեծ արժէք ունի: Գիրքը, որ տպուած է Մոսկուայում 1883 թուին, բաժանուած է երկու մասի. առաջնում լեզուաբանօրէն հետազոտուած է զօկերի բարբառը, երկրորդում դրի են առնուած զօկերի բարբառով ժողովրդական բանահիւսուած թեան զանազան կտորներ, որոնք հէնց այժմ էլ արդէն անհետացել են ժողովրդի յիշողութիւնից:

1888 թուին մի ուրիշ գողթնեցի, պ. Մկրտիչ Բարխուդարեան, զգալով «Փորձ» ամսագրի զադարմամբ յառաջացած մի ամսագրի մեծ կարիքը, ասպարէզ դուրս եկաւ, եթէ ոչ լիովին, գոնէ մասամբ լրացնելու, ուստի և սկսեց հրատարակել Մոսկուայում մի կիսամեայ «Հանդէս գրականական և պատմական»: Յաջորդ տարին պարտնը բացեց նաև մի տպարան, որ շարունակուած է դործել մինչև այժմ բաւականաչափ մօքուր և կատարելագործուած կերպով: Մինչև 1896 թուականը փոքրիկ ընդմիջումներով հրատարակուեց այս ժողովածուն, տալով ընդամենը եօթ գիրք, որոնց մէջ յարգելի հրատարակիչը բացի մի երկու թարգմանութիւնից, ինքնուրոյն ոչ մի երկ չունի, չնայելով որ բաւական նախապատրաստուած է լսած լինելով Մոսկուայի պատմական-լեզուաբանական մասնաճիւղում: Ուստի և պ. Մ. Բարխուդարեանի մատուցած ծառայութիւնը սահմանափակուած է միայն նրա տպարանական և հրատարակչական գործունէութեան մէջ:

Պարզ է, որ պ. Բարխուդարեանի հանդէսը չէր կարող փոխարինել «Փորձ»-ին և ամսագրի կարիքը գնալով աւելի ու աւելի զգալի էր դառնում: ահա այդ պահաւոր եկաւ լցուցանելու մի ուրիշ գողթնեցի. դա պ. Աւետիք Արասխանեանն է, «Մուրճ» ամսագրի հիմնադիրը:

Պ. Աւետիք Արասխանեան (ծն. 1857 թ. փետր. 13-ին Վերին Ադուլիսում), իւր սկզբնական կրթութիւնն ըս-

տացել է Ազուլիոուս Նախ Հայրապետ Քալանթարեանի և ապա հայոց ծխական դպրոցում, աշակերտելով Պերճ Պռօշեանին, Ռուբէն Զալալեանին և ուրիշներին, որոնք նրա վրայ «անջնջելի լաւ տպաւորութիւն են թողել»¹⁾։ 1870 թուին եկել է Թիֆլիս և մտել ռեալական դպրոցը, ապրելով նաև Ստեփանոս Պալառանեանի և Կ. Տէր Աստուածատրեանի մօտ, որոնք սէր են ներշնչել դէպի հայկական գրականութիւնը։ 1875 թուին նա գրել է իւր առաջին յօդուածը «Մշակ»-ում (№ 28. Արհեստանոցի հարցը Ազուլիոուս), իսկ հետեւեալ տարին՝ առանձին գրքով հրատարակել է բժ. Բոկի «Գործնական խրատներ երեխաների մտաւոր և ֆիզիքական կրթութեան համար տանը և սւսումնարանում»։

1876 թուին աւարտելով ռեալական դպրոցը՝ անցել է արտասահման, ուր միառժամանակ լսելով Լայպցիկի և Փարիզի համալսարաններում, վերջնականապէս հաստատուել է Ստրասբուրգում, ուր 1882 թուին յաջող քննութիւն տալով տեղի համալսարանի պետական գիտութիւնների ֆակուլտետում, ստացել է դոկտորի աստիճան։

Վերադառնալով Թիֆլիս պ. Արասխանեան ւտանձնել է ընդհանուր պատմութեան դասեր ներսիսեան և Գայիանեան դպրոցներում, որի պատճառով և պատրաստել է «Արևելեան ազգերի հին պատմութեան» դասագիրքը (տպուել է 1891 թ.)։

Այս ժամանակամիջոցում պ. Արասխանեան կարդացել է Արծրունու թատրոնում եօթ գաստիսուսութիւն քաղաքականութեան վերաբերմամբ, որոնցից երկուսը՝ «Ազգաբնակչական շարժումներ» և «Հոյի արդիւնաբերութիւնն ու հասարակութիւնը» առանձին գրքոյկներով հրատարակուել են։

1885 թ. թողնելով սւսուցչական պաշտօնը՝ պետական կալուածների մինիստրի լիազօրի հրաւերով մտել է այն խմբի մէջ, որին յանձնուած էր ուսումնադիւրել Անդրկով-

¹⁾ Արասխանեանի ձեռագրից.

կասի պետական գիւղացիների տնտեսական գրութիւնը, ու ճանապարհորդել է Նուխու և Արէշի գաւառներն ու մի տարուայ ընթացքում պատրաստել գրանց ուսումնասիրութիւնը, որ զետեղուած է Материалы для изучения экономического быта государственных крестьянъ въ Закавказскомъ краѣ“ հրատարակութեան VI և VII հատորներում:

Այնուհետև նորից ստանձնել է Ներսիսեան դպրոցում ուսուցչութեան պաշտօն, սակայն տեսչի հետ ընհարում ունենալով հրաժարուել է պաշտօնից, գիւմել է Վեհափառին այս մասին քննութիւն նշանակելու, որի առիթով և մի մեծ բանակալու է ունեցել Գր. Արծրունու հետ: Մնալով անպաշտօն՝ բաց է արել «Արգիւնաբերական և առևտրական կուրսեր», միայն շուտով թոյլտուութիւն ստանալով «Մուրճ» ամսագիրը հրատարակելու, փակել է այս կուրսերը և լիովին նուիրուել այս միակ ամսագրի հրատարակութեան:

Մեծ տոկունութեան շնորհիւ պ. Արախանեանց կարողացաւ 12 տարի շարունակ համբերութեամբ տանել «Մուրճ»-ի հրատարակութիւնը, կրելով նիւթական մեծ դրկանքներ, սակայն պարոնի նոյնքան մեծ յամառութիւնը հետզհետէ իրանից հեռացրեց այն գրական ոյժերը, որոնք համախմբուել էին միակ ամսագրի շուրջը: Ի վերջոյ պ. Արախանեանը ստիպուեց վաճառել իւր ամսագիրը պ. Կրապիւնիկեանին, որից մի տարի յետոյ անցաւ նոյնպէս գողթնեցի պ. Լևոն Սարգսեանին:

Պ. Արախանեանին հէնց սկզբից շրջապատել են ուրիշ գողթնեցիներ՝ պ. պ. Ա. Քալանթար, Լ. Սարգսեան, Լ. Մանուէրեան և ֆ. Վարդաղարեան: Առաջին երեքը իբրեւ խմբագրութեան անդամներ թէ խորհրդով և թէ իրենց յօդուածներով բաւական լու առաջ են տարել ամսագրի խմբագրութիւնը, իսկ պ. ֆ. Վարդաղարեան (Ներքին Ագուլեցի) յանձն էր առել ամսագրի հրատարակութիւնը: Սակայն սրանց միահամուռ գործունէութիւնը հազիւ եր-

կու տարի կարողացաւ տեսլ: Պ. Վարդապետեան հրաժարուեց «Մուրճ»-ի հրատարակութիւնից և սկսեց հրատարակել «Հօրիզոն» վեցամսեայ հանգէսը, որի միայն առաջին գիրքը լոյս տեսաւ: Պ. Վարդապետեան աւելի լաւ համարեց փոխանակ վեցամսեայ հանգիսի, առանձին գրքեր հրատարակել և լոյս ընծայեց Յ. Թումանեանի Բանաստեղծութիւնները: Սիրելով հրատարակչական գործը, պ, Վարդապետեան վարեց նաեւ Ազգագրական Հանգիսի հրատարակութեան վարչութեան անդամի պաշտօն մօտ երեք տարի:

Պ. Աղէքսանդր Քալանթար ծնուել է Վերին Ագուլիսում 1855 թուի սեպտ. 20-ին. սկզբնական կրթութիւնը ստացել է իւր հօր՝ Հայրապետի դպրոցում, յետոյ մտել է Բագուի ընդհանուր գեմնադիօնը, ուր աւարտել է 1875 թ. ոսկէ մեդալով, ապա գնացել է Մոսկուա, ուր մի տարի տեխնիքական դպրոցում մնալուց յետոյ տեղափոխուել է Պետրոեան Երկրագործական եւ Անտառային ճեմարանը, եւ այստեղ 1879 թուին աւարտել է գիւղատնտեսութեան կանգիդատի աստիճանով:

Պ. Քալանթար իւր գրական գործունէութիւնն սկսել է դեռ աշակերտական շրջանում, 1873 թուին, հրատարակելով իւր առաջին յօդուածը «Մշակում», իսկ յաջորդ տարին տպագրել է առանձին գրքոյկներով հետեւեալ թարգմանութիւնները՝ Տնտես, Յակոբ Էրզրիս Հոփմանի, Ոստայնանկ Գրէյֆ: Շարունակելով աշխատակցել «Մշակին» ընդհանուր եւ տնտեսական յօդուածներով նա առաջինը սկսել է գրել հոգւային եւ կաթնատնտեսական հարցերի մասին:

Պետական կալքերի մինիստրի յանձնարարութեամբ պ. Քալանթարը 1882/3 թուին ճանապարհորդել է արտասահման ուսումնասիրելու կաթնատնտեսութեան տեսական եւ գործնական այժմեան գրութիւնը եւ ապա՝ մինչեւ 1887 թ. որպէս անդամ Ռուսաստանի անասնապահութեան ներկայ գրութիւնն ուսումնասիրող յանձնախմբին եւ



այնուհետեւ մինչեւ 1894 թուականը որպէս Կովկասի պետական արօտատեղերի կարգաւորիչ՝ նա երկար ճանապարհորդել է թէ Ռուսաստանում եւ թէ, մանաւանդ, Անդրկովկասում, որով և միջոց է ունեցել ծանօթանալու եւ ուսումնասիրելու Անդրկովկասն ու նրա բնակիչները:

Ձկամենալով մի առ մի յիշել նրա գիւղատնտեսութեան վերաբերեալ ուսմերէն մեծ եւ փոքր աշխատութիւնները, որոնց թիւը մօտ յիսունի է հասնում, եւ այն դործունէութիւնը որ նա կատարել է թէ որպէս Կովկասեան Գիւղատնտեսական Ընկերութեան Խորհրդի անդամ եւ նոյն ընկերութեան «Кавказское Сельское Хозяйство»-ի երթի պատասխանատու խմբագիր, թէ որպէս Կովկասեան Գիւղատնտեսական եւ արգիւնագործական ցուցահանդիսի կազմակերպողներից մին, թէ որպէս Ախալքալաքի երկրաշարժից վնասուողներին նպաստող յանձնաժողովի անդամ և թէ որպէս չրջիկ կաթնարան եւ կաթնատնտեսական դասախօսութիւններ կազմակերպող Անդրկովկասի գիւղերում, մասնաւորում ենք մեր խօսքը նրա հայկական գրականութեան մատուցած աշխատութիւնների վրայ, յիշատակելով միայն նրա «Կաթնային արգիւնքներ» յօդուածը, որի թարգմանութիւնը տպագրուեց «Ազգագրական Հանդիսի» չորրորդ գրքում: Զանց ենք առնում խօսելու նաեւ այն մի շարք դասախօսութիւնների մասին, որ նա կազմակերպել է Բագուում 1885 թուին, մի խումբ երիտասարդների հետ, նիւթ վերցնելով տնտեսական, դրական եւ նոյն իսկ ազգագրական խնդիրներ:

Դեռ 1889 թուին, նա որպէս «Մուրճ»-ամսագրի խմբագրութեան անդամ՝ Նամակեան ստորագրութեամբ գետեղել է «Մուրճ»-ում «Կեանքի դժեր» եւ «Պատրիկեանի նամակները», մի շարք քննադատական յօդուածներ եւ նոյն իսկ թարգմանութիւններ, ինչպէս Մարկ Տուէնից, Էդգար Պօից: Ապա. 1893 թուին ընտրուելով «Մշակ» լրագրի խմբագիր, մինչեւ օրս էլ վարում է այդ պաշտօնը, զրելով ոչ միայն առաջնորդողներ, այլ և «Մանրանկար»

ներ», տեղագրական յօդուածներ՝ ինչպէս «Սասուն»ը, թատրոնական քննադատութիւններ «Սիրող» ստորագրութեամբ, տնտեսական և քաղաքական տեսութիւններ:

Զընկծուելով խմբագրական ծանր և բազմակողմանի աշխատանքների տակ, պ. Քալանթարը կարողացաւ միաժամանակ լինել թէ՛ Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձու (1893—1899) և թէ՛ Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան վարչութեան նախագահ վերջին տասնամեակում, որի ընթացքում ընկերութիւնը հասաւ իւր ամենաբարձր զարգացման:

Պ. Լեւոն Սարգսեանը ծնուել է 1862 թ. Հոկտ. 23-ին Յընայում. սկզբնական կրթութիւնն ստացել է տեղական ծխական դպրոցում, ապա 1873 թ. ուղարկուել է Մոսկուա՝ Լազարեան ճեմարան, ուր 1884 թ. աւարտելով մտել է նոյն մայրաքաղաքի համալսարանի բնագիտական բաժինը և աւարտել 1888 թ. կանգիտատի աստիճանով: Վերադառնալով Կովկաս, նա անցել է Տաճկա-Հայաստան և իւր ճանապարհորդական նկատողութիւնները հրատարակել «Այց թիւրքաց Հայաստանին» խորագրով:

1889 թ. ստանձնելով ուսուցչական պաշտօն Ներսիսեան եւ Գայիանեան դպրոցներում, նա միաժամանակ պարապել է գրականութեամբ՝ լինելով «Մուրճ»-ի խմբագրութեան անդամ և Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան Խմբագրական Մասնաժողովի նախագահ: 1892 թ. պ. Սարգսեան տեղափոխուել է Շուշի, թեմական դպրոցի տեսուչ, սակայն պաշտօնավարութեան երրորդ տարին զանազան խռովութիւնների պատճառով հրաժարուեց եւ երբ Ներսիսեան դպրանոցի տեսուչ ընտրուելով չհաստատուեց Վեհափառից, հեռացաւ Մոսկուա եւ ուսուցչական պաշտօն ստանձնեց Լազարեան ճեմարանում: Հինգ տարուց յետոյ 1900 թուին երբ «Մուրճ» ամսագիրը անցաւ պ. Կ. Կրասիլնիկեանին, պ. Լ. Սարգսեան հրաւիրուեց որպէս խմբագրութեան անդամ: Սի տարուց յետոյ պ. Սարգսեան մոսկուաբնակ պ. Պո-

լուսեանի հետ գնեց «Մուրճը» եւ ինքն սկսեց անկախ խմբագրել, վերջին տարին հրատարակչութիւնն անցաւ տ. Քանանեանին, բայց խմբագրութեան ամբողջ հոգսը դարեցեալ մնաց պ. Լ. Սարգսեանի վրայ:

Պ. Սարգսեան, որ գեռ ուսանող ժամանակ թղթակցել է հայոց զանազան թերթերի, առանձին գրքով հրատարակել է նաեւ «Ժողովրդի կրթութիւնը մեզանում», «Հին ցաւ» եւ «Մայրենի խօսք» (Կուսիկեանի հետ), բացի «Այց թիւրքաց հայաստանին», որ վերել յիշեցինք:

Արժ. Կարապետ վարդապետ Տէր Մկրտչեանը ծնուել է Յինայում (1866 թ. Մարտի 17-ին): Նրա հայրը շատ ընթերցասէր և աղօթասէր ու շրջակայքում յայտնի է եղել որպէս «Էֆեմերտի նայող», մայրը նոյնպէս մի կրօնասէր և աչքի ընկնող բարեմասնութիւններով օժտուած մի կին է եղել: Բացի այս երկուսից՝ փոքրիկ Կարապետի հոգու վրայ ահագին ազդեցութիւն է ունեցել նաև նրա պապը՝ մի առաքինի և բարեպաշտ ծերունի: Սկզբնական կրթութիւնն ստացել է նախ իրենց գիւղի ծխական դպրոցում, և ապա տեղափոխուելով Զաքարթալա իւր մօրեղբոր՝ Յ. ա. քահանայ Ատոմեանի մօտ՝ այնտեղի գաւառական և ծխական դպրոցներում՝ ընկերակցելով բանաստեղծ Ա. Մատուրեանին: Յետոյ 1880 թուին ընդունուել է Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում որպէս ձրիավարձ գիշերօթիկ սան, ուր ութ տարի մնալով աւարտել է առաջնակարգ մրցանակով: Աստուածաբանութեան ուսուցիչ գեր. Օրմանեանի գասաւանդութեան և կուսակրօնութեան պատրաստուող տեսուչ՝ Նահապետեանի մասնաւոր խօսակցութեան ազդեցութեան տակ Կարապետը ուրիշ երեք դասընկերների հետ ընդունել է սարկաւազութեան աստիճան և մի տարի ճեմարանում ծառայելուց յետոյ Թիֆլիսի Քամոյենց եկեղեցու միջոցներով զնացել է արտասահման աստուածաբանութիւն ուսանելու:

1893 թուին Պաուլիկեանք ընդանդական կայսրութեան մէջ եւ ցեղակից աղանդատը երեսոյթներ հայաստան

տանում» հմտալից աշխատութեան առաջին մասը՝ (Յու- նական աղբիւրները պաւլիկեանց մասին ¹⁾) ներկայացնելով Լայպցիկի համալսարանին՝ ստացել է փիլիսոփայութեան դոկտորի մրցանակագիր։ Այնուհետեւ միառժամանակ եւ լսելով Բերլինում, Փարիզում եւ Մարբուրգում՝ աստուածաբանութիւնից քննութիւն է տուել վերջինիս համալսարանում եւ ստացել աստուածաբանութեան լիցենցիատի մրցանակագիր։ Այսպէս՝ թէ փիլիսոփայական եւ թէ աստուածաբանական գետութիւններն ուսած ու հին ու նոր լեզուների մէջ բաւական վարժուած շնորհունակ Կարապետը վերադարձել է Ս. Էջմիածին, վարդապետ ձեռնադրուել եւ ստանձնել ճեմարանում նախ ուսուցչի, յետոյ տեսչի օգնականի եւ ապա տեսչի պաշտօն, միառժամանակ աշխատակցելով եւ միջանի տարի խմբագրելով «Արարատը»։ Արժ. հայր սուրբի մի յիշատակելի գրական գործն էլ այն է, որ նա միջանի ճեմարանաւարտ երիտասարդների օգնութեամբ Մ. Աթոռի բոլոր ձեռագիր Աստուածաշունչներից կարեւորագոյններն ընտրելով համեմատել է (մինչև Մակարայեցւոյ դրքերի վերջը) եւ այդ համեմատութեան արդիւնքը բազմադրուել երբայերէն եւ յունարէն բնագիրների հետ՝ Ծննդոց եւ ելից դրքերը պատրաստել է տպագրութեան համար, որից, սակայն, մինչև այժմ միայն մի թերթ է տպագրուել։ Արժ. հայր սուրբը անցեալ տարուանից երեւանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ է կարգուած։

Պ. Լեւոն Մանուէլեանը ծնուել է 1864 թ. Ներքին Ագուլիսում. սկզբնական ուսումը ստացել է իւր ծննդավայրի եւ Վերին Ագուլիսի ծխական դպրոցներում, ապա 1877 թ. մտել է Թիֆլիսի գիմնազիօնը, ուր 1885 թ. աւարտելով չարունակել է Մոսկուայի համալսարանի պատմական—լեզուաբանական բաժինը։ Այստեղ պետական քննութիւնը տալուց յետոյ վերադարձել է Կովկաս եւ ուսուցչական պաշտօն վարել Գէորգեան ճեմարանում (1891—

¹⁾ Սրա երկրորդ մասը՝ «Թոնդրակեցիք մեր օրերում» յետոյ լոյս է տեսել Zeitschrift für kirchengeschichte ամսագրում։

94), և Ներսիսեան դպրանոցում (1894—1897): Ապա ստիպուած լինելով թողնել ուսուցչութիւնը, տեղափոխուել է Բաղու, ուր մինչեւ անցեալ տարի մատենադարանապետ էր Մարգարաթական Ընկերութեան Գրադարան—ընթերցարանում:

Պ. Լ. Մանուէլեան, որ հայ վիպասանների և բանաստեղծների շարքում իւր սրտը տեղն ունի, մինչև այժմ տուել է հետեւեալ երկերը. Տիգրանուհի, Խորտակուած կեանք, Բանաստեղծութիւններ, Նկարիչ Թաշճեան, Չալաբիների արշաւանքը, Դօկտոր Երուանդ Բօշայեան, Դէպի վեր, գրամատիկական պոէմա:



Գողթան գաւառը ոչ միայն գրական ասպարիզում, այլ և հայերիս մտաւոր—հասարակական զարգացման գործում բաւական մեծ դեր է կատարել, տալով բարձրագոյն կրթութիւն ստացած բազմաթիւ անձնաւորութիւններ, որոնք ոչ միայն որպէս մասնագէտներ, այլև որպէս հասարակական գործիչներ ծառայել են գիտութեան և ժողովրդին: Ուստի և մենք հարկ ենք համարում այստեղ յիշել այդ բոլորին, գոնէ որքան մեզ յայտնի են, թուելով միանգամայն նրանց մատուցած ծառայութիւնները: Հարկ համարեցինք յիշել նաև այն անձնաւորութիւնները, որ թէպէտ բարձրագոյն կրթութիւն չեն ստացել, բայց և այնպէս՝ գոնէ իրենց գիւղում հասարակական մի որոշ դեր են կատարել:

Ամենից վաղ և ամենից շատ Վերին Ագուլիսն է տուել բարձրագոյն կրթութեան տէր մարդիկ: Տէրեան տունը առաջինն է եղել, որ մետաքսի առևտրով բաւական մեծ հարստութիւն դիզելով ոչ միայն իւր, այլ և համագիւղացիների որդիների կրթութեան մասին հոգս է տարել, բաւական մեծ գումար նուիրելով տեղական հայոց դպրոցին: Այս պատճառով և այդ արժանայիշատակ նուիրատուն՝ Աւետիսը՝ թաղուած է նոյն ուսումնարանի և Ս. Քրիստափոր եկեղեցու գաւթում: Այս միևնոյն անձնաւորու-

թիւնն է, որ շինել է Ազա գիւղում, Գիրան-չայի վրայ մի քարաշէն, ահագին կամուրջ:

Այս միւնոյն տանից Գրիգորը վաթսունական թուականներին ուսանելով Մոսկուայի համալսարանում, հոգացել է Ագուլիսում գրադարան—ընթերցարան բաց անելու¹⁾ և սկսել է հայերէն թարգմանութիւններ անել, սակայն վաղահաս մահը անկատար է թողել նրա ցանկութիւնները: Սոյն տնից համալսարանական կրթութիւն են ստացիլ նաև հետեւեալները, որոնցից միքանիսը փոխանակ Տէրեանի՝ Տէր Մկրտչեան են կոչուած՝ եղբայրներից մինի անունով. պ. պ. Մարտիրոս և Մկրտիչ Տէրեանները աւարտել են Մոսկուա՝ իրաւաբանական բաժինը, առաջինը շարունակել է իրենց հայրական առևտրական գործը, իսկ երկրորդը՝ հաստատուած է Մոսկուայում և պարտպում է իրաւաբանութեամբ:

Պ. Գրիգոր Տէրեանը աւարտել է նոյնպէս Մոսկուա՝ բժշկական բաժինը և այժմ այդ միւնոյն տեղում հոգեկոն հիւանդութիւնների սեպհական հիւանդանոց ունի: Բրիտաւափոր Տէր Մկրտչեանը աւարտել է նոյնպէս Մոսկուայում, միայն բնագիտական բաժնում, այժմ արդէն վախճանուած է: Պ. Ստեփան Տէր Մկրտչեանը աւարտել է Մոսկուայում և հաստատուել նոյն տեղում: Կարապետ Տէր-Մկրտչեան լսել է Փարիզում մատիմատիկական գիտութիւններն և այժմ ուսուցիչ է Գէորգեան ճեմարանում:

Տէրեաններից յետոյ, բայց թուով նրանցից աւելի, բարձրագոյն կրթութեան մարդիկ տուել է Բալայիթարեան տունը, որից պ. Յովհաննէսը դեռ 1860 թուին աւարտելով բժշկական մասնաճիւղը Լօնդոնի համալսարանում, ընդմիշտ հաստատուել է Անգլիայի ծովեզերեայ Սկարբորօ քաղաքում: Սա արել է միքանի գիւտեր, ինչպէս արհեստական սառոյց պատրաստելու նոր միջոց, նոր ձևի ջերմաչափ, կատարելագործուած բիցիկլ և այլն: Սրա եղբայր. պ. Դաւիթը Նալիպեան դպրոցն աւարտելուց յետոյ ազատ ունկնդիր է եղել Լայպցիկի համալսարանում, ապա մի առժամանակ ուսուցիչ է եղել Վ. Ագուլիսում, Երևանի թեմական դպրանոցում, Իգդիրում և Գէորգեան ճեմարանում, այնուհետև տեսուչ Տրապիզոնում, իսկ այժմ վերահաստատուած է Բրուսսայում, ուր ունի սեպհական վեցդասարանեան դպրոց:

Այս երկուսի աւագ եղբայր պ. Հայրապետը թէև չէ ստացել բարձրագոյն կրթութիւն, այլ միայն ուսել է էջմիածնում, սակայն 40 տարի շարունակ ծառայելով դպրոցական գործին և

¹⁾ Հայկական աշխարհի Գոռնկ. 1865 թ. № 5—6 եր. 130.

իւր զրեթէ բոլոր որդիներին բարձրագոյն կրթութեան տալով միանգամայն արժանի է յիշատակութեան: Նա առաջինն է եղել, որ բացել է Ագուլիսում կանոնաւոր դպրոց տղաների համար 1848 թուին, որ յետոյ փակուել է, երբ բացուել է պետական առևտրական դպրոցը, իսկ 1861 թուին սա բացել է աղջիկների դպրոց, առաջինը Անդրկովկասի գաւառներում, ուր զաստանդել է նաև նրա ամուսինը: 1864 թուին նա վերաբացել է նաև տղաների դպրոցը: Այս երկուսն էլ յարատեւել են մինչև 1870 թուականը: Այնուհետև պ. Հայրապետը ուսուցչական պաշտօն է վարել Բագու Մարդասիրական Ընկերութեան դպրոցում, և յետոյ մի առժամանակ ևս իւր սեփական դպրոց բաց արել Բագուում:

Սրա որդիներից՝

պ. Աղէքսանդրը՝ աւարտել է Պետրոսեան Երկրագործական և Անատոլային ճեմարանը, և այժմ «Մշակ» լրագրի խմբագիրն է: (Տես՝ եր. 276): պ. Աւետիսը միեւնոյն ճեմարանում. այժմ հաստատուած է Պետերբուրգում իբր գլխաւոր վերահսկող կաթնատնտեսութեան: պ. Արսէնը աւարտել է Գէյզէնհայմի (Գերմանիա) գիւղատնտեսական ճեմարանը, հաստատուած է Թիֆլիսում և աշխատակցում է Кавк. Сельс. Хоз. թերթին, ունի միքանի թարգմանութիւններ: Պ. Դրիզուրը աւարտել է Յիւրիխում քիմիական բաժինը և հաստատուել է Բագուում: Պ. Անուշաւանը նոյնպէս քիմիական բաժինը Բերլինում: Աշխատակցել է «Մուրճ»-ին, իսկ այժմ «Մշակ»-ին: Հաստատուած է Բագուում: Պ. Տիգրանը աւարտել է Իւրէվի անասնաբուժական բաժինը:

Արասխանեան տնից, որ դառնալով Տէրեան տան փեսան՝ սկսել է դեր խաղալ Ագուլիսում, եղել է միայն մի համալսարանական, պ. Աւետիքը, «Մուրճ» ամսագրի հիմնադիրը:

Այս տներից յետոյ սկսել են դեր խաղալ Հախնազարեան, Աքիեան և Ներսիսեան տները, որոնց միացած առևտրական տունը մասնաճիւղեր ունենալով Մոսկուայում, Երևանում, Բագուում, Աստրախանում, Ասխաբատում, Բալֆուրուում, Սարգուար, Նշարուր, Թուրքաթ (չորսն էլ Պարսկաստանում), և Մարսէյում, բաւական նպաստել են բամբակի և բրդի առևտրին:

Հախնազարեան տանից Սարգիսը վաթսուհական թուականներին միջնակարգ կրթութիւն ստանալով Խալիպեան դպրոցում, շատ պիտանի է եղել իւր հայրենի գիւղին, կատարելով մի շարք հառարակական պաշտօններ. այսպէս 12 տարի շարունակ հոգաբարձու լինելով Հայոց ծխական դպրոցներին Վեհ. Մակար կաթողիկոսից «Մշտնջենաւոր պատուաւոր հոգաբարձուի» տիտղոսին է արժանացել: Իբր Գողթն գաւառակի ներկայացուցիչ

մասնակցել է կաթուղիկոսի ընտրութեան համար թեմական պատգամաւորի ընտրութեան: Գէորգեան ճեմարանում և Երեանի թեմական դպրոցում զանազան ժամանակներ որդեգիրներ է պահել: Երկար ժամանակ հրեափոխան է եղել Ագուլիայ զանազան եկեղեցիներում և Ս. Թովմայի վանքի հոգաբարձութեան անդամ: Միևնոյն ժամանակ նա համարւում է վերոյիշեալ առևտրական տան հիմնադիր-անդամ:

Արիեան տունը տուել է երկու համալսարանական՝

Պ. Բրիտափորը աւարտել է Պետերբուրգի Անտառային ճեմարանում և հաստատուել է Աստրախանում:

Պ. Խաչատուրը՝ Մոսկուայի բժշկական բաժնում և հաստատուել է Թիֆլիսում:

Ներսիսեան տնից

Պ. Մենտորը աւարտել է Փրէյերգի հանքարանական ճեմարանը:

Բաւական դեր են խաղացել և խաղում են նաև Տէր Միքայէլեան տունը, որից պ. Յովհաննէսը աւարտել է Պարկովի բժշկական բաժնում և հաստատուած է նոյն տեղում, իսկ պ. Հայկը եղել է Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ճեմարանում, հաստատուած է Բագուում և մի ժամանակ աշխատակցել է Մշակին Nemo ստորագրութեամբ:

Այժմ դեր է խաղում նաև Փանեան տունը, սակայն դեռևս համալսարանականներ չէ տուել:

Բացի վերոյիշեալ տներից, որ Ագուլիսում նշանաւոր են համարւում և հասարակական որոշ դեր են կատարել կամ կատարում են, կան նաև ուրիշ համալսարանականներ, որոնց տան մեծութիւնը իրենցով է սկսւում. այսպիսիներն են. պ. Յակոբ Տէր Զանեան, աւարտել է Փարիզում բժշկական բաժինը և Ռուսաստանում քննութիւն տալուց յետոյ հաստատուել Թիֆլիսում:

Պ. Մինաս Մկրտչեան աւարտել է Կիեվում բժշկական բաժինը և հաստատուած է Թիֆլիսում, ուր ունի կանանց հիւանդութիւնների մասնաւոր հիւանդանոց:

Պ. Շմաւոն Աղամիրզեան, աւարտել է Մոսկուայի բժշկական բաժնում և հաստատուած է Բագուում:

Պ. պ. Արշակ Բարխուդարեան, Գրիգոր Դէորզեան, Աղէքսանդր Մնացականեան, Արշակ Յակովբեան, Թովմա և Աւլանեան աւարտել են Մոսկուայի համալսարանի իրաւաբանական բաժինը, առաջին երեքը հաստատուել են Թիֆլիսում, իսկ վերջին երկուսը՝ Մոսկուայում:

Պ. Բրիտափոր Միքայէլեան աւարտել է ուսուցչական

ինստիտուտ և եղել է Մոսկուայի Պետրոսեան գիւղատնտեսական ճեմարանում:

Պ. Յովսէփ Թադէոսեան, աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի պատմալեզուաբանական բաժինը և 2 տարի լսել Միւնխէնի և Բերլինի համալսարաններում: Աշխատակցում է «Մուրճին», Quidam ստորագրութեամբ. այժմ վարում է ուսուցչական պաշտօն Բագուում:

Յիշատակութեան արժանի է Բրիտափոր Թադէոսեանը, ուսուցչական ճեմարանից, որի փոքրաթիւ բանաստեղծութիւնները բաւական տարածուած են մանաւանդ Ազուլիսում: Սա տեսուչ էր Աղէքսանդրապօլի Հայոց ծխական դպրոցում, ուր և՛ վախճանուեց: Այս վաղամեռիկ բանաստեղծի ոտանաւորները հրատարակուած են Բագուում մի խումբ համակրողների կողմից:

Պ. Գարեգին Աթաբէկեան, աւարտել է Մոսկուայում՝ բժշկական բաժինը:

Պ. Աղամիրզեան, Մոսկուայի Պետրոսեան գիւղատնտեսական ճեմարանում:

Պ. Թովմաս Մարգարեան աւարտել է Պետրոսեան Գիւղատնտեսական ճեմարանում և այժմ հաստատուած է Աստրախանի նահանգում:

Յիշատակութեան միանգամայն արժանի է նաև գերասան պ. Ստեփան Սաֆրապեան, որ ոչ միայն արժանապէս ծառայեց բեմին Կովկասում, այլև Պարսկաստանում ռահանորդ (pionnier) հանդիսացաւ:

Օրիորդներից միմիայն մինը՝ Շուշանիկ Տէր Նիկողոսեան աւարտել է Մոսկուայի ատամնաբուժական բաժնում և հաստատուել է Թիֆլիսում:

Ներքին Ազուլիսում ժէ. դարում նշանաւոր է եղել Սէթեան Մահտեսի Մեքըումը, որ շինել է այս գիւղի և ուրիշ վից եկեղեցիներ. ինչպէս և՛ իւր անունով այժմ էլ կոչուող աղբիւրը Ներքին Ազուլիսում¹⁾:

¹⁾ Մահտեսի Մեքըումի մասին աւանդաբար պատմում են, թէ Շահ-Արասը Ներքին Ազուլիս եկած միջոցին հաւանում է նոյն տեղի մահտեսի Մեքըումի չափազանց գեղեցիկ կնոջը և կամենում է իւր հարեմը տանել: Ժողովուրդը ցանկանում է մի ուրիշին ուղարկել, որովհետեւ մահտեսին իրենց առաջաւոր մարդն էր: Սակայն մահտեսին չկամենալով շահի բարկութիւնը ժողովրդի վրայ թափել, հաշտուում է դառն ճակատագրի հետ և թոյլ է տալիս, որ տանին կնոջը: Մի առ ժամանակից յետոյ երբ նկատում է որ

ԺԸ. դարում նշանաւոր են եղել Մելիք Գիւլամբար, Մելիք Ստեփան և Մելիք Յովհաննէս տանուտէրերը, որոնք ոչ միայն գործիք են եղել խաների ձեռքում ժողովրդին կեղեքելու, այլ և իրենք որպէս մի մի բռնակալներ՝ կեղեքել են ժողովրդին: Չկամենալով ծանրանալ այս կէտի վրայ՝ բերում ենք միմիայն մի ապացոյց. —

վշտից հալ ու մաշ է լինում, վեր է կենում, գնում Սպահան, և ծպտուած սկսում իրր հասարակ որմնագիր աշխատել շահի պալատի մօտ, յուսալով մի օր առիթ ունենալ տեսնելու իւր կնոջը շահի մօտ: Եւ յիշաւ, մի օր տեսնում է իւր կնոջը շահի հետ նստած՝ նարդի խաղալիս: Իսկոյն պարսկական սովորութիւնից օգտուելով սկսում է երգելով աշխատել և ասում է.

Քէօհնա դարդրմ՝ Թազալանտի, օղլան վեր գեաւ (հին վերքերս վերանորոգուեցան, այ տղայ կիր տուր):

Կինը ամուսնու ձայնը լսելով իսկոյն ճանաչում է նրան ու պատասխանում կողմնակի կերպով, գառը ձգելով. Քեչաննան քեչմախ կեարակ, ես կեալասան շաշ ու փանջ: (Անցեալից պէտք է անցնել, այ թէ գաս վեց ու հինգ):

Շահ-Աբաս կասկածում է այս երգի և նրան համապատասխանող պատասխանի վրայ և ստիպում է կնոջը խոստովանելու, ապա թոյլ է տալիս նրան $\frac{1}{2}$ ժամով տեսնուել ամուսնու հետ և եթէ կամենում է՝ գնալ նրա հետ: Կինը հասկանալով, որ այդ միմիայն իւր զգացմունքները փորձելու մի միջոց է, տեսնում է իւր ամուսնու հետ, և ասում նրան, որ եթէ շահը առաջարկէ վերցնել իրեն, նա հրաժարուի, ապա թէ ոչ՝ զուլսը կը կորցնի, միևնոյն ժամանակ նրան մեծ քանակութեամբ ոսկի է տալիս, որ գնայ եօթ եկեղեցի և եօթ աղբիւր շինի իւր կորած հոգու փրկութեան համար: Ամուսինը կատարում է կնոջ պատուէրը, մերժում է Շահ-Աբասի առաջարկը յետ վերցնելու կնոջը ասելով, որ նա միայն շահի վայել կին է, և ապա եկեղեցիների շինելու թոյլտուութիւն ստանալով վերադառնում է և շինում Թաւրիզի, Հին Նախիջևանի, Դաստակի, Ն. Ագուլիսի և ուրիշ երեք եկեղեցիներ ու եօթը աղբիւր: Դեռ մինչև այժմ էլ Դաշտի բաղարի մօտի աղբիւրը «Մահտեսի Մելքումի աղբիւր» է կոչւում:

Մահտեսի Մելքումը կրկին ամուսնանում է և երբ երեսայ է ունենում, սրա ձեռի մէջ թագանման նշան է լինում: Մահտեսին չարագուշակ համարելով այդ նշանը՝ խեղդել է տալիս այդ երեսային, բայց յետոյ երազում տեսնում է մի ալեւոր, որ նրան յանդիմանում է գործած յանցանքի համար, ասելով որ նա շատ նըշանաւոր մարդ պիտի դառնար: Մահտեսին զղջալով կտակում է, որ իրեն իւր շինած եկեղեցու մէջ չթաղեն, որովհետև անարժան է, այլ Կճրդնոցի գերեզմանատանը: Արժ. Տէր Յակոբի ասելով նրա գերեզմանը մինչև իւր ժամանակը յայտնի էր և վերան զբրում էր. ի դիր դամբարանի. բարէ. դաշտու մահտասի Մելքոնի որ փոխեցաւ սա 'ի Գս. թվ. ՌՃԻԻ.

Մեկը Ստեփանը կամեցել է զարկեար Յարոնի Բալասան անունով աղջկայ հետ ամուսնանալ, սակայն սա սարսելով նրա դաժանութիւնից չի կամենում և փախչում է Վերին Ագուլիս, իրենց բարեկամ Փանոնց ջրհորի մէջ թաք է կենում: Մեկը որոնում գտնում է և կանչում է քահանային, որ պսակի: Աղջիկը մի կերպ մկնդեղ է ձեռք բերում, խմում և գնում եկեղեցի՝ պսակուելու: Վերադարձին վայր է ընկնում և մեռնում: «Մեկը բարկանալով առանց քահանայի քաշ է տալիս, տանում թաղում¹⁾»: Սա շատ մարդկանց իւր տան մէջ սպանել է և թաղել:

ԺԹ. դարում նշանաւոր է եղել Նարդուլեան տունը, որ շինել է տուել գիւղի «Ամարային» կոչուած եկեղեցին ու Ս. Մինասի մատուռը: Յետոյ յառաջ են եկել Վարդազարեան տունը, որ 1860 թուին Մոսկուայից առաջինը բերել է տուել բոժոժից թել քաշելու շոգեմեքենայ, որով և մեծապէս նպաստել է այստեղի շերամապահութեան զարգացման: Այս տունը տուել է նաև մի ինժեներ—տեխնոլոգ պ. Ստեփան անունով, որ աւարտել և հաստատուել է Մոսկուայում: Այս տնից է նաև պ. Փիլիպպոս Վարդազարեանը, «Մուրճ»-ի և Հօրիզոնի հրատարակիչը, որ Զարգարեանի հետ կաշու գործարան ունի Թիֆլիսում:

Այս տան հետ միաժամանակ նշանաւոր են եղել Նուսնուսեան, Զարգարեան և Մանուէլեան տները:

Առաջինն այժմ էլ Նիրքին Ագուլիսում միտաքսի թել քաշելու գործարան ունի և գիւղի առաջաւոր տունն է համարւում:

Երկրորդ, Զարգարեան, տնից, Արիստակէսը աւարտել է Մոսկուայում բժշկութեան մասնաճիւղը և հաստատուած է Թիֆլիսում: Սա 1896 թուին Թիֆլիսում մի շարք դասախօսութիւններ է կարդացել երեխաների հիւանդութիւնների մասին, եղել է Թիֆլիսի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Խորհրդի և Ազգապրական Հանդիսի հրատարակութեան Վարչութեան անդամ: Պ. Մեխակը աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի բնագիտական բաժինը և ուսուցիչ է երևանում: Օր. Եւգենիան աւարտել է նոյնպէս Մոսկուայի ատամնաբուժական մասնաճիւղը:

Իսկ երրորդ, Մանուէլեան, տնից նշանաւոր են վիպասան պ. Լեւոնը, որի մասին խօսեցինք արդէն, պ. պ. Ստեփանը և Արշակը աւարտել են Մոսկուայի Առեւտրական գիտութիւնների գործնական ձեւարանում: Պ. Ստեփանը 1881 թուականից մինչև այժմ Թիֆլիսում պահելով հաշուապահական դասընթացներ, հազարն ծառայութիւն է մատուցել, պատրաստելով բազմաթիւ հա-

¹⁾ Տէր Յակոբի տետրից:

շուապահներ: Պ. Աւետիսը աւարտել է Մոսկուայի լեռնային ճարտարապետական ճեմարանը:

Այս գիւղից նշանաւոր է նաեւ պ. Կարապետ Ստեփանեանը, որ աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժինը և հաստատուած է Թիֆլիսում: Պարոնը այժմ Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձու է և մի ժամանակ եղել է Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական ընկերութեան վարչութեան անդամ:

Պ. Պ. Մխիթար Տէր Անդրէասեան և Մենտոր Ռոստոմեան, երկուսն էլ ինժիներ—տեխնոլոգ, աւարտած Մոսկուայում և հաստատուած Բագում:

Պէտր է յիշել նաեւ Պ. Յարութիւն Թումանեանին, որ աւարտել է ուսուցչական դպրանոցը և այժմ Թիֆլիսի ս. Նունէի օրիորդաց դպրոցում հայոց լեզուի դասատու է. ունի նաեւ միքանի պոէմաներ:

Հանդամէջը տուել է միայն երկու համալսարանականներ, այն էլ միեւնոյն՝ Աւետիսեան՝ տնից, պ. պ. Մինաս և Սաշատուր. երկուսն էլ աւարտել են Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժինը, առաջինը հաստատուած է Թիֆլիսում, երկրորդը՝ Սաբանում:

Յղնայում բարձրագոյն կրթութիւն ստացած անձեր տուել են Սարգսեան, Մելիք Ալլահվերդեան, Տէր Մկրտչեան, Զօրեան և Բունեաթեան տները:

Սարգսեան տնից հանգուցեալ Սարգսի և պ. Լեւոնի մասին խօսեցինք արդէն:

Պ. Պ. Յարութիւնն ու Գարեգինը աւարտել են Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժնում, առաջինը հաստատուած է Հազախում, երկրորդը Բագում:

Պ. Բաղդասարը աւարտել է նոյնպէս Մոսկուայի իրաւաբանական բաժինը, ծառայել է Օրդուբադում, Բաշնորաշէնում իբր ըննիչ, իսկ այժմ հաստատուած է Բագում:

Պ. Երուանդը աւարտել է Մոսկուայի Պետրոսեան գիւղատնտեսական ճեմարանում և հաստատուած է Թիֆլիսում, աշխատակցում է «Մուրճ»-ին և Кавк. Сельс. Хоз. թերթին:

Պ. Կարապետը աւարտել է Մոսկուայի Առևտրական ճեմարանը և հաստատուած է նոյն տեղում:

Այս գիւղը տուել է երկու արժանաւոր հոգեւորականներ՝ Կարապետ վարդապետ Տէր Մկրտչեան, որի մասին արդէն խօսեցինք (եր. 279), և Արիստակէս եպիսկոպոս Վանկեան, առաջնորդ Ամասիոյ և Մարգուանի:

Բացի Սարգսեան տանից, բարձրագոյն կրթութիւն են ըս-

տացել նաև երկու հոգի Մելիք Ալլանվերդեան տնից: Առաջինը՝ Մելքոնը աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի լեզուաբանական և Պետերբուրգի Արևելեան լեզուների բաժնում: Ապա Լազարեան ճեմարանի վարչութեան կողմից ուղարկուել է Թէհրան Պարսից լեզուի մէջ գործնականապէս կատարելագործուելու: Յետոյ ըստանձնել է նոյն ճեմարանի լսարաններում պարսկերէն լեզուի դասաւանդութիւնը, սակայն շուտով (1891 թ.) վախճանուել է:

Միւսը՝ պ. Աղէքսանդրը աւարտել է Մոսկուայի համալսարանի բնագիտական բաժինը, և մինչև այժմ ուսուցիչ է Ներսիսեան և Արհեստաւորաց դպրոցներում:

Զօրեան տնից պ. Ստեփանը դուրս է եկել Պետրոսեան գիւղատնտեսական ճեմարանի վերջին կուրսից:

Բունեաթեան տնից պ. պ. Մկնտորը և Աղէքսանդրը ստացել են համալսարանական կրթութիւն արտասահմանում, ուսանելով պետական գիտութիւնները:

Քաղաքիկում Դէորգեան տնից աւարտել է միայն պ. Մամիկոնը Մոսկուայի համալսարանի իրաւաբանական բաժինը և հաստատուել է Թիֆլիսում. իսկ Սանթուրեան տնից միայն մի օրիորդ՝ Հռիփսիմէն, Թիֆլիսի մանկարարձական ինստիտուտը և հաստատուել է Թիֆլիսում:

Վերոյիշեալներից հետևում է, որ Գողթան գաւառի եօթ գիւղերից միայն հինգն են բարձրագոյն կրթութեան անձինք տուել և սրանք ըստ մասնագիտութեան դասակարգւում են այսպէս.

Գիւղեր	Աստուծաբ.	Բժիշկներ	Իրաւաբան	Բնագէտ	Պետ. գիտութ.	Պատմ. լեզ.	Ինժ. տեխն.	Գրմիկոս	Հանքաբան	Գիւղատնտես	Մետաղագէտ	Առևտ. գործ.	Ընդամէնը	Մղա. քնակ.թ.	0/0
Վ. Ագուլիս	—	11	7	2	1	2	1	2	1	6	1	—	34	1200	2 ₁₈
Յդնա	1	2	1	2	2	3	—	—	—	2	—	1	14	530	2 ₁₆
Հանդամէջ	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	77	2 ₁₆
Ն. Ագուլիս	—	3	—	1	—	2	4	—	—	—	—	3	13	524	2 ₁₅
Քաղաքիկ	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	163	0 ₁₇
Ընդամէնը	1	18	9	5	3	7	5	2	1	8	1	4	64	2494	2 ₁₅

Այս 64 անձերից 48 բարձրագոյն կրթութիւնն ստացել են Ռուսաստանում, ամենից շատը (45 հոգի) Մոսկուայում, որի հետ կապուած քն առևտրական կապերով, 13 արտասահմանում: Սրանցից 20 հաստատուել են Թիֆլիսում, 12 Բազում, 4 Մոսկուայում, 4 արտասահմանում, մէկ մէկ էլ Պետերբուրգում, Նարկովում, Սալիանում և այլն. մի հոգի էլ բուն ծննդավայրում՝ Վ. Ագուլիսում, այն էլ ծերութեան պատճառով:

Մտաւոր յառաջադիմութեան կողմից իգական-սեռն արականի համեմատութեամբ շատ յետ է մնացել, միայն երեք հոգի կարողացել են միջնակարգ կրթութիւնից յետոյ շարունակել, և նոյն իսկ միջնակարգ կրթութիւնն ստացողների թիւն էլ չափազանց փոքր է:



ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆ

Օրդուբադի կամ Ագուլիսի ոստիկանական շրջանը իւր բնական դիրքի շնորհիւ բաժանուում է հինգ ձորի. Ա. Օրդուբադի, Բ. Ագուլիսի, Գ. Վանանդի, Դ. Յղնայի և Ե. Բստի: Իւրաքանչիւր ձորը, որ Պարսից տիրապետութեան ժամանակ կազմում էր մի առանձին մահալ, այժմ այլևս առանձին միութիւն չի ներկայացնում, այլ բաժանուած է միքանի գիւղական հասարակութիւնների, որոնցից իւրաքանչիւրը կառավարւում է մի տանուտէրով: Բոլոր գիւղական հասարակութիւնների թիւն է 14, իսկ սրանց կազմող գիւղերի թիւը՝ 55:

Անցնենք քաղաքի և գիւղերի նկարագրութեան՝ հետեւելով բնական դիրքին, ձորից ձոր:

ՕՐԴՈՒԲԱԴԻ ՁՈՐ

Այս շրջանի կենտրոնական քաղաքը գտնւում է այն հովտում, որ տարածւում է շրջանի արեւելահարաւային մասում: Հովիտն ունի 2—7 վերստ լայնութիւն և ձգւում է մինչև Արաքսը: Արեւելեան կողմում ձգւում են միքանի անանուէն, լերկ բլուրներ, իսկ արեւմտեան կողմում Ալանգեազի մերկ շղթայի ճիւղը: Հովտի միջով անցնում է Օրդուբադի գետակը, որ սկիզբն է առնում Խաչի-Գաղ լեռից: Ամբողջ հովիտը բաւականաչափ թեքուած է հիւսիսից հարաւ, դէպի Արաքսը, հողն էլ աւազային է, խառնուած կրի և սևահողի հետ. այնպէս որ անձրևի ջուրը այստեղ կանգ չի առնում և կազմում է նեխուած փոսեր, որոնք տարածում են օդի մէջ ժանտահոտութիւն, ինչպէս՝ Նախիջևանում: Եւ եթէ այս ասիական քաղաքի նեղ փողոցների կեղտոտութիւնը չլինէր, օդը չափազանց մութուր կը լինէր: Կլիման բաւական տաք է. մինչև կէսօր հողը, իսկ կէսօրից յետոյ արեւելեան կողմում գլտ-



Օ Ր Դ ՈՒ Ք Ա Դ

նուած լերկ, քարքարոտ լեռները սաստիկ տաքանալով տարածում են անտանելի ջերմութիւն, որ ակում է մինչև երեկոյեան ժամը 9. միայն այնուհետև մեղմանում է և փչում է հիւսիս—արեւելեան քամին: Այս տոթը բաւականաչափ մեղմանում է բազմաթիւ, յըստակ աղբիւրների (մօտ 70) ազդեցութեամբ, որ համարեա ամէն մի տան գաւթում հոսում է: Շնորհիւ սեահողի ու ջերմ կլիմայի հովիտը պատած է սքանչելի այգիներով, ուր առատութեամբ բուսնում են, բացի խաղողի բազմաթիւ տեսակներից և այլ պլտուղներից, նաև շալալի և թալալի:

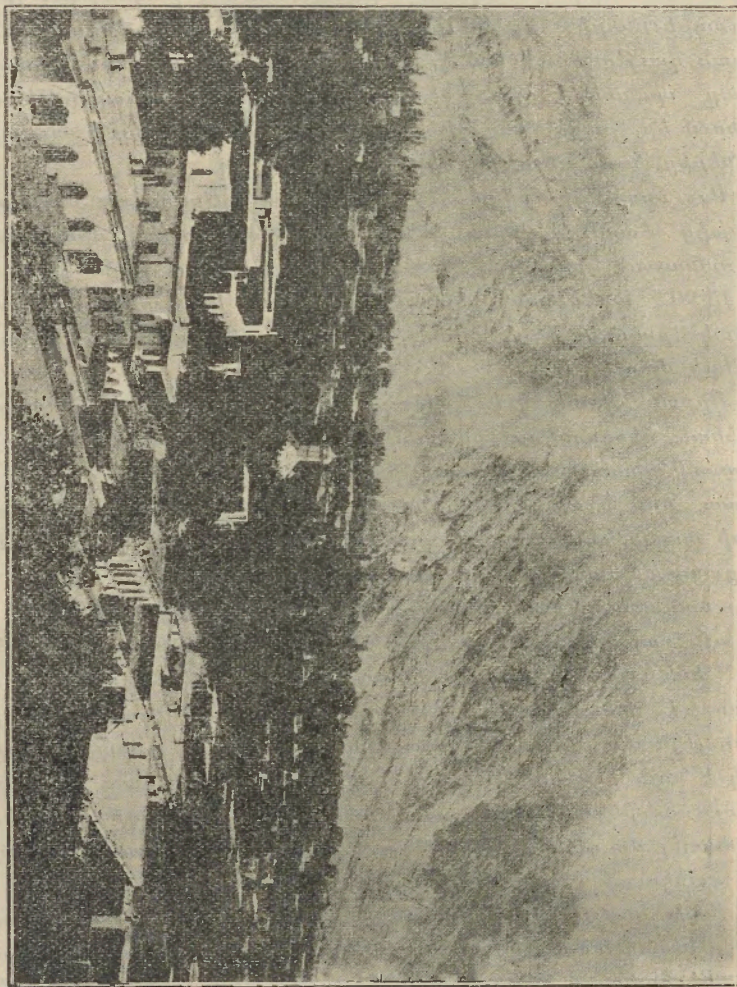
Այս սքանչելի հովտի մէջ գետեղուած է Օրդուբադ քաղաքը, երասխից հազիւ 3 վերստ և նրա ջրի մակերևոյթից միայն հազար ոտնաչափ բարձր, 38°, 49'20" հիւսիսային լայնութեան և 63°, 43'20" արեւելեան երկարութեան տակ. 3119 ոտնաչափ բացարձակ բարձրութեան վրայ, յենուած պորփիւրեայ, սևորակ ժայռերի վրայ:

Որքան գեղեցիկ է հովիտը, այնքան տգեղ է քաղաքը, որովհետև փողոցները սաստիկ նեղ են, ծուռն ու մուռ և հողէ պարսպով պատած, որի յետև միայն գտնւում են տները. այնպէս որ շատ քիչ, և այն էլ միայն վերջին ժամանակներս շինուած տների պատուհաններն են բացւում փողոցի վրայ: Միմիայն մի, նոր բացուած փողոց յիրաւի գեղեցիկ է, որովհետև ուղիղ է, լայն, ծառազարդ և մայթերի մօտից ջուր է հոսում: Գեղեցիկ է նաև այն քարածայուր, որի վրայ հնումը մի միջնաբերդ էր գտնւում, իսկ այժմ հայոց փոքրիկ, հասարակ եկեղեցին (Ս. Ստեփանոս) է կառուցուած և առաջը զբօսավայր դարձրած, որտեղից թէև մի սքանչելի տեսարան է բացւում, սակայն ինքը զուրկ է նոյն իսկ կանոնաւոր ծառերից. ուստի և շատ իրաւացի է թւում նեֆեդէվի նկատողութիւնը, թէ Օրդուբադը կարելի է համեմատել մի գեղանի կնոջ հետ, որ փայլում է աղամանդներով, բայց ծածկուած է ցնցոտիներով ¹⁾:

Քաղաքը, որ բռնում է 45 քառ. վերստ կամ 4725 դեսիատին, բաժանուած է հինգ թաղի. Սար-շաղար, Մինգիս, Ամպարսա, Քիւրդատար և Իւչ-Տարանկեայ: Այստեղ բացի հայոց անշուք եկեղեցուց, կայ նաև մի ռուսաց, բաւական գեղեցիկ եկեղեցի, շինուած ագուլեցի Արաքսանեանի ծախսով: Քառասուն և մէկ մզկիթներից նշանաւոր են 5—ը, թէպէտ և սրանք էլ ճարտարապետական տեսակէտից առանձին արժէք չունին: Սրանց

¹⁾ Взглядъ на Армянскую область. Изъ путевыхъ записокъ Н. Нефедьева. Спб. 1839. кр. 70

վրայ պէտք է աւելացնել և այն թաղակապ սրբատեղին, որ գտնուում է մօտակայ ժայռերից մինի վրայ և որի մասին պատմւում է թէ Ալին իւր անտեսանելի մատով արաբական տառերով դրոշ-



մել է ժայռի վրայ «Ալի, մարդ Աստուծոյ» ստորագրութիւնը, որը, սակայն, Նեֆեդէվը «չնայելով որ ամէն կերպ սրել է իւր տեսողութիւնը, բայց և այնպէս չէ կարողացել նկատել» ¹⁾:

Մզկիթների առջև տարածւում են փոքրիկ հրապարակներ, որոնք Օրդուբադում ծառայում են իբր հասարակութեան ժողո-

¹⁾ Յիշ. Գ. եր. 71.

վատեղի, և ուր «մահամեղական ծուլութիւնն ու հայկական գործունէութիւնը որոնում են իրենց սովորական զուարճութիւնը»¹⁾:

Քաղաքի հնութիւններից ամենից նշանաւորը մի սօսի է, որ իւր տեսակի մէջ մեծագոյնն է, ինչպէս վկայում է Բեցհոլդ բնագէտ



ՀԻՆԱՒՈՒՐՑ ՍՕՍԻՆ ՕՐԴՈՒԲԱԴՈՒՄ

այցելուն 1863 թուին²⁾: Սա գտնւում է քաղաքի ներքին մասում, մի մզկիթի հրապարակում. բունը 17 արշին շրջապատ ունի և 6 արշին բարձրութիւն, կայծակի հարուածներից ջախջախւած: Սաղարթախիտ ճիւղերը ծածկում են հրապարակի մեծ մասը: Բնի միջի մասը փրթել է և առաջացել է 4 արշին 12 վերշոկ երկարու-

¹⁾ Неведевъ. җ. 4. Կր. 69.

²⁾ Petzhold. Der Kaukasus. I. 263. յիշ. Սիսականում Կր. 318.

թեան և 3 արշին 5 վերջոյ լայնութեան մի դադարկութիւն, ուր երբեմն կօշկակարի մի խանութ էր գետեղուած և ուր յաճախ 8—10 մարդ հաւաքուում են, սեղան դնում, թէյ խմում և թուղթ խաղում: Այս սօսին, որի մասին բոլոր այցելուները հրճուանքով խօսում են, տեղացիների ասելով մօտ հազար տարեկան է:

Մի ուրիշ հնութիւն համարւում է մի հին կարաւանատեղու աւերակներ, որի միջից մի ստորերկրեայ մուտք տանում է այն փոքրիկ եկեղեցին, որ, ինչպէս ասում են, շինուած է եղել Բարդուղիմէոս առաքելից և կոչւում է Տեառն ընդ առաջ ¹⁾, և որի հիմքերի վրայ այժմ բարձրանում է պարսից գլխաւոր մզկիթը ²⁾:

Քաղաքում կայ պարսից մի մէտրեսէ (դպրոց) բաւական գեղեցիկ շէնքի մէջ ամփոփուած և մի պետական քաղաքային դպրոց: Կայ նաև մի զինուորական հիւանդանոց, փոստատուն, հեռագրատուն, մի հիւրանոց, և այլն:

Հայերն այստեղ գաղթել են 1827 թուին Մուժանքարից, Դուխարդանից ու Թաւրիզից և պարապում են գլխաւորապէս արհեստներով և առեւտրով, այժմ նոր նոր սկսել են այգիներ գնել և այգեպանութեամբ զբաղուիլ:

Օրդուբադում կայ 7 մետաքսի մանարան և ոլորող գործարաններ (шелкомотально—шелкокрутителное), որոնց մէջ նըշանաւորը Բաբայեանինն է: Սրանց մէջ աշխատում են 211 հոգի, որոնց տարեկան արդիւնաբերութիւնը հասնում է 66760 բ.:

Բնակիչները ընդամենը 2244 ար. 2006 իգ. իմիասին՝ 4250 հոգի են, որոնցից հայ են 179 ար. 173 իգ. իմիասին 352 հոգի. թուրք շիրներ՝ 2063 ար. 1828 իգական. ռուսներ՝ 2 ար. 5 իգական:

Օրդուբադը հայերիս մտաւոր-բարոյական զարգացման բաւականաչափ նպաստել է տալով «մեր դրամատիկական առաջնակարգ ուժերից մինին» ³⁾ պ. Գէորգ Պետրոսեանին: Սա ծնուել է այստեղ 1860 թուին, սկզբնական կրթութիւնն ստացել է հայոց ծխական դպրոցում և ապա գնացել է Մոսկուա՝ Լազարեան ճեմարանը, սակայն չսիրելով հին լեզուները՝ եկել է Թիֆլիս և մտել ընթերցանական ուսումնարանը, ուր և՛ աւարտել է իւր ուսման ընթացքը: Դեռ աշակերտ ժամանակ Օրդուբաթեան կեղծ անուամբ մասնակցելով 1881—82 թ. հայ թատերական մշտական խմբի ներկայացումներին, պ. Պետրոսեանը իւր վրայ է դարձրել հասա-

¹⁾ Սիւական, հր. 318.

²⁾ Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб. 1833 г. հր 194.

³⁾ Մշակ 1903 թ. № 159.

րակութեան ուշադրութիւնը, որ կարծում էր թէ նա «ժամանակով կարող է զարգարել ոչ միայն մեր, այլ և աւելի զարգացած բեմը ¹⁾»:

Այս մշտական խմբի քայքայուելուց յետոյ պ. Պետրոսեանը գնացել է Ռուսաստան և խաղացել Մոսկուայի «Малый театр»-ում և Պետերբուրգի ժողովարաններում, ուր «ամէն անգամ երիտասարդ զերասանը զրաւել է հասարակութեան հրճուանքը ²⁾»:

Սիրելով իւր մայրենի բեմը, «աստուածային կայծից ոչ զուրկ ³⁾» պ. Պետրոսեան վերադարձել է Թիֆլիս և 1891 թուին, «Ազամեանական բեմը աւերակների վրայ կանգնել է մայրենի թատրոնի նոր շէնք ⁴⁾», կազմակերպել մշտական խումբ, որը, սակայն, երկար չէ տևել: Այնուհետև մինչև այժմ սիրով և մեծ հռանդով ծառայելով հայկական երեքուն բեմին, «մեր զերասանական խմբի անխոնջ և բազմաշխատ մշակը ⁵⁾» երբեմն Բագում, երբեմն Թիֆլիսում, ամառները Շուշում և այլ զաւառական քաղաքներում քսան և հինգ տարի շարունակ ներկայացումներ է տալիս, ամէն տեղ արժանանալով սիրալիր ընդունելութեան:

Օրդուբադի հիւսիս արևմտեան կողմը գտնուում է Հանդամէջ կամ Անդամէջ գիւղը, որ այգիներով կալած է Օրդուբադին և նւրանից հազիւ երկու վերստ հեռու է: Հանդամէջը բաժանուում է երկուսի՝ Վերին և Ներքին. առաջնում ապրում են միայն թուրքեր, իսկ երկրորդում՝ գլխաւորապէս հայեր: Հայկական մասում կայ մի բաւական մաքուր, թաղակապ եկեղեցի, մօտը բաւական գեղեցիկ սենեակների՝ քահանայի բնակութեան յատկացրուած և մի այգի: Ամբողջ գիւղը շատ գեղեցիկ տեսք ունի, ծածկուած լինելով բարձրուէջ բարդիներով: Տները ևս բաւական գեղեցիկ են: Այժմ այս ներքին Անդամէջը այլևս գիւղ չի համարւում, այլ Օրդուբադի արուարձան: Բնակիչները բնիկ են: Ներքին Անդամիջում՝ ընդամէնը 37 ծուխ, 170 ար. 150 իգ. իմիասին՝ 324 հոգի, որից 21 ծուխը 77 ար. 69 իգական, իմիասին՝ 146 հոգի հայեր են, իսկ 16 ծուխը, 93 ար. 85 իգ. շիի թուրքեր:

Վերին Անդամիջում բոլորն էլ շիի թուրքեր են 35 ծուխ, 157 ար. 104 իգ. ի միասին՝ 213 հոգի:

Օրդուբադից գէպի արևելահիւսիս ձգւում է մի ձորակ, որի միջով հոսում է մի վտակ: Այս ձորակի վերին մասում գտնուում է Գանձակ կամ Գանձա գիւղը, որ երբեմն հայաբնակ, իսկ այժմ

1) Մշակ 1882 թ. 12 Մայիսի. 2) Տարազ 1892 թ. № 7, ուր և զետեղուած է պ. Պետրոսեանի մեծագիր պատկերը:

3) և 4) Кавказъ 1892 г. 11 января.

5) Արձագանք 1892 թ. 12 յունուար

Թրքաբնակ է: Այստեղ զեռ ևս կանգուն է մի հինաւուրց եկեղեցի, որ մինչև այսօր էլ ուխտատեղի է համարուում շրջակայ հայերի համար և լաւ պահպանուում է: Բնակիչները 28 ծուխ են:

Գանձակից երկու վերստ ներքև, բարձր բարդինների տակ, նոյն վտակի ափին տարածուում է «Անապատ», հնուց հայաբնակ, բայց այժմ Թրքաբնակ գիւղը: Այստեղ ևս կայ մի ընդարձակ եկեղեցի բոլորովին աւեր, մի փոքրիկ մատուռ և ձորի լանջին մի ընդարձակ գերեզմանատուն:

Անապատից ներքև միքանի վերստ տարածութեամբ ձգուում են այգիներ և ծառաստաններ, ապա աժայի դաշտ՝ մինչև Արաքս գետը:

Այս ձորից դէպի արևելք այլևս ձոր չկայ, միայն մի նեղ ճանապարհ Արաքսի ափով գնում է դէպի Կարճեան: Իսկ այս ճանապարհից դէպի վերև, սարերում գտնուում են հաւանականօրէն շատ հին Բէօթամ և Բլիթ Թրքաբնակ գիւղերը: Այս երկուսի մէջ բարձրանում է մի սնանուն լեռն, որի գագաթին կայ մի ընդարձակ քարայր. տեղական աւանդութիւնն ասում է, թէ այստեղից մի ստորերկրեայ անցք ձգուում է մինչև Արաքսը: Այրի մէջ կան բազմաթիւ, գեղեցիկ ստալակտիտներ:

Թէ Բեօթամի և թէ Բլիթի բնակիչները շիւ թուրքեր են. առաջնում՝ 20 տուն. 51 ար. 77 իգ. ի միասին 128 հոգի. իսկ երկրորդում՝ 32 տուն. 157 ար. 132 իգ. ի միասին՝ 289 հոգի:

Յաւերժայիշատակ հայր Ալիշանը հնթադրում է թէ Բլիթը հաւանականօրէն նախնի Գողթն աւանը պիտի լինի, որի սնունդով և՛ կոչուած է ամբողջ գաւառը: Արդեօք աւելի հաւանական չէ՞ր լինիլ ենթադրել, որ «Բեօթամ»-ն է եղած այդ Գողթնը, քանի որ սա թէ հնչմամբ աւելի մօտ է Գողթան բառին և թէ դիւրեւով՝ Օրդուբադին, այն տեղին, որի մասին Սա. Օրբեղեան ասում է. «Իսկ սուրբ առաքեալն (Բարդուղիմէոս) շինէ եկեղեցի ի Գողթն յարեւմտից եղերն»... և անուն կոչեցին Տեառն ընդ առաջ. և արարին նշանըս մեծամեծս: Քանզի էր ջուր փնասակար ի յՈրդվատ գիւղ... և աղօթեցին յանկարծակի, և կորուսին զջուրն»: Արդ յայտնի է, որ Տեառնընդառաջ եկեղեցին գտնուում է Օրդուբադում, ուղիղ արեւմուտք Բեօթամից, մինչդեռ Բլիթից բաւական հեռու է և արեւմտահիւսիս է գտնուում:

Բլիթից փոքր ինչ արևելահիւսիս, մի ապառաժոտ բլրի գագաթին տեղաւորուած է Կարճեան՝ հայաբնակ գիւղը, որ այս շրջանի արևելեան սահմանի վերջին գիւղն է: Սա բաւական գեղեցիկ տեսք ունի, մանաւանդ ջրընկեցը, կլիման համեմատաբար աւելի մեղմ է և առողջարար, ուստի և մի ժամանակ այստեղը

եղել է խաների ամարանոց, որոնց ապարանքի և փոքրիկ ամրոցի հետքերն են այժմ մնում: Գիւղի մօտ գտնւում է երկու մարդակերպ քարեր, որոնց տեղացիներն «հարս ու փեսայ» են անուանում և որոնց մասին պատմում են, թէ խանի հարեմն ընկնելու վտանգից ազատելու յուսով փեսան իւր գեղեցիկ հարսին առել է և փախել, սակայն խանի ծառաները հասել են սրանց յետեից, որոնք երկիւղից քար են կտրել: Գիւղից 4—5 վերստ հեռու, դէպի հիւսիս Սաղալ լեւան լանջին գտնւում է Նուխուտի ս. Յովհաննէս և նրա քով ուխտատեղին, որ մի փոքրիկ շէնք է կէսը ժայռի մէջ ամփոփուած և շուրջը միքանի սենեակներ: Փոքր ինչ հեռու, մի բարձր, հարթ քարաժայռի վրայ գտնւում է սրբի «Քարէ-Աւետարանը»: Դէպի ուխտատեղին տանող ճանապարհը շատ զժուարեկանելի է ¹⁾:

Բնակիչները թէպէտ բնիկ են, և իրենց սովորութիւններով, հագուստով և նոյն իսկ տիպով շատ նման են մեղրեցիներին, սակայն բարբառը բաւական ենթարկուած է զօկերի լեզուի ազդեցութեան: Ընդհանրապէս բաւական քաղաքակրթուած են, ունին բաւական գեղեցիկ, կահաւորուած սենեակներ, մաքուր նիստ ու կաց: Սրանցից նշանաւոր է եղել իւր քաջութեամբ Աղայեանց Մելքոնը, որ Պարսից տիրապետութեան ժամանակ հերոսութեամբ պահպանել է գիւղը Արաքսի աջ ափի բնակիչների յարձակումներից: Բնակիչներն ընդամենը 38 տուն են, 262 ար. 211 իգ. ի միասին՝ 473 հոգի: Բացի սովորական պարապմունքից, սրանք պարապում են նաև խաշնարածութեամբ:

Կարճեւանի և Մեղրիի միջև բարձրացող լեւան վրայ գտնւում է Մանդադ-խաչ աւերակ ուխտատեղին, իսկ դէպի արեւլահիւսիս, դեռ չհասած Ագարակու պղնձահանքին (ընկնում է Չանգեզուրի գաւառում), գտնւում է մի ուրիշ ուխտատեղի Ըկնըցաւու-խաչ անունով, ուր ուխտ են գնում աչքացաւ ունեցողները:

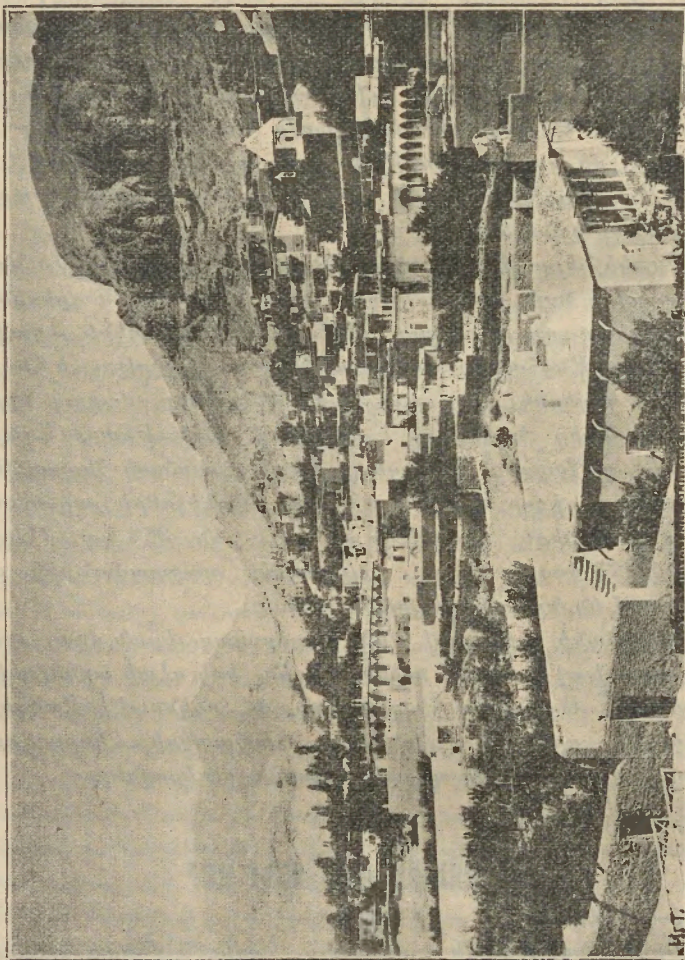
ԱԳՈՒԻՍ ԿԱՄ ՈՍԿԷ ՉՈՐ

Օրդուբադից դէպի արեւմուտք, հազիւ 3 վերստ հեռու, հիւսիսից դէպի հարաւ ձգւում է մի ձոր, որ կոչւում է Ագուլիսի կամ Ոսկէ ձոր: Առաջին անունն ստացել է այստեղ գտնուած մեծ աւանից, երկրորդ անունը տուել են նրան թուրքերը, տեսնելով

¹⁾ Այս ուխտատեղու վերաբերութեամբ աւանդութիւններ տես «Հաւատք»-ի բաժնում:

որ այստեղի բնակիչներն՝ սնյիշատակ ժամանակներից վաճառականութեամբ պարապելով՝ մեծ քանակութեամբ ոսկի են դիզել:

Այս ձորի երկու կողմում ձգւում են բուսականութիւնից լիովին զուրկ, ապառաժոտ բլուրներ, որոնք համարւում են Ալանգեազի ճիւղաւորութիւններ: Զորը հարաւային մասում բաւա-



Ուլիստի Ղաթի

կան լայնանում է, այնպէս որ այդտեղ գետեղուած գիւղը տեղի դիրքով Դաշտ է կոչուել: Զորի միջով հոսում է մի գետակ, որ սկիզբն է առնում Նգիդէ՛՛ գիւղի մօտ միախառնուող երեք առուակներից: Այս գետակը ամառը սաստիկ փոքրանում է և չի էլ հասնում Արաքսին, սակայն գարնան սկզբին ձիւնը հալչելիս կամ

յորդ անձրև և կամ կարկուտ գալիս սաստիկ հեղեղում է և երբեմն, ինչպես 1884 թ. մեծամեծ վնասներ պատճառում: Ամբողջ ձորը ծածկուած է այգիներով:

Ձորի ամենաբարձր, հիւսիսային մասում, ուր ձորը սաստիկ նեղանալով կիրճեր է կազմում, ապառաժոտ մի տեղում զետեղուած է Նգիդէհ փոքրիկ գիւղը, որ ունի 22 տուն թուրք բնակիչ, 178 ար. 94 իգ. ի միասին՝ 272 հոգի: Սրանք չափազանց աղքատ են, մեծ մասամբ պարապում են խաշնարածութեամբ և մշակութեամբ: Այստեղից դէպի հիւսիս տարածւում են արօտատեղիներ և անջրգի վարելահողեր: Արօտատեղիներից ամենամեծը կոչւում է «Փիրի-քաշուման», ուր կան 20—30 հատ հինաւուրց, մեծ ծառեր, որ այժմ տեղացի թուրքերից սուրբ են համարւում: Ինչպէս երևում է հետքերից, այս կողմերում հնումը անտառ է եղել: Այստեղից մի նեղ կածան տանում է դէպի Լիշկ հայալեւակ գիւղը:

Նգիդէհից ցածր գտնւում է Վերին-գետ գիւղը, որ այժմ միացած լինելով Ագուլիսի հետ, նրա մի թաղն է համարւում:

Ագուլիսը հնումը կոչուել է Արգուլիք, ինչպէս գրուած է Սարգիս կաթողիկոսի կոնդակում (ՓԱ. դարում), և ինչպէս գրում է Ջաքարիա Վաղարշապատցի գիտնական վարդապետը Փէ. դարի կիսին՝ Աստուածաշնչի յիշատակարանի մէջ: Այժմ գրականութեան մէջ կոչւում է Ագուլիս, իսկ տեղական ժողովրդի բերանում՝ Իւգիւլիս:

Այս անուան ճիշտ բացատրութիւնը յայտնի չէ. ոմանք ըստուգաբանում են իբր «Այգիւ-լիք», ոմանք էլ պատմում են աւանդաբար, թէ ս. Թագէոս առաքեալը մի գիշեր մի քարակոյտի տակ քնել է և երբ աչքը բաց է արել, արդէն լուսացած է եղել և իբր թէ այս պատճառով ասել են Ակն ի լոյս, որը աղաւաղուելով դարձել է Ագուլիս ¹⁾: Այս քարակոյտը, որ գտնւում է Ագուլիսի և Հանգամիջի միջև ձգուող մի փոքրիկ ձորակում, այժմ էլ ուխտատեղի է համարւում:

Այս գիւղը փոքր ինչ ներքև գտնուած համանուն գիւղից տարբերելու համար ստացել է «Վերին» մակդիրը:

Այնտեղ, ուր գետեղում է Ագուլիսը, ձորի լայնութիւնը հազիւ 1 1/2 վերստ լինի, այնպէս որ գիւղը տարածւում է ձորի երկարութեամբ մօտ 3 վերստ: Ամենամօտիկ լեռը տեղական լեզուով կոչւում է Գինգարու, իսկ սրանից ներքև՝ Աղասար: Արեւմտեան կողմի սարն էլ «Հուռի գլուհ» (հորի գլուխ) է կոչւում,

¹⁾ Սիսական եր. 325.

թերևս այն պատճառով, որ այդ սարի լանջին կայ մի հոր, որտեղից թորոն շինելու համար կաւ են հանում:

Ազուլիսը բաժանուած է հետեւեալ 10 թաղերի. ա. Վերին-գետ, որ ինչպէս ասացինք, առանձին գիւղ է համարուած, բ. Շոնատակ, որ այսպէս կոչուած է մօտակայ սարից վազող շրո-ռանի (ջրնկէց) պատճառով. գ. Վանքի թաղ, ուր գտնուած է Ս. Թովմա առաքելի վանքը. դ. Մուրիջանաց. մահլա. ե. Լինջ (լանջ), զ. Վեարին թաղ (վերին թաղ) և է. Խուծոճուր (խուցածուր) ը. Մալէյի խուլան (ամենալաւ մաս): Սրանք հայաբնակ են, իսկ հետեւեալ երկուսն էլ՝ թրքաբնակ, ա. Ձիգ-փուղ (Ձիգ-փողոց) և բ. Խշկաշէն:

Ազուլիսի փողոցները շատ անկանոն և, մանաւանդ, սաստիկ նեղ են, այնպէս որ կառքեր չեն կարող անցնել: Տների մեծագոյն մասը քարաշէն են, երկու և նոյն իսկ եռյարկանի, պարտէզներով շրջապատուած: Գրեթէ իւրաքանչիւր թաղում բարձրանում է մի կամ միքանի գեղեցիկ, քարաշէն եկեղեցիներ, որոնց ընդհանուր թիւը հասնում է տասն և մէկի—մի ապացոյց, որ Ազուլիսը մի ժամանակ բաւական բազմամարդ է եղել: Սրանցից ամենանշանաւորը թէ իւր պատմական անցեալով և թէ ճարտարապետական շինուածքով Ս. Թովմայի վանքն է, որի նմանութեամբ և շինուած են միւս եկեղեցիները. ուստի մանրամասն նկարագրելով ս. Թովմայի վանքը, չենք կամենում նոյն կերպ նկարագրել նաև միւս եկեղեցիները, մանաւանդ որ սրանք ճարտարապետական տեսակէտից մի առանձին նշանակութիւն չունին:

Վանքից դէպի հիւսիս գտնուած է Ամենափրկիչ անունով փոքրիկ, երկու սիւնի վրայ հաստատուած մատուռը, որի հարաւային կողմում ամփոփուած է Ս. Բարդուղիմէոս առաքելի Կումսի աշակերտի մարմինը: Մատուռի դրան վերև կայ մի խաչքար՝ հետեւեալ արձանագրութեամբ. Խշս յիտկ Զանաւնկ Ղսանյ: Խաթնէյ Փերյ ավլըիկ: Ազիկ: ԶԼԹ: Աւանդաբար պատմում են, թէ այստեղ գտել են արիւնոտ քարեր կտաւի մէջ փաթած, որ կրկին ամփոփել են գտնուած տեղում:

Այստեղից փոքր ինչ բարձր գտնուած է ս. Ստեփանոս քարաշէն եկեղեցին, հռայարկ զանգակատնով, որ նորոգուած է 1845 թ. մահտեսի Յովհաննէս Տէր-Ջանեանի ծախքով:

Շոնատակ թաղում գտնուած է ս. Մինաս անունով փայտածածկ եկեղեցին, իսկ սրանից փոքր ինչ ցած՝ Գինգարու լեռան ստորոտում բարձրանում է Ս. Քրիստափորի սրբատաշ, գեղեցիկ եկեղեցին, որ միանգամայն մի թոյլ ընդօրինակութիւն է Ս. Թովմայի վանքի: Եկեղեցիների մէջ սա ամենագեղեցիկն է: Ահա թէ

ինչ է պատմում սրա մասին Զաքարիա Ագուլեցին իւր օրագրութեան տետրում (եր 44): Նա ասում է թէ այս եկեղեցին ու թաղէսս առաքեալն է հիմնարկել և որ 1660 թուին, պարսից և օսմանցոց պատերազմի միջոցին շտապով վերանորոգել են, սակայն 10 տարուց յետոյ ինքն իրեն փուլ է եկել, ուստի և «Վերին թաղի խօջայ Գիւլնազարի» և ուրիշների վերակացութեամբ 1671 թուին սկսել են հիմնովին վերաշինել և 1675-ին աւարտել են: Հետաքրքրական է, որ պատերի մէջ խաչքարեր էին կանգնեցնում իւր յիշատակ այն անձի, որ եկեղեցուն մի որևէ գումար էր նուիրում: Զաքարիան ասում է. «Այս եկեղեցու» Գ. (3) որմին ին (25), ոմն պատկեր վասն յիշատակի գրեցին: Այս դավտար գրող Զաքարէս մին Աստուածածնոյն պատկերն էս գրել տվի. ամէն խաչի թէ պատկերի՝ մէկ մէկ թուման տվին եկեղեցուն ¹⁾»:

Ս. Քրիստափորի գաւթում շինուած է օրիորդաց դպրոցի շէնքը, որ կառուցուած է 1867 թուին սոյն եկեղեցու գումարներով:

Սրանից բարձր գտնուած է փոքր Աստուածածին մատուռը:

Գետի արևելեան կողմում Միջին փող թաղում գտնուած է «Անանց լոյս», «ս. Յակոբ Ալփիան», իսկ այժմ «Ընձանաց լոյս» կոչուած եկեղեցին, որ 1879 թ. Տէր Միքայելեանները հիմնովին քանդելով սկսել են վերաշինել, սակայն դեռ ևս չեն աւարտել:

Շուկայից ներքե գտնուած է Ս. Շմառն քարաշէն, գեղեցիկ եկեղեցին, իսկ Խձոձորի թաղում՝ ս. Յովհաննէս, որի ձախակողմեան խորանում թաղուած է Շահ-Աբասից նահատակուած Տէր Անդրէասի մարմինը: Եկեղեցին ունի զանգակատուն, առջև պարտէզ, աղբիւր և քահանայի բնակութեան յատկացրուած տուն: Եկեղեցու գմբէթի վրայ, ներսից, գրուած է.

Կառուցաւ հոյակապ եւ հրաշագան եւ վայելուչ երեք բնմայ սք եկեղեցիս յանուն սք Ածածնի, սք Մ'կրտչի եւ սք Նախավկայի ի ՌՃԺԲ. իսկ ի ՌՃԼԸ. զածեցաւ եւ ի ՌՃԺԲ. զարմանալի կաթողիկէս շինեցաւ ի փառս Զսի Ածոյ:

Բաւական գեղեցիկ է փայտի մանր կտորներով, սատափով և փղոսկրով կերտուած դուռը, որի վերեւ գրուած է.

Յիշատակ է դուռնս այս Հախումին եւ կողակցին եւ որդւոցն նոցին. Ած ողորմի աշխատաւորացն թվին ՌՃԼԱ.

Այս թաղում, «Փոքր Սար» կոչուած բլրի ստորոտում կայ նաև ս. Յակոբ անունով մի փոքրիկ եկեղեցի, որ ուխտատեղի է համարուած:

Գիւղից դուրս, նրա արևելեան կողմը, սարի լանջին, որտե-

¹⁾ Զաքարիա Ագուլեցի. եր. 44.

զից մի շատ գեղեցիկ տեսարան է բացւում, գտնւում է ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ համանուն եկեղեցուց տարբերելու համար «Մեծ» մականունն է ստացած:

Աւանդաբար պատմւում է, թէ սա կռատուն է եղել և թէ ս. Թադէոս առաքեալն է կռքերը կործանել ու այդ միկնոյն տեղում եկեղեցի հաստատել: Բոլոր ագուլեցիները պատմում են, որ այդ եկեղեցին վերանորոգելիս կռքեր են գտել, և մոլեռանդութեամբ կոտորատել: Այս մասին բաւական հանգամանորէն գրել է արժ. Տէր Յակոբը իւր տետրում այսպէս. «1847 թուին երբ Շուշեցի Շիսեանց Կարապետ աղէն խոլերայի պատճառաւ Թարվիզուց փախչելով եկած էր Ագուլեաց Դաշտը, Դաշտից ուխտ քնաց Աստուածածին: Աստուածածնայ նորոգութեան համար հարիւր ոսկի ընծայելով պատուիրեց Սարգիս Սարուխանբէկովին, որ իւր հսկողութիւնով նորոգել տայ: Այն ժամանակ Աստուածածնայ եկեղեցին մէջտեղից պատով կտրած երկուսի էր բաժանուած. պատի մէջտեղից դուռ ունէր՝ դրսի մասից ներսի մասը մտնելու. դրսի մասում, դրան գլխին կաւից շինուած սեղան ունէր, դրան աջ ու ձախ կողմից աստիճաններ. միացնելու համար միջի պատը քանդած ժամանակ կաւից շինուած սեղանի միջից խցիկայ և չուղունեայ կուռքեր է դուրս գալիս: Նա և իւր կնքաւոր Օհաննէս Մակարովը... մոլեռանդութիւնով խփում են քարերին՝ ջարդ ու փշուր անում: Միքանի միջոց անցնելուց յետոյ այս անցքը նորա պատմեցին ինձ, որ շատ ափսոսացի»:

Ամէն տարի, Աստուածածնի տօնին գրեթէ բոլոր ագուլեցիները, ոմանք նոյն իսկ բոքիկ հետեւում են հոգևորական դասին, որ թափոր անելով բոլոր 10 եկեղեցիներում, բարձրանում է Ս. Աստուածածնի այս տաճարը և այստեղ պատարագ մատուցանում, հասարակական մատաղ անում: Հետեւալ օրն էլ Ներքին Ագուլեցիք են նոյն թափորով, խաչով խաչվառով գալիս այստեղ, պատարագ մատուցանում, մատաղ անում: Այս բոլորն ապացուցանում են, որ արդարև այս տեղում մի ժամանակ մինչանաւոր մեհեան է եղել: Եկեղեցու կողքին կայ մի տղբիւր և մի ընդարձակ աւազան՝ շատ հին ժամանակից: Կան նաև միքանի սենեակներ պահպանի և ուխտաւորների համար:

Գիւղի գրեթէ կետրոնում ձգւում է շուկան, որ երկու շուրք խանութներից և մի փոքրիկ հրապարակից է բաղկացած: Այստեղ կան մօտ 90 բաւական գեղեցիկ խանութներ՝ եւրոպական ապրանքներով, որոնք նոյն իսկ Օրդուբազում չի կարելի գտնել: Ամառը ամբողջ հրապարակը ծածկուած է լինում բազմաթիւ և բազմազան մրգերով, որ չափազանց արժան են ծախւում:

Թէ կրպակներ չառն և թէ հրապարակի շուրջը ծառեր են տնկուած:

Այս կրպակների հարաւային կողմը կայ մի շարք փոքրիկ կրպակներ և մի կարաւանատուն:

Շուկայի մօտ գտնուում է շինական դատարանը, փոքրիկ պարտիզով շրջապատուած, իսկ հանդէպը՝ պոստ-հեռագրատունը, կողքին՝ փոստային կայարանը:

Ագուլիսում կան 17 աղբիւրներ, որոնց ջրերը շատ մաքուր և առողջարար են: Սրանք բերուած են 1—1½ վերստ հեռաւորութիւնից, և բաւական թանգ արժեն: Սրանց ջուրը ժամերով վաճառում են այգիներ ջրելու համար, որոնց արժէքի մասին կը խօսենք արդիւնաբերութեան մասին խօսելիս: Աղբիւրներից ամենալաւը Փըղըջի կամ Փռջի կլումը (փողոցի աղբիւրն) է, որ գտնուում է շուկայի մօտ:

Ագուլիսում կայ նաև երկու բաղանիս, մի դեղատուն: Եղել է նաև մի բաւական հարուստ գրադարան-ընթերցարան:

Թէև Ագուլիսը պաշտօնապէս գիւղ է համարւում, բայց և այնպէս թէ տեսքով, և թէ, մանաւանդ, բնակիչների կենցաղավարութեամբ, միանգամայն քաղաքի է նմանւում և նոյն իսկ միքանի գաւառական քաղաքներից, ինչպէս, օրինակ, Նախիջևանից, բարձր է:

Բնակիչներն են.

Հայեր.

Թուրքեր.

Ծուխ. ար. իգ. միասին Ծուխ. ար. իգ. միասին.

Վ. Ագուլիս. 201. 902. 764. 1666. 56. 346. 247. 593.

Վերին Գետ. 55. 297. 242. 539. 12. 90. 48. 138.

Իմիասին. 256. 1199. 1006. 2205. 68. 436. 295. 731.

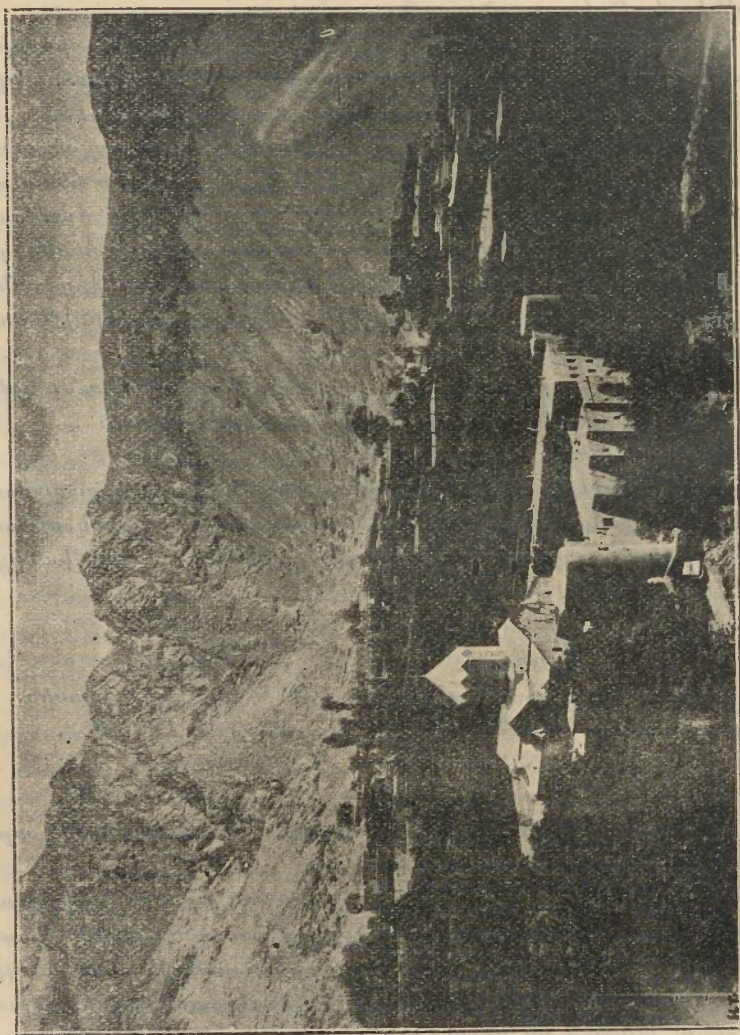
Ուրեմն բոլոր բնակիչները միասին՝ 324 ծուխ, 1635 ար. 1291 իգ. ի միասին՝ 2926 հոգի:

Ագուլիսի հայ բնակիչները բոլորն էլ զօկեր են, ուրիշ գաւառացիներ չկան: Սրանց կազմութեամբ, մանաւանդ ղէմքի գծագրութիւնը, համեմատելով միւս զօկ գիւղացիների հետ աւելի նուրբ է: Զօկերէն լեզուն շատ աւելի մշակուած է, քան միւս գիւղերինը, այնպէս որ միւս գիւղերի կրթութեանը աշխատում են այս բարբառով խօսել: Կանանց մեծագոյն մասը սակաւարին է և գունատ, հաւանականօրէն՝ լուս անդի պակասութեան պատճառով: Ներքին, հոգեկան զարգացումը շատ աւելի ստոր է քան արտաքին, հագուստի, նիստ ու կացի մէջ տիրապետող զարգացումը:

Ագուլիսի, որի հետ միասին և ամբողջ Գողթնի, ճարտարա-

պետական հրաշալիքը՝ Ս. Թովմայի վանքն է, ուստի անցնենք նրա նկարագրութեան:

Ս. Թովմա առաքեալի վանքը աւանդութեան ասելով հիմ-



Ս. Թովմայի վանքը

Thomason Kloster
im Vainak
am Berg bei Jerevan

նել է ս. Բարդուղիմէոս առաքեալը և այստեղ թողել է իւր աշակերտ Կումսին, որի պատճառով և՛ առանձին, Գողթնի եպիսկոպոսութիւն է սահմանուած ¹⁾:

Ս. Թովմա առաքեալի վանքը գտնուում է Վերին Ագուլիսի և

¹⁾ Տես պատմական բաժնում.

Վերին-Գետի միջև, «Վանքի թաղում»։ Վանքը պարսպապատ է, և վեց աշտարակներով ամրապնդուած։ Աշտարակներից չորսը բռնուած են քառանկիւնի պարսպի չորս անկիւնները, իսկ երկուսը՝ բարձրանուած են հիւսիսային և հարաւային պատերի մէջտեղերում¹⁾։ Վանքը կառուցուած է կարմրաւոյն կոփածոյ քարերով²⁾, միայն պատերը միապաղաղ են, զուրկ քանդակներից և ներսանկուած-ներից ու կամարներից։ Մինչև անգամ կաթուղիկէն շատ պարզ է, 12 պատուհաններով, որոնք կաթուղիկէի համեմատութեամբ անքան կարճ են, որ փոխանակ գեղեցկացնելու, նոյնիսկ տղեղաց-նում են, մանաւանդ որ կամարներով ու քանդակներով չեն եզրափակուած։ Միւս տասն և մէկ պատուհաններն էլ, որոնցից միմիայն երկուսն են կամարակապ, թէև միաշափ են (6 ֆ. բարձր. և 2 ֆ. 4 դիւյմ. լայն.), սակայն միեւնոյն բարձրութեան վրայ չեն գտնուում, այլ արևմտեաններն աւելի բարձր են։ Արեւելեան պա-տի սեղանի վերայ բացուող պատուհանն աւելի փոքր է և խաչա-ձև։ Ունի երեք դուռն, որոնցից արևմտեանն ամենագեղեցիկն է։ Նուրը նշխերով եզրափակուած երեք համակենդրոն, սոմանակաւն կամարներ պատում են քառանկիւնի դուռը, որի վերև քանդա-կուած է Քրիստոսը՝ խաչը ձեռին և Թովմայ առաքեալը, որ ծնն-կաչոք շօշափում է Նրա կողը։ Սրա կողքերին նկարուած են Տի-բաւոր և կոյս Մազդազկէի պատկերները, վերևում հայր Աս-տուած, արև, լուսին, իսկ ներքևում արձանադրուած է։

Բարդուղիմէոս ի նոյս եկեալ գտուն Տեառն նախ աստ հիմնարկեալ սբ. Թովմայի առաքելոյն անուն կոչեալ զան հաստատեալ. Կոմսի անուն զիր աշակերտն տեսուչ տեղոյս զնա եղեալ. որ եւ գտուն Գողթ գաւառիս ի նա յանձնեալ զհօտն ընտրեալ մերձ Ագուլիս եւ Դաշտ գօվեալ Յդնա, Ռա-միս սմա յանձնեալ. Բուտ, Փառակա եւ տվեալ. Բուհրուտ, Տեւի անքակ եղեալ եւ Շրջու ընդ Մասրեան Աղահեցիք ցանկ հաստատեալ. Դաստակ, Վանանդ կցորդ եղեալ Տրու-նիս, Տնակերտ միաքանեալ Օքովանիս եւ Բաղաքիկ եւ Անա-պատն Յանդամիջաց Վերին Դետցիք եւ Բեշերեցիք, Նուսնուս, յՈրդվատ քաժին կարգեաց. սրբն Գրիգոր յորժամ եկեալ է առաքելոյն նոմոս տեսեալ ձեռագրով նոյն հաստատեալ եւ նզովիք ամրափակեալ, յամին Տեառն ԳԾԻ եւ հինգ հասեալ Լուսաւորչին պատճէն գրեալ արձանագրիս որ աստ եղեալ։

1) Այս պարիսպը իւր աշտարակներով վերաշինել է 1668 թուին Ս. Թովմայի առաջնորդ՝ Պետրոս վարդապետն։ Տես Զա-բարիա Ագուլեցի, եր. 33.

2) 38 արշին երկարութիւն և 27 արշին լայնութիւն ունի։

Այս դռան հարաւային կողմում, պատի վրայ արձանագրուած է վանքի շինութեան օժանդակողների անունները.

Յիշեցէք ազուլեցի Քալանթար Ովանէսն, վանքիս վէրիւ Հայրապետն, մէլիք Ասկարեանն, միտեսի Հայրապետն, Վարդանն, Առաքելն, Ալէքսանն, Աղամջանն, Ովանէսն, Նահապետն, Մելքոնն, Թասալին, Աղամիրգէն, Մաթեոսն, Ամիրն, Ղուկին, Մուշկին, Գուլպասարն որք օժանդակ եղեն սուրբ եկեղեցւոյս:

Նաև նոյն դռան հիւսիսային կողմը.

Յիշեցէք ռամեցի խօջայ Աւետիքն եւ եղբարքն իւր Նաւասարդն եւ Նաոշն եւ երէցփոխան Վարդանն եւ Գրիգորն եւ Պետրոսն, Փիրին, Նուրին, Արզանին, Վարդանն եւ Բարաքեազն, Գրիգորն, եւ տր. Գրիգորն՝ որ քազում օժանդակ եղեն սբ. եկեղեցւոյս:

Այս արձանագրութիւնից վերեւ, մեծ պատուհանի տակ հագին տառերով փորագրուած է թվ ՌՃԽԳ.

Այս դռան կողքին գրուած է.

Յիշատակ է դուռնս Դաշտեցի Խօջա Սէթուն եւ ծնողացն Ածատուրին եւ Խաթունջանին եւ եղբարքն. թվ. ՌՃԽԳ.

Այս դռան առաջ եղել է մի զանգակատուն, որը նախ կառուցուել է 1825 թ. Աբաս-Միրզա թագաժառանգի ծախսով, որի մասին արձանագրուած է մի մարմարոնեայ քարի վրայ այսպէս.

۱۲۴۳ اسلامی

این بیت درایام عمر دولت فتح علی شاه قاجار فرموده نائب السلطنه روحنا فداه تعمیر وقوع یافت و مبلغ خطیری ازین بناحاکمان اخذ میکردند نائب السلطنه برلطف فرموده بدوازنده (۱۲) تومان از نقد و جنس قرار فرمود.

Միքանի տարի յետոյ այս զանգակատունը քանդուել է, ուստի և այս արձանագրութիւնը կրող քարը մինչև այժմ էլ պահուում է վանքի սենեակներից միում:

1831 թուին Հախումեանը իրենց ծախսով նորից շինել են և զմբէթի շուրջը, ներքուստ, արձանագրել.

Յիշեցէք այսինքն Ազուլեցի ի Շուշի քնակեալ Հախումեանց Սահակի որդիքն աղա Մնացական, մահտեսի աղա Մատթէոս նաեւ Մարտիրոսի որդի աղա Թոմաս եւ որդիքն սոցլի՝ Սահակին, Անդրէասին, Մարտիրոսին, Յարութիւնին եւ Առաքելին եւ դուք յիշողդ յիշեալ լիջիք առաջի Աստուծոյ մերոյ 1831 թուին շինեցաւ զանգակատունս ¹⁾.

¹⁾ Մ. Փափաղեան. Հնութիւնք հայրենեաց. Դ. գիրք:

Այժմ այս զանգակատունը հիմնովին քանդել են և նորն են կառուցանում:

Երկրորդ դուռը գտնվում է հիւսիսային կողմում երեք ուսմանական կամարներով շրջապատուած, վերևում քանդակուած է Պօղոս առաքեալի արձանը, մի ձեռին գաւազան, միւսին՝ աւետարան, որի ներքև արձանագրուած է.

Թուականիս հայկականի

Մի յոքելեան երկ շրջանի,
Ծռակ տասանց որով վարի,
Սա կառուցաւ քառանկիւնի,
Ձեռամբ Յովհան վարդապետի
Որ էր յաջորդ յայսմ թեմի
Բազում ծախիւք անթուելի.

Չորիւք ամօք սա կատարի
Երեք դրամբ ըստ խորհրդի
Կամարակապ զարմանալի,
Անուամբ մեծին Ս. Թովմայի
Նման վերնոյն ըստ Սիօնի
Սա մեզ շնորհեաց պարգեւ բարի
Ջաստուածամուխ աջըն ծրի
Ամուր պատուարք բոլոր թեմի
Պաշտօնէից իւր հովանի.
Պարծանք է սա Դողթ գաւառի,
Եւ ցնծութիւն Հայոց ազգի,
Նպաստութեամբ Տեառն Յիսուսի
Ի փառս անուան մի եռակի:

Այս գոհան առաջ երկու ամբողջական և երկու կեսասիւնների վրայ բոլորում են ուսմանական կամարներ, կրելով իրենց վրայ մի փոքրիկ գմբէթ:

Երրորդ դուռը հարաւային կողմումն է. սա շատ պարզ է և կամարակալ քարի վրայ գրուած է.

Իշխանութեամբ Պարսից ազգի.

Շահ Հուսէին Թագաւորի,
Դիւանբէկութեամբ Մուսաբէկի
Որ էր տեղեաւ Ագուլեցի
Եւ Յովհաննու առաջնորդի
Վերաիշխող յայսմ թեմի.
Որոյ յաւուրս սա կանգնի
Այս վայելուչ եկեղեցի:

Այս դուան մօտ, դէպի ձախ չորս ահագին սիւների վրայ բարձրանում է մի բաւական մեծ գմբէթ, հովանաւորելով իւր տակ թաղուած միքանի անձերի ոսկորները, որոնց յիշատակն արդէն մոռացուած է: Կարելի է ենթադրել, որ Զաքարիա Ազուլեցու հետեւալ խօսքերը (եր. 25) այս մատրանն են վերաբերում. Պետրոս վարդապետն խաչատուր վարդապետի (+1664) վրայ տաշած քարով մեծ մատուռ շինեց եկեղեցւոյ հարաւակողմը:

Եկեղեցին ներքուստ շատ աւելի գեղեցիկ տեսք ունի քան արտաքուստ: Քառանկիւնի, բայց եզրերը ուղիղ անկիւնով փոքր ինչ հատուած չորս սիւների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով իրենց վրայ կաթուղիկէն և նոյնպէս կիսաբոլոր ձեղունք, որ ամբողջովին ծածկուած է արևելեան ճաշակի գունաւոր ծաղկանկարներով: Հիւսիսային և հարաւային պատերի մէջ կան արաբական կամարներով պտրհաններ, որոնք բաւական տգեղացնում են ընդհանուր, գեղեցիկ տեսքը: Այս պտրհաններից մինի մէջ գետեղուած է մկրտութեան աւազանը, որի վրայ կայ հետեւալ արձանագրութիւնը.

Զի տխմար ծառա Տէր Խաչատուր թվ ՌՃԽԳ.

Փրկիչ պաեա զօնոփրիոս.

Բեմի արևմտեան երեսը մարմարիոնից է, առաքեալների պատկերներով և ծաղկանկարներով զարդարուած:

Ունի միայն մի սեղան, որի վրայ կանգնեցրած խաչկալը մի բաւական նուրբ և գեղեցիկ գործ է. գեղեցիկ են նաև հինգ հատ ջահերը: Երկու խորաններից աջակողմեանը ծառայում է որպէս եկեղեցական թանգարան, ուր բաւական խնամքով պահուում են թովմայ առաքելի, Յակոբ Հայրապետի աջերը, Կենաց փայտի մասունքը, ս. Գայիանեանց մասունքը մի տապանաձև տախտակի մէջ դրուած: Այստեղ կան նաև բաւականաչափ եկեղեցական զգեստներ, մի շատ գեղեցիկ վարագոյր, մի փորուրար՝ որի վրայ նշկարուած են Յակոբ Նահապետը իւր 12 որդիներով, սրանցից բարձր՝ Աստուածածինը՝ երկու կողքին հրեշտակներ: Սրա տակ յիշատակագրուած է.

Յիշատակ է ուրարս վզիր խան նղեալ վաճառականաց ի դոուն սուրբ Թումայի առաքելոյն ի վայելումն Յովհաննէս վարդապետին. թվին ՌՃԶ.

Մի վակասի վրայ էլ գրուած է.

Յիշատակ է Պետրոս վարդապետին ի վայելումն նորին աշակերտ Մատթէոս վարդապետին ի դոուն Թումայի (ՌՄԽԶ):

Մի փորուրարի վրայ էլ ոսկեթելով ասղնագործած է ս. էջմիածնի պատկերը: Մի ծաղկանկար եմփփորոն, որի վրայ, չորս աւետարանիչների պատկերները մարգարիտներով են բանուած: Այստեղ կան նաև միքանի ձեռագիրներ, որոնց մասին կըխօսեմ սրանց բաժնում:

Եկեղեցու շուրջը, պարսպին կից կան բաւականաչափ մի և երկ յարկանի սենեակներ, որոնցից մինի մասին աւանդաբար ասում են, թէ կռատուն է եղել. սրա մօտ, արևելեան կողմը, մի աղբիւր է վազում: Այս սենեակներից միքանիսն այժմ յատկացրուած են վանահօր բնակութեան, միւսների մէջ տեղաւորուած է երկսեռ դպրոցը: Գաւթում կան սաղարթախիտ չենարիներ և ջրի աւազան: Պարսպի շուրջը տարածւում է վանքապատկան այգին, որի մէջ գտնւում է Մելիք Փարսաղանի գերեզմանը՝ այսպիսի տապանագրով. Այս է տապան Հալեծորեցի մէլիք Փարսաղանին որ է որդի Պալասանի:

Վերին Ագուլիսից հազիւ 3 վերստ ներքև, բայց այգիներով միացած գտնւում է Ներքին Ագուլիս կամ Դաշտ (տեղական բարբառով Դէշտ) աւանը: Ձորի այս մասը բաւական լայն է և հարթ, միայն գիւղի հարաւային ծայրում բարձրանում է մի լեռկ բլուր, որ կոչւում է Կօնգլաշ, (կանգնած լաշ, գէշ): Սրա մօտով անցնում է Վերին Ագուլիսի գետակը, կազմելով Ներքին Ագուլիսի և Օրդուրազի սահմանը: Ձորի այս մասում ևս, արևելեան կողմից ձգւում է Ալանգեազի լեռկ լեռնաշղթան, իսկ արևմուտքից՝ անանուն, լեռկ բլրակների մի շարք, որոնցից Ներքին Ագուլիսի մօտ եղածը կոչւում է Կոճղնոց, որովհետև մի գազաթ կայ կոճղի նմանութեամբ բարձրացած: Գիւղը զուրկ է կանոնաւոր, լայն և ուղիղ փողոցներից, տները քարաշէն, բաւական գեղեցիկ, երկու և նոյն իսկ երեք յարկանի են, պարտէզներով պատած: Միակ աղբիւրը, որի ստորերկրեայ անցքը անցնում է գերեզմանատան և միքանի տների ու արտաքնոցների մօտով, շատ տների բակերում ունի բացուածք, որտեղից ջուր են վերցնում: Այդ անցքերը գրեթէ միշտ բաց լինելով, շատ անգամ կեղտոտ ցնցոտիներ, կատուի ձագեր, վառեկներ ընկնում են և նեխւում, ապականում ջուրը: Գիւղի արևմտահիւսիսային ծայրում բարձրանում է միակ եկեղեցին, Ս. Երրորդութեան անուան նուիրուած: Սա վեց ամբողջական, կլոր և 14 քառանկիւնի կեղծ սիւների վրայ հաստատուած արաբական կամարներով և մի գեղեցիկ կաթուղիկէով շէնք է: Ունի երեք սեղան, որոնցից երկուսի տակ տեղաւորուած են խորանները: Արևմտեան կողմը կայ մի գմբէթազարդ գաւիթ, որ հնումը երեք կամարակալ բացուածքներով միացած է եղել եկեղեցու

հետ. այժմ այդ բացուածքները պատած են: Եկեղեցու հիւսիսային կողմում նոյն ձևի և նոյն մեծութեան մի ուրիշ եկեղեցի կայ, որ այժմ կոչւում է «Ամարային», որովհետեւ «այստեղ միայն ամառն են պատարագ մատուցել» (?): Սա ևս երեք սեղան ունի, միայն զուրկ է գմբէթից: Այս երկու եկեղեցիների միջնորմի մէջ եղել են կամարակապ բացուածքներ, որ այժմ ծածկուած են: Այս Ամարային եկեղեցում կան երեք տապանաքարեր, հետեւալ տապանագրերով.

Այս է տապան Ամիրի որդի մղտսի Մօսէսին թվին ՌՃԾԶ. յունվարի ա¹⁾).

Այս է տապան մղտսի Մօսէսի որդի Յովսէփին թվին ՌՃԾԶ.

Աստուած ողորմի աւագ երէց Ստեփաննոսին որ է որդի Բենիամինի առ Ած փոխեցաւ յամի ՌՃԳ²⁾.

Ամարային եկեղեցու աջակողմեան սեղանի ձախ կողմում, մի մարմարոնեայ քարի վրայ արձանագրուած է.

Յշտկ է սը զաւիթս այս Ամիրի որդի մահտսի Ազարին եւ Մօսէսին Պետրոսին Պօղոսին թվին ՌՃԾԲ.

Ձախակողմեան սեղանի արեւելեան սիւնի վրայ.

Յշցք զմիաքան սը ուխտիս մերոյ զտը Ստեփանն տը Ովանէսն տը Ոսկանն տը Անանեան տը Ստեփանն եւ զտը Դրիգոր զծող գրոյս թվին ՌՃԾԲ.

Սոյն սեղանի աջ կողմին, մարմարիոնի վրայ.

Այս է սը առաքեալն Պետրոս:

Այս երկու կից եկեղեցիներից իւրաքանչիւրի երկարութիւնն է 35 արշին, լայնութիւնը 20 արշին և բարձրութիւնը՝ մօտ 24 արշին,

¹⁾ Տէր Յակոբի տետրում ասուած է, թէ սա է այս եկեղեցու կառուցանողը:

²⁾ Աւանդութիւնն ասում է, թէ այստեղ թաղուած քահանան իւր կենդանութեան վերջին օրում պատարագ էր մատուցանում, երբ պարսիկները յարձակուել են այս եկեղեցու վրայ: Սրանց տեսնելով բարեպաշտ քահանան աղօթել է և աներևոյթացել, այնպէս որ պարսիկները նրան չեն տեսել, բայց երբ յետոյ նա իջել է սեղանից, նկատել են և նահատակել: Սա թաղուած է իւր նահատակուած տեղը, եկեղեցու հարաւային պատին կից: Երաշտ ժամանակ սրա գերեզմանի վրայ ջուր են ածել, որպէսզի անձրեւ գայ:

Առաջին եկեղեցու արևմտեան պատին կից ևս շինուած է մի փոքրիկ գաւիթ, որի վրայ արձանագրուած է.

Յիշատակ է գաւիթս Հայրապետի որդի Ածատրին,
Նարդուլուն եւ որդոցն.

Միքիչ հեռու՝

Շինեցաւ ծնումը ուստա Սուլէյմանի:

Միքիչ էլ հեռու՝

Շինեցաւ գաւիթս թմն Ռշթ.

Եկեղեցին պարսպապատ է և կամարակապ դարբասի պոռնը
զարդարուած մի շատ գեղեցիկ խաչքարով, որ կրում է ՌԾԲ.
թուականը:

Պարսպի արևելեան կողմում ևս կան միքանի խաչքարեր,
որոնցից մինի վրայ կարդացուած է.

Խշս յշտկ: Մախթումա: Թրնա: սլթնշա: Սրդանա: Սա-
ֆա: Խլաֆ յարվլա: Չանվլա: Նորվա: Ջիէ:

Եկեղեցու բակում մի ստորերկրեայ անցք կայ, որ երեքի
բաժնուելով մինը գնում է դէպի եկեղեցու խորանը, միւսը մին-
չև մօտակայ աղբիւրը, իսկ երրորդը յայտնի չէ թէ ուր, որովհե-
տե արդէն ծածկուած է: Պարիսպը մօտ երկու արշին լայնութիւն
ունի, ուստի և սրան կից և սրա վերայ կառուցուած են սենեակ-
ներ, ուր թէ առաջ և թէ այժմ գետեղուած է երկդասեան, երկ-
սեռ պետական դպրոցը:

Սոյն գիւղի հարաւ արևելեան կողմում գտնուած է Ս. Մի-
նասի մատուռը, որ մի փոքրիկ, փայտածածք շէնք է, մի հասա-
րակ գաւթով: Մատուռի սեղանը հիւսիսային կողմն է, ուր գտն-
ւում է նաև մկրտութեան աւազանը: Խորաններ էլ չունի: Սեղա-
նի երկու կողմերում, պատերի մէջ կան մի մի բաւական գեղե-
ցիկ խաչարձաններ, որոնցից աջակողմեանի տակ գրուած է.

Ս. Խաչս յիշատակ ջհանբաշի . . . էլքէլչայ խասխաթի
խորչայ դունիաս մէլիքիս ութանբաշի աթայ մէլիք . . . Յո-
հանէս թվ. Ջիս.Չ. Կոստանդ:

Մատուռն ունի միայն մի դուռն, արաբական կամարով, որի
վերև մի մարմարոնեայ խաչքարի տակ գրուած է.

Սը խաչս քարեխօս լինի առ Ած վասն կուս Մարիա-
մին կուս Նոյեմզարին որք եմք սպասատրք սը Մինասին:

Թէ գաւթում և թէ բակում կան բաւականաչափ գերեզման-
ներ ՌԾ. Թուականի տապանագրերով:

Գիւղի հարաւ արևելեան կողմում, Կոնվլաշի ստորոտում

գտնուում է ս. Սարգիս ուխտատեղին, որ հոյնապէս մի փոքրիկ, անգմբէթ, թաղակապ մատուռ է, որի սեղանը հիւսիսային կողմն է գտնուում:

Ներքին Ագուլիսը ձորի վերին և ներքին մասերում պարիսպ և դարպաս է ունեցել, որ ամէն երեկոյ փակել են, բայց այժմ կիսաւեր են:

Ն. Ագուլիսի բնակիչները բոլորն էլ հայեր են 105 տուն, 397 ար. 342 իգ. միասին՝ 739 հոգի:

Ներքին Ագուլիսի և Անդամէջի միջև կայ մի աննշան գիւղ Միրզա-Ջաֆար-գիլա անունով, ուր կան 3 տուն շիի թուրք բնակիչներ, 12 ար. 6 իգ. ի միասին՝ 18 հոգի:

ՎԱՆԱՆԴԱՁՈՐ

Ագուլիսից դէպի արեւմուտք ձգւում է մի ուրիշ ձոր, որ սրահից աւելի լայն և աւելի երկար է: Սրա աջ կողմում բարձրացող դազաթներից նշանաւոր են Գեանուտ, Ծակքար, Սիպտակ հող, Բազրար, իսկ ձախ կողմում՝ Այի-Հանդլ, Բաշքեչալու, Բաշլուտ, Փարտղ, Ջարիստ, Գեալին-դաշի¹⁾, Փաթայ-դաշի, Բանդիրլու, Ղարա-եօթուշ, Դոլու-դայասի, Հափա-քար, Ծիրանաքար, Ճալպաստ: Գետակը, որ սկիզբն է առնում Փազմարի լեռից, ընդունում է այն գիւղի անունը՝ որի մօտով հոսում է: Այս ձորի կլիման համեմատաբար աւելի մեղմ է, ուստի և այստեղ խաղողի այգիներ չկան, միայն առատութեամբ աճում են թթենիներ, խնձորենիներ, սալոբենիներ, ծիրանիներ, ընկուզենիներ և այլն:

Այս ձորում գտնուում է Վանանդ, Տրունիս և Դաստու կամ Դաստակ նշանաւոր գիւղերը, ուստի և ձորը շատ սնգամ սրանց անունով կոչւում է Վանանդաձոր, Տրունեաց ձոր և Դաստաձոր:

Այս ձորի ամենավերին մասում գտնուում է Փիլմարա թըրքաբնակ գիւղը, որ պատկանում է սյ. Գէորգեաններին և որ ունի 6 տուն բնակիչ. 27 ար. 18 իգ. ընդամենը 45 հոգի:

Այս գիւղից 2 վերստ ներքև գտնուում է Ս. Պաշ վանքը, որ բարձրանում է մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, գետակի աջ ափին: Վանքը անգմբէթ է, սրբատաշ քարով շինուած, 20 արշին երկարութեան, 15 արշ. լայնութեան և 12 արշին բարձրութեան,

¹⁾ Գեալին-դաշ (Հարսի-քար) լեռան մասին պատմում են, թէ նրա գագաթին գտնուած հարսանման քարը մի ժամանակ կենդանի հարս է եղել, որ գլուխը լուանալիս սկիստայրը վրայ է եկել: Ամօթխած հարսը ամօթից քար է կտրել:

անսխին և թաղակապ: Պատուհանները սաստիկ նեղ են և կարճ. միակ դռան վերև կայ մի խաչքար, հետևեալ արձանագրութեամբ.
ԹՎ. ՌՃԼԶ. ՅԱ. ԶԱ.

Եկեղեցու մէջ կան երկու փոքրիկ խորան և մի աւաղան:

Վանքը պարսպապատ է և ունի մի քանի հին և երկու նոր սենեակներ:

Վանքի առաջ տարածւում է մի հրաշագեղ այգի, որ գետի և հանդիպակաց քարաժայռերի հետ միասին մի սքանչելի տեսարան է ընծայում ուխտաւորներին, որոնց թիւը, մանաւանդ Ս. Նաչի տօնին, բաւական մեծ է լինում:

Այս մենաստանը, որ վանանդեցի Թովմաս եպիսկոպոսի պէս վանահայր է ունեցել ¹⁾, այժմ բոլորովին անմարդաբնակ է: Քաղաքիկ գիւղից ընտրուած երկու հոգաբարձուներ հսկում են, որ վերջնականապէս չաւերուի:

Ս. Նաչի վանքից մի վերստ ներքև գտնւում է Ունիս գիւղը, որ հնումը հայաբնակ է եղել՝ իսկ այժմ թրքաբնակ է. 30 տուն, 123 ար. 63 իգ. ի միասին 186 հոգի:

Ունուսից դէպի հիւսիս, մօտ 6—7 վերստ հեռու, լեռան լանջին կայ մի աւերակ եկեղեցի և գիւղատեղի, որ կոչւում է Օջովանիս:

Ունիսից երկու վերստներքև, գետակի ձախ ափին տեղաւորուած է փոքրիկ Բաղաքիկ գիւղը, պարտէզներով պատած: Գիւղում կան բաւական լաւ շինուած տներ, մանաւանդ Գէորգեաններինը: Միակ, հինաւուրց եկեղեցին փոքրիկ է, թաղակապ և անսխին: Միակ դռան վերև մի խաչքարի վրայ կարդացւում է.

Ս. Խաչս յիշատակ է աղա Շաինայ ԹՎ. ՊԶ.

Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են, բաղկացած երկու սերնդից՝ (գենս) Գէորգեան և Սանթուրեան, 37 տուն, 163 ար. 151 իգ. ընդամենը 314 հոգի:

Սրանից երկու վերստ ներքև գտնւում է Տրօնիս կամ Դերնիս թրքաբնակ գիւղը, որ շատ գեղեցիկ տեսք ունի: Այստեղ կայ մի կիսաւեր, հասարակ եկեղեցի:

Հնումը այս գիւղը կոչւում էր Տրունիս, և պատկանում Տրունեաց տոհմին, որ սերել էր Տուրից: Սա Երուանդ Բ.-ի արքունիքումն էր ծառայում և «քսութիւն էր անում թագաւորի տնից Սմբատին», որի համար և սպանուեց Երուանդից: Արտաշէս Բ. իբրև փոխարէն իւր երախտաւորի արեան, նրա տաճակ հինգ որդիներին ժառանգական ազգ հաստատեց, իրենց հօր ա-

¹⁾ Տես պատմական մասում.

նունով Տրունի կոչելով, որ Ս. Սահակի գահնամակում Ծէ. կարգումն էր դասւում և զօրաբաժնին տալիս էր 300 մարտիկներ: Պատմութեան մէջ շատ քչերն են յիշուում այս տոհմից. միայն ութերորդ դարում Հայերի Հագարացոց զէմ ապստամբուած միջոցին յիշուում են և Տրունիք, որոնցից մի քանի սեպուհներ ընկան մարտնչելով Արձէշում: Իններորդ դարու կիսում յիշուում է Վահրամ Տրունին, Բուղայի ժամանակ և տասներորդ դարի սկզբին՝ Յիսէ Տրունեաց տէր, որդի Հոնաւարայ ¹⁾:

Տրունիսի մօտ մի ուխտատեղի կայ սբ. Աստուածածին անունով, որի մօտ մի ժայռ՝ վրան խաչեր քանդակուած. ասում են, և նոյն իսկ պնդում բազմաթիւ ուխտաւորները, որ ամէն տարի, Համբարձման տօնին, այստեղ, այս ժայռի վրայ, ինքն իրեն մի խաչ է քանդակում:

Դերնիսի բնակիչները այժմ թուրքեր են 64 տուն. 275 ար. 153 իգ. ի միասին՝ 428 հոգի:

Տրօնիսից երեք վերստ ներքե գտնւում է Տաւնուկերտ գիւղը, որ գետեղուած է համանուն բլրի լանջին, գետակի աջ ափին: Դիւղի գրեթէ կենտրոնում բարձրանում է եկեղեցին, որ չորս սիւնների վրայ հաստատուած, փոքրիկ գմբէթով մի շէնք է: Մի վերստ հեռու, զէպի արեւմտահարաւ մի բաւական բարձր տեղում գտնւում է Բերդակ կոչուած Ս. Յովհաննէս Մկրտչի ուխտատեղին, որ մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ է: Հաւանական է, որ սա մի ժամանակ բերդ (ամրոց) եղած լինի: Այս գիւղում տները համեմատաբար աւելի հասարակ են, միայն շաա շատերի առաջ տարածւում են պարտէզներ, որոնք գիւղին բաւական գեղեցիկ տեսք են ընծայում: Փողոցներից միայն մինը կանոնաւոր է և ծառազարդ, միւսները ծուռն ու մուռը:

Այստեղ կլիման համեմատաբար տաք լինելով խաղողը հասնում է, ուստի և ձորակում կան նաեւ խաղողի այգիներ:

Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են 66 տուն. 283 ար. 244 իգ. ընդամենը՝ 527 հոգի:

Տանակերտից ներքե գտնւում է Սալ թրքաբնակ, աննշան գիւղը, որ միայն 2 տուն բնակիչ ունի 4 ար. 3 իգ. ի միասին 7 հոգի:

Նոյնքան աննշան է և՛ սրա մօտի Ղիւտ-վալի-Սուլթան-դի-զան որ նոյնպէս երկու տուն բնակիչ ունի, 9 ար. 3 իգ. ի միասին 12 հոգի:

Սալից երեք վերստ ներքե գտնւում է Դիսար գիւղը, որ

¹⁾ Սիսական եր. 338.

ուների մի հինաւուրց, հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները հայ և թուրք են, ընդամենը՝ 28 տուն, 96 ար. 68 իգ. ի միասին՝ 164 հոգի, որից հայերը 13 տուն են, 45 ար. 30. իգ. ի միասին՝ 75 հոգի, թուրքերը՝ 15 տուն, 51 ար. 38 իգ. ի միասին՝ 89 հոգի:

Դիսարից մի վերստ ներքե գտնւում է Վալաւիր թրքաբնակ գիւղը, որ նախկին Վաղաւեր հայաբնակ գիւղն է, առանց մի որևէ նշանաւոր հնութեան: Բնակիչները թուրքեր են՝ 21 տուն, 72 ար. 69 իգ. ի միասին՝ 141 հոգի:

Վալաւիրից մի վերստ ներքե, ընդարձակ ձորի մէջ, փռւած է պատմական Վանանդ գիւղը:

Իւր չափազանց գեղեցիկ տեսքով և բերրութեամբ այս տեղը շատ հին ժամանակից գրաւել է մարդկանց, որի մասին վկայում է այն բազինը, որ քանդել է ս. Բարդուղիմէոս առաքեալը և նրա տեղը կանգնեցրել ս. Թոմայի անուան նուիրուած մի եկեղեցի, որի ողբացող աւերակն է մնացել այժմ: Այստեղ է վախճանուել և ս. Բարդուղիմէոսի Լուսիկ աշակերտը, որի գերեզմանի վրայ շինել են մի փոքրիկ մատուռ, որ մինչև այժմ էլ ուխտատեղի է: Այստեղացի են եղել Վահան Գողթնեցին և Թովմաս եպիսկոպոսը, Ղուկաս բանասէրն ու Մատթէոսը ¹⁾, որոնք ահագին ծառայութիւն են մատուցել հայկական տպագրութեան:

Վանանդի այժմեան բնակիչները բոլորն էլ շիւի թուրքեր են. 125 տուն, 409 ար. 382 իգ. ի միասին՝ 791 հոգի:

Վանանդի բերքերից առանձնապէս ուշադրութեան արժանի է ծիրանը:

Վանանդից ներքե, չորս վերստ հեռու գտնւում է Աղրի թրքաբնակ գիւղը, որ ունի 17 տուն բնակիչ, 40 ար. 39 իգ. ի միասին՝ 79 հոգի: Սրա մօտ էլ ընկած է նոյնպէս թրքաբնակ Խանաղու գիւղը, 37 տուն բնակչով, 108 ար. 86 իգ. ի միասին՝ 194 հոգի: Միբիչ հեռու գտնւում է Զաֆար-խան դէզա աննշան գիւղը 6 տուն թուրք բնակիչներով. 22 ար. 14 իգ. ի միասին՝ 36 հոգի:

Պանաղայից էլ ներքե, Վանանդաձորի վերջաւորութեան վերայ, ուր տարածւում է մի բաւական ընդարձակ դաշտ մինչև Աւրաքսը, հրաշալի պարտէզների ու այգիների մէջ փռւած է Դաւալու (Ռուսերէն՝ Դոստի) թրքաբնակ գիւղը: Սա հին, հայաբնակ Դաստակ գիւղն է, որի վերջի հայ բնակիչները գաղթել են Ագուլիս և Շուշի: Այստեղ կայ մի կիսաւեր եկեղեցի, որ այժմ ուխտատեղի է համարւում շրջակայ հայերի համար: Բարձր և գեղեցիկ

¹⁾ Տես պատմական բաժնում:

սօսու սաղարթներով հովանաւորուած հրապարակը, իւր քաղցրահամ ջրի աղբիւրով հիացմունք է պատճառում անցորդին:

Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 229 տուն, 829 ար. 681 իգ. ի միասին՝ 1510 հոգի:

ՅՂՆԱՅԻ ԿԱՍ ՉԱՆԱՆԱԲԻ ՁՈՐ

Վանանդաձորից դէպի արեւմուտք, դարձեալ հիւսիսից հարաւ ձգւում է մի ուրիշ ձոր, որ տեղ տեղ աւելի ընդարձակ է, քան Վանանդաձորը: Այստեղ, ձորի երկու կողմում գտնուած լեռների մէջ նշանաւոր են Զին դաշը, Դաշրաշին, Դուրթ-թափան, բոլորն էլ մերկ: Ձորի միջով հոսում է մի գետակ, որ սկիզբն է առնում Եաղլու-դարա լեռան մէջ տեղից և ստանում է այն գիւղի անունը, որի մօտով անցնում է:

Ձորի կլիման հիւսիսում համեմատաբար ցուրտ, իսկ հարաւում աւելի տաք է: Ձորը պատած է գլխաւորապէս թթնիներով. կան նաև խաղողի այգիներ:

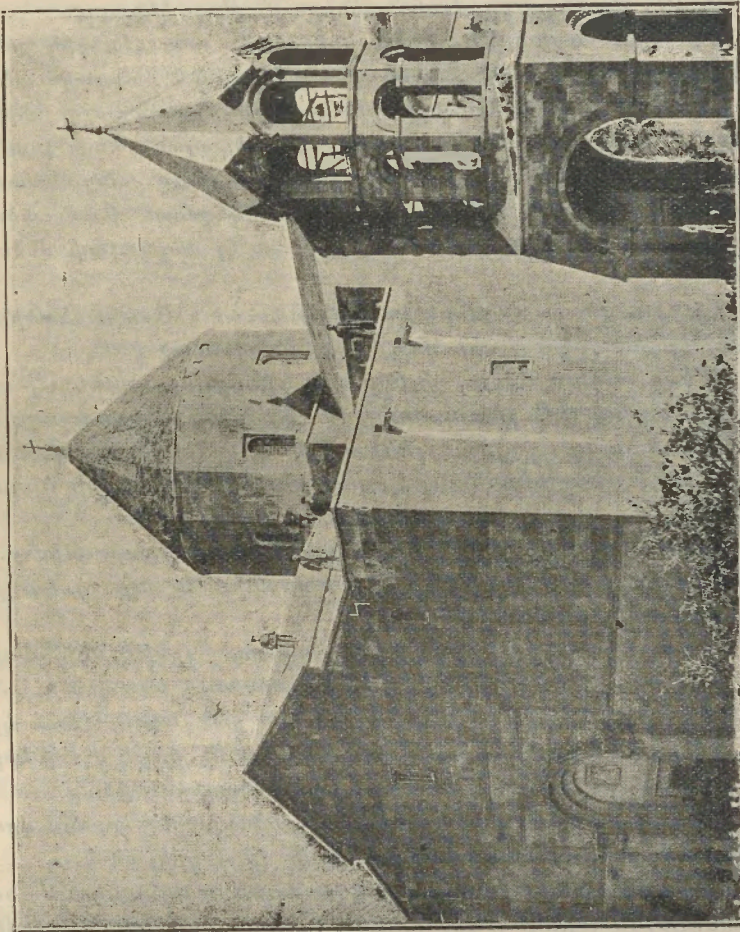
Ձորի ամենավերին մասում, բլուրների գոգաւորութեան մէջ գտնւում է Ռամիւ կամ Ուռումիս գիւղը, որի ճանապարհը չափազանց վատ է: Գիւղը ունի մի եկեղեցի, այժմ էլ հայաբնակ է, բնակիչներն ընդամէնը 31 տուն են, 377 հոգի, որից 207 ար. և 170 իգական: Սրանք գտնուելով Դարաբաղին սահմանակից՝ թէ սովորութիւններով և թէ բարբառով աւելի նրանց են նման քան զօկերին:

Ռամիսից 3—4 վերստ ներքև, ձորում, տարածւում է Ստոպլի կամ Ուստուլի թրքաբնակ գիւղը, 90 տուն բնակիչներով, 527 ար. 215 իգ. իմիասին 742 հոգի:

Ուստուլից հազիւ մի վերստ ներքև, գետի երկու կողմում փռւում է Յընա կամ Չանանաք գիւղը, որի հիւսիսային ծայրում գտնւում է ս. Աստուածածնի վանքը, հարաւային կողմում, ջրի ձախ ափին, Տամբրի թաղում բարձրանում ս. Սարգսի եկեղեցին: Իսկ սրանից վերև ցցուած է Հարս ու փեսի քարը: Փողոցներից շատերը թէև ծառազարդ, բայց անկանոն են ու նեղ. տներից շատերը պարտէզներով պատած են, մի քանիսը երկյարկանի և եւրո-

¹⁾ Պատմում են, թէ մի տղայ ու աղջիկ միմեանց վրայ սիրահարուելով փախել են, որպէս զի իրենց միութեան հակառակող ծնողների բռնութիւնից ազատուին. սակայն իր սրանք իմացել են նրանց փախուստը և անիծել, իսկոյն քար են կտրել ու միմեանց զրկախառնած մնացել իբր անխօս բողոք իրանց ծնողների բռնութեան դէմ:

պական ճաշակով կահաւորուած: Մարդ հիանում է երբ ապառա-
ժոտ, մերկ բլրակների ու ամուլ շրջակայքի վրայից հայեացքը
ձգում է գիւղի վրայ, ուր ամէն մի բոյսը, ամեն մի քարը, քա-
րաժայռերի միջով անցկացրած ջրանցքներն ու անանցանելի քա-
րափների մէջ շինած Սարգսեանների եւրոպական ձևի մետաք-



ՅՂԱՅԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

սեայ գործարանը վկայում են զօկի անխռն աշխատասիրութեան
և ասկունութեան մասին:

Ս. Աստուածածնի եկեղեցին սրբատաշ քարերով շինուած մի
հայակապ շէնք է: Չորս իսկական և ութ կեղծ սիւնների վրայ բո-
լորում են ռոմանական կամարներ՝ կրելով ութ պատուհաններով զար-
դարուած գմբէթը: Ուրիշ իննը պատուհաններ (1 արշ. երկ. ¹/₂

արշ. լախութեան) էլ բաւականաչափ լոյս են սփռում: Միայն այս եկեղեցու մէջ ևս մկրտութեան աւագանի կողքին և հանգէպը, պատերի մէջ կան պահարանի բացուածքներ՝ պարսկական ճարտարապետութեան մի տպերդ ներմուծութիւն:

Նորանների միջից գաղտնի անցքեր ձգւում են պատերի մէջ և տանիքի տակ, ուր բաւականաչափ տեղ կայ թէ իրեր պահելու և թէ, վտանգաւոր ժամանակներում, թաք կենալու:

Եկեղեցին ունի երկու դուռն, երկուսն էլ շատ գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած: Հարաւային դռան վերեւ քանդակուած է Պօղոս և Պետրոս առաքեալների պատկերները, իսկ առաջը բարձրանում է եռայարկ, գմբէթաւոր մի զանգակատուն, նախ չորս և ապա ութական սիւների վրայ հաստատուած: Այս զանգակատան հարաւային ճակատին քանդակուած են աջ կողմում՝ Աստուածածինը, ձախում՝ խաչուած Յիսուսը, երկուսն էլ մարգաչափ մեծութեան:

Հիւսիսային դռան վերեւ ևս քանդակուած է Աստուածածինը՝ Յիսուս որդին գրկում, որի ներքեւ արձանագրուած է.

Մենք, Յղնու եղեալ իշխանքս շինեցինք տունս Այ սբ. ածածին ղվինք ԺԲ. լիտըր ոսկի էլ մեր մէջն վախուստ արինք տաանին մէկն որ պայծառ լինի որ է մէկ հատն արեւելեան կողմն կեդն յարեւմտեան կողմն սարն, հարվային կողմն Մսկն դաշտու քարն, հիւսիսն կողմն համամն:

Սոյն դռան ձախ կողմը կայ հետեւալ արձանագրութիւնը.

Յիշատակ է Մրշահանց Խաչատուրին եւ իւր կողակից Մարգարտին. թվ. ՌՃՁԵ.

Եկեղեցու պատերի վրայ, արտաքուստ, գրեթէ մէջ տեղից ձգւում է մի շղթայաձև քանդակ, որին միանում են պատուհանների և դռների շուրջը պատող նոյնանման քանդակներ: Նաեւ կըտուրի չորս անկիւններից բաշ են արուած մի մի քարէ օղակներից շինուած շղթաներ, որ օրօրւում են քամու ազդեցութեամբ:

Եկեղեցու մէջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր որոնց վրայ ամրացրած մարմարոնեայ տախտակների վրայ գրուած է.

Տապանս այս է խօճայ Պաղտասարին զոր քաղում օգնականութիւն արար ի վերայ եկեղեցոյս շինութեան ի թվին ՌՃԼԴ.

Ի Յղնու պարոն Պարսաղան պէկի քվերորդի Գուրգէն պէկի գերեզմանն է ի թվին ՌՃԼԴ, ով կարդայ ողորմի ասի:

Տապանս այս է խոճայ Անդրէասին ի թվին ՌՃԼԸ

Տապանս այս է յօրինեալ իշատակի մշտեսի Անանիայի որդի խօճայ Սիմոնին թվ. ՌՃԾԵ.

Տապանս այս է յօրինեալ ի յիշատակի Ռհանիսի որդի խոնայ Յակոբին թվ. ՌՃԺԸ.

Ս. Աստուածածնի եկեղեցին պարսպապատ է և պարսպի մէջ ունի մի և երկյարկանի շինութիւններ, ուր երբեմն գետեղուած էր ծխական դպրոցը:

Գիւղի հողը այս եկեղեցուն է պատկանում, ուստի և գիւղացիները տարեկան 100 բուբլի են վճարում եկեղեցուն իբր կապալադրամ:

Ս. Սարգսի եկեղեցին փայտածածք և փայտի սիւների վրայ յենած մի հասարակ շէնք է, որի սեղանի վրայ մի շատ գեղեցիկ խաչ կայ հետեեալ արձանագրութեամբ.

Սը խաչս յիշատակ Ծայեայ կրանաւորի թվ ՊՂ.

Սրա ձախ կողմում ևս մի խաչ կայ՝ այս արձանագրութեամբ.

Սը խաչս յիշատակ Ջհան մելիք էնէքէկ Ածատուրայ, Սալթանայ Ջաֆարշայ...

Աջ կողմում ևս մի ուրիշ խաչի վրայ.

Սը խաչս յիշատակ Անդոնայ Ուղանայ եւ Էլինախայ. ՊՁԳ.

Եկեղեցին ունի երկու դռն, որոնցից արեւմտեանի աջ կողմին գրուած է.

Հայրապետութիւն Հայոց Տր Մելիքսէթ գեղիս քահանայութիւն պարոն տէր Աւետիսն տր Ղուկաս եպիսկոպոս տեղիս ախսախաւուք խոնայ Անճեւ Հայրապետ, Աւագ, ոմիտ Աղամիր Դաւլաթ, Խորայէլ, Միրաք յետ գրլյ դրմն խատր թվ ՌԿ.

Սրա վերև մի գեղեցիկ խաչի տակ.

Սը խաչս յիշատակ... ՌԽԾ.

Դռան ձախ կողմում. Թագաւորութիւն Շահ-Աբաս, կաթողիկոսութիւն Տէր Մելիքսեդէկ եպիսկոպոսութիւն տէր Օէտին գեղիս եպիսկոպոս Ղուկասն թվ ՌԶ.

Սրա վերև ևս կայ մի ուրիշ խաչ, ՌՃԿ թուականով:

Հարաւային դռան աջ կողմի խաչքարի տակ.

Խաչս յիշատակ Սարգիս երիցու եւ կողակցին Եղիսաբէթայ դստերն Ուստիանէ. թվ ՊՀԴ.

Ձախ կողմի խաչքարի վրայ. Խաչս յիշատակ խալիւ սարկօագիս Մարգարին թվ ՋԼԴ.

Սոյն դռան վերև

Գիւղիս սը Սարգիս եկեղեցիս նորոգուեցաւ Յղնայ Ժողովրդեան ծախիւք վերակացութեամբ Սաղաթէլ Սաղաթէլեանցի 1890 ամի.

Պարզ է, որ միայն այս արձանագրութիւնն է վերաբերում եկեղեցուն, միւսները զանազան գերեզմանների վրայից վերցրած խաչքարեր են, ինչպէս և եկեղեցու հարաւային պատի մէջ ամրացրած երկու խաչքարը, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է.

Խաչս յիշատակ է Մամիորիկայ, Հոռննանայ, Յոհաննիսայ, Խիղիրշահայ որդի Անխիղիրայ եւ Խաթունայ, թվ ՋԻԶ.

Գիւղից փոքր ինչ բարձր նկատելի են մի հին ամրոցի հետքեր:

Բնակիչներն ընդամենը 86 տուն են, 543 ար. 437 իգ. ի միասին՝ 980 հոգի, որից միայն 3 տունը՝ 13 ար. 4 իգ. թուրքեր են, մնացածը հայեր:

Յղնայից մօտ հինգ վերստ հեռու գէպի հարաւ, մի հարթութեան վրայ գտնւում է Ս. Ստեփաննոսի ուխտատեղին, որ մօտակայ աւերակ գիւղատեղու անունով Միւզլունց վանք էլ է կոչւում: Սա թովմաս եպիսկոպոսի յիշատակած Մցզունի Ս. Ստեփաննոսի վանքն է, ուր եղել է նաև Աբրահամ կաթողիկոսը Հին-Ջուղա գնալիս:

Այս վանքն այժմ վերաշինուած է. անցեալից մնում են միայն կիսակործան պարիսպն: Այժմեան վանքը մի հասարակ, փայտածածք, փոքրիկ շէնք է:

Յղնայից ներքև գտնւում են Դիւզլուն և Դիւզլունդիզա գիւղերը, երկուսն էլ թրքաբնակ, առաջնում կան 49 տուն բնակիչ, 146 ար. 101 իգ. ի միասին՝ 247 հոգի, միւսում 9 տուն, 24 ար. 11 իգ. ի միասին՝ 35 հոգի:

ԲՍՏԱՉՈՐ — ԳԻՍՆԱՉՈՐ

Յղնայի ձորից գէպի արևմուտք, դարձեալ հիւսիսից հարաւ ձգւում է մի ուրիշ ձոր, որ թէ երկարութեամբ և թէ լայնութեամբ ամենամեծն է Գողթանի շրջանում: Այս ձորում հնումը նշանաւոր է եղել Ազա և Դիրան (ձիրան) քաղաքները, ուստի և ոչ միայն այս հովիտը, այլ և ամբողջ Գողթան գաւառակը սրանց երկուսի միացեալ անունով կոչուել է Ազա-ձիրան: Այժմ այդ անունը այլ ևս գործածական չէ և այս ձորը աւելի յիշուած է Բիստ և Բելե գլխաւոր գիւղերի անուններով: Այս ձորի միջով հոսում է Գիլանշայը, որ յառաջանում է Սաղկար-սոււի և Այրի-չայի միախառնումը և ընդունելով միջանի վտակներ, ինչպէս Բստաչայ, Տելի-չայ և Բելե-չայ՝ թափւում է Արաքսի մէջ:

Այս ձորը հետզհետեւ լայնանալով վերին և ներքին Ազա-
ների մօտ մի ընդարձակ դաշտ է ներկայացնում, կտրտուած մի-
քանի բլրակների շարքերով:

Այս ձորի երկու կողմում բարձրացող զազաթներից նշանա-
ւոր են Գոյ-զաղը, 12173 ոտնաչափ բարձրութեան՝ Նիրզուտ
գիւղի արեւմտահիւսիսային կողմում, Գեւաւակը (5677) Տեփ գիւղի
մօտ, Աբգալը և Ջարաջուրը Բելեի մօտ, Ղարաուլ-թափան ու էլ-
տին, Մապարախը, Մարա-գարա-գարին, Օղլան-գեօզը և այլն:

Այս ձորի հետ միանում են երկու ուրիշ ձորակներ, ուր գե-
տեղուած են միքանի նշանաւոր գիւղեր: Սրանցից առաջինն է
Մարվանիսի ձորակը համանուն վտակով, որ թափւում է Բստա-
գետի մէջ համանուն գիւղի մօտ և Բելեի ձորը, նոյնպէս համա-
նուն գետակով, որի շուրջը գետեղուած են Բիլե, Բէհրուտ և Փա-
ռակա գիւղերը:

Ձորի ամենավերին մասում գետեղուած է Նիրզուտ գիւղը,
որ ունի 26 տուն թուրք բնակիչ, 151 ար. 64 իգ. ի միասին՝
215 հոգի: Սրանից փոքր ինչ ներքե 6405 ոտնաչափ բարձրու-
թեան վրայ տեղաւորուած է Սուրստ հայաբնակ փոքրիկ գիւղը,
մի հին, կիսաւեր եկեղեցիով և 6 տուն բնակչով, 37 ար.
24 իգ. ի միասին՝ 61 հոգի: Մի քիչ ներքե գտնւում է Ազնւածիր
գիւղատեղին, մի աւեր եկեղեցիով: Փոքր ինչ էլ ներքե, Թա-
ւաքեալի բլրի լանջին տարածւում է Ալլահի հայաբնակ գիւղը:
Սրա գրեթէ կենտրոնում բարձրանում է Ս. Ստեփանոսի եկեղե-
ցին, որ հասարակ քարով շինուած, մի գմբէթաւոր շէնք է: Փոքր
ինչ հեռու գտնւում է ս. Հռիփսիմէի ուխտատեղին, ուր գտել են
մի պուլիկ, մէջը բամբակով փաթաթած ոսկորներ, իսկ պուլիկի
վրայ, ասում են, իբր թէ գրուած է եղել թէ ս. Հռիփսիմէի մա-
սունքն է: Գիւղի տները Ղարաղաղին նման բաղկացած են էյ-
վանից, տնից և տնամիջից: Գիւղում ոչ մի աղբիւր չկայ և խեղճ
կանայք մօտ 1/2 վերստ ամենավատ ճանապարհով են գնում Գիլա-
նի-չայից ջուր բերելու:

Բնակիչները գաղթել են Մուժանքարից, Ղարաղաղից և Սալ-
մաստից և մինչև այժմ պահպանել են իրենց բարբառը, տները,
շորերի ձևը և իրենց սովորութիւնները: Դպրոց երբէք չեն ունե-
ցել և ոչ էլ մի որեւէ նշանաւոր գործիչ տուել: Պարապում են
երկրագործութեամբ և մեղուապահութեամբ: Տղամարդկանցից շատ
շատերը մշակութիւն են անում գանազան քաղաքներում: Հնդա-
մէնը 38 տուն են. 201 ար. 146 իգ. ի միասին՝ 347 հոգի:

Ալլահից դէպի արևելք, հազիւ 5 վերստ հեռու գտնւում է
Մեսրոբաւան կամ Մարվանիս և կամ ուսերէն՝ Նաիրվազ կամ

Նասիր-արադ կոչուած գիւղը: Պատմական դարերու աւանդութիւնն ասում է, թէ այս գիւղն է այն վաղեմի սրբավայրը, ուր սուրբ Մեսրոբը, հալածելով նախնի կռապաշտութեան մնացորդները, հիմնել է այն փոքրիկ եկեղեցին, որ թէպէտ նուիրուած է ս. Գրգորի Լուսաւորչու անուան, բայց և այնպէս՝ հիմնադրի, ս. Մեսրոբի անունով այժմ էլ կոչուում է Մեսրոբական կամ Մարվանիս:

Այս աւանդութիւնը հաստատուում է Մովսէս Խորենացու հետեւալ վկայութեամբ: (Ս. Մեսրոբը) «գնում բնակում է Գողթն գաւառում, ճգնաւորի կեանք վարելով ¹⁾, և ապա հայկական տառերը գտնելուց յետոյ կրկին «անցնում է իւր առաջին բնակութեան Գողթն գաւառը ²⁾»:

Այս սրբավայրը, որպէս առաջին քարոզութեան վայր, այնքան սիրելի է եղած այդ ազգալոյս Բարերարին, որ նրա մահից յետոյ «ոմանք առաջարկում էին տանել նորա (մարմինը) նրա առաջին աշակերտած Գողթն գաւառը ³⁾»:

Այստեղը սիրելի է եղած նաև Աղան Արծրունուն, Ղազար Փարփեցու ուսուցչին, «որ Ս. Սահակից կրօնաւորութեան սքեմ ընդունեց և գնաց առանձին բնակեց Գողթան գաւառում, սուրբ Մեսրոբի վարդապետութեան տեղում ⁴⁾»:

Այս Մարվանիս գիւղը գետեղուած է Ալանգեազ լեռան լանջին: Երկու փոքրիկ վտակներ՝ Ալանգեազի և Զառնապետի՝ հոսելով գիւղի արեւմտեան և արեւելեան կողմերում, թափում են գիւղի հարաւային կողմից հոսող Մարվանուց գետակը, որ սկիզբն է առնում Գեամի-ղայա լեռից: Գիւղի արեւմտեան կողմում բարձրանում է Գիւլում գիւղում կոչուած քարաժայռը, որի մասին պատմում են, թէ մի ժամանակ սրա ստորոտում մի գիւղ է եղել, որի բնակիչները բարոյապէս սաստիկ փչացել են: Այս քարաժայռն հրեք անգամ կանչել է. «Գիւլում, գիւլում, գիւլում», (գալիս եմ, գալիս եմ, գալիս), որպէսզի գիւղացիներն զգաստանան և ապաշխարեն, բայց սրանք ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձրել և շարունակել են իրենց անբարոյական կեանքը, ուստի և քարաժայռը փուլ է եկել սրանց վրայ, և բոլորին սպանել: Այդ օրուանից քարաժայռն իւր հանած ձայնի պատճառով վերակոչուել է Գիւլում գիւղում: Սրա կողքին Ալանգեազ լեռն է, իսկ սրանից դէպի արեւելք Ղարա-ղայա սարն, և Գեամի-ղայա ձիւնապատ գագաթը: Վերջինիս մասին պատմում են, թէ Նոյի տապանն ընդհարուել է

¹⁾ Մովսէս Խորենացի Գ. գլ. ԽԴ.

²⁾ Անդ. Գ. գլ. 4.

³⁾ Անդ. Գ. գլ. ԿԹ.

⁴⁾ Թովմա Արծրունի. եր. 80.



Церковь построенная С. Месропомъ. ՄԵՍՐՈՔԱՉԱՆ. Eglise fondée par S. Mesrob (Vs.)

սրան, և միքանի տախտակներ կոտորուել մնացել են սրա վրայ և իբր թէ սա էլ ասել է. «Երթ ի Մասիս, նա բարձր է քան գիս»։ Գիւղի հարաւ-արեւելեան կողմում բարձրանում են Նաբի-իւրտ և Ղազար-իւրտ լեռները։ Պատմում են, թէ Ղազար-իւրտ լեռն իւր անունն ստացել է Սուրջինի վանքի կառավարիչ Ղազարից, որ այս լեռից մինչև վերոյիշեալ վանքը խողովակներ էր անցկացրել, որի միջով այս լեռան վրայ կթուած ոչխարների կաթը գնում էր Սուրջիի վանքը։

Լեռների գեղարուեստական տեսքը, վտակներն ու սրանց ափերում աճող բարձր ու բարակ բարդիները, գիւղի ներքեում տարածուած այգիները, մեղմ կլիման սքանչելի ամարանոց են դարձնում այս գիւղը։

Գիւղի արեւմտեան կողմը, Ալանգեազ վտակի աջ ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, արդէն կիսաւեր պարսպով մեկուսացած, բարձրանում է այն փոքրիկ վանքը, ուր սուրբն Մեսրոպը աղօթել է Հայաստանի լուսաւորութեան համար և քարոզել հետեւելու իրեն օրինակին։

Սա դարերի ընթացքում միքանի անգամ վերաշինուած և հասարակ քարով կառուցուած մի շէնք է։ Չորս սիւների և ութ կիսասիւների վրայ բոլորում են արաբական կամարներ, կրելով ութ պատուհանաւոր մի մեծ գմբէթ և սրա մօտ՝ մի շատ փոքրը։ Ունի մկրտութեան աւազան և սրա մօտ ու հանդէպ՝ նոյնանման բացուածքներ։ Խորաններն երկուս են. սեղանը զարդարուած է Ոսկան Ոսկանեանի նուիրած բաւական գեղեցիկ պատկերներով։ Պատուհանները շատ նեղ են և կարճ, իւրաքանչիւր պատին՝ 3 հատ։ Միակ արեւմտեան դուռը բացուած է չորս սիւների վրայ հաստատուած թաղակապ գաւթի մէջ։

Եկեղեցու ձախ կողմում կայ մի գերեզման առանց տապանագրի։

Եկեղեցու երկարութիւնն է 6 սաժէն, լայնութիւնը 3 սաժէն և 2 արշին, իսկ բարձրութիւնը հինգ սաժէնից փոքր ինչ աւելի։ Եկեղեցու վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները.

Սեղանի ձախ կողմը, մի խաչարձանի տակ.

Թաղոսի եւ մաւրս Դոհարին եւ հաւր Ազիզբէկին Ամիր-Շանին Սիրունակին... Թվ. ՋԹ.

Այս կողմը, մի ուրիշ խաչի տակ. Խաչս յիշատակ Մարտիրոսի Գիւստանին Թվ. ՌԿԷ.

Սեղանի աջ կողմը դարձեալ մի խաչարձանի տակ.

Խաչս յիշատակ է Պողոսին Թվ. ՌԿ.

Գաւթի ձախ կողմում. Արդ յիշեցէք վանքիս միաբանքն

աներախտ աուր վանացս տր Ղազար քահանայն իւր աշակերտ տր Գրիգոր. եւ գեղիս օրհնեալ քահանայն տր Ազարիան...

Դաւթի աջ կողմում.

...(մի ամբողջ տող եղծուած է).

սը ածածին քեզ լինի հովանի պահապան. . . դպիր սուտանուն Դաւիթ որդի տէր Գրիգոր սը Ածածին գրուեցաւ թվին ՌՃԺՆ.

Այժմ այս վանքը համարւում է գիւղի ծխական եկեղեցի և բաւական խնամքով պահպանւում է:

Ս. Թարգմանչաց տօնին շրջակայ Ալլահի, Բիստ, Փառակա, Ցղնա և Ռամիս գիւղերից բազմաթիւ ընտանիքներ ուխտ են գալիս այս վանքը: Իրենք Մարվանցիները իրենց մէջ փող են հաւաքում և հասարակական մատաղ անում: Ահագին բաղմութիւն միասին նստում է վանքի դաւթի առաջ և ուտում հասարակական մատաղը:

Գիւղի բնակիչները թէև բնիկներ են համարւում և խօսում են Երեանի բարբառին մօտիկ մի բարբառով, սակայն ս. Մեսրոպի մասին չեն պահպանել մի որևէ աւանդութիւն: Բոլորի գիտեցածն էլ մեր պատմագիրների հաղորդածներն են:

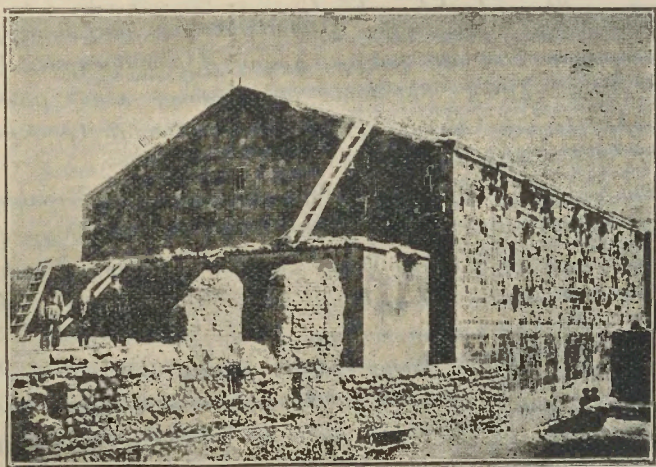
Սոյն գիւղում կայ նաև մի ուխտատեղի ս. Հովսիսիմէ անունով, ուր մի խաչքարի վրայ արձանագրուած է.

Խաչս յիշատակ Դանիէլ վարդապետին, թիւն ՌԺ որ կանգնեցաւ խաչս փրկութեան հոգոյն:

Բնակիչները 38 տուն են, 245 ար. 126 իգ. ի միասին՝ 371 հոգի, որից 22 տունը՝ 148 ար, 82 իգ. հայեր են, իսկ 16 տունը՝ 97 ար. 44 իգ. թուրքեր:

Մարվանիսից հինգ վերստ հեռու, դէպի արևմտահիւսիս գտնւում է այն նշանաւոր գիւղը, որի անունով այժմ ամբողջ ձորակն է կոչւում: Սա—Բիստը տարածւում է այն ապառաժոտ լեզուակի վրայ, որ ձգւում է Մարվանից ձորում. հիւսիսից հոսում է Բստայ կամ Գիլանայ գետակը, իսկ հարաւից Մարչայը, որ թափւում է առաջնի մէջ գիւղից $\frac{1}{2}$ վերստ ներքև: Գետակների ափերին տնկուած են բարդի ծառեր, որ բաւական գեղեցիկ տեսք են ընծայում գիւղին: Փողոցներ գրեթէ չկան. տները կուտակուած են միմեանց վրայ, մեծ մասը գետի քարերով, մի մասն էլ հում աղիւսով շինուած: Իւրաքանչիւր տուն բաղկացած է էյվանից, տնից և տնամիջից: Գիւղի մէջ աղբիւրներ չկան, այլ միայն մի արիւ է անցնում: Գիւղի հիւսիսային կողմում, մի ահագին ժայռի վրայ կառուցուած է մի բաւական գեղեցիկ եկեղեցի, ամ-

բուլժովին կարմիր, տաշած քարից: Չորս սիւների և ուղիղահան կամարների վրայ յանկած եռանկյունաձև ձեղունը մէջ տեղում մի կլոր ծակ ունի, որի վերայ, սակայն, չի բարձրանում մի որևէ գմբէթ: Խորանները երկուս են. բացի մկրտութեան աւազանից կան նաև 14 պտրնան, իւրաքանչիւր պատի մէջ կայ երեք պատուհան 1 արշին բարձրութեան և 3 վերշոկ լայնութեան: Արևմտեան միակ դուռը երեք շարք կամարակապ նշխերով եզրափակուելով բացուում է մի անգմբէթ, երկու հաստ սիւնների վրայ յանկած գաւթի մէջ: Եկեղեցու երկարութիւնն է 15 սաժէն, լայնութիւնը 7 սաժէն, իսկ բարձրութիւնը 5 սաժէն:



ԲԻՍՏԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գաւթի աջ կողմի պատին գրուած է.

Ի թվին ՌՃԼԶ. սպասաւոր քանին տը Ալէքսան զվէմս փոքրիկ յիշատակ իւրեան:

Սրա ներքև

Ի թվականին հայկազնց Ռ երորդ Ճ երորդ Լ երորդ ութնակ թվի ի . . . ով ընթերցողք ասացէք մէկ ողորմի մեր զեղացոց փոքր եւ մեծ. ես արանել ապրահամ ու Երեմիան, որք զտուրս ետուն զուժարութիւնք ելիլի. հոգում ատուր տն ի սմա. Զենսմա մեղց նոցին թողուլին լինի ամէն. եղիցի, եղիցի:

Այս եկեղեցուց փոքր ինչ բարձր գտնուում է թուրքաց մզկիթը, որ մի շատ հասարակ շինութիւն է:

Բիստից հազիւ 2 վերստ հեռու գտնուում է Ս. Նշանի վանքը, որ վերջերս վերանորոգուած, մի փոքրիկ եկեղեցի է, պարսպապատ: Կարծում եմ, որ այս վանքի մասին է խօսում Աբրահամ Կաթողիկոսը, յիշատակելով այսպէս. «Այցելեցի Պուստ մեծ գիւղն, յորում կայր պատուական եկեղեցին, և յետ ուխտելոյ յեկեղեցին, ելի ի վանքն աղանանման աղինասարաս, ի վայելուչ բարձրանիստ տեղի, լի պարտիզօք, ջրարբի և բարեբեր հողով, և պարզ և առողջարար օդով. զուարճացաւ սիրտ իմ, մոռանալով զաշխատութիւնս ճանապարհին. այլ և առաջնորդ Տէր Պետրոս վարդապետն այր խոհեմ և բարեբարոյ. միաբանք՝ սիրով և հնազանդ. և մնացի անդ երկու օր»¹⁾:

1670 թուին Զաքարիա Ագուլեցին իւր կնոջ և ուրիշ շատ ուխտաւորներէ հետ այս վանքը գալով յիշատակապրում է. «Այս այն ս. Նշանն է, որ Գրիստոս աշակերտաց ոտնն լուաց. այս խաչս այն թաշտի պղինձն է. սորայ առաջնորդն էր... ըստուցի Ալէքսան վարդապետն:

Այս գիւղից է եղել Յակոբ վարդապետը, որ աշակերտել է Յովհան Որոտնեցուն և Գրիգոր Տաթևացուն և որի խնդրով Գրիգոր Տաթևացին գրել է իւր փոքր Հարցմանց գիրքը: Բնակիչները հայեր են և թուրքեր, ընդամենը 115 տուն. 719 ար. 544 իգ. ի միասին՝ 1263 հոգի. որից հայերը՝ 52 տուն են 359 ար. 274 իգ. ի միասին՝ 633 հոգի. մնացածը՝ 63 տունը՝ 360 ար. 270 իգ. ի միասին՝ 630 հոգին թուրքեր: Պէտքէ ասել, որ այս գիւղացիները բաւական անկիրթ և կոպիտ են մնացել, ու համարեա ոչ մի նշանաւոր մարդ չեն տուել: Պարապում են առաւելապէս անասնապահութեամբ, երկրագործութեամբ և մեղուապահութեամբ: Եւ թէպէտ աճում են թթենիներ, բայց շերամապահութեամբ չեն պարապում, որովհետեւ դեռ ևս այդ աստիճան չեն յառաջացել: Խաղողի այգիներ չկան, որովհետեւ կլիման մեղմ լինելով՝ խաղողը շատ ուշ է համնում:

Բիստից 6 վերստ ներքե գտնուում է Թեւի, հնումը հայաբնակ, իսկ այժմ թրքաբնակ գիւղը, ուր գտնուում է այս հասարակութեան գատարանը, որ բաւական գեղեցիկ, պարտիզով շրջապատուած մի շէնք է: Այստեղ հայկական նախկին եկեղեցու միայն երկու սունն են կանգուն և մի խաչքար, որի վրայ կարդացւում է.

Յիշատակ է Յոհաննի որդուն. թվին ՌՃԸ.

¹⁾ Սխական եր. 344.

²⁾ Զաքարիա Ագուլեցի եր. 44.

Եկեղեցու տեղը այժմ պարտէզ է դարձրած, մօտը տուն շինած նոյն այդ եկեղեցու քարերով:

Եկեղեցուց փոքր ինչ բարձր, մի թուրքի տան գաւթում ևս կայ մի խաչքար, որի վրայի արձանագրութիւնից կարդացւում է միայն ՌԾԾ թուականը: Այս խաչքարը դուրս էր եկել երբ այդ տեղում տան համար հիմք են փորել: Տան տէր թուրքը իւր կրած պատուհաններն այդ խաչքարի տուածը համարելով կամեցել է սիրտն առնել, ուստի և նրա վերև մի փոքրիկ կամար է կապել և լաւ պահպանում է:

Յիշել ենք, որ այս գիւղում ծծմբային ջուր կայ, որից թուրքերը բոլորովին չեն օգտուում:

Բնակիչները 74 տուն են, 284 ար. 140 իգ. ընդամենը՝ 424 հոգի:

Այս գիւղից 4 վերստ հեռու, դէպի արևելք Նաւուշ գիւղատեղում կայ սրբատաշ, սև քարերով շինուած մի եկեղեցի, որ թաղակապ է, անգմբէթ, 2 խակական և վեց կեղծ սիւներով: Բացի մկրտութեան աւազանի տեղից կան նաև միքանի կամարակապ, պատուհանաձև բացուածքներ—պտրհաններ: Սեղանի աջ կողմն էլ մի գաղտնի սանդուղ տանում է խորանի վերին մասը, ուր մի կամարակապ խաչքար կայ ծուռը ձգուած, որ կրում է հետեալ տապանագիրը.

Խաչս յիշատակ է Մովսէսի թվ 237.

Մի այսպիսի խաչ էլ սեղանի վրայ կայ՝

Խաչս յիշատակ է տր Սարգսին. թվ. ՌԻԷ:

Միակ, կամարակապ դռան վերայ պարզ կարդացւում է.

Թվ ՌԾԻԶ. Շնորհօք սրբոյն Երրորդութեան ձեռնարկեցաք նորոգութեան սք տաճարիս այս տրոնեան սրբոյն Ստեփաննոսի անուան. եղեւ օծումն օրհնութեան ձեռամբն Պետրսի ղետի Գողթման եւ Հայոց հայրապետութեան տո Յակոբայ վեհ երանեան արղևամբք եւ տրօք ողորմութեան Տեւոյ օրհնեալ ժողովրդեան եւ յօժար կամօք խօստացան տալ վանիցս Շէն հակն այն իրաւանց քհնյկն իդ քաժնէն զԱ հիսայն եւ որք տալ ոչ կամենան նզովեալք են մինչ յաւիտեան յաուլս Յոհաննու բաքունեան աստ միաքան հաստատեցան եւ որք յիւսով աշխատեցան վարձս ընկալցին յարութեան. ամէն:

Եկեղեցու առաջ կայ մի փոքրիկ, թաղակապ գաւիթ, որի

մօտ մի ազնիւր, այժմ ցամաքած: Վանքը ունեցել է և սյարիսպ, որ այժմ գրեթէ բոլորովին աւերուած է:

Այժմ այս վանքը բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Եկեղեցու առաջից մի նեղ ձորակ է ձգւում, որի միջով հոսում է Նաւուշի վտակը:

Արբանամ կաթուղիկոսը 1733 թուին այս վայրերին այցելելիս գիւղն աւեր է գտել, իսկ «վանքը՝ ամայի, և ՚ի Կուսանաց աւնապատն, (որ հաւանականաբար մեր նկարագրած ս. Ստափանոսի վանքն է եղած), եօթն միայն ապաշխարող ¹⁾»:

²⁾ Քեից դէպի հիւսիս արեւելք, հազիւ երկու վերստ հեռու Սուրջի-թափա բլրակի լանջին գտնւում է Սուրջի կամ Նախկին Շրջու եկեղեցին, որի ձախ կողմից հոսում է համանուն վտակը:

Եկեղեցին այժմ կիսաւեր է և բոլորովին անխնամ ձգած:

Այս շրջանի միւս եկեղեցիների նման սա ևս կառուցուած է չորս սիւնների վրայ օրօրոցաձև, անգամրէթ ձեղունով: Սեղանի շուրջը կան հինգ, իսկ պատերի մէջ երեքական պտրհաններ: Ունի երկու խորան, որոնց միջից գաղտնի սանդուխտներ բարձրացնում են վերեւ, թաքստեան տեղեր: Պատուհանները շատ կարճ են և նեղ: Ունի միայն մի դուռն, գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած, վերևում մի ուրիշ խաչ: Սրա առաջ կայ մի կիսաւեր գաւիթ: Եկեղեցին պարսպապատ է եղել և ունեցել է միքանի խնցիր, որոնց հետքերն են այժմ մնում:

Բեմի վրայ կայ մի խաչքար այսպիսի արձանագրութեամբ.

Յիշատակ է խաչս մահտեսի Աւետիսի որդոյ ուստա Յոսէփին թվին ՌՃԻԹ.

Մ Թեից հազիւ տասն վերստ ներքեւ Բստաձորին միանում է մի ուրիշ ձոր, որի միջով հոսում է Ղափուճը և Եաղու-դարա լեռներից սկիզբն առնող մի վտակ, որ կոչւում է Փառակայի կամ Բելեի գետ: Այս ձորակում գտնւում են Բելե, Բեհրուտ և Փառակա գիւղերը: Առաջին երկուսն այժմ թրքաբնակ են, թէև հնումը հայաբնակ են եղել և նոյն իսկ երկրորդը ունեցել է մի նահատակ, Սահակ անուանով, 17 տարեկան, որ ԺԹ. դարու սկզբում վաճառականութեան պատճառով գնացել է Ազախ քաղաքը, (Ազով) ուր այլադէմները «հարեալ ի գեղ և ի հասակ ազնիւ պատանիկին» ամէն կերպ աշխատում են ուրացնել տալ քրիստոնէական հաւատը, սակայն սա արիաբար ընդդիմադրում է և նահատակւում ²⁾:

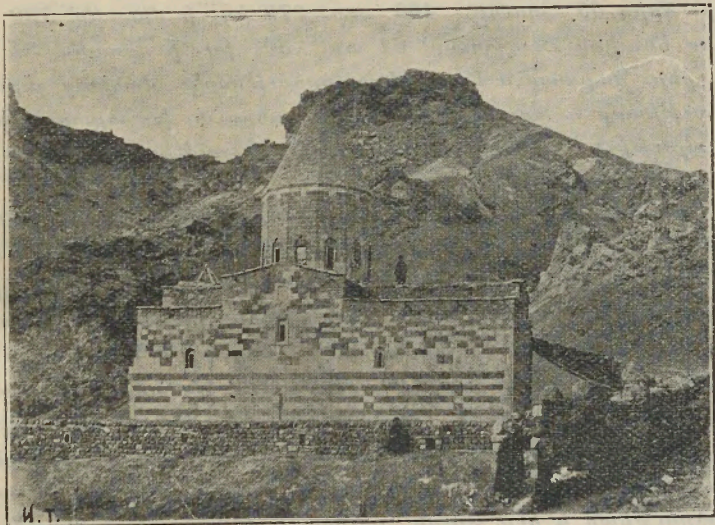
Բելեը, որ իւր անունը տուել է գետին և ձորին, ունի 122

¹⁾ Սիսական եր. 344.

²⁾ Սիսական եր. 345.

տուն բնակիչ, բոլորն էլ թուրք, 408 ար. 361 իգ. ի միասին՝ 769 հոգի: Իսկ Բեհրուտը, որ Բեխրուտ էլ է կոչւում՝ 19 տուն. 89 ար. 51 իգ. ի միասին՝ 140 հոգի:

Բեխրուտից հագիւ 3 վերստ հեռու, դէպի արեւելք, նոյն ձորի մէջ ձգուած մի լեզուակաձև բլրակի վրայ գետեղուած է Փառակա գիւղը: Թէ այս բլրակը և թէ սրա մօտերքում, գետի ափին բարձրացած քարակոյտերը պարունակում են իրենց մէջ քարացած ժժմակներ: Գիւղի փողոցները չափազանց՝ նեղ են և անկանոն, տները կուտակուած են միմեանց վրայ, գիւղում աղբիւրներ չկան և բնակիչներն ահագին նեղութիւններ են կրում գետա-



Քուրդերէն
Paraga ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՎԱՆՔԸ

կից ուժով ու էշով ջուր բարձրացնելով: Զորակում տարածւում են պարտէզներ, բայց այգիներ չկան, չնայելով, որ խաղողը հասնում է:

Գիւղի ներքին մասում գտնւում է ս. Շմաւոն եկեղեցին, սրբատաշ քարով շինուած, փոքրիկ գմբէթով, և մի թաղակապ գաւթով: Արեւմտեան դրան վերեւ արձանագրուած է.

Յս. Բս. թվ. ՌՃԻԹ.

Շինեցաւ տունս ապամէնի ի հայրապետութեան տուն Յակոբայ եւ յառաջնորդութեան տանս Գողթնա տո Պետրոսի եւ Յոհաննու Ած... (աբան) վարդապետի անելումս (վայելումս) Փառակու քահանայիցն եւ Ժողօրրդոցն եւ արդ

Տր Յս սը Շմաւոնի տաճարս հաստատունն պահեստ մինչի միւս անգամ քո զայրատն, ամէն:

Այս հին եկեղեցին այժմ բաւական խնամքով պահուում է, որովհետեւ գիւղի աղօթատունն է: Բացի սրանից գիւղում կայ Ս. Ստեփանոս անունով մի հին եկեղեցի, որ բոլորովին աւեր է և այժմ ուխտատեղի է համարւում: Մի ուրիշ ուխտատեղի էլ գիւղի ծայրին կայ, ս. Հռիփսիմէի խաչ անունով, որ մի փոքրիկ մատուռ է:

Մօտակայ բլրի գագաթին էլ մի ուրիշ մատուռ է բարձրանում, որ յայտնի է ս. Նղիա մարգարէի անունով:

Բնակիչները 65 տուն են, 524 ար. 309 իգ. ի միասին՝ 833 հոգի, որից 55 տունը՝ 460 ար. 279 իգ. ի միասին՝ 739 հոգի հայեր են, իսկ 10 տունը՝ 64 ար. 30 իգ. ի միասին՝ 94 հոգի թուրքեր: Պարագլում են երկրագործութեամբ, մասամբ շերամապահութեամբ և առաւելապէս քաղաքներում խոհարարութիւն և ծառայութիւն անելով: Կանայք վարպետութեամբ գործում են գորգեր և կապերտներ:

Փառակայից հազիւ մի վերստ հեռու դէպի հարաւ գտնւում է Ս. Յակոբ Հայրապետի վանքը, այժմ կիսաւեր: Սա շինուած է կարմրաւոյն, տաշած քարով: Չորս ամբողջական և ութ կիսասիւնների վրայ բոլորում են ումանական կամարներ կրելով մի շրջանակ, որի վրայ բարձրանում է 12 կարճ և նեղ պատուհաններով զարդարուած գմբէթը: Ունի մի կամարակապ սեղան և երկու խորան, գաղտնի պահարաններով: Բացի մկրտութեան աւազանից կան նաև 6 պտրհաններ, որ բաւական տեղեղացնում են եկեղեցու տեսքը: Իւրաքանչիւր պատի մէջ կայ մի արշին բարձրութեան և կէս արշին լայնութեան երեքական պատուհաններ, որոնք արտաքուստ շրջապատուած են գեղեցիկ քանդակներով: Միակ արեւմտեան դուռը բացւում է մի գաւթի մէջ, որ այժմ բոլորովին քանդուած է: Դուռը շրջապատուած է երեք կամարներով, որոնց ներքև դուրս ընկած տառերով արձանագրուած է.

Աստ ընակի երես անճք նւ մի ընութիւնն սովաւ ելանիւք...

Վանքը շրջապատուած է եղել պարսպով, որի միայն դարպասն է կանգուն:

Այս վանքին է պատկանում շրջակայքից եօթ խալվար (25 ական փութ) վարելահող: Թէ այս հողը և թէ ս. Ստեփանոս եկեղեցու պատկանող փոքրիկ անտառը վերահաստատուած են արժ. Տէր Մովսէս Մելիք-Ստեփանեանի ջանքերով:

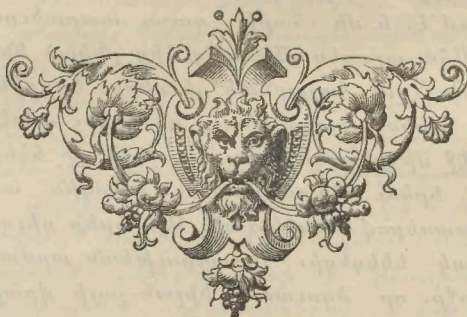
Բելից ներքև Բստաձորը սաստիկ նեղանում է, որովհետև այստեղ բարձրանում են Ղարաուլ-խանա, էլտի, Զին-գաղ, Դաշ-

բաշի (5642) և Մապարախ լեռները, ուստի և այս մասում գիւղեր չկան: Առաջին փոքրիկ գիւղը, որ ղիզա (ամրոց) է կոչւում, տեղադրուած է Մարա-գարա-գարի (3839 ոտ) լեռան ստորոտում և կոչւում է *Ջնարիմ-ղուլի-ղիզա*, ունի 26 տուն թուրք բնակիչ, 119 ար. 110 իգ. ի միասին՝ 229 հոգի: Այս գիւղից էլ փոքր ինչ ներքև տարածւում է *Խուղավէրդի-բէկ-ղիզան*, 21 տուն թուրք բնակչով, 38 ար. 22 իգ. ի միասին՝ 60 հոգի: Սրա մօտ է Օլլան-գետը և *Ղարա-փաշա-բուրուն* լեռները: Իսկ վերջինիս լանջում *Ջոշ-ղիզա* կամ *Հիւսէին-Ալի-բէկ-ղիզան*, 7 տուն թուրք բնակչով, 14 ար. 17 իգ. ի միասին 31 հոգի: Ապա գալիս են *Սմբատան* գիզան (21 տուն, 52 ար. 25 իգ. ի միասին 77 հոգի), որի մօտ կան հին ամրոցի աւերակներ, *Քալանթար-ղիզան* (13 տուն, 21 ար. 14 իգ. ի միասին՝ 35 հոգի.) և *Միրզա-Հասան-ղիզան*, (11 տուն, 18 ար. 13 իգ. ի միասին՝ 31 հոգի): Սրանից ներքև ձորը լայնանում է, և մի հարթ դաշտ տարածւում է մինչև *Աւրաքսի* ափը: Ահա այստեղ միմեանց կից ընկած են *Վերին Ազա*, *Դեր* և *Ներքին Ազա* հայաբնակ գիւղերը: Ներքին Ազայում, *Աւրաքսի* գրեթէ ափին, բարձրանում են երկու գմբէթաւոր շիրիմներ: Գիւղի մէջ մի բլրակի վրայ մնում են մի եկեղեցու հետքեր, իսկ սրա մօտ՝ երկու մարմարոնեայ ահագին տապանաքարեր, արաբական տառերով ծածկուած: Այս երեք գիւղերումն էլ կան մի մի հասարակ եկեղեցի: Ուշադրութեան արժանի է գեղեցիկ, քարէ կամուրջը, որ ձգուած է Գիլան-չայի վրայ Տէրեան տան ծախով, որին և՛ պատկանում են Ազաները:

Բնակիչները Պարսկաստանից 1827-ին եկած գաղթականներ են, որոնք գրեթէ լիովին պահպանել են իրենց առանձնայատկութիւնները: Վերին Ազայի բնակիչների մեծագոյն մասը հայեր են, 125 տուն, 426 ար. 329 իգ. ի միասին՝ 755 հոգի, 4 տուն էլ թուրք, 24 ար. 15 իգ. ի միասին՝ 39 հոգի: Ներքին Ազայում մեծամասնութիւնը թուրք է՝ 40 տուն, 98 ար. 100 իգ. ի միասին՝ 198 հոգի, իսկ հայերը միայն 19 տուն. 61 ար. 47 իգ. ի միասին՝ 108 հոգի: Դերում բոլորն էլ հայեր են, 71 տուն, 258 ար. 220 իգ. ի միասին՝ 478 հոգի: Վ. Ազայում գտնւում է Նախիջևանից Օրդուբադ տանող փոստային ճանապարհի կայարան: Սրանից հազիւ 4 վերստ դէպի արևելահարու գտնւում է Գիլան քաղաքի աւերակները *): Իսկ դէպի արևմուտք Նայիջի թրքաբնակ գիւղը

*) Իմ այս ճանապարհորդութեան ժամանակ միքանի ժամ միայն կարողացայ մնալ այստեղ և լուսանկարել այն միքանի գերեզմանաքարերը, որ ունին արաբական տառերով տապանագրեր:

ուր Ուշ թափա գագաթների վրայ կան ամրոցի մնացորդներ, զիւ-
ղում բաղանիսի աւերակներ և ընդարձակ գերեզմանատուն մար-
մարոնեայ տապանաքարերով: Բնակիչները 176 տուն են, 1072
ար. 919 իգ. ի միասին 1981 հոգի:



Ձանգեզուրի գաւառում իմ կատարած պեղումների մասին ղե-
կույցանելով Մոսկուայի Հնագիտական Ընկերութեան Կովկասեան
Ճիւղին՝ ես ներկայացրի նաեւ այդ տապանաքարերը և հրաւիրեցի
միջոցներ գտնել այդտեղ պեղումներ անելու: Ժողովը համակրու-
թեամբ վերաբերուեց առաջարկիս, ուստի և ես, յուսալով կրկին
վերադառնալ այդ հետաքրքրական վայրը՝ յետաձգում եմ դրա
նկարագրութիւնը, որ յամենայն դէպս կը զետեղեմ սրան տահմա-
նակից Երնջակ գաւառակի տեղագրութեան մէջ:

Сегаль І. Л. Сборникъ свѣдѣній о Елисавет-
польской губерніи. стр. 300 цѣна 2 р.

Գանձակի գաւառի հետ ծանօթանալու և այնտեղ ուսումնա-
սիրութիւններ կատարելու համար այս գիրքը գիւտ է: Մեր Կով-
կասը այնքան քիչ է ուսումնասիրուած և այնքան աղքատ է գրա-
կանութեան մէջ այդ բաժինը, որ իւրաքանչիւր մի այդպիսի
գիրք պէտք է ուրախութեամբ ընդունել: Պ. Սեգալ այս գիրքը
գրելուց առաջ անձամբ ինքը շրջագայել է ամբողջ նահանգը և
դա շատ նկատելի է երբ մարդ իւր ձեռքն է առնում այդ աշխա-
տութիւնը, նամանաւանդ առաջի մասում: Առաջի մասը ամբողջո-
վին յատկացուած է նահանգի տնտեսական կեանքի և գրութեան
նկարագրութեան, այստեղ նա խօսում է երկրագործութեան, ա-
նասնապահութեան, շերամապահութեան, այգեգործութեան, գինե-
գործութեան, բամբակաբուծութեան և այլն ճիւղերի մասին: Շատ
հետաքրքիր է բամբակի արդիւնագործութեան մասին տու-
ած տեղեկութիւնները:

Բամբակի մշակութիւնը այս նահանգում սկսուել է 1884-ին
և այդ տարին արտադրել են բամբակ 5,370 պուդ, իսկ 1900
թւին այդ հասել է մինչև 104633 պուդ. այսինքն 17 տարուայ
ընթացքում $31\frac{1}{2}$ անգամ աւելացել է: Շերամապահութիւնն աւե-
լի հին է, բայց համեմատաբար աւելի դանդաղ քայլերով է առա-
ջանում. 1871-ին արտադրուած է 63,616 պուդ բոժոժ, իսկ 1899-
թուին—129,095 պուդ: Բայց եղել են տարիներ որ աւելի շատ
են արտադրած. 1875 թ.—144,243 պուդ:

Մեր ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնում ենք այն բանի
վրայ թէ ինչպէս շատ անգամ ամենաջնշին և արհամարհուած գոր-
ծը տալիս է ահագին արդիւնք: Օր. СОЛОДОВЫЙ արմատների
արտադրութիւնը անգլիացի ընկերութիւնները նշանակել են ի-
րենց գործակատարները, որոնք ահագին քանակութեամբ արտա-
հանում են այդ արմատները արտասահման դեղեր պատրաստելու
համար: Այսպէս 1892 թ. երկու ընկերութիւններ արտահանել են
2,435,000 պուդ, միջին թուով մի պուդը հաշուելով 20 կոպ. ըս-
տացւում է 487,000 ռուբ.: Շատ դրա նման ուրիշ նիւթեր մեզա-
նում կորչում են, այն ինչ տեղեակ ազգաբնակչութիւնը կարող էր դը-
րանցից էլ օգուտ քաղել. մի խօսքով անտարբերութիւնը մեզա-
նում ամեն բանի մէջ թագաւորում է:

Գրքի երկրորդ մասը յատկացուած է վիճակագրական տեղեկութիւնների, որոնք գլխաւորապէս վերցրած են պաշտօնական աղբիւրներից: Հիմնուելով 1897 թ. ժողովրդագրութեան թուերի վրայ ամբողջ Գանձակի նահանգում բնակիչների թիւը հասնում է 878185 մարդ, որոնցից 398242-ը տղամարդիկ են, 479943-ը կանայք. ըստ դաւանութեան բաժանում են

Ռուսազաւան	10016
Ռուս ազանդաւորներ	10151
Հայ-լուսաւորչական	293632
Հռոմէական-կաթօլիկներ	727
Բողոքականներ	3347
Այլ և այլ բրիտանիաներ	299073
Մահմեդականներ	552848
Հրէաներ	2023

Կարգաւորվ այս գիրքը դուք կազմում էք մի ամբողջ գաղափար այս նահանգի մասին: Որքան մեզ յայտնի է, հեղինակը մտադիր է շարունակել իւր այս աշխատութիւնը. Բ. հատորի մէջ կը մտնեն նաև, բացի արդիւնաբերութեան միւս ճիւղերից, և հանքային արդիւնաբերութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ. ինչպէս յայտնի է այս նահանգը իւր հանքերով, մանաւանդ իւր պղնձի հանքերով, առաջին տեղն է բռնում մեր երկրում:

Յ. ԿԱՐԱՆ.—Մ ՈՒՐԱՍ.

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ ԹԵՐԹ

Հոկտեմբերի 1-ից մինչև 1904 թ.

հոկտեմբերի 1.

Բաժ. 2 ռ. 50 կ. արտաս. 10 ֆ.

Խմբ. հրատ. թժ. Վ. Արծրունի
Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. „Арог-
джапайк Терт“.

ԱՂԲԻՐԻՔ—ՏԱՐԱԶ

Բաժանորդագիրն երկուսը միասին

պրեմիաներով տարեկան 10 ռ.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. журн.
„АГБЮРЪ-ТАРАЗЪ“. Tiflis,
réd. journal „Agbur—Taraz“.

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍԵԱՅ

Բաժ. 12 ֆր.

Հասցեն՝ A. Tchobanian. Paris
6. 17. Rue La Brayère

ԱՐԱՐԱՏ

Ամսագիր 16 տարի 1904

Բաժանորդագիրն 4 ռ.

Հասցեն՝ Редакция „Апаратъ“
Багаршанатъ

ԱՐԵՒԵԼԲ

ՕՐԱԳԻՐ

Հասցեն՝ Rédaction du journal
„AREVELK“ Constantinople

ԱՐՏԵՄԻՍ

Օրգան XX դարու հայ կանանց.

Բաժանորդագիրն 12 ֆր.

Հասցեն՝ Réd. de la revue
„Artemis“ Alexandrie (Egypte).

ԲԱՋՄԱՎԵՊ

Ամսաթերթ. բաժանորդագիրն է
10 ֆր. (4 ռուբլի)

Հասցեն՝ Rédaction de la Re-
vue „Basmavep“. Venise (Ita-
lie), St. Lazare.

ԲԱՆԱՍԻՐ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Բաժ. 15 ֆ. կամ 6 ռ.

Հասցեն՝ Basmadjian 112 Bd.
Rosechouart. Paris.

ԼՈՒՄԱՅ

Երկամսեայ հանդէս

Բաժ. 6 ռ.

Հասցեն՝ Ред. „Лума“.
Тифлисъ

ՀԱՆԴԵՍ ԵՄՍՐԵԱՅ

ԺՂ տարի 1904

Բաժ 4 ռ. կամ 10 ֆ.

Հասցեն՝ Rédact. de la Revue
„Handess Amsorya“ Au Cou-
vent des RR. PP. Méchitharis-
tes Vienne. VII¹/₂ Mechitaristen-
gasse 4.

ՄՇԱԿ

Օրագիր. 16. տարի 1904

Բաժանորդագիրն է 10 ռուբլի

Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакция
„МШАКЪ“. Tiflis. Réd. du
jour. arménien „MSCHAK“.

ՄՈՒՐՇ

Ամսագիր ժ՞ տարի 1904

Բաժանորդագիրն է 10 ռուբլի

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакция
журнала „МУРЧЪ“ Tiflis Réd.
de la revue „MOURTCH“.

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

ՊԵՏԱԾԲԱԶԱՐԳ

„ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ“

1904 ԹՈՒՒՆ ԼՈՅՍ ՏԵՍՆԵԼԻՔ

XI ԵՒ XII ԳՐԱԶԵՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Է 3 ԲՈՒՐԼԻ ԿԱՄ 10 ՔՐԱՆԿ

ՄԻ ԳԻՐՔՆ ԱՐԺԷ 2 Ր. ԿԱՄ 5 Ֆ.

Նախկին գրքերը վաճառուով են խմբագրատանը բաժանորդագրական գնով:

Դիմել՝ Ерванду Лалаянцъ. Тифлисъ, Семинарія Нерсисянъ Կամ Саперная 5. Արտասահմանից՝ Ervand Lalayantz, Tiflis (Caucase) Séminaire Nersissian.